Edina Bećirević

Na Drini genocid

Predgovor Prof.dr. Robert Donia, University of Michigan

Biblioteka
Memorija

Izdavanje knjige "Na Drini genocid" pomoglo je
Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo,
na čelu sa ministrom gosp. Emirom Hadžihafizbegovićem,
na čemu mu se redakcija buybooka posebno zahvaljuje.

Izdavač
buybook
Radićeva 4, Sarajevo
Tel: + 387 33 712-010
Fax: + 387 33 712-011
fabrikaknjiga@buybook.ba
www.buybook.ba

Za izdavača
Goran Samardžić
Damir Uzunović

Copyright © Edina Bećirević, 2009
© Buybook (za bosanskohercegovačko izdanje)
All rights reserved

Urednici
Goran Samardžić
Vesna Bičić

Recenzenti
Prof.dr. Robert Donia
Doc.dr. Haris Halilović

Lektura
Višnja Galijašević

Dizajn
Aleksandra Nina Knežević

Fotografija
Velid Mehmedović

DTP
Almir Salkić

Štampa
Bemust, Sarajevo

EDINA BEĆIREVIĆ

NA DRINI GENOCID

ISTRAŽIVANJE ORGANIZIRANOG ZLOČINA U ISTOČNOJ BOSNI

buybook

Sarajevo, 2009.

SADRŽAJ

Predgovor 9
Uvod 13
I
PREGLED SOCIOLOŠKE LITERATURE O GENOCIDU 21
Od „zločina bez imena" do „genocida" 23
Raznolikost teorijskih koncepcija genocida 26
Genocid i istraživači - oklijevanje i kontroverze u istraživanju 29
Kultura kao varijabla u određivanju uzroka i posljedica genocida 33
Koga štiti UN-ova Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida? 34
Konceptualni problemi tipologizacije genocida 36
Masovna participacija - genocid je socijalni projekat? 45
Elementi genocida za komparativnu analizu 48
II
SRPSKI NACIONALNI MIT, PROGRAMI I PROPAGANDA 53
Kosovska mitologija u teorijskom okviru za genocid 55
Kosovo - historijski kontinuitet 57
Međunarodna slava Kosova 60
Balkanski ratovi 61
Orijentalizam kao regionalna i globalna propagandna kampanja 62
Njegoš i Dante - antiislamska sličnost 64
Historijske činjenice naspram kosovske teze o balkanskim muslimanima kao izdajnicima 68
Srpski nacionalni programi 72
Garašaninov program - od ideje asimilacije do genocida 75
Jugoslavenstvo kao utočište za srpsku isključivost 77
Poseban status Bošnjaka-muslimana u srpskim nacionalnim programima 80
Kontinuitet velikosrpske ideje u vojnim realizacijama: od hajdučkih ustanaka i balkanskih ratova do Prvog i Drugog svjetskog rata 83
Genocid nad srpskim narodom u II svjetskom ratu 87
Kontinuitet zločina nad Bošnjacima 88
Jugoslavija od 1945. - privremeni poraz velikosrpskih planova 90

Program SANU kao finalno rješenje 92
III
PRIPREMA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA 1992.-1995.
„UDRUŽENI ZLOČINAČKI PODUHVAT" 95
Genocid i totalitarna država 97
Ekonomska kriza i politička nestabilnost naspram globalne slike 98
Opći politički kontekst 101
Genocidni plan: država, Milošević, vojska,
crkva i kolaboracionisti 104
Kolaboracionizam paradržavnih organa bosanskih Srba 111
Krizni štabovi 114
Genocidna politika tzv. Skupštine srpskog naroda
u Bosni i Hercegovini od 1992.-1995. 118
Strateški ciljevi 119
Vojska, policija i specijalne jedinice 124
Transformacija Jugoslavenske narodne armije 125
Takozvane „dobrovoljačke jedinice" 129
Finansiranje 130
Specijalne jedinice srbijanskog MUP-a 133
IV
GENOCID U ISTOČNOJ BOSNI 1992.-1993. 135
Pripreme za genocid 137
Ujednačena metodologija agresije 138
Zvornik: birokracija, specijalne snage i
pravoslavna crkva 141
Sudbina graničnog grada 142
Susjedi Srbi i „paravojne formacije" 143
Birokratske pripreme i agresija 146
Vlasenica: djeca vojnici i koncentracioni logori 154
Okupacija Vlasenice i apsurdna podjela 154
Tragedija sela oko Vlasenice: geografija i genocid 157
Logor Sušica 158
Bratunac - naredbe iz Beograda i
„banalnost zla" 162
Intelektualci, nacionalni program i genocid 162
Naoružavanje Srba u opštini Bratunac: usmena
naredba od Beograda preko Sarajeva do Bratunca 165
Glogova 168

Sastanak na Palama: aplauz za genocidni akt 171
Presuda i (ne)pravda 172
Rogatica: ponavljanje povijesti i uloga „spasilaca" 175
Ubijeni i preživjeli „živi štitovi" 179
„Spasioci" ili čuvari čovječnosti 181
Foča: Silovanje kao dio genocidne kampanje 183
Silovanje kao ratni zločin, zločin protiv čovječnosti i genocid - historijski osvrt 184
Fočansko"ponavljanje povijesti" 187
Silovanje u koncentracionim logorima u Foči 190
Naredbe o silovanju 192
Višegrad: genocid kao socijalni projekat 195
Geostrategija i povijest 196
Naoružavanje Srba i uloga JNA 197
Tijela na brani 200
Paljenje živih ljudi 201
Genocidna ideologija i višegradski ljekari 203
Srebrenica: „usporeni genocid" 207
Predratna atmosfera 211
Otpor žrtve: borba protiv genocida i „akcije za hranu" 214
Srpska vojno-politička strategija izgladnjivanja 216
Glad, bombardovanje i „genocidno čišćenje" 219
Doktrina „rata do istrebljenja" 221
V
OSMA FAZA GENOCIDA - PORICANJE 225
Bosanski Srbi i negiranje genocida 227
Uloga spasilaca 231
Posmatrači: indiferentnost kao mehanizam negiranja 233
Izvršioci: negiranje aktivne vojne uloge u genocidu 238
Pseudoglupost kao mehanizam negiranja 241
Nasilje kao dio porodične tradicije 242
Emotivni razvoj ega 249
Prvi nivo emotivnog razvoja 250
Drugi nivo emotivnog razvoja 251
Drugi/treći nivo emotivnog razvoja 252

Treći nivo emotivnog razvoja 253
Orijentacija socijalne dominacije 254
Nedostatak emotivnog razvoja - uzrok masovne participacije u genocidu? 255
Eksterni pasivni posmatrači 258
Međunarodni poricatelji genocida i žrtve 262
Izbjegavanje, definiranje i izluđivanje 264
Refleksije poricanja na žrtve genocida 264
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA 267
Izrazi zahvalnosti 275
Reference 278
Index imena i pojmova 297

PREDGOVOR

U radu koji se, uz izuzetnu širinu pristupa, bavi iznimno teškom temom, dr. Edina Bećirević postigla je rijetku sintezu pažljivog naučnog pristupa i ličnog suosjećanja. Ona veoma ubjedljivo dokazuje da je nad Bošnjacima u istočnoj Bosni tokom 1992. i 1993. počinjen genocid, suprotstavljajući se onima koji tvrde da se samo masovna ubistva u julu 1995. u Srebrenici i oko nje mogu tako karakterizirati.

Autorica nudi komparativnu analizu drugih slučajeva genocida, uključujući holokaust, balkanske ratove, Ruandu (1994.), Kambodžu (1970-ih) i Darfur (Sudan), identificirajući ključne elemente genocida koji su bazirani na naučnim studijama ovog fenomena u nekoliko različitih disciplina. Aplicirajući ove kriterije na situaciju u istočnoj Bosni ranih 1990-ih, ona pokazuje da su srpske paravojne snage, policija, JNA i lokalni operativci SDS-a, djelovali zajedno, vrlo učinkovito, u izvršenju genocida protiv Bošnjaka.

Ona priča bolnu, strašnu priču o tome kako su Bošnjaci Zvornika, Vlasenice, Bratunca, Rogatice, Foče, Višegrada i Srebrenice protjerani iz svojih domova i ubijeni, mučeni, zarobljeni, silovani, izgladnjivani ili odstranjeni sa teritorije koju su naseljavali. Iako su se smrt i patnja Bošnjaka u svakoj općini razlikovali u nijansama i u organizacijama koje su ih izvršavale, dr. Bećirević pokazuje kako su počinioci djelovali zajedno u realizaciji dugogodišnjih namjera i izvršili pažljivo izrađen plan u koji su ugrađeni svi klasični elementi onoga što su naučnici identificirali u drugim slučajevima genocida.

Ovaj rad je proizvod vrlo detaljnog istraživanja; autorica svaki brutalni zločin pažljivo i detaljno dokumentira, citirajući širok spektar izvora. Uradila je više od četrdeset razgovora sa preživjelima koristeći standardni format intervjua. Korišteni su dokumenti arhivirani u Institutu za istraživanje ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti u Sarajevu, zatim presude i svjedočenja sa ICTY i Suda Bosne i Hercegovine, te zna-

čajan broj drugih objavljenih izvora. Sjećanja žrtava i preživjelih autorica konsultira sa postojećim dokumentima i iznosi užasnu priču sistematskog genocida sa ljudske tačke gledišta, ali uz naučno potkrijepljene činjenice. Ovu bi knjigu trebali pročitati svi oni koji se pitaju kako to da se tisuće običnih ljudskih bića mogu preobraziti u počinioce genocida protiv njihovih bivših susjeda i prijatelja.

Prof. dr. Robert Donia
University of Michigan

„Pokretačka sila genocida više se nalazi u prostoru među ljudima, nego u njima samima." (Roberts, 2007.)

Ova knjiga je adaptirana doktorska disertacija pod naslovom „Genocid u istočnoj Bosni 1992.-1993. godine: srpski politički, vojni i socijalni projekat, koja je 24. marta 2008. odbranjena na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Istraživački rad na ovoj temi podrazumijevao je traganje za odgovorima na pitanja o uzrocima i motivima genocida općenito. I dok je, u tom smislu, sa naučne strane mnogo sigurnije, ali i „politički korektnije" istraživati „prostor među ljudima", na ovim stranicama su rezultati rizičnijeg istraživačkog poduhvata, koji osim „prostora među ljudima", istražuje i pokretačku snagu za genocid koja se nalazi i u ljudima samima.

Autorica

UVOD

Gotovo tri decenije nakon II svjetskog rata, akademska istraživanja o genocidu bila su veoma skromna. Industrijalizacija ljudske smrti tokom holokausta i drugih genocida u II svjetskom ratu užasnula je svijet, no čini se da je trebao proteći određeni vremenski period da se naučnici suoče sa uzrocima i načinima tog kolektivnog aktiviranja mračne strane ljudske prirode. Naime, odgađanja suštinske analize genocida mogu se potražiti i u činjenici da genocid nije značio samo masovna stradanja naroda - već i masovnu participaciju egzekutora. Čovječanstvo je bilo šokirano holokaustom i drugim genocidima koje su počinile nacističke snage i njihovi kolaboratori, kao da je ljudska sklonost za masovnim uništenjem sopstvene vrste bila nepoznanica do II svjetskog rata.

Međutim, uništenja naroda od njihovih neprijatelja poznata su još od antičkih vremena. Primjeri su brojni: potpuno uništenje Troje koja je spaljena, muškarci pogubljeni, a žene i djevojčice odvedene u ropstvo. Ratovi koje je u 13. stoljeću vodio Džingis Kan, posebno protiv kineskog imperija, imali su sve simbole genocida. Križarski ratovi, od 11. do 13. stoljeća, kojima je bio cilj osloboditi Jeruzalem od islamske vlasti, također su primjer genocidnih ratova. Opsada Jeruzalema od 1099. bila je posebno surova, jer su križari bez milosti ubijali sve koji su im se našli na putu - muškarce, žene i djecu, a kada je ubijanje prestalo, izvan gradskih zidina ostale su „piramide spaljenih tijela".[1] Genocid je izvršen i nad domorodačkim narodima u vrijeme kolonijalnih osvajanja, nad muslimanima u balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu, kao i nad Armenima u I svjetskom ratu. Ovo je samo kratka lista povijesnih primjera genocida izvršenih prije i tokom Prvog svjetskog rata, kojoj ćemo se u ovoj knjizi često vraćati. Dakle, „piramide spaljenih tijela", koje su zabilježili američki kamermani nakon oslobođenja koncentracionog logora Aušvic, nisu bile povijesna novina i očigledno je da je Hitler, kao brižljivi student

1 Vidi: Adib Đozić, „Državni genocid", *Znakovi Vremena,* Vol. 9. broj 32, Sarajevo, str. 119.

svjetske povijesti, imao od koga da uči. Holokaust, ili „shoah", kako se naziva genocid nad Jevrejima u svrhu naglašavanja specifičnosti stradanja jevrejskog naroda, svakako da je drugačiji u odnosu na druge genocide u povijesti. Specifičnost koja ga je odredila u javnom i akademskom diskursu jeste da je to prvi zločin tolikih razmjera sa kojim se putem mass medija suočila svjetska javnost, ali što je mnogo važnije, i „svjetska savjest".

Rezultati suočavanja svjetske savjesti sa holokaustom su razočaravajući. Lekcija naučnika koji su izučavali genocid i podučavali o ranom prepoznavanju genocida, te razvijanju mehanizama prevencije, bila je toliko loše obrađena da je pomogla ignoriranju genocida u Kambodži, ali i doprinijela tome da u Bosni i Hercegovini i Ruandi genocid nije prepoznat na vrijeme. Posljedica takvih stavova svjetske akademske zajednice reflektirala se i na stavove međunarodne zajednice koja je svojom politikom praktično bila kolaborator agresora, i ne samo da nije spriječila genocid, nego je žrtvama uskratila pravo na odbranu. Toj kontraproduktivnosti nauke u prepoznavanju i prevenciji genocida u određenoj mjeri doprinijeli su i oni koji su promovirali tezu da je genocid nad Jevrejima za vrijeme II svjetskog rata jednostavno neshvatljiv ljudskom razumu, da ga je dakle teško pojmiti i zapravo nemoguće porediti sa nekim drugim sličnim događajima u povijesti.[2] Da bi zaštitili „status" holokausta, za ono što se događalo u Bosni i Hercegovini ti akademski krugovi koristili su eufemizam „etničko čišćenje", a za Ruandu „plemensko nasilje", što u medijskim izvještajima nije zvučalo kao „najgori zločin" i svjetske političare nije obavezivalo na vojnu intervenciju. Neki od autora su upravo iz ove „relativističke perspektive" zagovarali da se optužba za „genocid" treba po svaku cijenu izbjegavati kada je u pitanju Bosna i Hercegovina: „Optužba za genocid, za razliku od optužbe za ratne zločine, fiksira krivicu na jednu stranu, te stoga od krivice oslobađa drugu stranu (žrtvu). Optužbu za genocid gotovo uvijek prate zahtjevi da se navodni počinioci kazne ne samo za navodna djela genocida, nego i za djela koja prate genocid."[3]

S druge strane, veliki je broj autora koji smatraju da su intelektualci koji su zagovarali relativistički pristup ratovima u bivšoj Jugoslaviji zapravo doprinijeli nerazumijevanju genocida: „Balans je neophodan kvalitet intelektualnog života, osim u slučaju analiza o bivšoj Jugoslaviji u kojima je balans bio na račun izjednačavanja žrtve sa agresorom, na račun neprepoznavanja ko su počinioci genocida i zločina protiv čovječnosti."[4]

2 Gunnar Heinsohne, „What makes the Holocaust a uniquely unique genocide", *Journal of Genocide Research*, Vol. 2, Issue 3, Routledge: Oxford, 2000.

3 Steven Burg; Paul Shoup, *The War in Bosnia and Herzegovina*, ME Sharpe: New York, 1999, str. 184.

4 Thomas Cushman; Stjepan Mestrovic, *This time we knew: Western Responses to Geno-*

Danas, sedamnaest godina od početka i četrnaest od kraja srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima - osim rijetkih disonantnih glasova - može se reći da među istraživačima genocida postoji saglasnost da je zločin koji su počinile srpske snage u Bosni i Hercegovini genocid,[5] kao što postoji konsenzus da je genocid počinjen i u Ruandi.[6] Rezolucijom UN-a zločini Crvenih Kmera također su okarakterizirani kao genocid, te je osnovan i Međunarodni tribunal za Kambodžu.[7] Konferencija Međunarodne asocijacije istraživača genocida (IAGS), koja je održana u julu 2007. u Sarajevu, pokazala je dramatičnu promjenu u stavovima svjetskih naučnika u vezi sa definicijom genocida. Većina prezentiranih eseja i diskusija bile su orijentirane ka postizanju inkluzivnije definicije genocida, u svrhu ranog prepoznavanja i efektivnije prevencije.[8]

S druge strane, na političkom nivou, osim genocida u Srebrenici koji je izvršen u julu 1995., genocidni proces od 1992. do 1995. u Bosni i Hercegovini još uvijek se negira, čemu povoda daje i dominantna sudska praksa.

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju prvi put je pravosnažno potvrdio genocid u Srebrenici presudom protiv generala Vojske Republike Srpske (VRS) Radislava Krstića. Međutim, ta je presuda vremenski ograničena na juli 1995., a teritorijalno na Srebrenicu i mjesta izvršenja genocida.[9] Zločine počinjene u istočnoj Bosni tokom 1992. godine ICTY tretira kao zločine protiv čovječnosti,[10] osim što je optužnica u slučaju Miloše-

cide in Bosnia", New York University Press, New York, 1996., str. 5.

5 Za izvanredan pregled naučne literature i uzrocima dominacije „univerzalističkog pristupa" koji smatra da je u Bosni i Hercegovini izvršen genocid vidi: Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo,* Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

6 Genocidi u Bosni i Hercegovini i Ruandi poređeni su u brojnim studijama o genocidu. Vidi: William B.Wood „Geographic aspects of genocide: a comparison of Bosnia and Rwanda", *Transactions of the Institute of British Geographers,* Vol. 26, Issue 1, Royal Geographical Society: London, 2001.; Samantha Power „Stopping genocide and securing justice", u *Social Research* , Winter, Vol. 69, Issue 4, The New School of Social Research: New York, 2002.

7 „Judges Sworn in For Historic Khmer Rouge Genocide Tribunal", *Associated Press,* New York, 3.7.2006.; Ek Madra, „Khmer Rouge Trials Agreed at Last", Reuters: New York, 16.3.2007.

8 O IAGS konferenciji vidi: www.genocid.org (pristupljeno 17.7. 2007.)

9 Vidi: predmet i presudu Radislav Krstić, „Srebrenica" (IT-98-33). Prema presudi Žalbenog vijeća, Krstić je 19. aprila 2004. osuđen na 35 godina zatvora za „Pomaganje i podržavanje u genocidu, ubistva (kršenje zakona i običaja ratovanja), istrebljenje i progon (zločini protiv čovječnosti)." Predmet dostupan na ICTY web arhivu: http://www.un.org/icty/bhs/frames/cases.htm. (pristupljeno 28.2. 2007.)

10 Dragan Nikolić, predmet „Logor Sušica" (IT-94-2), 4.02.2005. pravosnažno je osuđen na 20 godina zatvora za zločine počinjene u logoru Vlasenica; Dragomir Kunarac, predmet „Foča" (IT-96-23), 12. juna pravosnažno osuđen na 28 godina zatvora za mučenje i silovanje; Radomir Kovač, predmet „Foča" (IT-96-23), za porobljavanje i silovanje pravo-

vić zločine u istočnoj Bosni počinjene tokom 1992. okarakterizirala kao genocid. Optužnice protiv Karadžića i Mladića zločine u istočnoj Bosni od 1992. također karakteriziraju kao genocid. Tokom suđenja Slobodanu Miloševiću izneseni su brojni dokazi prema kojima je u Bosni i Hercegovini genocid započeo još u proljeće 1992. godine, što je potvrđeno i međupresudom u ovom slučaju od 16.6.2004. Naime, prema ovoj međupresudi, genocid je potvrđen u sedam bosanskohercegovačkih gradova: Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom.[11] „Optužnice na ICTY protiv Karadžića i Mladića zločine u istočnoj Bosni od 1992. također karakteriziraju kao genocid." Na državnom nivou, u Sudu Bosne i Hercegovine također su vođeni i vode se postupci za zločine počinjene na području istočne Bosne, ali se i ti zločini kvalificiraju kao zločini protiv čovječnosti.[12]

---

snažno osuđen 12.6.2002. na 20 godina zatvora; Zoran Vuković, predmet „Foča" (IT-96-23), za mučenje i silovanje, 12.6.2002. pravosnažno osuđen na 12 godina zatvora; Milorad Krnojelac, predmet „Foča" (IT-97-25), 17.9.2003. pravosnažno osuđen na 15 godina zatvora; Mitar Vasiljević, predmet „Višegrad" (IT-98-32), 25.02.2004. pravosnažno osuđen na 15 godina zatvora; Biljana Plavšić, predmet „Bosna i Hercegovina" (IT-00-39&40/1), 27.02.2003. pravosnažno osuđena na 11 godina zatvora (za zločine protiv čovječnosti u 37 opština u BiH - između ostalog i za zločine u opštinama Foča, Rogatica, Višegrad, Vlasenica i Zvornik); Miroslav Deronjić, predmet „Glogova" (IT-02-61), 20.7.2005. pravosnažno osuđen na 10 godina zatvora; Dragan Zelenović, predmet „Foča" (IT-96-23/2) optužen za mučenje i silovanje, potvrdno se izjasnio o krivici 17.01.2007, donošenje presude u toku. Milan Lukić i Sredoje Lukić, predmet „Višegrad" (IT-98-32/1) optuženi za zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja, postupak u toku; Momčilo Krajišnik, predmet „Bosna i Hercegovina" (IT-00-39) , osuđen po prvostepenoj presudi za zločine protiv čovječnosti za 37 opština u BiH, među njima i za opštine u istočnoj Bosni, prvostepenom presudom 27.9.2006. osuđen na 27 godina zatvora; Vojislav Šešelj, predmet „Hrvatska, BiH i Vojvodina" (IT-03-67), među opštinama u istočnoj Bosni u njegovoj optužnici za zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja naveden je i Zvornik; Franko Simatović i Jovica Stanišić, predmet IT-03-69, u optužnici su navedeni i zločini u Zvorniku. Radovan Karadžić i Ratko Mladić, predmet „BiH i Srebrenica", IT-95-5/18, optuženi su za genocid i zločine protiv čovječnosti na cijeloj teritoriji BiH.

11 Vidi: Predmet Milošević, IT-02-54, „Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude" http://www.un.org/icty/bhs/frames/cases.htm, str. 114. (pristupljeno 28.3.2007.)

12 Janković Gojko, predmet X-KR-05/61 osuđen za zločine protiv čovječnosti na području Foče u periodu 1992.-1993., prvostepenom presudom od 16.02.1997. osuđen je na 34 godine zatvora; Lelek Željko, predmet X-KR—05/202 optužen za zločine protiv čovječnosti počinjene u Višegradu 1992. Ljubina Radisav, predmet X-KR-05/124, 7.3.2007., osuđen na kaznu zatvora od 10 godina za zločine protiv čovječnosti počinjene na teritoriji Rogatice tokom 1992. godine; Paunović Dragoje, predmet X-KRŽ-05/16, 24.5.2006. osuđen je na kaznu od 20 godina za zločine protiv čovječnosti počinjene u Rogatici i širem području istočne Bosne tokom 1992. godine; Samardžić Neđo, predmet X-KRŽ-05/49, 13.12.2006. pravosnažnom presudom osuđen na 24 godine zatvora za zločine protiv čovječnosti počinjene na području Foče; Šimšić Boban, predmet X-KRŽ-05/04 optužen za zločine protiv čovječnosti na teritoriji Višegrada tokom 1992. godine, postupak pred apelacionim vijećem je u toku;

Presuda od 26. februara 2007., u predmetu pred Međunarodnim sudom pravde (ICJ) u Hagu, u procesu BiH protiv Srbije na osnovu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida, također potiče na dodatna istraživanja. Ova presuda - koja je kao genocid okvalificirala samo masovna ubistva u Srebrenici u julu 1995. godine, a ostale masovne zločine srpskih snaga u Bosni kao zločine protiv čovječnosti i ratne zločine - uspostavila je veoma visok, praktično nedostižan standard za dokazivanje genocida. Ovakav stav sudija ima krajnje negativne posljedice na kvalifikaciju masovnih zločina koji se u ovom trenutku u ime države izvršavaju u Darfuru i Gazi. Naime, dovođenje standarda za dokazivanje genocida na prihvatljiv nivo u svakom slučaju bi imalo mnogo ozbiljnije posljedice za mnoge države.[13]

Presude ICTY and ICJ-a nisu jedine presude međunarodnih sudova u kojima se može naći potvrda za pravnu kvalifikaciju zločina u Bosni i Hercegovini. Evropski sud za ljudska prava je u julu 2007. izrekao presudu prema kojoj je potvrdio da su u junu 1992. srpske snage u Doboju počinile genocid nad Bošnjacima. Naime, Jorgić je u Njemačkoj 1999. osuđen za genocid, da bi se nakon toga žalio Evropskom sudu za ljudska prava. Međutim, sudije u Strasbourgu su podržale presudu njemačkog suda.[14]

Usprkos velikom broju autorskih djela o ovoj temi, mali je broj studija koje bi pomogle da se, komparativnom metodom, pomoću teorija o genocidu, identificiraju uzroci genocida u Bosni i Hercegovini sa posebnim fokusom na tako masovno učešće srpskog stanovništva u ovom zločinu. Kao što smo vidjeli, situacije u kojima većinska populacija tolerira ili podržava genocid nad drugim narodom, nisu historijska novina.

Osnivanjem Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY), krivica za genocid je individualizirana. Individualiziranje krivice je civilizacijska tekovina i u osnovi je pravosudnih institucija demokratskih država. Osim istraživanja pojedinačne krivice, istraživači su okrenuti i istraživanju političkih, vojnih i ideoloških uzroka genocida. Manji broj istraživača suočava se sa kolektivnom prirodom genocida od počinilaca,

---

Stanković Radovan, predmet X-KR-05/07 prvostepenom presudom od 14.11.2006. osuđen na 16 godina za zločine protiv čovječnosti na području opštine Foča; Tanasković Nenad, predmet X-KR-05/165, optužen za zločine protiv čovječnosti u Višegradu 1992. Vuković Radmilo, predmet X-KR—06/217, optužen za zločine protiv čovječnosti na području Foče.

13 Vidi: Case Concerning Application of the Convention on Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina versus Serbia and Montenegro), Judgement of 26 February 2007, dostupan na http://www.icj-cij.org/ . (pristupljeno 27.3.2007.)

14 The European Court of Human Rights, Case of Jorgic v. Germany, Final Judgement, 12/10/2007. Dostupno na http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/viewhbkm.asp?sessionId=1448788&skin=hudoc-en&action=html&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=63590&highlight (pristupljeno 5. januara 2009.)

stojeći na stanovištu da je državni vrh taj koji osmišljava i provodi genocid. To je naravno korektno razumijevanje genocidnog procesa, međutim, rijetki istraživači se suočavaju i sa neprijatnom činjenicom da je za genocid potrebno odobrenje većine pripadnika naroda u čije ime se genocid provodi. Pitanja kao što su: ‚Kako je moguće da toliki broj ljudi učestvuje u genocidu? Da li nam genocid ukazuje na mračnu stranu ljudske prirode? U kojim se uvjetima ta mračna strana može aktivirati?', ne postavljaju se dovoljno često. U pronalaženju odgovora na ova pitanja krije se i ključ za izradu svjetskih programa za prevenciju genocida, te će se u ovoj knjizi, pored ostalog, pokušati odgovoriti i na ova pitanja. Komparativna metoda koja je primijenjena s namjerom da se što bolje razumije pojam genocida, učinila je da tema ove knjige ne bude samo genocid u Bosni i Hercegovini, već općenito, neosporni kapacitet ljudskih bića da jedni drugima čine zlo.

S obzirom na to da sociološke teorije o genocidnom procesu nisu dovoljno poznate, prvo poglavlje ove knjige posvećeno je upravo prikazu svjetske relevantne literature. Raznolikost teorijskih koncepcija genocida, te osnovne nesuglasice među istraživačima i problemi u razvijanju funkcionalne definicije genocida, reflektovali su se kako na sudsku praksu, tako i na političku zloupotrebu ovoga pojma.

Drugo poglavlje knjige fokus ima na historijskoj genezi srpskih agresivnih planova prema Bosni i Hercegovini, uz osvrt na velikosrpske struje koje su bile glavnim uzrokom za raspad kraljevske, ali i komunističke Jugoslavije. Potom će se tematski obraditi velikosrpski strateški ciljevi u Bosni i Hercegovini, uz poseban osvrt na istočnu Bosnu. Sasvim opravdano, uvodi se i komparativna analiza velikosrpskih strateških ciljeva prema istočnoj Bosni u Drugom svjetskom ratu, sa istim strateškim ciljevima u agresiji na BiH 1992.-1995. godine.

Treće poglavlje u prvom dijelu analizira transformaciju JNA u Vojsku Srpske Republike BiH (kasnije Vojska Republike Srpske), te uporedno analizira političke procese koji su pratili ovu transformaciju, kao i načine mobilizacije srpskog stanovništva. Paralelno se prati i uspon na vlast Slobodana Miloševića i rast srpskih nacionalnih strasti. Posebno mjesto zauzima analiza strateškog srpskog cilja: "Uspostavljanje koridora Drine, odnosno eliminisanje reke Drine kao granice između srpskih država", te analiza vojne i političke komandne strukture koja je od Beograda preko Pala povezivala kako vojne, tako i tzv. paravojne (odnosno specijalne vojne) i policijske jedinice u provođenju genocida u istočnoj Bosni. U ovom poglavlju također se obrazlaže i pojam „udruženog zločinačkog poduhvata" i genocidne namjere prema Bošnjacima.

U četvrtom poglavlju, kroz studije slučaja analizirat će se način na koji je proveden genocid u istočnoj Bosni 1992.-1993., u gradovima Zvornik, Vlasenica, Bratunac, Rogatica, Foča, Višegrad, Srebrenica i okolnim selima. Iako su u svakom od pomenutih gradova i sela koja su ih okruživala genocidne radnje provedene na sličan način, u mikroanalizi svakog od gradova u istočnoj Bosni bit će naglašeni neki od specifičnih aspekata genocida uz komparaciju sa drugim primjerima genocida iz svjetske povijesti. Treće poglavlje na kraju se fokusira na situaciju u Srebrenici 1992.-1993, otvorenom koncentracionom kampu za preživjele izbjeglice, te na metode srpske politike kojom su primjenjivali metodu „usporenog genocida".

I peto poglavlje posvećeno je „osmoj fazi genocida"[15], odnosno fazi negiranja, te analizira način na koji se genocid nad Bošnjacima reflektovao na šire slojeve srpskog stanovništva. Također će se istražiti i kako se negiranje genocida reflektuje na žrtve. U ovom dijelu rada bit će obrađeni različiti načini učešća u genocidu, od izvršilaca do posmatrača. Međutim, pažnja će biti posvećena i kategoriji „spasilaca" - onima koji su uspjeli da se odupru genocidnoj ideologiji i da reagiraju kao moralna ljudska bića. Iako su dominantni primjeri negiranja genocida uzeti iz Bosne i Hercegovine, ponovno, komparativnom analizom obrađeni su i drugi slučajevi genocida iz svjetske povijesti.

15 Vidi: Gregory Stanton, „Eight stages of genocide", *Genocide Watch*, 1998., http://www.genocidewatch.org/eightstages.htm. (pristupljeno 29.3.2007.)

I

PREGLED SOCIOLOŠKE LITERATURE O GENOCIDU

OD „ZLOČINA BEZ IMENA" DO „GENOCIDA"

Prema Konvenciji Ujedinjenih nacija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koja je usvojena 9. decembra 1948. godine, a stupila na snagu 12. januara 1951. godine, genocid je u članu II definiran kao „bilo koji od sljedećih akata počinjenih sa namjerom da uništi, u potpunosti ili djelimično, nacionalnu, etničku, rasnu ili religioznu grupu:

Ubijanje članova grupe;

Nanošenje ozbiljnih tjelesnih ili mentalnih oštećenja članovima grupe;

Namjerno nametanje grupi životnih uslova sračunatih da ih dovedu do fizičkog uništenja u cjelini ili djelimično;

Nametanje mjera u cilju sprečavanja rađanja unutar grupe;

Nasilno premještanje djece iz jedne u drugu grupu".

U članu III navode se kažnjiva djela, a to su : a) genocid, b) planiranje izvršenja genocida,

c) direktno i javno podsticanje na činjenje genocida, d) pokušaj izvrše nja genocida, e) saučesništvo u genocidu.[16]

Pet godina prije usvajanja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, dakle, 1943. godine, pokušavajući precizno opisati užase kojima su izloženi Jevreji u Evropi od nacističke vojske, Winston Churchill je rekao: "Dok njihova vojska napreduje, cijeli distrikti bivaju uništeni. Mi se suočavamo sa zločinom bez imena".[17] Raphael Lemkin, jevrejski pravnik, potaknut stradanjem Jevreja i nemogućnošću da za tako masovno stradanje pronađe adekvatan izraz, prihvatio se zadatka pronalaska imena. Nakon što je čuo govor britanskog lidera, došao je na ideju da bi političari možda i pokušali da zaustave zločin nad Jevrejima „ako bi se tom zločinu moglo dati ime koje konotira nešto istinski jedinstveno po zlu"[18]. Međutim, Lemkinov interes za „zločin bez imena" datira i prije nego što je Njemačka započela eksterminaciju Jevreja. Ponukan masovnim zločinima nad Armenima, na Petoj međunarodnoj konferenciji za unificiranje krivičnog zakona, koja je održana u Madridu 1933., Lemkin je svojim kolegama prezentirao nacrt međunarodnog zakona koji bi vladama zabranio uništava-

16 Puni tekst konvencije dostupan na: http://www.preventgenocide.org/law/convention/text.htm. (pristupljeno 28.2.2007.)

17 Martin Gilbert, *The Churchill War Papers: The Ever-Widening War*, W.W.Norton, New York, 2000., str."1099-1106.

18 Samantha Power, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, Basic Books, New York, 2002., str. 29.

nje etničkih, nacionalnih i religioznih grupa. Ovu praksu nazvao je „barbarizmom", a kao „vandalizam" je klasificirao uništavanje „umjetničkih djela i nacionalne kulture".[19] Lemkinov govor je pročitan u njegovom odsustvu, i njegov prijedlog je odbačen. Lemkin konačno definiciju genocida proširuje u knjizi koja je objavljena 1944. godine.

„U opštem smislu, genocid nužno ne podrazumijeva neposredno uništenje jedne nacije, osim kada je ono izvršeno masovnim ubijanjem pripadnika jedne nacije. Umjesto toga, njegova svrha je da označi organizovani plan, koji podrazumijeva različite postupke koji za cilj imaju uništenje osnovnih temelja života nacionalnih grupa. Ciljevi takvog plana bili bi raspad političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnih osjećanja, religije, ekonomskog postojanja nacionalnih grupa, kao i uništenje lične bezbjednosti, slobode, zdravlja, dostojanstva, pa čak i života pojedinaca koji pripadaju tim grupama."[20]

Tri godine kasnije Lemkin dodatno proširuje ovu definiciju i dodaje da zločin genocida obuhvata i sprečavanje života putem abortusa, sterilizacije, kao i namjerno ugrožavanje života i zdravlja putem vještački izazvanih infekcija, tjeranjem na rad do smrti u posebnim logorima, kao i namjerno raseljavanje porodica.[21] Očigledno je da je rad Raphaela Lemkina, zajedno sa suđenjima nacističkim ratnim zločincima u Nurnmbergu, imao značajan utjecaj na formuliranje „Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida". Naime, povelja potpisana u Londonu 8. avgusta 1945. godine, dala je precizne upute i pravnu osnovu za suđenja u Nurnmbergu. Predviđene su tri osnovne tačke: zločini protiv mira (agresivni rat), kršenje zakona ratovanja (ratni zločini) i zločin protiv čovječnosti (ubistvo i ranjavanje civila po rasnoj, religijskoj i političkoj osnovi).[22]

Nakon usvajanja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida, dotadašnji „zločin bez imena" dobio je, osim imena, i mogućnost kažnjavanja počinilaca. Međutim, osim u pojedinačnim slučajevima na državnim sudovima u sudskim procesima u Evropi koji su procesuirali zločine počinje-

19 Isto, str. 21.

20 Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, Carnegie Endowement for International Peace, Washington D.C.1944., str. 79.

21 Raphael Lemkin, „Genocide as a Crime Under International Law", *American Journal of Internationa Law*, no. 41, American Society of International Law, Washington, 1947., str. 147.

22 Za detaljniji pregled o pozadini uspostavljanja suda u Nurnmbergu, vidjeti: George Ginsburg, „The Nuremberg Trial" u George Ginsburg i V.N.Kudriavtesev (ed.), *The Nuremberg Trial and International Law* , Martinus Nijof Publishers, Netherlands, 1990.; o kontroverzama u vezi sa *ex post facto* principom u Nurnmbergu i „pobjedničkoj pravdi" vidi: Edina Bećirević, *Međunarodni krivični sud: između ideala i stvarnosti*, Arka press i Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 2003.

ne u II svjetskom ratu, Konvencija nije iskorištena u adresiranju masovnih zločina koji su se mogli kvalificirati kao genocid. Hladni rat svakako je bio presudni faktor za „mirovanje" Konvencije. U atmosferi kakva je vladala za vrijeme Hladnog rata, nije bilo moguće uspostaviti međunarodni krivični sud na kojem bi se Konvencija mogla primijeniti. Međutim, i Konvencija je imala nedostatke.

Pravnik i sociolog Leo Kuper tvrdi da je definicija Konvencije previše ograničena za historičare i sociologe, kao i da je glavni propust to što su političke grupe isključene sa spiska zaštićenih grupa.[23] Iako stručnjaci za genocid općenito prihvataju definiciju iz Konvencije, veliki broj autoriteta iz ove oblasti predložili su dodatne definicije, u kojima ostavljaju mogućnost uključivanja političkih ili ekonomskih grupa u definiciju.[24] Prema ovoj proširenoj definiciji, genocidom bi se mogli nazvati i svi masovni zločini počinjeni u Staljinovim gulazima koji se prema monstruoznosti i masovnosti svakako kvalificiraju kao genocid, ali su žrtve birane prema političkim, a ne etničkim kriterijima. Ovim pitanjima dodatno ćemo se vratiti u okviru pregleda akademskih istraživanja i literature o genocidu.

23 Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, Penguin, Harmondsworth, 1981., str. 19.-39.

24 Za razloge proširenja definicije o genocidu vidi: Frank Chalk i Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies* , Yale University Press, New Haven/London, 1990.; Israel Charny: „Towards a Generic Definition of Genocide" u *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions* ed. George J.Andreopolis (ed), University of Pensylvania Press, Philadelphia, 1994.; Irving Louis Horowitz, *Taking Lives: Genocide and State Power* , Transaction Publishers, New Brunswick, 1997.

RAZNOLIKOST TEORIJSKIH KONCEPCIJA GENOCIDA

U bosanskohercegovačkoj, ali i svjetskoj javnosti često je korištena argumentacija o nemogućnosti poređenja genocida nad Bošnjacima sa nekim drugim slučajevima genocida, najčešće genocidom nad Jevrejima u II svjetskom ratu. Ovaj laički i političkim konotacijama bogat stav korišten je prvenstveno u svrhu negiranja ili umanjivanja zločina genocida u BiH. Naime, metoda komparacije nije isto što i poistovjećivanje. U tom smislu, poželjno je poređenje više slučajeva genocida u različitim povijesnim periodima i društvenim okolnostima jer nam omogućava da prepoznamo neke opšte karakteristike vezane za ovaj najteži zločin protiv čovječnosti. Ovaj stav ubjedljivo elaborira Ton Zwaan, koji tvrdi da mnogi stručnjaci, kada se suoče sa procesima genocida, te procese „mjere" prema ugledu na „standardni model" genocida nad Jevrejima. Zwaan kaže da je ovakav pristup naravno legitiman, jer je uništavanje Jevreja od njemačkih nacista nesumnjivo bio najsistematičniji pokušaj provođenja „totalnog" i „potpunog" genocida ikada počinjenog, ali da je taj pristup upitan kada se osporava upoređivanje sa „standardnim modelom". Na taj se način otežava otkrivanje i priznavanje drugih procesa progona i genocida i to često dovodi do zaključaka da ti drugi procesi „zapravo nisu ozbiljni" slučajevi genocidne politike ili da oni „samo djelimično" predstavljaju genocid, a nekada to čak dovodi do direktnog poricanja da se u drugim slučajevima provodi politika genocida."[25]

One koji kao standard za genocid uzimaju genocid nad Jevrejima, Zwaan podsjeća da ni genocid nad Jevrejima nije bio „totalni", te da je i to bio „djelomični" genocid, kao i da se autentično poređenje može vršiti prema kriteriju smrtnosti i trajanju genocida. Zwaan dodaje da bi se tada, na primjer:

„moglo doći do zaključka da su zaista postojale dosta značajne razlike između ubijanja Jevreja i nacionalsocijalističke politike genocida prema nekim dijelovima stanovništva Poljske i Rusije pod njemačkom okupacijom, ali bi se istovremeno moglo potvrditi da se, u sva tri slučaja, provodila politika genocida i da je došlo do procesa genocida, kao i to da nema svrhe umanjivati značaj niti poricati „ozbiljnost" posljednja dva slučaja samo zato što je prvi slučaj bio krajnje ozbiljan".[26]

25 Ton Zwaan, „O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa", Izvještaj vještaka u predmetu Milošević (IT-02-54) str. 5; Izvještaj dostupan na: http://www.un.org/icty/bhs/cases/milosevic/documents/docpros/expert/mil-exr-zwaan-b.h. (pristupljeno 24.6.2006.)

26 Isto, str. 5.

Dakle, kako piše Zwaan, do sada nije bilo „totalnog" genocida. U vezi sa poređenjem različitih slučajeva genocida, te mjerenjem njihovog intenziteta, Robert Melson (1992.) nudi kriterije mjerenja prema smrtnosti, koji se primjenjuju na planiranu smrtnost i trajanje genocida.[27]

Međutim, ako bismo mjerili efekte genocida tako što bismo u obzir uzeli samo procenat smrtnosti ugrožene grupe, te ako bismo usporedno analizirali genocid nad američkim Indijancima i Jevrejima, u tom slučaju bi genocid koji je izvršen nad američkim Indijancima, više odgovarao pojmu „totalnog" genocida, jer su populacija i kultura američkih Indijanaca praktično „izbrisani" sa američkog tla.[28]

Nacistička Njemačka je uz pomoć evropskih kolaboracionističkih vlada, počinila genocid nad Jevrejima u kojem je stradalo oko šest miliona Jevreja.[29] Jevreji su, kao iskupljenje za indiferentan odnos prema njihovom stradanju, od međunarodne zajednice dobili državu Izrael. Stradanje američkih Indijanaca počelo je od 1492., kada je Christopher Columbo omogućio otvaranje tzv. „novog svijeta", koji je podrazumijevao naseljavanje evropskih doseljenika i istrebljenje „neprosvijećenih domorodaca". Nema konsenzusa historičara o tome koliko je američkih Indijanaca ubijeno u genocidu. Procjene se kreću od osam do 100 miliona Indijanaca.[30] Ovako velike diksrepancije u procjenama mogu se objasniti nepostojanjem statističkih podataka o tome koliko je Indijanaca živjelo u Americi prije dolaska Columba. No, ono što je evidentno jeste da ih je vrlo mali broj još uvijek živ, a i dalje su diskriminirani u „multikulturalnoj" Americi gdje žive u rezervatima.[31]

Upravo navedeni argument o „totalnosti" genocida nad američkim Indijancima i „netotalnosti" genocida nad Jevrejima, može poslužiti kao ilustracija koliko je nepravedno genocid nad bilo kojim narodom umanjivati primjerom smrtonosnijeg genocida nad drugim narodom. Jer, isticanje

27 Robert F. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of he Armenian Genocide and the Holocaust*, University of Chicago Press, Chicago/ London, 1992., str. 24.-29.

28 Ashley Riley Sousa, „They will be hunted down like wild beasts and destroyed!: a comparative study of genocide in California and Tasmania" u *Journal of Genocide Research*, June, Routledge, London, 2004., str. 193.-209.; Za genocid nad američkim Indijancima također pogledati: W.L. Anderson, *Cherokee Removal: Before and After*, University of Georgija Press, Athens, 1991.

29 Šest miliona ubijenih Jevreja u II svjetskom ratu je broj o kojem postoji opšti konsenzus istraživača. Pogledaj: „Holocaust Encyclopedia", *United States Holocaust Memorial Museum*, web adresa: http://www.ushmm.org/wlc/en/ . (pristupljeno 29.3.2007.)

30 David Stanard, *American Holocaust:The Conquest of the New World*, Oxford University Press, Oxford, 1993., str. 151. Prema Stanardu, genocid nad američkim Indijancima bio je najmasovniji genocid počinjen ikad u povijesti, i trebalo bi ga zvati američkim holokaustom.

31 Russel Thornton, *American Indian Holocaust and Surrvival: A Population History Since 1492*, University of Oklahoma Press, Norman OK, 1987.

„nedostižnosti" tragedije jednog naroda, u ovakvoj vrsti komparacije, u principu služi revizionistima genocida, odnosno za umanjivanje tragedije drugog naroda, bili to Armeni, Jevreji, Bošnjaci, američki Indijanci, Tutsi, ili bilo koji drugi narod koji je bio žrtva genocida.

Povjesničari Stephen T. Katz i Bernard Lewis predstavnici su pravca koji insistira na neusporedivosti holokausta s drugim genocidima u povijesti. Katz u potvrdu svojih teza provodi ekstenzivnu komparativnu historijsku analizu, u svrhu zaključka da je holokaust jedini pravi genocid u povijesti.[32] Stavovi orijentaliste Lewisa Bernarda također podupiru tezu da niti jedan drugi genocid u povijesti nema standard holokausta, te da se stoga nijedan drugi slučaj masovnog ubistva ne može zvati genocidom. Lewis je stoga negirao i genocid nad Armenima. Naime, u časopisu Le Monde, Lewis je izjavio da je „ubistvo 1,5 miliona Armena bilo 'brutalna posljedica rata', te da je apsurdno takvo što nazivati genocidom". Zbog ove izjave Lewis je sudski procesuiran zbog „negiranja genocida", te je morao platiti simboličnu kaznu od jednog franka.[33] Međutim, sve je veći broj teoretičara, kao što je recimo Bernard Bruneteau, koji u posljednjoj deceniji ubjedljivo dekonstruiraju neodrživost ovih stavova.[34] Komparativna metoda, kad je u pitanju genocid, neophodna je stoga što se u raznolikosti historijskih primjera genocida mogu identificirati zajedničke konceptualne karakteristike, u svrhu prepoznavanja genocida u fazi pripreme i prije samog izvšenja.

Kriminolozi, historičari i sociolozi se u principu slažu da se genocid pojavljuje u različitim oblicima, da je motiviran različitim ciljevima, da se u svrhu realizacije genocida primjenjuju raznovrsne strategije i taktike.[35] Upravo zbog toga, neophodno je utvrditi minimalne zajedničke karakteristike na osnovu kojih bi se u ranoj fazi prepoznale genocidne namjere i proces pripreme genocida. Naime, insistiranje na prepoznavanju minimalnih zajedničkih karakteristika pitanje je efektivne prevencije i prevazilazi samo teorijske diskusije. Stoga je neophodno razmotriti razvoj akademskih istraživanja o genocidu i teorijske koncepcije koje nas zbog suprotstavljenih argumenata veoma često udaljavaju od usaglašene teorije o genocidu.

32 Stephen T. Katz, *The Holocaust in Historical Context*, Oxford University Press, New York, 1994.

33 Vidi: Statement of Professor Bernard Lewis, Princeton University, „Distinguishing Armenian Case from Holocaust", 14.april 2002., www.ataa.org/magazine/blewis_statement.pdf. (pristupljeno 29.3. 2007.)

34 Izuzetna analiza uloge holokausta u komparativnoj metodi izučavanjanja genocida, kao i kritika Katzovog i Lewisovog pristupa o „nedostižnosti holokausta" nalazi se u poglavlju IV, Bernard Bruneteau, *Stoljeće genocida*, Politička kultura, Zagreb, 2005.

35 Alex Alvarez, *Governments, Citizens, and Genocide. A Comparative and Interdisciplinary Approach* Indiana University Press, Bloomington, 2001., str. 28.-55.

GENOCID I ISTRAŽIVAČI - OKLIJEVANJE I KONTROVERZE U ISTRAŽIVANJU

Nakon Raphaela Lemkina, prvi akademski radovi sa intencijom da ponude koherentne analize genocida bili su radovi Jessie Bernard i Pietera N. Drosta. Bernard je pokušala razviti shemu prema kojoj bi se moglo identificirati kako procesi konkurencije, konflikta, organizacije i kontrole funkcioniraju kako na lokalnom, tako i na međunarodnom nivou. U razmatranju rasnih i etničkih konflikata ona je također inkorporirala genocid koji se koristio kao krajnje oružje za rješavanje konflikta.[36] Analizu manjkavosti UN-ove Konvencije o genocidu ponudio je Pieter N. Drost 1959. godine. Drost je prvi koji je ubjedljivo i argumentirano ukazao na to da će vlade širom svijeta iskoristiti činjenicu da političke grupe nisu zaštićene Konvencijom o genocidu. On u svom radu nudi novu definiciju genocida prema kojoj je „genocid namjerno uništenje života individualnih ljudskih bića zbog njihove pripadnosti bilo kojem kolektivitetu kao takvom".[37] Tek sedamdesetih godina akademici se počinju ponovno baviti temom genocida na sistematičan način.

Jedno od važnijih djela objavio je Irving Louis Horowitz 1980. godine. Horowitz naglašava da su za provođenje genocida neophodni totalitarna državna struktura i ekstremna ideologija. Definicija genocida, prema pisanju Horowitza, podrazumijeva prvo posmatranje genocida kao procesa: "Genocid je strukturno i sistematsko uništavanje nedužnih ljudi od strane birokratskog državnog aparata".[38] Tipologija koju je razvio u ovom djelu odnosi se na moderne države 20. stoljeća koje su podijeljene prema fleksibilnosti i odnosu prema pravu njenih građana na različitost: od liberalnih do genocidnih društava.[39]

Horowitz u svom radu daje korisne upute za analizu i prepoznavanje genocidnog procesa. Međutim, već na prvom koraku, čini se, zaobilazi rješavanje kontroverznih, ali suštinskih pitanja. Horowitz ističe, da je važno napraviti razliku između genocida i masovne smrti jednog naroda - uglavnom prouzrokovane zaraznim bolestima. On kao primjer navodi kugu koja je harala Evropom od 1346. do 1350. godine i u kojoj je stradalo 20 miliona ljudi. U vrijeme kuge, u pokušaju da se ponudi prihvatljiva interpretacija za razumijevanje tragedije i pomora ovako velikog broja ljudi, u

36 Jessie Bernard, *American Community Behaviour*, New York: Dryden, 1949.

37 Drost (1959.), navedeno prema: Frank Chalk; Kurt Jonassohn, nav.dj., str. 12.

38 Irving Louis Horowitz, *Taking Lives:Genocide and State Power*, Transactions Publishers, New Brunswick, 1997., str. 21.

39 Isto, str. 21.

određenim intelektualnim i posebno crkvenim krugovima oživjele su konspirativne teorije o plaćanju grijehova i misterioznim snagama koje su se urotile protiv ljudske rase. Na suprotnoj strani od kuge, koja ima prirodni izvor, kako smatra Horowitz, stoji genocid, koji ima socijalne izvore.[40]

Ova tvrdnja je, naravno, utemeljena, ali primjer srednjovjekovne kuge nije adekvatan da bi se ilustrirala dubina metodološke dileme u utvrđivanju socijalnih ili prirodnih uzroka masovne smrti jednog naroda - problema kojim su se bavili mnogi istraživači. Naime, mnogo bolji primjer za pravilnu diferencijaciju genocida od prirodnog masovnog umiranja bio bi način (vještačkog) širenja bolesti među američkim Indijancima, a to i jeste primjer koji se najčešće pojavljuje u relevantnoj literaturi. Naime, kako pišu neki istraživači, američki Indijanci su u rezervatima dobijali prekrivače zaražene virusom malih boginja, koje je širila američka vojska. O toj temi historičari još uvijek vode žučne rasprave, jer su neki od dokumenata koji su nedavno otkriveni u zvaničnim američkim arhivama pružili djelomičnu potvrdu ovoj teoriji.[41] Također, adekvatan primjer za diferenciranje prirodnog pomora od genocida mogao bi biti i genocid izazvan prisilnim izgladnjivanjem u Ukrajini 1932.-1933. koji je provodila tadašnja sovjetska vlast.[42]

Horowitz u ovom istom radu ozbiljnim istraživačima predlaže da prave razliku između holokausta i genocida. Naime, u periodu između 1939. i 1945. u Poljskoj je ubijeno tri miliona poljskih Jevreja - 90 ili 95 procenata tadašnje jevrejske populacije u Poljskoj. Međutim, u istom periodu stradala su i tri miliona Poljaka, što je otprilike 10 posto populacije, tako da je 90 procenata Poljaka preživjelo rat. Horowitz skreće pažnju na to da je i u genocidu moguće napraviti gradaciju horora.[43] S druge strane, već na sljedećem koraku, kada predlaže da se pravi razlika između rata, odnosno građanskog rata, i genocida, Horowitz je veoma neodlučan. Iznenađujuće je da je u ocjeni genocida u Ruandi, o kojem se slažu svi ozbiljniji istraživači i teoretičari, Horowitz veoma suzdržan i ostaje na retorici građanskog rata i masakra između Hutu i Tutsi naroda.[44] Za razliku od Ruande, Horowitz

40 Irving Louis Horowitz, *Science, Modernity and Authorised Terror* u Leon Chorbajian and George Shirinian (ed.) *Studies in Comparative Genocide*, Maccmilian Press, London, 1999., str. 18. i 19.

41 Za detaljan prikaz načina istrebljenja sjevernoameričkih Indijanaca vidi: Carl Waldman, *Atlas of the North American Indian*, Facts on File, New York, 1985.

42 Za ukrajinski slučaj u izvanrednoj historijsko-komparativnoj analizi vidi: Bernard Brunetau u *Stoljeće genocida*, Politička kultura, Zagreb, 2005.

43 Irving Louis Horowitz, *Science, Modernity and Authorised Terror* u Leon Chorbajian and George Shirinian, nav.dj., str. 20.

44 Isto, str. 22. Ovaj rad je štampan 1999., međutim Horowitz ga je izložio u aprilu 1995. na Konferenciji o genocidu u Armeniji, kada je bilo poznato da su Tutsi žrtve genocida koji je dizajnirao politički vrh Hutua.

nema dilema o tome da li je genocid izvršen u Kambodži – on tvrdi da je u Kambodži za vrijeme vladavine Crvenih Kmera izvršen genocid, kao i da se u slučaju Nigerije građanski rat transformirao u genocid.

Posebno teško za analitičara genocida jeste da napravi razliku između genocida i drugih vrsta državnih zločina. Deportacija je jedan od tih državnih zločina koje je potrebno razgraničiti od genocida kao državnog programa. Za primjer Horowitz uzima masovne deportacije Armena iz Turske. Za razliku od mnogih drugih autora koji se bave genocidom, on smatra da u ovom slučaju nedostaje fizičko istrebljenje. On tvrdi da se slučaj deportacije Armena može porediti sa sudbinom Jevreja u pretkomunističkoj Rusiji.[45]

Diskusija u slučaju Armena još jednom pokazuje da su njegovi standardi za analizu i dokazivanje genocida veoma visoki, te da Horowitz veći akcenat stavlja na efekte genocida, nego na konkretnu namjeru počinilaca. Činjenica jeste da su Armeni kao narod preživjeli, ali većina istraživača se slaže sa činjenicom da su u najvećoj mjeri eksterminirani sa područja koje su u Osmanskom carstvu povijesno nastanjivali.[46] Uočljivo je da Horowitz ima jedne standarde kad analizira genocid nad Jevrejima i druge kad se bavi genocidom nad drugim narodima. Kada govori o stradanjima drugih naroda - iako ekstenzivno razmatra i druge kriterije - gotovo uvijek se vraća procentima uništenja jednog naroda da bi stepenovao užase stradanja. Pri tome, čak i taj kriterij nije dovoljan kada analizira situaciju u Ruandi, jer propušta da genocid nad Tutsijima nazove genocidom i, zapanjujuće za čitaoca, kao što smo već spomenuli, ostaje na retorici „masakra" između Hutu i Tutsi naroda. Čini se da Horowitz previđa da je teško uništiti jedan narod, a najbolji dokaz zapravo i jesu Jevreji koji, uprkos Hitlerovoj namjeri i činjenici da ih je tokom II svjetskog rata stradalo šest miliona, nisu potpuno uništeni, te su preživjeli jednu od najtežih formi genocida u povijesti.

Za razliku od Horowitza, Stewart Stein upozorava da pri poređenju genocida i holokausta, kao i brojnih drugih pojedinačnih slučajeva genocida, ne treba insistirati na različitostima. Prema njegovom pisanju, sličnosti između holokausta i genocida, na primjer, često su mnogo veće od razlika:

„Isti policijski bataljoni, SS i vojne jedinice koje su učestvovale u egzekucijama Jevreja u Poljskoj i drugim okupiranim teritorijama, učestvovale su i u masakrima ne-jevrejske populacije, čiji gubici su veoma često bili jednaki, ako nekad nisu bili sveukupno i veći. Vrlo često, isti ideološki ra-

45 Isto, str. 25.

46 Vidi: Nial Ferguson, *The War of the World: Twentieth Century Conflict and the descent of the West*, Penguin Press, New York, 2006.; Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucascus*, Berghahn Books, Oxford, 1995.

zlozi i vojni imperativi su motivirali ubistva. Često, iste vojne jedinice i SS personal izvodili su i autorizirali ubistva".[47]

Naime, Stein navodi kako jeste potrebno napraviti razliku između različitih tipova masovnih ubistava. Međutim, on potencira neophodnost komparativnog modela, uz objašnjenje da bi se razlike trebale diferencirati tokom, a ne prije komparacije.[48] Ovaj stav Stewarta Steina svakako je naučno zreliji od stava koji iznosi Horowitz.

Međutim, uprkos nekim nedosljednostima u radu, doprinos Irvinga Horowitza sociološkoj teoriji genocida je izuzetan. Jedan od najkorisnijih koraka u razvijanju funkcionalne koncepcije za analizu genocida preporučio je upravo Horowitz - a to je skretanje pažnje na kolektivnu prirodu ovog zločina. Za razliku od kriminalnog ponašanja koji čine pojedinci, genocid je zločin koji čine pojedinci u ime države. „Nemogućnost da se identificiraju pojedinci koji su počinili takve zločine bazična je karakteristika genocidnog okruženja."[49] Naime, demokratska društva ne prihvataju koncept kolektivne krivice. S druge strane, činjenica je da u izvršenju genocida učestvuje toliko veliki broj ljudi da gotovo dostiže broj žrtava. Naravno da nisu svi učesnici direktne ubice, međutim, veliki je broj ljudi koji imaju svoju ulogu unutar birokratije koja je usmjerena na uništenje jednog naroda. Osim toga, i pasivni posmatrači u genocidu imaju moralnu odgovornost, te se i njihovo prešutno odobravanje genocida tumači kao učešće. Međutim, toliki broj učesnika u izvršenju genocidnog projekta teško je identificirati, a još teže kazniti. Horowitz smatra da je ova kontradikcija - pojedinačnog kažnjavanja, a kolektivnog učešća u genocidu - najveći izazov svim analitičarima genocida. U vezi s tim, on kaže: „Možda zvuči pojednostavljeno, ali jedan od najzanimljivijih aspekata (ako se smijem usuditi da upotrijebim ovu frazu) genocida jeste da se istraži kako neki narodi mogu mimoići zakon i izbjeći ne samo kažnjavanje, već i osjećaj krivice za ono što su učinili".[50] Osim insistiranja na kolektivnom aspektu genocida, Horowitz naglašava da su totalitarna društva svakako jedan od neophodnih uvjeta za genocid. Međutim, ako nacionalna kultura ne podrži genocid, nije ga moguće realizirati.[51]

47 Stuart D. Stein, „Conceptions and terms: templates for the analysis of holocausts and genocides" u *Journal of Genocide Research*, June, Routledge, London, 2005., str. 195.

48 Isto, str. 195.

49 Irving Louis Horowitz, „Science, Modernity and Authorised Terror" u Leon Chorbajian and George Shirinian nav.dj., str. 26.

50 Isto, str. 27.

51 Irving Louis Horowitz, "Genocide and the Reconstruction of Social Theory: Observations on the Exclusivity of Collective Death", *Armenian Review* 37, Watertown, 1984.

KULTURA KAO VARIJABLA U ODREĐIVANJU UZROKA I POSLJEDICA GENOCIDA

Steven T. Katz kao varijablu za determiniranje parcijalnog genocida uzima kulturu, ali u njegovoj analizi akcenat je na efektima koje genocid ostavlja na žrtvu. Prema navodima Katza, masovna ubistva koja nemaju namjeru da potpuno unište određenu grupu mogu se nazvati „kulturalni genocid" ili čak „lingvicid" - cilj mu je da uništi jezik kojim govori grupa koja je u poziciji žrtve. Katz smatra da počinioci genocida za metu ne moraju imati nacionalnu, etničku, rasnu ili religioznu grupu. To, u njegovom razumijevanju, mogu biti i političke, socijalne, gender ili ekonomske grupe.[52]

Ako se u obzir uzme sudbina homoseksualaca koji su bili meta u Hitlerovom procesu „pročišćenja" društva od devijantnih elemenata, proširenje liste za grupe koje bi trebale biti zaštićene Konvencijom o genocidu ima potpuno opravdanje. Međutim, argument Katza o kulturocidu, odnosno lingvicidu, čini se nepotrebnim ublažavanjem pojma genocida. Naime, ukoliko država uspije uništiti jezik grupe, a da u tom procesu ne ubije članove te grupe, onda se radi o procesu asimilacije.[53] Parcijalno uništenje jedne grupe je, prema Konvenciji, genocid i Katz tu činjenicu, čini se, bespotrebno minimizira svodeći ga samo na „genocid nad kulturom". Dakle, problem u ovoj Katzovoj definiciji kulturocida i genocida jeste u tome što on kulturocid i lingvicid posmatra kao blaže i izolirane forme, a ne početne faze genocida koje su nužno povezane sa namjerom ubistva dijela ili cijelog naroda.

Za razliku od Katza, koji zastupa tezu da se lingvicid i kulturocid ne moraju završiti fizičkim ubistvom naroda, Lemkin je smatrao da su zločini nad jezikom i kulturom samo uvod u masovno istrebljenje naroda. On je, dakle, lingvicid i kulturocid posmatrao u kontekstu cjelokupnog procesa genocida. U prvobitnom nacrtu Konvencije, Raphael Lemkin imao je namjeru inkriminirati i kulturni genocid i lingvicid. Njegov argument je glasio: „Prvo počnu paliti knjige, a već sljedeći korak je da pale tijela".[54] Međutim, pošto Legal Committee nije dao podršku za inkriminaciju kulturnog genocida, a u Generalnoj skupštini UN-a je isticalo vrijeme predviđeno za usaglašavanje Konvencije, Lemkin je morao odustati od ovog zahtjeva.[55]

52 Stephen T. Katz, *The Holocaust in Historical Context*, Oxford University Press, New York, 1994.

53 Novi pogled na etnokulturalne odnose i zanimljiv ugao gledanja na asimilaciju etničkih grupa, vidi: Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

54 Samantha Power, nav.dj., str. 531.

55 Isto.

KOGA ŠTITI UN-OVA KONVENCIJA O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA?

Yehuda Bauer također predlaže da se genocid posmatra i analizira kao proces u okviru kojeg se dešavaju različite vrste genocida.[56] Kad je u pitanju definicija genocida, on kritizira stav Katza i drugih sociologa koji smatraju da je definiciju genocida neophodno proširiti sa nacionalnih, etničkih, rasnih i na druge grupe kao što su političke i sl. Bauer objašnjava zbog čega Katz, prema njegovom mišljenju, griješi: „Ne možete izabrati da li ste Armenac, Jevrej, Rom ili crnac: vi ste, kao član bilo kojeg ljudskog stada, definirani vašim rođenjem, bojom kože, a vrlo često i sa oboje".[57] Stav Bauera je da, postoji jasna linija između grupa koje makar teorijski imaju izbor, za razliku od drugih koje nemaju. On insistira da se termin genocid zadrži tamo gdje pripada lingvistički, dakle, tamo gdje postoji namjera da se eliminira genos - etnicitet, nacionalnost ili rasa.[58]

U prvobitnim diskusijama u Ujedinjenim narodima bilo je predloženo da se i političke grupe zaštite Konvencijom. Međutim, sovjetska delegacija, zajedno sa komunističkim zemljama iz istočne Evrope i nekim latinoameričkim zemljama, protivila se uključivanju političkih grupa u Konvenciju uz obrazloženje da bi to bila smetnja u sprečavanju unutrašnjih oružanih pobuna. Oni koji su bili protiv uvođenja i političkih grupa među one zaštićene Konvencijom, tvrdili su da političke grupe često nisu dovoljno kohezivne niti prepoznatljive. Nakon što je uvidio da su mišljenja u vezi sa političkim grupama previše podijeljena, i sam je Lemkin - da ne bi ugrozio izglasavanje Konvencije - lobirao protiv zaštite političkih grupa Konvencijom.[59]

Samantha Power navodi osnovne argumente američkih kritičara Konvencije koji su ukazivali na činjenicu da, prema Konvenciji, država može biti odgovorna za genocid ukoliko ubije pet osoba zbog njihove vjerske, religiozne, rasne ili etničke pripadnosti, a neće biti odgovorna za genocid ukoliko ubije 100.000 ljudi zbog njihove političke pripadnosti. U vezi s tim, Power kaže: "Kada su tokom 70-ih godina Crveni Kmeri započeli istrebljenje cijelih klasa navodnih političkih neprijatelja, činjenica da su političke

56 Yehuda Bauer, „Is the Holocaust Explicable?" *Studes of Holocaust and Genocide*, Issue 5, Oxford, 1990.

57 Yehuda Bauer, „Comparison of Genocide" u Leon Chorbajian and George Shirinian (ed.), nav.dj., str. 34.

58 Isto.

59 Za detaljan prikaz političkih diskusija vidi: Samantha Power, nav.dj. Poglavlje 5.

grupe bile isključene iz Konvencije otežala je proces demonstriranja da su akcije Crvenih Kmera genocid".[60]

Koliko je nepravedno političke grupe isključiti iz Konvencije o „apsolutnom zlu", govore i brojevi o stradanju ljudi u drugoj polovini 20. stoljeća. Naime, oko 120 miliona ljudi širom svijeta stradalo je u genocidnim akcijama sopstvene države. S druge strane, oko 35 miliona ljudi stradalo je u ratovima, bilo građanskim ili međunarodnim.[61] Međutim, čini se da su napori istraživača bili korisni, jer je očigledno da se Konvencija o genocidu interpretira slobodnije, te da se i na međunarodnom političkom nivou kao genocid tretiraju i zločini počinjeni u Kambodži za vrijeme vladavine Crvenih Kmera. Naime, UN je osnovao Tribunal za Kambodžu koji će istraživati i procesuirati ovaj genocid.[62]

60 Isto, str. 69.

61 R. J. Rummel, „Deadlier Than War", *Institute of Public Affairs Review* 41,no.2(1985), str. 24.-30. i R.J. Rummel, *Death by Government,* Transaction, New Brunswick-London, 1994.

62 Judges Sworn in For Historic Khmer Rouge Genocide Tribunal", *Associated Press*, 3.7. 2006.; Ek Madra, „Khmer Rouge Trials Agreed at Last", *Reuters*, 16.3. 2007.

KONCEPTUALNI PROBLEMI TIPOLOGIZACIJE GENOCIDA

Zanimljiva razmatranja o genocidu nalazimo kod Rogera W. Smitha. Prema njegovim navodima, „genocid je uvijek zločin s predumišljajem u kojem se masovna ubistva provode s namjerom da se postignu ciljevi njegovih izvršilaca".[63] Smith ipak razlikuje genocide počinjene u 20. stoljeću i, recimo, genocid u ranim fazama kolonijalne dominacije, kada su, kako on kaže, genocidne posljedice često prethodile svjesnoj odluci da se unište domorodački narodi. Iako Smith pokušava napraviti konceptualnu razliku između kolonijalnih genocida i genocida u 20. stoljeću, u njegovoj daljnjoj analizi ove se razlike gube. Naime, on navodi da, iako u nekim slučajevima nije bilo prvobitne genocidne namjere države, odluka državnih organa da ne spriječi genocidnu praksu na koncu dovede do svjesnog genocida. Stoga Smith ipak priznaje da „razlika između genocida s umišljajem i genocida bez umišljaja nije jasna, jer, prije ili kasnije genocidna praksa se transformiše u genocid."[64]

Smith smatra da postoji nekoliko vrsta genocida, a to su: retributivni, institucionalni, genocid iz koristi, monopolistički i ideološki genocid.

Retributivni ili osvetnički genocid, prema mišljenju Smitha, samo je izgovor ili racionalizacija, odnosno način da se za genocid krivi žrtva. Institucionalnom genocidu Smith pridaje više pažnje, navodeći da je to bio najveći izvor politički sankcioniranog masovnog ubistva u starom i srednjem vijeku. Masakri ljudi, zarobljavanje žena i djece, uništavanje cijelih gradova bili su praktično dio ratovanja. Nije ni postojala potreba da se donosi eksplicitna odluka za činjenje genocida - genocid je bio dio ratničke rutine, pokazivanje moći izvršilaca i uklanjanje mogućnosti da se žrtva osveti. Smith zaključuje da je genocid tada bio posljedica nedostatka političke imaginacije i, zapravo, nadomjestak za politiku. Smith ističe da je institucionalni genocid bio najsmrtonosniji u vrijeme krstaških ratova zbog religiozne groznice. Utilitarijanski, odnosno genocid iz koristoljubivosti bio je karakteristika genocida u starom i srednjem vijeku, ali je posebno došao do izražaja u kolonijalnim osvajanjima, kada su istrijebljeni brojni domorodački narodi u Americi, Australiji, Tasmaniji, dijelovima Afrike i drugdje. No i u 20. vijeku, u ime progresa i razvoja, domorodački narodi

63 Roger W. Smith, „State Power and Genocidal Intent" u Leon Chorbajian; George Shirinian, nav.dj., str. 4.

64 Isto, str. 5.

bili su žrtve genocida, posebno u Latinskoj Americi. Smith u svom radu kritizira tezu Richarda Rubensteina[65] koji tvrdi da je razvoj praktično doveo do ‚viška' populacije, te se stoga javila potreba za eliminacijom suvišne, odnosno nepotrebne populacije.[66] Monopolistički genocid, prema pisanju Smitha, karakteristika je genocida 20. stoljeća. Bez obzira na karakter rata koji prati genocid, bio to građanski ili međunarodni rat, „najčešći motiv genocida u 20. stoljeću bila je borba za monopolizacijom vlasti".[67] Bosna i Hercegovina je za Smitha karakterističan primjer ovog tipa genocida.[68] Smith posebno skreće pažnju na opasnost od ideološkog genocida, koji je devastirajući. Međutim, on navodi da ideologija nikad ne egzistira u svojoj čistoj formi, te da je potrebno više istražiti odnos ideologije i kulture. Kultura može obuzdati genocidnu ideologiju, ali je može i osnažiti, te je zato teško predvidjeti da li će se u budućnosti ponoviti genocid u svojoj najekstremnijoj formi - odnosno holokaust.[69]

Razmatrajući različite ponuđene koncepte i definicije genocida, Scott Straus tvrdi da je genocid koristan koncept društvenih nauka, koji bi se trebao koristiti kao generički termin. Njegova koncepcija genocida daleko je od inkluzivne, upravo zbog toga što se Straus zadržava na etimološkoj definiciji koja podrazumijeva samo uništenje genosa. Straus, međutim, navodi da brojni slučajevi u kojima je broj ubijenih bio i veći nego u nekim slučajevima genocida, jednostavno ne pripadaju ovom konceptu. Stoga Straus poziva istraživače genocida da genocid prestanu smatrati „zločinom nužno moralno gorim od drugih slučajeva masovnih ubistava".[70] Straus kaže da se vokabular nasilja može kretati u dva pravca. Prvi pravac podrazumijevao bi razvijanje „kišobran koncepta" koji bi se odnosio na generički fenomen u kojem bi genocid bio jedna instanca. U okviru ovog koncepta bio bi različit broj masovnih nasilja, kao što su: domocid, masovni zločin, masovna smrt, masovno nasilje, političko nasilje ili konflikt. Na ovaj način priznalo bi se da je genocid specifičan fenomen, koji, međutim, dijeli sličnosti sa drugim konceptima masovnog nasilja. [71]

65 Richard L. Rubinstein, *The Age of Triage: Fear and Hope in an Overcrowded World*, Beacon Press, Boston, 1983.

66 Roger W.Smith, „State Power and Genocidal Intent" u Leon Chorbajian; George Shirinian, nav.dj., str. 7.

67 Isto, str. 7.

68 Isto, str. 8.

69 Isto, str. 9.

70 Scott Straus, „Contested meanings and conflicting imperatives: a conceptual analysis of genocide" u *Journal of Genocide Research*, 3(3), Routledge, London, 2001., str. 370.

71 Isto.

Yehuda Bauer predlaže da se koncepcija genocida redefinira na takav način da bismo prepoznali razliku između holokausta i drugih počinjenih genocida. Na sličan način kao i Horowitz, Bauer predlaže da se napravi razlika između genocida i holokausta. U dosadašnjim slučajevima masovnih ubistava u povijesti, samo je nad Jevrejima počinjen holokaust, odnosno, pokušaj potpunog, totalnog istrebljenja jednog naroda. Međutim, Bauer ne isključuje da bi neke grupe u budućnosti mogle biti žrtve počinilaca koji žele njihovu potpuno anihilaciju.[72] Genocid bi se, prema mišljenju Bauera, trebao odnositi na:

„planirana uništenja od sredine 19. stoljeća, rasne, nacionalne ili etničke grupe kao takve i to na sljedeći način: a) selektivnim masovnim ubistvima elitnog ili nekog drugog dijela populacije, b) eliminacijom nacionalne (rasne, etničke) kulture i religioznog života s namjerom „denacionalizacije", c) porobljavanje, sa istom namjerom, d) uništenje nacionalnog (rasnog, etničkog) ekonomskog života sa istom namjerom, e) biološko desetkovanje putem kidnapovanja djece ili sprečavanje normalnog porodičnog života, sa istom namjerom".[73]

Politiku američkih naseljenika prema domorodačkim narodima Bauer zove genocidom, kao i ubistva koja su Hutui počinili prema Tutsijima. Nacistička politika prema Jevrejima već je u povijesti prepoznatljiva kao holokaust. Jedan od razloga za posebnost holokausta u povijesti je svakako industrijalizacija masovnog ubijanja. Međutim, kao što smo već spomenuli, ukoliko bi se za standard genocida uzimala namjera za totalnošću istrebljenja jednog naroda i njeni efekti, onda bi u svakom slučaju u tu kategoriju ušlo i istrebljenje američkih Indijanaca. O tome govore konkretni rezultati koje neki autori, kao što smo naveli, pokušavaju ublažiti idejom o „nenamjernom" genocidu koji je izazvan kolonijalnim osvajanjima, ekonomskim razvojem, viškom stanovništva i slično. Naime, navođenje „nenamjernih" razloga zapravo je pružanje alibija počiniteljima genocida.

Koliko je koncepcija genocida u konkretnim slučajevima neusaglašena, vidi se na različitim interpretacijama slučaja genocida nad Armenima. Zanimljivo je, recimo, da Bauer - za razliku od Horowitza, koji genocid nad Armenima, o čemu smo govorili, tretira više kao deportacije - kao primjer koji je najbliži holokaustu uzima upravo genocid nad Armenima. Za Bauera su razlike između turske i njemačke namjere da unište Armene, odnosno Jevreje, mnogo manje važne od sličnosti ova dva procesa.[74]

72 Yehuda Bauer, "The Place of the Holocaust in Contemporary History" u Jonathan Frankel (ed), *Studies in Contemporary Jewry*, vol. I, Indiana University Press, Bloomington, 1984.

73 Isto, str. 213.

74 Isto.

Robert Melson komparaciju između genocida nad Jevrejima i Armenima iskoristio je za doprinos usaglašavanju teorije i prepoznavanju zajedničkih karakteristika genocida uopće. Na osnovu ova dva slučaja, Melson je izvukao zajedničke karakteristike, za koje kaže da odgovaraju većini „domaćih" genocida, odnosno onima koji su provedeni od države unutar svojih granica. Melson smatra, da su to sljedeća četiri faktora:

viktimizirana grupa je manjina u društvu, koju većina toleriše, ali je ne prihvata u potpunosti; osim toga, ta manjina je u povijesti već trpjela nasilje od većine;

drugo, uprkos diskriminaciji od većine, u godinama koje su prethodile genocidu, manjinski narod doživljava neku vrstu progresa u socijalnoj, ekonomskoj, kulturnoj i političkoj sferi; upravo taj faktor doprinosi dodatnoj netrpeljivosti većine prema manjini, jer većina to doživljava kao narušavanje obrasca nejednakosti koji je karakterizirao unutrašnje uređenje države;

viktimizirana grupa biva identificirana, bilo ideološki ili geografski, sa neprijateljima države i šireg društva; ova identifikacija može biti stvarna ili fiktivna, ali važno je da se na ovaj način uspostavlja veza između vanjske i unutarnje prijetnje;

većinski narod i država prolaze kroz seriju vojnih i političkih poraza koji utječu na njihovu sigurnost u odnosu na vanjski svijet.

Melson navodi da ova četiri faktora dovode do pojave ideologije koja ih povezuje, tako da manjina biva okrivljena za krizu države. U svjetlu nove ideologije država odlučuje redefinirati svoj identitet i iz svoje socijalne strukture eliminirati manjinski narod koji je identificirala kao prijetnju.[75]

Definicija i tipologija genocida koju daje Helen Fein u svojim radovima, za razliku od mnogih drugih autora, ne pate od neodređenosti, niti je autorici potrebna historijska distanca da bi analizirala različite slučajeve genocida u svijetu. Međutim, kao kod većine autora koji se bave komparativnim studijama i nemaju mogućnost da se fokusiraju na detaljne analize pojedinačnih slučajeva, i njene tipologije ponekad pate od površnosti koje su često nametnute globalnom vizijom. Tipologija genocida koju nam je pripremila Fein je sljedeća:

1) genocid prouzrokovan razvojem - u kojem počinilac namjerno ili nenamjerno uništava narode koji stoje na putu ekonomske eksploatacije resursa;

2) despotski - koji je dizajniran da eliminira stvarnu ili potencijalnu opoziciju, kao u novoj, visoko polariziranoj multietničkoj državi;

75 Robert F. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, University of Chicago Press, Chicago-London, 1992., str. 79.-80.

3) retributivni - u kojem počinilac ima za cilj uništavanje stvarnog oponenta;

4) ideološki - genocid protiv grupa koje kao neprijatelje proglasi državni hegemonistički mit, ili koji ima potrebu da uništi žrtve koje se portretiraju kao otjelovljenje apsolutnog zla.[76]

Ograničenja ove tipologije, kao i mnogih drugih tipologija, došla su do izražaja onda kada je Fein u komparativnoj studiji kao retributivni genocid okarakterizirala Bosnu i Ruandu.

Mi ćemo se ograničiti samo na genocid u Bosni i Hercegovini da bismo pokazali ograničenja ove, ali i mnogih drugih tipologija. Naime, može se reći da je na pojavnom, propagandnom i mobilizatorskom nivou genocid u Bosni svakako bio retributivni. Srpski narod je mobiliziran na osnovu osvetničkog zova: od Kosovske bitke, do genocida nad Srbima u II svjetskom ratu, propagandnog otkrivanja jama srpskih žrtava, sve je ukazivalo na to da se srpski narod priprema za „osvetu" zbog svih grijehova koje su Bošnjaci, prema njihovoj propagandi „utjelovljenje Turaka, pa potom ustaša iz II svjetskog rata", činili nad Srbima.[77] Međutim, za genocid nad Bošnjacima može se, naravno, reći i da je ideološki, jer je baziran na velikosrpskoj nacionalističkoj ideologiji, te je po osnovi stvaranja etnički čiste „Velike Srbije" bilo potrebno stvoriti etnički čiste nacionalne teritorije. S druge strane, ako bismo slijedili tipologiju Feinove, onda možemo reći da je genocid nad Bošnjacima bio i „despotski" jer je dizajniran tako da eliminira stvarnu ili potencijalnu opoziciju, kao što se to dešava u novoj, visoko polariziranoj multietničkoj državi.

Usprkos nekim površnim zaključcima kakvi, čini se, prate mnoge autore genocida koji se bave komparativnim analizama, Fein u svom radu ne pravi političke kompromise, niti su joj standardi holokausta zasmetali u kreiranju prijedloga funkcionalne definicije i koncepcije genocida. Ona kaže: „Genocid je akcija s potporom i namjerom počinioca da fizički uništi kolektivitet, bilo direktno ili indirektno, kroz zabranu biološke i socijalne reprodukcije članova grupe, koja se provodi bez obzira na to da li se grupa predala ili ne predstavlja opasnost za počinioca".[78] U svom radu Fein također ističe da je za sve češću praksu genocida u svijetu veoma važna uloga država koje imaju ulogu (aktivnih) posmatrača: „Mnoge države koje čine genocid zavise

76 Hellen Fein, *Genocide: A Sociological Perspective*, SAGE Publications, London, 1993. str. 28.-29.

77 O dugotrajnosti i efektima srpske propagande i dehumanizaciji Bošnjaka kroz propagandnu srpsku historiju, vidi: Philip J. Cohen, *Srpski tajni rat: propaganda i obmana historije*, Ljiljan, Sarajevo, 1996.

78 Hellen Fein, *Genocide: A Sociological Perspective*, Sage Publications, London, 1993., str. 24.

od drugih država, radilo se o priznanju, pomoći ili savezništvu. Države genocid ponavljaju tako često, jer u njemu uspijevaju. A uspijevaju zbog toga što velike sile ili provode genocid ili naoružavaju ili tolerišu počinioce".[79]

Za razliku od Horowitza koji veći akcenat stavlja na odvajanje genocida od rata ili građanskog rata, Fein preporučuje da se pažljivo uspostavi veza između rata i genocida, zbog toga što se pokazalo da je rat kontekst, ubrzavatelj ili rezultat genocida u praktično svim slučajevima iz nekoliko razloga:

- Rat oslobađa i pojačava agresiju.
- Rat počiniocima omogućuje da prikriju zločin tako što će okriviti žrtve i sakriti ubistva.
- Žrtva zapravo može biti neprijatelj u državi ili bez države.
- Izgubljeni ratovi mogu podstaknuti bolne emocije među gubitnicima, ranjeni ponos i želju za osvetom, što može razviti ideologije koje opravdavaju uništenje neprijateljske grupe.
- Ratovi vode krizama i revolucijama.
- Genocid dovodi do velikih valova izbjeglica koje ne mogu biti apsorbirane ili vraćene kući, a da ne izazovu rat. Susjedna država u kojoj se nalaze može im pomoći da to urade da bi se oslobodila tereta.[80]

U svom novijem radu, Fein još dublje analizira lažnu dilemu koju postavljaju neki naučnici između rata (građanskog rata) i genocida. Iako su mnogi rat u BiH okarakterizirali kao građanski rat, Fein navodi odgovornost Srbije i Crne Gore za genocid, ali dio odgovornosti pripisuje Njemačkoj i Evropskoj uniji za poticanje raspada Jugoslavije, kao i NATO-u i SAD-u što nisu na vrijeme intervenirali i spriječili rat. Kada analizira slučaj genocida u Ruandi, Fein također eksplicitno naglašava da odgovornost za genocid nad Tutsijima snose i one vlade koje su naoružavale vladine trupe, a to su Francuska, Egipat i Južna Afrika, mada ističe da primarna odgovornost za Ruandu ostaje na Francuskoj zbog toga što je nastavila podržavati vladu Hutua i nakon što su započeli genocidnu kampanju.[81]

Međutim, njen raniji rad, objavljen 1979. godine, prva je ponuđena analiza genocida kojeg su, osim Njemačke, počinile i ostale evropske države.[82]

79 Helen Fein, „Testing Theories Brutally: Armenia (1915.), Bosnia (1992.) and Rwanda (1994.)" u Levon Chorbajian; George Shirinian, nav.dj., str. 159.

80 Isto, str. 159.

81 Helen Fein, „Civil Wars and Genocide: Paths and Circles", *Human Rights Watch*, April-June, New York, 2000. str. 56.

82 Helen Fein, *Accounting for genocide: National Responses and Jewish Victimisation during the Holocaust*, Free Press, New York, 1979.

Naime, tokom i odmah nakon II svjetskog rata bilo je poznato da su evropski narodi različito reagirali na Hitlerovu politiku istrebljenja Jevreja. Helen Fein se u svom radu bavi pitanjem: zbog čega su mnogi narodi bili entuzijastični kolaboratori, dok su neki pokazali otvoren otpor? Ona u knjizi također uspostavlja korelacije između ovih različitih reakcija i broja ubijenih Jevreja u pojedinačnim evropskim državama. Fein analizira razliku između, recimo, Danske i Bugarske, u kojima je većina Jevreja preživjela, i Hrvatske, Slovačke i Poljske, gdje je većina Jevreja ubijena. Osim induktivne, historijske analize i statističke analize u kojoj koristi kros-tabulacije i regresivnu analizu, Fein koristi i druge interdisciplinarne metode.[83]

Naime, nivo kooperacije sa nacistima određen je uglavnom stepenom antisemitizma u respektivnim državama prije nego što je počeo rat, ali i od stepena kontrole SS-a.[84] Njena knjiga pokazuje koliko su društveni procesi kao genocid u komparativnoj studiji kompliciran zadatak. Naime, dvije pomenute varijable nisu polučile očekivane rezultate u Holandiji. Jer, u Holandiji, u kojoj je bilo manje kontrole SS-a i gdje je postojao vrlo nizak stepen antisemitizma, ipak je svaki četvrti Jevrej umro u koncentracionim logorima. S druge strane, u Rumuniji, u kojoj je cvjetao antisemitizam i u kojoj je sama rumunska vlada imala vlastiti program istrebljenja, ipak je preživjelo više od pola ukupnog broja Jevreja.

Da bi objasnila odstupanja od pravila, Fein uvodi niz drugih varijabli, kao što su protesti crkvi, efektivnost pokreta otpora, formiranje jevrejskih savjeta, konflikti unutar jevrejske zajednice, procjena o pobjedi nacista i međunarodnoj intervenciji. Pažljivom analizom, Fein identificira kako su ove različite varijable pomagale nacističkim istrebljivačkim namjerama prema Jevrejima, ili su ih, s druge strane, ometale. Ovaj rad ne predstavlja samo vrijednu interdisciplinarnu analizu, već je to i prvi rad koji je studiju genocida pomjerio van njemačke perspektive i pozabavio se višestrukim odgovorima na pitanje: ‚zbog čega su evropski narodi drugačije reagirali na Hitlerovu politku istrebljenja Jevreja?' Naime, ova studija korisna je i za sve buduće socijalne programe koji se bave prevencijom genocida.

U radu objavljenom 1993. godine, Fein daje pet pitanja kao test za identifikaciju genocidne politike. Helen Fein smatra da proces utvrđivanja da li se radi o genocidnoj politici ili genocidu mora odgovoriti na pet pitanja: a) da li postoji kontinuitet u napadima koje su počinioci izvršili da bi uništili pripadnike neke grupe? b) da li počinioci djeluju kolektivno ili na organizovani način? c) da li su žrtve odabrane samo zato što pripadaju nekoj grupi? d) da li su žrtve ubijene bespomoćne? e) da li se uništavanje vrši s

83 Isto, str. 36.
84 Isto, str. 82.

ciljem ubijanja, a ubistvo je odobreno od počinilaca? Fein također smatra da postoje dva tipična uslova da do genocida dođe, a to su odsustvo sankcija za ubistva ili neprovođenje sankcija, kao i to da postoje ideologije koje promoviraju ideju genocida i daju mu legitimitet.[85]

Osim Helen Fein, Leo Kuper je jedan od autora koji su dosljedni nasljednici Raphaela Lemkina u polju izučavanja genocida. Kuper je, kao što smo već spomenuli, poznat po svojoj kritici Konvencije o genocidu zbog toga što, osim etničkih, rasnih i religioznih, nisu obuhvaćene i političke grupe. U svojoj monografiji Genocid (1981.), Kuper genocid dijeli na tri vrste, i to prema motivima koji su počinioce motivirali na genocid:

1) genocid dizajniran da riješi religiozne, rasne ili etničke razlike;

2) genocid sa namjerom da terorizira narod koji je osvojila kolonizirajuća sila;

3) genocid počinjen da osnaži ili ispuni političku ideologiju;[86]

Manjkavosti ove tipologije nećemo previše detaljno analizirati. Ali suština kritike bila bi slična kao i kod ostalih tipologija: počinioci nikada nemaju samo jedan motiv, motiv je kompleksan i teško da ove tipologije u stvarnosti mogu razlučiti jedan od drugog slučaja. Možemo za primjer uzeti Ruandu, gdje je genocid motiviran etničkim razlikama, ali je - ako uzmemo u obzir dugogodišnju kolonizaciju i interese velikih sila, koje su konačno i posredno inspirisale genocid i u njemu učestvovale - taj genocid na neki način i posljedica kolonizacije. Također, svaki genocid u svrhu mobilizacije stanovništva mora koristiti veoma ekstremnu ideologiju. Dakle, slučaj posljednjeg genocida u Ruandi mogao bi se, prema Kuperovoj podjeli, podvesti pod svaku od tri navedene vrste.

U svojoj knjizi objavljenoj 1985., Kuper pažnju pomjera ka procjenjivanju mogućnosti međunarodne zajednice, nevladinih organizacija za ljudska prava i drugih pravnih tijela u prevenciji genocida.[87] No, karakteristika njegovog rada jeste u zaista širokoj interpretaciji pojma genocida. Za razliku od brojnih drugih autora, Kuper kao genocid tretira i nuklearni napad na Japan, zatim američku intervenciju u Vijetnamu, kao i bombardovanje Drezdena.[88] Iz Kuperovog rada možemo zaključiti da njegova inkluzivna definicija ipak zadržava genocidnu namjeru počinilaca, pa je tako, prema

85 Hellen Fein, *Genocide: A Sociological Perspective*, Sage Publications, London, 1993., str. 25.-27.

86 Leo Kuper, *Genocide Its Political Use in the Twentieth Century*, Penguin Books, New York, str. 11.-18.

87 Leo Kuper, *The Prevention of Genocide*, Yale University Press, New Heaven, 1985.

88 Leo Kuper, *Genocide Its Political Use in the Twentieth Century*. New York: Penguin Books, 1981., str. 17., 46., 102.

njegovom mišljenju, genocid zločin protiv kolektiviteta, koji uzima formu masovnog ubistva, a čini se sa posebnom namjerom. Zanimljivo je stoga da Kuper pravi razliku između svog akademskog stava, navodeći ispravnost razumijevanja genocida na veoma širokoj platformi i njegove preporuke u smislu poštivanja definicije iz Konvencije. Naime, on predlaže da se zbog funkcionalnih razloga zadrži definicija genocida iz Konvencije.

Israel Charny je također jedan od autora koji smatra da je potrebna inkluzivna definicija genocida. Charny tvrdi da je genocid generički termin i predlaže da se sva poznata masovna ubistva ljudi definiraju kao genocid. Stoga, on genocid definira kao:

„masovna ubistva značajnog broja ljudskih bića, koja nisu izvršena u okviru vojne akcije protiv vojnih snaga određenog neprijatelja, pod uslovom da je žrtva nemoćna i nema mogućnost da se brani." [89] Naime, Charnyjeva definicija zaobilazi ideju „namjere uništenja ljudi" i u svakom slučaju uspostavlja visok standard za poštivanje ljudskih prava i u tzv. „pravednim ratovima", humanitarnim intervencijama, odbrambenim ratovima i slično. Njegova interpretacija je da se, svaka velika „kolateralna šteta" - kako moderno ratovanje naziva ubistva civila u ratu - može nazvati genocidom i genocidnim aktom.

Oni koji kritiziraju inkluzivni pristup u definiranju genocida, tvrde da je neprimjereno porediti tursku namjeru uništenja Armena ili njemačku namjeru uništenja Jevreja, sa pomenutim američkim vojnim akcijama, jer „SAD nikada nisu imale namjeru da unište Nijemce, Japance i Vijetnamce kao grupu, dok su lideri Turske i nacističke Njemačke imali namjeru uništiti Armene i Jevreje".[90] Leo Kuper, kojeg smo već spominjali kao zastupnika široke definicije genocida, za razliku od Horowitza koji smatra da je za genocid potrebno totalitarno društvo, vjeruje da je historija pokazala kako pluralističko društvo nije zaštićeno od genocida. Kritičari ovoga stava smatraju da su pluralistička društva u prevenciji genocida neophodna intervenirajuća varijabla, te da su genocidu sklona nova društva, koja imaju konformistički stav prema novim ideologijama.

Međutim, kultura nasilja koja se njeguje u tradicionalnim pluralističkim društvima, a posebno unutar klase njihovih vojnika u vojnim intervencijama u Afganistanu i Iraku, masovna nasilja nad civilima i surovost koju vojnici pokazuju u mučenjima, svakako zaslužuju da se ova društva sama po sebi prestanu tretirati kao intervenirajuća varijabla u prevenciji genocida. Umjesto toga, neophodno je proučiti uzroke razvoja kulture nasilja među vojnicima koji u rat idu u ime liberalnih vrijednosti.

89 Israel Charny, „Toward a Generic Definition of Genocide" u George Andreopoulos (ed.) *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*, University of Pensilvania Press, Philadelphia, 1994., str. 91.

90 Frank Chalk; Kurt Jonassohn, nav.dj., str. 18.

MASOVNA PARTICIPACIJA - GENOCID JE SOCIJALNI PROJEKAT?

Dvije knjige suprotstavljenih argumenata koje su neophodan dio istraživanja literature o genocidu fokusirane su na pronalaženje odgovora o uzrocima masovne participacije Nijemaca u genocidu nad Jevrejima. To su knjiga Daniela Goldhagena[91] *Hitler's Willing Executioners* i Christophera Browninga *Ordinary Men*[92]. Inače, prema analizi uzroka holokausta, literatura se dijeli na funkcionaliste i intencionaliste. Prvi stoje na stanovištu da je holokaust rezultat improvizacije, a ne utvrđenog plana. Historičari funkcionalističke škole tvrde da Hitler prije rata nije pokazivao veliki interes za antijevrejsku politiku. Naime, prema ovoj interpretaciji, antijevrejski program razvio se tokom rata i bio je to više Hitlerov odgovor na pritisak i incijative njegovih prvih saradnika - Hermana Goeringa i Josepha Goebbelsa. Ovi autori tvrde da je program istrebljenja Jevreja, naravno, omogućen Hitlerovim antisemitskim raspoloženjem, ali da nije postojao direktan plan, niti konkretno naređenje od Hitlera. Funkcionalisti smatraju da je serija decentraliziranih antijevrejskih mjera zapravo dovela do holokausta.[93]

S druge strane, intencionalisti smatraju da je Hitlerov antisemitizam centralni odgovor na pitanje o uzrocima holokausta. Oni smatraju da je Hitler mrzio Jevreje i imao apsolutnu kontrolu nad događajima u Trećem rajhu. U potpunosti odbijaju ideju da je holokaust serija decentraliziranih događaja, već tvrde da je postojao jasan centralizirani plan za istrebljenje Jevreja.[94]

Goldhagen i Browning autori su suprotstavljenih škola, pri čemu je Browning umjereni funkcionalista, dok je Goldhagen ekstremni intencionalista - međutim, oba autora se u pomenute dvije knjige bave uzrocima holokausta na nivou izvršilaca, odnosno, zanimaju ih uzroci tako masovne participacije običnih Nijemaca u genocidu nad Jevrejima. Dakle, oba autora istražuju uzroke ponašanja nacističkog policijskog bataljona, koji je u Poljskoj imao zadatak da Jevreje koji su u radnoj dobi sakupe i otjeraju u

91 Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Vintage Books, New York, 1997.

92 Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, HarperCollins, New York, 1992.

93 Za funkcionalističko tumačenje holokausta vidi: Hans Momsen, „There Was no Fuhrer Order" u Donald I. Niewyk (ed), *The Holocaust*, Houhton Mifflin Company, Boston-New York, 1997.

94 Za intencionalistički pogled na uzroke holokausta vidi: Gerald Fleming, „It is the Fuhrer's Wish" u Donald I. Niewyk, nav.dj.

radni kamp, a preostale stanovnike sela - žene, djecu i starce, ubiju na licu mjesta. Iako je policajcima prilikom naredbe rečeno da ne moraju učestvovati u ubijanju, samo je nekolicina ljudi predala oružje. Nakon prve noći masovnih ubistava jevrejskih civila, svi policajci, čak i oni koji su spremno prihvatili zadatak, imali su psihološke poteškoće i noćne more. Međutim, u kasnijim akcijama sličnog tipa, većina ih se pretvorila u rutinizirane ubice.

Browning je intervjuisanjem učesnika ovih događaja napravio veoma potresnu rekonstrukciju s namjerom da razumije ponašanje običnih ljudi u ulozi masovnih ubica u ratu. Njemački policajci bili su tek obični Nijemci, porodični ljudi, bez kriminalne prošlosti i historije nasilnog ponašanja - muškarci srednjih godina, srednje klase i svi iz Hamburga. Browningovi rezultati pokazuju da su, zajedno sa ideološkom indoktrinacijom, razlozi za preobraženje porodičnih ljudi srednje klase u masovne ubice sljedeći: pritisak grupe, strah od izolacije, „macho" vrijednost - odnosno strah od toga da ih se ne proglasi slabim i kukavicama - te kod određenog broja policajaca i karijerizam. U svom radu, Browning svakako čini dodatni napor da razumije razvojni put običnih ljudi do masovnih ubica. Njegova studija je upozoravajuća, jer nas iznova podsjeća na opasnosti od banalnosti zla, i na kapacitete zla koji u okolnostima ratnog pritiska i rasizma mogu da dovedu do tako pogubnih i masovnih transformacija ličnosti.[95]

S druge strane, Daniel Goldhagen ima potpuno oprečnu interpretaciju. On tvrdi da su njemačka antisemitska vjerovanja o Jevrejima bila centralni kauzalni agent holokausta. Prema mišljenju Goldhagena, antisemitizam je također razlog što su mnogi obični Jevreji bili vrlo entuzijastični izvršioci zločina nad Jevrejima. Uz to, antisemitizam je bio pokretačka snaga koja je obične porodične ljude srednje klase pretvorila u masovne ubice. Goldhagen odbija mogućnost da su ekonomski faktori, karijerizam, mjere prisile totalitarne države, kao i drugi psihološki pritisci bili faktori koji su naveli toliki broj Nijemaca da spremno učestvuju u ubistvima Jevreja. Za Goldhagena, antisemitizam je jedini relevantan faktor - i to ne samo antisemitizam koji je intenziviran nakon Hitlerovog dolaska na vlast, već antisemitizam koji je tinjao decenijama prije Hitlera. Naime, nakon čitanja ove knjige, moglo bi se reći da Goldhagen zapravo smatra da su Nijemci praktično spremno dočekali Hitlera i njegov program istrebljenja Jevreja, jer su na to i prije njega bili psihološki spremni, upravo zahvaljujući uvriježenim antisemitističkim stavovima. Goldhagen je istraživao ponašanje nacističkih policajaca ne samo u Poljskoj, već i u Rusiji.[96]

95 Christopher R. Browning, nav.dj.
96 Daniel J. Goldhagen, nav.dj.

I njegova, kao i Browningova knjiga, potresna su svjedočanstva o uzrocima ljudskog zla. Browningova interpretacija „objektivnim" historičarima i sociolozima zvuči prihvatljivije zbog umjerene funkcionalističke argumentacije, koja na neki način amnestira „obične ljude" i daje prihvatljivo objašnjenje prebacujući odgovornost na komandne slojeve, propagandu, ratni pritisak, pritisak društva i mnoge druge psihološke mehanizme. Međutim, Goldhagenovi argumenti, iako odbačeni kao ostrašćeni od velikog broja autora, ipak zaslužuju ozbiljno i duboko razmatranje. Naime, Goldhagen demonstrira opasnost od dugotrajne indoktrinacije - bilo u vidu antisemitizma ili nekih drugih politika rasne mržnje, te ukazuje na posljedice koje mogu nastupiti nakon potpune dehumanizacije drugoga. Dehumanizacija drugoga, kao što ćemo nekoliko puta demonstrirati u ovoj knjizi, neophodan je uvjet za genocid i masovnu participaciju stanovništva u njegovom izvršenju – što je veći stepen dehumanizacije, to stanovništvo na strani počinilaca genocida participira sa većim entuzijazmom. U tom smislu, iako neugodna i direktna, Goldhagenova knjiga veoma je instruktivna jer ukazuje i na odgovornost naroda u čije ime država vrši genocid.[97]

97 Također vidi: Emir Suljagić, *Community of Murder, Comparing Twentieth Century*, magistarska teza, Centre for Interdisciplinary Postgraduate Studies, University of Sarajevo, European Regional Masters in Human Rights and Democracy in Southeastern Europe, Universities of Sarajevo and Bologna, 2004./2005.

ELEMENTI GENOCIDA ZA KOMPARATIVNU ANALIZU

Autorica Samantha Power za svoje djelo Problem from Hell, zasluženo je 2003. dobila Pulitzerovu nagradu. Ovo je komparativna studija o genocidu u 20. stoljeću koju Power započinje genocidom nad Armenima u Turskoj, koji se smatra prvim modernim genocidom u 20. stoljeću, zatim genocidima u II svjetskom ratu i holokaustom, a u periodu nakon II svjetskog rata obrađuje Kambodžu, Irak, Ruandu i bivšu Jugoslaviju, odnosno Bosnu i Hercegovinu. U prvom dijelu knjige Power dokumentira život i borbu Raphaela Lemkina, ilustrirajući važnost predanosti pojedinaca, boraca za ljudska prava u velikim, prekretnim trenucima za budućnost čovječanstva. Njen stil pisanja je živ i publicistički, i ona nalazi načina da i najkompliciranije pravne i političke procedure u procesu lobiranja i pravljenja nacrta Konvencije o prevenciji i kažnjavanju genocida pretoči u dramski zaplet koji čitaoca ne samo da informira, već mu približava svu kompleksnost argumenata boraca za ljudska prava. Samantha Power to uspijeva jer je, osim novinarskog backgrounda i predanosti akademskom istraživanju, i ona sama jedan od aktivista ljudskih prava. Naime, samo oni koji imaju istinski osjećaj za pravdu i suosjećanje sa žrtvama genocida u stanju su napisati ovakvu knjigu - knjigu koja emotivnim i intelektualnim angažmanom oduzima dah, čitaoca puni gorčinom, ali i pruža obilje motiva za borbu protiv indiferentnog stava svijeta prema masovnim kršenjima ljudskih prava.

U dijelu u kojem obrađuje genocid u Bosni i Hercegovini, Power veliku pažnju posvećuje kritici američke politike koja, kao i u svim drugim slučajevima genocida u 20. stoljeću, nije reagirala na vrijeme. Power je istražila i koliko su američke obavještajne službe i politički analitičari znali o genocidu u Bosni i Hercegovini. U tu svrhu analizirala je veliki broj dokumenata, transkripata, video materijala. Međutim, najveća snaga njenog istraživanja leži u intervjuima sa američkim diplomatama, političarima, obavještajcima i analitičarima koji su imali informacije iz prve ruke. Jedan od najimpresivnijih intervjua jeste onaj sa Johnom Westernom, koji je 1992. radio kao analitičar u obavještajnom birou State Departmenta. Western je dnevno morao letimično pregledati oko 1.000 dokumenata koji su stizali iz BiH, a koji su svjedočili o masovnim ratnim zločinima. Western priznaje da je tokom treninga za poziciju analitičara obavještajnih podataka bio naučen da sa dubokim skepticizmom analizira takve izvještaje, a posebno izjave koje su dolazile od izbjeglica i onih koji su preživjeli masakre srpskih snaga. Ova priča o Johnu

Westernu, koji je zajedno sa kolegom iz CIA-e radio prekovremeno da bi dokazao da srpske snage u Bosni i Hercegovini provode planski genocid, ima posebnu ljudsku dimenziju i zbog toga što je Western - nakon što je uvidio da, pored svih dokaza o genocidu, američka administracija neće intervenirati - iz moralnih razloga dao ostavku na svoju poziciju.[98] Međutim, osim ljudske dimenzije, ovakvi ilustrativni primjeri ukazuju na institucionalne zapreke u prepoznavanju, ili možda je ispravnije reći priznavanju genocida u ranoj fazi. Naime, nakon čitanja knjige Samanthe Power, čini se da je nepriznavanje, a ne neprepoznavanje genocida suštinski problem međunarodne zajednice. I Samantha Power, kao i mnogi drugi autori, ukazuje na to da je namjerno izbjegavanje definiranja zločina kao genocida zapravo izbjegavanje obaveze međunarodne zajednice i velikih sila da se taj zločin zaustavi.

Razmatrajući spektar definicija o genocidu koje, u ovisnosti o autoru, akcenat stavljaju na različite komponente zločina genocida, Ton Zwaan kaže da je genocid bio predmet rasprave političara i diplomata, pravnika i pravnih stručnjaka, historičara i stručnjaka za društvene nauke, kao i raznih drugih intelektualaca i šire javnosti. Prema mišljenju Zwaana, pojam genocida u nekim tumačenjima je proširivan, dok je u drugim sužavan, te se ovaj pojam preispitivao sa svakim novim slučajem navodnog genocida koji je počinjen nakon 1945. godine. Zwaan smatra da ova raznolikost gledišta sama po sebi ne treba da čudi. Opšta koncepcija "genocida" odnosi se na čitav niz različitih slučajeva navodnih zločina genocida u stvarnom svijetu, od kojih se svaki sastoji od (djelomično) različitih i dosta složenih događaja i dešavanja u različitim zemljama i periodima, koje je često teško razumjeti i objasniti. Zwaan navodi još jedan razlog zbog kojeg je pojam "genocida" predmet brojnih akademskih diskusija. On kaže da je pojam "genocida" daleko od neutralnog, jer u sebi zapravo sadrži jako mnogo značenja i to u ljudskom, moralnom, političkom i pravnom smislu. Ističe da je počiniteljima genocida na svim nivoima odgovornosti obično jako stalo da se genocid zataška, da se drži u tajnosti, da se poriče, dok, s druge strane, žrtve imaju svako pravo na ostvarenje pravde, a preživjeli s pravom zahtijevaju da se njihova sudbina i njihovi gubici priznaju tako da očekuju neku vrstu zadovoljenja i pravde.[99]

U postavljanju okvira za analizu instruktivan je rad Gregoryja Stantona, prema čijem mišljenju genocid ima osam faza. Prva faza, klasifikacija, podrazumijeva razvrstavanje i podjelu na „nas" i „njih". Simbolizacija je

98 Samantha Power, nav.dj., str. 264.-267. i 290.-292.
99 Ton Zwaan, nav.dj.

druga faza u kojoj se „oni" obilježavaju simbolima da bi se lakše prepoznavali. Procesom dehumanizacije jedna grupa drugoj oduzima humanost i stavlja je u ravan insekata, životinja i sl. Četvrta faza je organizacija, koja podrazumijeva da iza genocida stoji država. Tokom procesa polarizacije ekstremisti odvajaju grupe uz pojačavanje govora mržnje, zabranu brakova i međusobnog socijaliziranja. Potom se žrtve identificiraju i odvajaju uglavnom zbog njihove etničke ili religiozne pripadnosti. Istrebljenje je sedma faza, koja počinje vrlo brzo nakon identifikacije i pretvara se u proces koji se pravno naziva genocid. Osma, konačna faza genocida je faza negiranja. To je, kako kaže Stanton, jedan od najvećih znakova da će se genocidni masakar ponoviti.[100]

Kao što smo vidjeli iz do sada različitih teorijskih koncepcija i definicija, sveobuhvatna teorija genocida koja bi postigla konsenzus o kontroverzama ovog pojma još uvijek ne postoji. Međutim, sve veći interes naučnika za analizu genocida ohrabruje, jer samo se intenzivnim izučavanjem i komparativnim analizama mogu ponuditi argumenti koji će približiti naučne stavove, a samim tim ojačati i mogućnosti prevencije genocida. Osim toga, iako ne postoji potpuno usaglašena sociološka definicija genocida, čini se da je međunarodna akademska literatura sve bliže usaglašavanju koncepta koji može poslužiti za prepoznavanje genocida. Na osnovu dosadašnje rasprave i pregleda literature, moglo bi se zaključiti da postoje elementi genocida u vezi kojih se slažu najveći autoriteti u ovom polju istraživanja. Imajući u vidu usaglašene koncepte i argumente koje smo naveli u dosadašnjoj raspravi, predložit ćemo radnu koncepciju genocida u kojoj ćemo izdvojiti elemente zajedničke za sve dosadašnje genocide u povijesti.

Iz dosadašnjeg pregleda literature možemo zaključiti da je agresivna, uglavnom, nacionalistička ideologija jedan od neophodnih preduvjeta da do genocida dođe.[101] Nacionalistička ideologija djeluje kao motivator društvenoj krizi i podstiče stvaranje genocidnog plana. Državnu vlast preuzimaju radikalni političari koji državnu infrastrukturu koriste za realizaciju genocidnog plana. Polarizacija stanovništva u uslovima društvene krize omogućava dehumanizaciju nacionalne grupe koja u genocidnom planu predstavlja žrtvu. Faktori koji su do sada nabrojani također nas navode na zaključak da je genocid proces koji se odvija 'od vrha naniže', ali i da je genocid socijalni proces, jer dio genocidnog plana jeste da država u realizaciji plana angažira sve društvene slojeve. Žrtva nije nužno bez mogućnosti da se brani, ali je raspored vojnih snaga ekstremno disproporci-

100 Gregory Stanton, nav.dj.

101 Ideologija ne mora biti strogo nacionalna, kao što dokazuje primjer genocida u Kambodži za vrijeme vladavine Crvenih Kmera.

onalan u korist počinitelja genocida. Veoma je važno napraviti konceptualnu razliku između građanskog rata i genocida. Za vrijeme građanskog rata često dođe do zločina nad stanovništvom koji mogu počiniti pojedine gupe međusobno. Međutim, građanski rat može prerasti u genocid samo uz saglasnost države. Name, ukoliko državni organi ne reagiraju i ne pokušavaju da spriječe ove zločine, te ako je vidno odsustvo sankcija za počinioce, jasno je da i sama država participira u genocidu. U odnosu na javnost, država koja provodi genocid može zauzeti dva stava: javno ga zagovarati i provoditi, ili javno imati miroljubivu retoriku, a tajno pomagati grupe koje provode genocid. Ovo odsustvo sankcija ne odnosi se samo na državu na čijoj teritoriji se čini genocid, već i na države koje su kao pasivni posmatrači često saučesnicu u genocidu.[102]

To je još jedan razlog zbog kojeg je djela genocida nemoguće posmatrati izolovano jedna od drugih, te zbog kojeg je genocid neophodno analizirati u historijskom kontekstu unutar države. Svaki počinjeni genocid ima i međunarodnu dimenziju, pa je analizu neophodno situirati i u međunarodni kontekst. Naime, priprema genocida je dugotrajan proces, u kojem ulogu imaju kako države koje su počinioci genocida, tako i države koje su pasivni posmatrači, a često i saučesnici u genocidu. Totalitarna država i autoritaran lider također su ključni preduvjeti za genocid. Agresivna nacionalna kultura neophodna je za mobilizaciju stanovništva. Svaki genocid ima i svoju ekonomsku pozadinu, osvajačke namjere i agresivne planove. Negiranje genocida je gotovo siguran znak da narod u čije ime je država počinila genocid nije prošao fazu osvještenja, te da postoji opasnost da se genocid ponovi.

102 Uloge velikih sila u negiranju genocida, a u kojima je obrađen i slučaj nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini izuzetno detaljno obrađuju: Samantha Power, nav.dj. i Stanley Cohen, *States of Denial*, Polity Press, Cambridge, 2001.

II

SRPSKI NACIONALNI MIT, PROGRAMI I PROPAGANDA

KOSOVSKA MITOLOGIJA U TEORIJSKOM OKVIRU ZA GENOCID

Kao što smo naveli u definiranju analitičkog koncepta, veliki broj stručnjaka slaže se da je genocid proces za koji je potrebna dugotrajna priprema. Unutar te dugotrajne pripreme, za realizaciju genocida potrebno je izvršiti polarizaciju stanovništva u okviru koje se dehumanizira nacionalna grupa koja u genocidnom planu predstavlja žrtvu. Genocid je najteži zločin u međunarodnom pravu ne samo zbog toga što ima najmonstruoznije namjere - uništiti jedan narod ili dio tog naroda, već i zbog toga što je to zločin u čijoj je realizaciji neophodno učešće velikog broja ljudi. Studije i psihološki eksperimenti su pokazali da u određenim socijalnim i političkim okolnostima obični, normalni ljudi postaju učesnici u genocidu. U tom smislu najveći fokus u istraživanju bio je orijentiran na period nacizma, odnosno Drugog svjetskog rata, te na ponašanje Nijemaca. Također, određeni broj autora sugerira da je historijski antisemitizam bio jedan od osnovih uzroka zbog kojih je toliki broj običnih Nijemaca uzeo učešća u holokaustu.[103] Međunarodni kapital bogatih jevrejskih porodica, sa bankarskom tradicijom, bio je jedan od faktora u polarizaciji stanovništva u Njemačkoj i raspirivanju mržnje Nijemaca prema Jevrejima.

U vremenima društvenih kriza, ukazivanje masama da „rasno inferiorniji neprijatelj" ima bolji finansijski status veoma je moćan argument u rukama propagandista.[104] Status Tutsija, kojima je u kolonijalističkim fantazijama dat status vladara nad Hutuima, također je bio dio genocidne propagande u masovnoj mobilizaciji Hutu naroda da participira ili pasivno podržava genocid 1994. godine.[105]

Profil bosanskog muslimana, odnosno Bošnjaka, u srpskoj nacionalističkoj ideologiji i kulturi izjednačen je sa 'Turčinom' koji je poistovjećen sa kulturom nasilja i ocijenjen kao 'nosilac genocida' od turske vladavine pa sve do danas.[106] Međutim, studiranje historije upućuje na nepobitne činjenice da su Bošnjaci u kontinuitetu bili žrtve srpskog genocida koji srpska kultura i nacionalistička ideologija ne da nije poricala, nego je genocidu dala romantični prizvuk i na njemu gradila lažni mit srpskog heroizma koji se bunio protiv osmanske represije.

103 Vidi: Christopher Browning, nav.dj.; Daniel J. Goldhagen, nav.dj.

104 O uzrocima antisemitizma kroz sveobuhvatnu globalnu analizu razvoja totalitarizma, vidi: Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998.

105 Edward Kissi, „Rwanda, Ethiopia and Cambodia:links, faultlines and complexities in a comparative study of genocide", *Journal of Genocide Research* 6(1) March, Routledge, London, 2004.

106 Vidi: Bernard Bruneteau, *Stoljeće genocida*, Politička kultura, Zagreb, 2005., str. 134.

Svaki mit posuđuje određene činjenice iz stvarnosti, tako da se ne može negirati da je Osmansko carstvo u određenim kriznim periodima primjenjivalo represivnu politiku protiv srpskih pobunjenika. Međutim, oni koji se bave komparativnim studijama svjetskih imperija ukazuju na to da je Osmansko carstvo, ako izuzmemo genocid nad Armenima od 1915. do 1917., imalo veoma tolerantnu politiku prema svim vjerskim i etničkim manjinama. Naime, historijska je činjenica da su, nakon protjerivanja iz Španije 1492., Jevreji našli utočište u Osmanskom carstvu.[107] Nacionalni mitovi, međutim, iskrivljuju stvarne činjenice. Historijska stvarnost razlikuje se od srpskog mita, jer se u Bosni i Hercegovini islam nije širio silom. U vezi s tim, Rober Donia piše: „Znanstvenici se općenito slažu da je primanje islama bio mirni proces. Bio je to rezultat slobodne volje i odluke pojedinaca, porodica, pa su nekada i cijela sela primala islam, ali ne silom i mačem. Kao posljedica toga, Bosna je bila multireligijsko društvo u toku turske vladavine, a ne samo muslimansko društvo".[108] Međutim, uz pomoć srpskih orijentalista, mit o Srbima kao herojskom narodu uspješno je održavan u svjetskim političkim centrima. U razumijevanju veze između srpskih i svjetskih orijentalista instruktivna je teza Helen Fein da svaki genocid ima svoju međunarodnu dimenziju.[109] U ovom poglavlju, osim analize položaja Bošnjaka-muslimana u srpskim nacionalnim programima, te uopće razvoja srpske nacionalne ideologije, razmotrit ćemo i ulogu zapadnog orijentalizma u podržavanju propagandne genocidne kampanje protiv muslimana na Balkanu. Kraj ovog poglavlja posvetit ćemo ulozi diktatora u genocidnom procesu, te osim ideologije, ukazati i na druge društvene uvjete koji pogoduju diktatorima sa genocidnim planovima da osvoje vlast.

107 Vidi: Muharem Kreso, *Nacističko "konačno rješenje" jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006., str. 31. i 32.

108 Robert. J. Donia, *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, ZORO, Zagreb-Sarajevo, 2000., str. 15.

109 Helen Fein, *Testing Theories Brutally* u Leon Chorbajian and George Shirinian, nav.dj., str. 159.

KOSOVO - HISTORIJSKI KONTINUITET

Uvriježena je interpretacija da je epika proistekla iz Kosovske bitke bila glavni pokretač srpskih nacionalnih programa. Iz takvog stava bi se dalo zaključiti da su srpski nacionalni programi potekli „odozdo", iz „baze", odnosno da je srpski narod glavni pokretač ideje o etnički čistoj „Velikoj Srbiji". Međutim, pažljivom analizom nastanka kosovskog mita, čini se da je Kosovska bitka zapravo vještački formiran mit srpske crkve i srpske političke elite, koji je uspješno korišten u svrhu homogenizacije srpskog naroda, od vremena srpskih hajdučkih ustanaka, preko balkanskih ratova, I i II svjetskog rata, do agresivnih ratova koji su vođeni u ime srpskog naroda od 1991. do 1995. godine.

I kod srpskih i kod svjetskih autora postoji konsenzus da je Kosovska bitka tretirana kao najvažniji događaj u historiji srpskog naroda. Nakon izgubljene bitke 1389., koju je srpska vojska vodila protiv osmanske armije, Kosovo je postalo izvor srpske nacionalne i spiritualne snage. Bila je to bitka u kojoj su obje vojske trpjele ogromne gubitke, ali je Kosovska bitka bila ipak poraz za Srbe, jer je to bio odlučujući faktor da Srbija ubrzo nakon bitke postane dio Osmanskog carstva. To što se carica Milica, supruga cara Lazara, predala Turcima proizvelo je ogroman nacionalni pesimizam među Srbima koji je prouzročio krizu nacionalnog identiteta. Srpska crkva, čije sjedište je bilo na Kosovu, crkvenim propovijedima i putem paćeništva cara Lazara koji je bio spreman zemaljsko carstvo žrtvovati za nebesko, uspjela je poraz pretvoriti u moralnu pobjedu. 'Bolje je umrijeti u borbi, nego umrijeti od sramote', bila je jedna od najjačih poruka koju su srpski propagandisti kapitalizirali iz kosovskog mita, ali je to predstavljalo i način da srpski narod prevaziđe poniženje koje je preživio zbog kapitulacije pred osmanskom armijom.[110]

Mit koji je kreirala srpska crkva nastavio se razvijati u usmenoj tradiciji srpskih seljaka. Kosovo se tako nastanilo u kolektivnu nacionalnu svijest srpskog naroda, i taj mit im je u godinama potčinjenosti Osmanskom carstvu pomogao da održe svoj nacionalni osjećaj. Ovaj projekat Srpske pravoslavne crkve, čiji cilj je bio održanje nacionalnog osjećaja, mogao bi se klasificirati u specijalnu formu kulturnog nacionalizma, blisko povezanog sa religijom. Analizirajući ovaj model nacionalizma, Hutchinson primjećuje da intelektualni krugovi koji iniciraju mitove kombiniraju ovu ro-

110 Vidi: Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389.*, East European Monographs, Columbia University Press, New York, 1990., str. 82.-121.

mantičnu potragu za značenjem sa naučnim tehnikama da bi ih učvrstili sa temeljima autoriteta. Naime, intelektualni krugovi su svjesni snage nacionalnog mita:

„Jer samo proživljavajući historiju nacije kroz sve njene trijumfe i poraze, njeni članovi mogu ponovno otkriti njihov autentični smisao. Ove historije tipično formiraju set ponavljajućih 'mitskih' uzoraka koji sadržavaju priču o migraciji, osnivajući mit, zlatno doba kulturnog uzdizanja, period unutrašnjeg urušavanja i obećanje obnove".[111]

Kosovski mit se prema uzorku uklapa u Hutchinsonovu klasifikaciju forme kulturnog nacionalizma, blisko povezanog s religijom, koji je usvojio "ponavljajući mitski uzorak". Sama bitka na Kosovu je još od 1389. postala "ponavljajući mitski uzorak", kojim je srpski narod pomogao Srpskoj pravoslavnoj crkvi i nacionalistički orijentiranim intelektualcima da održe njihov nacionalni identitet. Iako je mit u kontinuitetu živio među srpskim narodom, posebno na nivou srpske porodice, srpska elita je u danima političke krize pravila posebne napore da taj mit učini još "življim". Autor Vasa Mihajlović govori o značaju periodizacije mita:

„Iako je tema Kosova prisutna kroz srpsku literaturu, postoje četiri perioda koja se izdvajaju, u kojima je mit o Kosovu bio dominantan ili je bio važna tema za raspravu. Prvi je započeo gotovo odmah nakon bitke i trajao je oko trideset godina. Drugi period je započeo u prvoj polovini devetnaestog stoljeća i nastavio se sporadično nekoliko decenija. Treći period se razvio u ranom dvadesetom stoljeću, posebno tokom prvog Balkanskog rata, kada je realiziran stoljećima stari san da se oslobodi kolijevka srpske civilizacije. Posljednji period počeo je 1960. godine i još uvijek je u toku".[112]

Kao što Mihajlović dalje tvrdi, Srbi, kad god se nađu suočeni sa događajima od velike historijske važnosti, okrenu se jednom izvoru snage i inspiracije - kosovskoj mistici.

Primjer srpskih vojnika koji su postali poznati širom svijeta zbog njihove navodne hrabrosti u borbi pokazuje kako je Kosovo postalo veoma jak uslovljen refleks koji je mogao biti korišten u propagandi i očigledno proizvesti željene efekte.

U balkanskim ratovima 1912.-1913., u kojima je počinjen jedan od genocida nad muslimanima, Kosovo je također bilo inspiracija za podizanje „borbenog duha" kod srpske vojske. Evo sjećanja jednog srpskog vojnika:

111 John Hutchinson,"Cultural Nationalism and Moral Regeneration" u *Nationalism*, ed. by John Hutchinson &Antony D.Smith, Oxford University Press: Oxford, 1994., str. 123.

112 Vasa D. Mihailovich, "The Tradition of Kosovo in Serbian Literature" u *Kosovo, the Legacy of Medieval battle*,ed. Wayne S. Vuchinich i Thomas A. Emmert (ed.) , Minnesota Mediterranean and East European Monographs, Minnesota, 1991. str. 141.

„Ta jedna jedina riječ - Kosovo - kod mene je prouzrokovala nevjerovatno uzbuđenje. Ta jedna jedina riječ ukazivala je na crnu prošlost - pet stoljeća. U toj riječi egzistira cijela naša tužna prošlost, tragedija cara Lazara i cijelog srpskog naroda... Svi smo mi pojedinačno za sebe kreirali sliku Kosova dok smo još bili u kolijevci. Naše su nas majke uspavljivale sa pjesmama o Kosovu, a u školama naši učitelji nikad nisu prestali sa pričama o Lazaru i Milošu..."[113]

U novinarskom opisu vojnikovog stanja tokom intervjua, pomenuto je da ga je glas izdavao, i da su suze klizile niz njegove obraze i sijedu bradu pri pomenu riječi Kosovo. Vojnik se tresao cijelim tijelom od nekog unutarnjeg bola i uzbuđenja dok je izjavljivao kako duhovi Lazara, Miloša i ostalih mučenika lebde nad njima, a rekao je i to da srpski vojnici osjećaju snagu i ponos što pripadaju generaciji koja će ostvariti stoljećima star san cijele nacije: da će mačem povratiti slobodu koja je mačem izgubljena.[114]

Primjer ovog srpskog vojnika pokazuje kako se kosovski mit može reflektovati na stanje svijesti onih koji su pod njegovim utjecajem. Međutim, genocid nad muslimanima u balkanskim ratovima koji su počinili vojnici opsjednuti kosovskim mitom ne spominje se tako često u svjetskoj literaturi. Štaviše, zapadna literatura zločine počinjene u ime srpskog herojstva uglavnom ignorira, da bi isticala srpsko herojstvo u odbrani „kršćanskih vrijednosti" na Balkanu.

113 P.M. "Prvi na Kosovu", *Vojnički glasnik*, Arhiv British Library, 28.6.1932., str. 186.
114 Isto.

MEĐUNARODNA SLAVA KOSOVA

Nisu samo tokom balkanskih ratova crkva, političari i vojni komandanti koristili kosovski mit za povećanje borbene moći srpske vojske. Tokom I svjetskog rata nastavljeno je razvijanje mita o srpskim vojnicima koji su spremni na žrtvu u borbi, te su stoga nastavili kosovsku tradiciju samožrtvovanja, što im je priskrbilo slavu ne samo kod kuće, već i u inostranstvu. Javnost u Francuskoj, Engleskoj, pa čak i u Americi, nakon I svjetskog rata slavila je hrabrost srpske vojske obilježavanjem dana Kosovske bitke. Tokom rata, Srbija je postala omiljena i kod engleske i kod francuske publike, što je interpretirano njenom odlučnošću da se bori i da osigura slobodu putem ekspresije kosovskog duha. U 1916. godini u Britaniji je tokom obilježavanja godišnjice Kosova organizirano odavanje masovne počasti Srbiji. Informacije o Srbiji širene su po cijeloj zemlji. U Londonu je otvorena posebna prodavnica u kojoj se prodavala literatura o Srbiji, koju su britanske izdavačke kuće štampale u desetinama hiljada kopija. Posteri sa motivima Kosova uz natpise „Herojska Srbija" i sl., bili su polijepljeni širom države. Škole i crkve organizirale su specijalna predavanja i mise, kao komemoraciju srpskog praznika. U kinima su prikazivani filmovi o Srbiji, a u nekim pozorištima puštana je srpska nacionalna himna. Engleska štampa o svim ovim aktivnostima obavijestila je javnost sa više od 400 članaka.[115]

Međutim, osim Britanaca i Francuza, kosovski mit kao izvor hrabrosti i snage srpskog naroda slavili su i Amerikanci. U Sjedinjenim Državama također su priznali kosovsku godišnjicu kao poseban dan komemoracije u čast Srbije i svih drugih potčinjenih naroda koji su se borili u 'velikom ratu.' Srbi su poređeni sa narodom Izraela, a poredila se i „kosovska etika" sa tragičnim patnjama naroda u I svjetskom ratu. Pokušavajući da objasne značenje Kosova i razloge za komemoraciju poraza, James M. Beck, bivši zamjenik državnog tužioca Sjedinjenih Država, izjavio je 17. juna 1918. godine:

„Istina je da pravimo komemoraciju za poraz, ali vojni porazi su često moralne pobjede. Ako je Srbija sada privremeno poražena, ona je moralno trijumfovala u javnosti i ona u očima naroda ima opravdanje za svoju borbu. Srbija nije samo pravedna strana u ovom ratu, već je i njen najveći paćenik i vjerujem da je na mnogo načina najveći heroj ovog rata."[116]

115 Vidi: Thomas A. Emmert, nav.dj., str. 11.-25.

116 *Kosovo Day in America: 1389-1918*, Serbian National Defence League of America, New York, 191. str. 15.-17.

Kosovo je, dakle, postalo neodvojivi dio srpske, ali i globalne ratničke kulture. Putem poezije Srbi su razvili mit o sebi kao herojskom narodu, emotivnom i pravednom, ali i surovom ako je to potrebno. U očima međunarodne zajednice Srbi su dobili status herojske žrtve koja će radije umrijeti u borbi, nego živjeti u sramoti. Mitologija koja je muslimane tretirala kao „druge", identificirala ih sa Turcima i dala im status „izdajnika srpskog naroda", uklopila se u osnove zapadnog orijentalizma koji je postavio okvir da se islam i sve što je u vezi sa islamom tretira s neprijateljstvom zbog kojeg je vrijedno tolerisati, ali i ohrabriti genocid. Naime, važno je napomenuti da su se proslave u čast srpskog herojstva i Kosovske bitke u zapadnim prijestolnicama održavale neposredno nakon balkanskih ratova i genocida nad muslimanima.

Balkanski ratovi

Genocid nad muslimanima u balkanskim ratovima pogodan je primjer za analizu iz više razloga: a) brutalnosti genocidnih metoda, b) evidentne mržnje prema muslimanima koja je obične vojnike pretvarala u masovne ubice, te c) zbog aktivnog učešća međunarodne zajednice koja je ubistva civila veličala kao srpsku hrabrost.

O svemu navedenom tragično svjedoče „Ratni izvještaji Lava Trockog - Balkanski ratovi 1912-1913".[117] Naime, u vrijeme balkanskih ratova, izvještavajući za najpopularniji ljevičarski list u južnoj Rusiji, „Kijevska misao", Lav Trocki se pokušavao boriti protiv informativne blokade i upoznati rusku javnost o zločinima koje su balkanske države, posebno Bugarska i Srbija, činile prema muslimanskom stanovništvu. Lav Trocki je nakon povratka u Rusiju pisao o gomilama odrubljenih muslimanskih glava, muslimanskim selima u plamenu, te o apsurdnom pravdanju srpskih i bugarskih vojnika kako njihovo vojničko ponašanje ipak poštuje određene standarde: „Mi, redovna vojska, poštujemo određene granice i nikada ne ubijamo lica ispod 12 godina. O komitadžijama ne mogu ništa reći zasigurno. Oni su posebno pitanje.... „[118]

Nakon što je na Balkanu bio svjedok genocida nad muslimanima, Trocki je, u nemogućnosti da uradi bilo šta drugo, napisao pismo Pavelu Nikolajeviču Miljukovu, ruskom historičaru i političaru, u kojem između ostalog kaže:

117 *The War Corespondence of Leon Trotsky:Balkan Wars 1912.-1913.*, tr. by Brian Pearce; ed. by George Weissman and Dunean William, New York: Pathfinder, 1993., pp. 267.-272.; 275.-277.; 285.-287. Prijevod Fikret Karčić, *Znakovi vremena*, Vol. 4. broj 11, Sarajevo, proljeće 2001., str. 165.-175.

118 Isto, str. 170.

„Niste li čuli tokom vaših putovanja - moramo pretpostaviti da bi to bilo za vas interesantno - o monstruoznim aktima brutalnosti koje su počinili pobjedonosni vojnici saveznika uzduž svog bojnog puta, ne samo protiv nenaoružanih turskih vojnika, ranjenika ili zarobljenika, nego i protiv miroljubivih muslimanskih stanovnika, staraca i starica, i bespomoćne djece?(...)

Nisu li vas činjenice, neosporne i neporecive, prisilile da zaključite da su se Bugari u Makedoniji i Srbi u Staroj Srbiji, u svom nacionalnom žaru da isprave podatke u etnografskim statistikama koji nisu za njih povoljni, jednostavno angažovali u sistematskom uništavanju muslimanskog stanovništva u selima, gradovima i srezovima?(...) Zar vam nije jasno da šutljiva popustljivost ‚vodećih ruskih partija' prema bugarskim i srpskim zločinima, sada - kada su balkanski saveznici obnovili vojne operacije - olakšava ovim posljednjim da se angažuju u njihovom kainovskom djelu daljih masakara naroda polumjeseca u interesu ‚kulture' Krista."[119]

Da bismo razumjeli zbog čega je svijet ignorirao ovako užasne zločine, neophodno je da razumijemo suštinu kako srpskog tako i zapadnog orijentalizma. Naime, činjenica je da je mladoturska vlada počinila genocid nad Armenima u Anadoliji. I taj se slučaj genocida studira kao prvi počinjeni genocid u XX stoljeću. Međutim, genocid nad muslimanima Balkana praktično se u potpunosti ignorira u zapadnoj literaturi.

ORIJENTALIZAM KAO REGIONALNA I GLOBALNA PROPAGANDNA KAMPANJA

Neophodno je podsjetiti da smo na početku ovog poglavlja, u preciziranju okvira za analizu genocida, naveli da se ideologija smatra jedinim od ključnih elemenata koji omogućavaju da dođe do genocida. No, prije toga ćemo podsjetiti na definiciju ideologije koju je dao antropolog Clifford Gertz, a koji smatra da je ideologiju najbolje posmatrati kao orijentir, kao niz manje ili više povezanih ideja na osnovu kojih ljudi mogu da shvate često zamagljenu društvenu stvarnost koja ih okružuje i da se u toj stvarnosti ponašaju onako kako možda smatraju da treba.[120] Radikalni nacionalizam jedna je od ideologija koja daje opravdanje učesnicima u genocidu. Nema sumnje da je tokom balkanskih ratova počinjen genocid nad muslimanima. Intervju srpskog vojnika u Vojničkom glasniku, a koji smo pomenuli ranije u tekstu, ilustracija je religiozno-nacionalne groznice u kojoj su se nalazili srpski vojnici tokom balkanskih ratova. Kao što je naveo srpski

119 Isto, str. 174.

120 Clifford Geertz, „Ideology as a Cultural System" u Cliford Geertz (ed.), *The interpretation of Cultures*, Basic Books, New York, 1973., str. 193.-233.

vojnik koji je učestvovao u balkanskim ratovima, stanje u kojem se nalazio on sam bilo je opšte stanje kod većine srpskih vojnika.

Genocid nad muslimanima u balkanskim ratovima bio je poznat svjetskim silama, ali to ih nije spriječilo da samo tri godine nakon toga dan Kosovske bitke i hrabrost srpskih vojnika slave širom Francuske, Engleske i Amerike. U tim godinama, u svjetskoj propagandi, Srbi su nakon počinjenog genocida nad muslimanima bili uzor hrabrih vojnika, a srpski narod model svim prkosnim narodima koji se bore za slobodu, ali i za širenje kršćanstva. Čini se da je antiislamska ideologija bila zajednička osnova srpsko-zapadnog savezništva. Detaljnije objašnjenje uzroka ove srbijansko-zapadne povezanosti može se naći i u konceptu "orijentalizma" koji je ubjedljivo dekonstruirao Edward Said.

Prema mišljenju Saida, ovaj koncept na nivou zapadne kulture, nauke i politike, funkcionira još od doba kolonijalizma tako što kreira razlike između "Orijenta" i "Okcidenta". Edward Said piše da je za Evropu islam bio posljednja trauma, te da se sve do kraja sedamnaestog stoljeća "osmanska opasnost" prikrivala duž cijele Evrope, "predstavljajući za cijelu kršćansku civilizaciju neprestanu opasnost, pa i u vrijeme kada je europska civilizacija utjelovila tu opasnost u njena predanja, njene velike događaje, likove, vrline i poroke, poput nečeg izatkanog u tvornici života".[121] Said ističe da je Samuel Chew u svom istraživanju The Crescent and the Rose došao do podataka da je zapadni čovjek "prosječnog obrazovanja i inteligencije" imao u malom prstu relativno veliki broj detaljnih događaja iz povijesti osmanskog islama i njegova zadiranja u kršćansku Evropu. Zastupljenost ovih tema u londonskom pozorištu također je potvrđivala ovu tezu.[122]

"Orijentalizam nikada nije predaleko od onoga što je Danys Hay oslovljavao idejom Europe[123], kolektivnim pojmom koji "nas" Europljane identificira kao one koji su protiv svih "onih" neeuropskih naroda, i zacijelo može se dokazati kako je osnovna komponenta u europskoj kulturi ono što je tu kulturu načinilo hegemoničnom i izvan Europe: ideja europskog identiteta kao onog najvišeg u usporedbi sa identitetom svih drugih, neeuropskih naroda i kultura. K tome, postoji hegemonija europskih ideja o Orijentu koja stalno i iznova opetuje europsku premoć nad orijentalnom

121 Edward W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Svjetlost, Sarajevo, 1999., str. 80.

122 Samuel C. Chew, *The Crescent and the Rose: Islam and England during the Renaissance*, New York: Oxford University Press, 1937., strana 103., citirano prema: Edward Said, nav.dj. str.80.

123 Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1968.

zaostalosti, i koja najčešće ruši mogućnost da bi jedan neovisniji ili skeptičniji mislilac mogao imati drukčije gledanje na to."[124]

Evropljani su tradicionalno tretirali Srbe - pravoslavne kršćane, za razliku od Bošnjaka -muslimana, kao evropski narod. Zajednički strah prema islamu ujedinio je kršćansku Evropu protiv islama i na Balkanu. Primjer sa proslavom godišnjice Kosovske bitke ovaj argument čvrsto podupire. To savezništvo trajalo je vijekovima nakon raspada Osmanske imperije. Zapadni kršćanski kulturološki obrazac se, kako Said kaže, bazirao na pravljenju razlike između "nas" i "njih", na netrpeljivosti prema svemu što je islamsko. Srpska nacionalistička ideologija u tretmanu muslimana je, dakle, samo posuđivala iz obilja antiislamskih zapadnih ideja.

NJEGOŠ I DANTE - ANTIISLAMSKA SLIČNOST

Antiislamski „kulturološki kod" u kojem se mogu pronaći čvrsti korijeni srpskog radikalnog nacionalizma, a koji je bio osnova genocidne kampanje prema muslimanima koja je praktično historijski proces, prepoznaje se u Njegoševom „Gorskom vijencu" koji je objavljen 1847. godine:

"Nego udri dokle mahat možeš,
a ne žali ništa na svijetu!
Sve je pošlo đavoljiem tragom,
Zaudara zemlja Muhamedom".
(....)
"Trijebimo gubu iz torine!
Nek propoje pjesna od užasa,
Oltar pravi na kamen krvavi!"[125]

Njegošev „Gorski vijenac" napisan je s namjerom da ovjekovječi takozvanu „istragu poturica", pokolj nad Bošnjacima Crne Gore. Među uglednim historičarima ne postoji konsenzus kada je tačno došlo do ovog masovnog pokolja, ali se u literaturi kao mogućnost navodi više godina: od 1702. do 1712. godine. Međutim, većinom se smatra da je pokolj više od 1.000 Bošnjaka počinjen na sam Božić, 7. januara. Taj genocidni akt počinjen je za vrijeme vladavine Danila Šćepčevića Petrovića. Prema zapisima samog vladike Danila, vidi se da je to čin bez opravdanja, u kojem se svi počinioci zločina ponašaju jadno.

Prve žrtve bili su Bošnjaci u Cetinjskom polju, potom oni iz Crmnice i

124 Edward W. Said, nav.dj., str. 21
125 Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Svjetlost, Sarajevo, 1989., str. 56. i 62.

Rijeke Crnojevića. Dio Bošnjaka je uspio pobjeći, najveći broj je ubijen, a oni kojima je život pošteden pokršteni su i smatra se da su to potomci crnogorskih porodica Matanovići, Ramadanovići, Mustapići i drugi. Međutim, u Njegoševom „Gorskom vijencu" ovaj se genocidni čin „uzdiže na nivo časti i viteškog morala".[126] O ovom djelu Imamović kaže: „Od njegovog prvog objavljivanja u Beču, početkom 1847., taj je epsko-dramski spjev postao kultnom knjigom genocidnog progona Bošnjaka samo zato što su muslimani. Kako je opjevani pokolj nad Bošnjacima izvršen uoči Božića, to su srpski i crnogorski četnici, kad god su mogli, slijedili tu tradiciju i u Drugom svjetskom ratu svoje koljačke napade na Bošnjake započinjali na Badnje veče." [127]

Koliko je dubok utjecaj na Srbe imala Njegoševa poezija, svjedoči i nobelovac Ivo Andrić, koji piše da je Njegoševe stihove čuo prvi put u djetinjstvu, te kaže:

"Godine su prošle od tada, ali se ne bih mogao sjetiti nijednog, ma i kratkog perioda u životu, bez Njegoševog stiha, bez misli o Njegošu. Za sve nas koji smo se rodili na tlu nekadašnje osmanlijske ekspanzije ili vladavine, Njegoš je bio najviši i nama najbliži pjesnički izraz svega što pokreće čovjeka u njegovoj borbi za slobodu, hljeb i prosvijećenost, u njegovoj težnji da se oslobodi prokletstva i rđe nedostojan života i robovanja".[128]

Nobelovac Andrić nije imao kritičku distancu prema ulozi Njegoševog djela u širenju antimuslimanskog raspoloženja koje je ušlo u kolektivnu svijest nemuslimanskog stanovništva na prostorima bivše Jugoslavije. Način na koji Andrić govori o Njegošu nesumnjivo svjedoči i o Andrićevoj antimuslimanskoj orijentaciji. Jer, o Njegoševim stihovima koji eksplicitno veličaju „istrebljenje" muslimana krajnje je apsurdno govoriti kao o djelu prosvjetiteljskih vrijednosti. Poruke iz Njegoševog „Gorskog vijenca" identične su porukama iz kosovske epike, a o tome kako su te antimuslimanske poruke djelovale na srpske vojnike u borbi svjedoči i gorenavedena izjava mladog srpskog vojnika, učesnika balkanskih ratova. Vojnici slični njemu bili su u antiislamskoj groznici dok su sa entuzijazmom učestvovali u genocidu nad muslimanima. O pogubnosti posljedica antiislamskog diskursa za Bošnjake, osvrćući se na Njegoša, Ibrahimagić kaže:

"A s takvom filozofijom mišljenja, posljedice su bile tragične. Muslimani su već unaprijed, samim takvim mislima, bili osuđeni na smrt i progon, kad god su to međunarodne prilike dozvoljavale na južnoslovenskim prostorima. A tih je prilika u posljednjih trista godina bilo često. Da navedemo najskorije, one u XX stoljeću: Sandžak u prvom Balkanskom ratu

126 O ovome vidi šire: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo,1998., str. 290.-293.

127 Isto, str. 293.

128 Ivo Andrić, *Umetnik i njegovo delo*, Svjetlost, Sarajevo-Mladost, Zagreb, 1977., str. 62.

1912. godine, dirigirano bezvlašće u Kraljevini SHS 1918.-1921. godine i Šahovićima 1924. godine u Crnoj Gori, pokolji u istočnoj Bosni 1941./42., Bosna i Hercegovina 1992.-1995. godine". [129]

Danteova poezija i slična antiislamska literatura na koju je Zapad već bio navikao pomogli su da se na ta djela gleda kao na herojstva vrijedna međunarodnog slavlja. Iz biografije Petra Petrovića Njegoša vidimo da je bio upoznat sa talijanskom poezijom, a njegov „Gorski vijenac" po antiislamskim sadržajima usporediv je sa djelom Dantea Alighierija.[130]

U „Paklu", Dante poslanika Muhammeda a.s. zove 'Maometto' i smješta ga u osmi od devet krugova pakla. „Nakon Muhammeda postoje samo krivotvoritelji i izdajnici (koji uključuju Judu, Bruta i Kasijusa) prije nego li se stigne do samog dna pakla gdje se nalazi sami Sotona. Muhammed tako pripada strogoj hijerarhiji zala, u kategoriji koju Dante naziva seminator di scandalo e di scisma (rasadnik sablazni i raskola)", piše Edward Said, te dodaje: „...Muhammedova utroba i njegova nečist opisani su uz nepopustljivu preciznost".[131]

Danteov „Pakao" napisan je između 1307. i 1321. godine, dok je Njegošev „Gorski vijenac" završen 1846. godine. Njegošev „Gorski vijenac" se u svom agresivnom antiislamskom diskursu očigledno naslanjao na raspoloženje evropske kulture koja je taj diskurs u literaturi i umjetnosti zacrtala pet stotina godina prije Njegoša. Said navodi stereotipe koji su u zapadnoj kulturi uvedeni kroz umjetnost i literaturu: „Orijentalac je neracionalan, izopačen (posrnuo), djetinji, „drukčiji"; dok je Europljanin racionalan, krijeposan, zreo, „normalan"."[132]

Norman Cigar piše da se tretman kojem su islam i muslimane izložili srpski orijentalisti umnogome slaže sa onim koji je zajednički tradicionalnim orijentalistima Zapada.[133] Prema pisanju Cigara, moglo bi se zaključiti da su srpski orijentalisti napravili pripremu za genocid nad Bošnjacima jer su u procesu dehumanizacije muslimane predstavili kao „druge", odnosno kao one koji su nemoralni, agresivni i stoje sasvim „u suprotnosti sa svim pozitivnim što se može naći u srpskoj kulturi".[134] Cigar dodaje da su kampanja srpskih orijentalista i priprema za genocid koji je izvršen od 1992.

129 Omer Ibrahimagić, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka-Serb Denial of Bosnia and Bosniaks*, Magistrat, Sarajevo, 2001.

130 Pogledaj biografiju Petar II Petrović Njegoš na http://www.ppnjegos.org/biografija.htm. (pristupljeno 22.1.2007.)

131 Edward W. Said, nav.dj. str. 90.

132 Isto, str. 56.

133 Norman Cigar, *Uloga...*, str. 26.

134 Isto, str. 34.

do 1995. počeli 1980. godine.[135] Osim toga, u ovoj kampanji muslimani su predstavljeni kao prijetnja kršćanstvu, odnosno evropskim vrijednostima.

Na osnovu istraživanja koje je proveo Edward Said, internacionaliziranje ove kampanje nije bio težak poduhvat za srpske orijentaliste. Muslimani su u Evropi već vijekovima predstavljani kao „drugi", što je prvi korak ka dehumanizaciji i pripremanju stanovništva da genocid nad jednim narodom učini socijalno prihvatljivim.

135 Isto, str. 27.

HISTORIJSKE ČINJENICE NASPRAM KOSOVSKE TEZE O BALKANSKIM MUSLIMANIMA KAO IZDAJNICIMA

Već smo spomenuli da su srpski ideolozi poziv za eksterminacijom Bošnjaka, kako u periodu 1992.-1995. tako i u ranijim genocidima, bazirali na tezi o „borbi protiv nevjernika",[136] odnosno izdajnika srpskog naroda. Međutim, ova teza zaslužuje detaljniju dekonstrukciju, s obzirom na to da je to i danas suština propagande ekstremnih srpskih nacionalističkih krugova. Dakle, prema idejama koje su promovirane u srpskom kulturološkom i ideološkom diskursu, Bošnjaci su nevjernici koji su - nakon što je 1463. godine Bosna pala u ruke Osmanskog carstva, primili islam iz interesa, ili su popustili pod prisilom Turaka. U obje verzije, srpska mitologija je muslimane označila kao izdajice vjekovnih interesa pravoslavlja i srpskog naroda.

Veoma uspješna islamizacija Bosne u vrijeme turske vladavine predmet je sporova historičara. Jedna grupa historičara zastupa tezu da su bosanski dualistički heretici bogumili primili islam *en masse* zbog toga što im je bio bliži od kršćanstva, a i nije nametan silom kao što je nametano kršćanstvo. Prema pisanju Imamovića, ban Kulin - vladar Bosne kojeg je u svom izvještaju papski izaslanik Ivan de Kazamaris opisao kao „velikog bana" i „plemenitog i moćnog muža" - na Bilinom polju u aprilu 1203. napustio je patarensku herezu i prihvatio katoličanstvo. Imamovićeva istraživanja upućuju na to da je prihvatanje katoličanstva bosanskih patarena bilo iznuđeno prijetnjom sile: „U stvarnosti, čin odricanja pokazao se samo kao Kulinov taktički potez, povučen u samoodbrani da bi se izbjegla opasnost krstaškog rata".[137]

Drugi povjesničari tvrde da u predturskoj Bosni nije bilo nijedne čvrste crkvene organizacije, ni jedne vjere, pa je stanovništvu nedostajalo duboko usađeno vjersko uvjerenje. Prema mišljenju Johna F. Finea, mnogi Bosanci „primili su islam nakon turskih osvajanja jer se radilo o vitalnoj, dinamičnoj vjeri pobjednika, a ne zbog toga što su ljudi bili predisponirani za konverziju, budući da su pripadali jednoj od heretičkih doktrina".[138]

136 Vidi: Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941.-1945.*, El-Kalem i OKO, Sarajevo, 1995., str.13.

137 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1998. str. 35.

138 Navedeno prema: Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, Naklada ZORO, Zagreb-Sarajevo, Institut za historiju BiH, Sarajevo, 2000., str. 15.

Noel Malcolm tvrdi da su se u vrijeme turskog osvajanja u Bosni i Hercegovini nadmetale dvije crkve, Crkva bosanska i Katolička crkva, ali da ni jedna od dvije crkve nije imala veliki utjecaj na Bošnjake: „Mnoga sela bila su udaljena od franjevačkog samostana i od hiža Crkve bosanske, pa su ih u najboljem slučaju obilazili jedanput godišnje fratar ili krstjanin. Ako ovakvo stanje usporedimo s prilikama u Srbiji ili Bugarskoj, u kojima je postojala jedinstvena, snažna i dobro organizirana nacionalna crkva, uočit ćemo jedan od glavnih razloga velikom uspjehu islama u Bosni".[139]

Prema drugim historijskim interpretacijama, još jedan razlog što je islam tako dobro prihvaćen u Bosni jeste to što su „dobri Bošnjani" bili zapravo bogumili ili patareni. Kritički analizirajući brojne historijske izvore koji se odnose na „bosansku herezu", Imamović zaključuje:

„Opravdano se postavlja pitanje: da li je bosanska verzija kršćanstva u svojoj samozatajnosti oblikovala politički pojam srednjevjekovnog bosanstva i bosansku državu ili je Bosna samo iskoristila „bogumilstvo" ili „patarenstvo" kao sredstvo za ostvarenje svoje državne samostalnosti i jedne osobene duhovnosti? Razna dualistička učenja prisutna su u skoro svim dijelovima Balkana kroz cijeli srednji vijek. Taj je „balkansko-slavenski protestantizam" imao svoje duboke socijalno-etičke korijene, ali jedino je u Bosni igrao političku ulogu. Hereza je u Bosni, bez sumnje, bila sredstvom državne politike, ali joj se duhovna dimenzija i presudan uticaj na duhovni život bosanskog čovjeka nikako ne mogu odreći".[140]

Prema nekim drugim analizama, bogumilstvo je imalo duhovnu osnovu pogodnu za primanje islama. Naime, pravi patareni nisu jeli meso, bili su nenasilni, a njihov dualizam ogledao se u tome da su vjerovali da je duhovni svijet Božijeg porijekla, a da je đavo stvorio materijalni svijet. Međutim, bogumili su osjećali otpor prema kršćanstvu zbog prisilnog pokrštavanja.[141] Pošto su osmanski vladari u Bosni vodili politiku vjerske tolerancije, to je bio ključni razlog da „dobri Bošnjani" masovno prepoznaju islam kao za njih autentičnu religiju.

Konstrukcija srpske mitologije koja muslimane u Bosni tretira kao izdajice koje su napustile pravoslavnu, „pradjedovsku vjeru" nema utemeljenje u povijesnim činjenicama. Prema historijskim izvorima, Pravoslavna crkva - s izuzećem Hercegovine – jedva je bila prisutna na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine prije dolaska Turaka. Međutim, nakon dolaska

139 Noel Malcolm, *Povijest Bosne-kratki pregled* , Erasmus, Zagreb-Sarajevo, 1995., str. 78.

140 Mustafa Imamović,nav.dj.

141 O heretičkom učenju u Bosni, te o saradnji rimske kurije i ugarsko-hrvatskih kraljeva, ulozi bana Kulina u „bosanskoj herezi" vidi: Isto, str. 27.-36.

Turaka, od osamdesetih godina 15. stoljeća pravoslavni sveštenici i vjernici pominju se u područjima Bosne u kojima prije turske vladavine o njima nije bilo pomena. U Tavni, Lomnici, Paprači, Ozrenu i Gostoviću izgrađeni su pravoslavni manastiri. Manastir Rmanj u sjeverozapadnoj Bosni prvi put se pominje 1515. godine. Također, u odnosu na katolike, bosanski pravoslavci su imali povlašten položaj u Osmanskoj imperiji. Tome u prilog govori i činjenica da su pravoslavci imali svoju središnju vjersku vlast u samom Osmanskom carstvu, a katolici izvan njega. Bosanski mitropolit (pravoslavni biskup) prvi put se spominje 1532. godine, a prva pravoslavna crkva u Sarajevu vjerojatno je sagrađena tek sredinom 16. stoljeća.[142]

Brojni historijski argumenti negiraju srpski mit o Bošnjacima kao izdajicama srpske vjere, nacije i kulture. Duraković (1998.) ističe nekoliko teza o Bošnjacima, navest ćemo samo neke od njih:

„1. Ime Bošnjak je povijesno ime bosanskohercegovačkih, crnogorskih, sandžačkih i ostalih muslimana rasutih na prostorima bivše Jugoslavije, kao i muslimana koji su migrirali u Tursku u više iseljeničkih valova, počev od 1878., 1908., 1924. i 1956., pa do danas.

2. Bošnjaci su nepobitno izvorni slavenski etnos koji je stoljećima konstituirao svijest o svojoj posebnosti, privržen islamu, a svjestan svoje tradicije, kulture, specifičnosti svoga jezika, svoje zavičajnosti i kulturno-civilizacijske osobenosti.

3. Na razmeđu triju najvećih modernih civilizacija i kultura: zapadnokatoličke, orijentalno-islamske i bizantijsko-pravoslavne, u preko hiljadugodišnjem sukobu Istoka i Zapada, izloženi klerikalnim i hegemonističkim apetitima Pape, Bizanta, ugarskih kraljeva, podaničkih hrvatskih banova, srpskih i dukljanskih velmoža i careva, kao Dobri Bošnjani, pravi krstjani, odnosno predominantno bogumili, sve do pada Bosne 1463., a u nekoliko navrata i kasnije, plaćali su krvavu cijenu svog duhovnog-vjerskog opredjeljenja, svoje samosvijesti, zavičajnosti i 'nesretne' geopolitičke pozicije".[143]

Duraković također navodi da osvajanjem Bosne od Osmanlija koji sa sobom donose superiorniju kulturu i državnu i vojnu organizaciju, ali i efikasniji feudalni sistem, veliki broj stanovnika Bosne na nenasilan način prima islam. Prema tvrdnjama Durakovića, Bošnjaci se nikad nisu u nacionalnom smislu identificirali sa Turcima. Iako su vjerno služili Osman-

142 Noel Malcolm, nav.dj. str. 95. i 96.;, O razvoju Pravoslavne crkve u Bosni pogledati: J. V. A. Fine. *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the Thirtheenth to the Fifteenth Centuries,* Boulder, Colorado, 1975.

143 Nijaz Duraković, nav.dj., str. 12.-13.

skom carstvu, te branili islam na najisturenijim područjima, Bošnjaci su u kontinuitetu imali svijest o svojoj posebnosti, „nerijetko i superiornosti, sa izraženom kritičkom distancom u odnosu prema pravim Turcima, koje, često u posprdnom obliku, nazivaju Turkušama. Zadržavaju većinu svojih običaja koje unose u samu vjeru i vjerske ceremonije, zadržavaju i svijest o svom porijeklu, a sam islam obogaćuju elementima sopstvene tradicije i kulture".[144]

Ono što možemo zaključiti iz naprijed navedenih izvora jeste da, neovisno o tome da li historičari zastupaju tezu o bogumilstvu kao uzroku masovnog primanja islama, ili smatraju da je to nedostatak crkvene centralizacije u Bosni i Hercegovini, srpska propaganda da su Bošnjaci prebjezi iz pravoslavne vjere naprosto nema historijskog utemeljenja. Međutim, historijske činjenice u vezi sa Bosnom i Bošnjacima kreatorima srpske propagande nisu važne. Pravoslavna i srpska retorika u kreaciji mita o Bošnjacima kao „izdajicama" duboko se ukorijenila u srpskom kulturološkom diskursu, koji se prema potrebi intenzivira onda kada je potrebno mobilizirati srpske mase u osvajačkim pohodima, koji u pravilu znače i pokušaj istrebljenja Bošnjaka.[145]

144 Isto, str. 13.

145 Za detaljnu analizu mogućnosti utjecaja kulturoloških mitova na mase, te o semiološkom poretku unutar mitologije općenito pogledaj: Roland Barthes, *Mythologies*, Paladin, London, 1972.

SRPSKI NACIONALNI PROGRAMI

U smislu kreiranja državotvorne, srpske ideje - čija se isključivost prepoznaje u ključnom motivu ideje o "Velikoj Srbiji", a to je "etnički čista" teritorija - prvi program na institucionalnom nivou nalazimo u "Načertaniju", planu srpske državne politike, srpskog ministra unutrašnjih poslova i ideologa Ilije Garašanina,[146] koji je 1844. godine napisan u strogoj tajnosti. Od tada možemo reći da je srpski nacionalni projekat dobio svoju ideološku formu, ali i konkretne ciljeve i upute za realizaciju "Velike Srbije". "Načertanije", odnosno Interni memorandum Ilije Garašanina, zapravo je plan za stvaranje "Velike Srbije" putem osvajanja zemalja naseljenih Bugarima, Makedoncima, Albancima, Crnogorcima, Bošnjacima, Mađarima i Hrvatima, a držan je u tajnosti do 1906. godine.[147]

U ovom dokumentu Garašanin je, između ostalog, izložio i praktično uputstvo poticanja prosrpskog raspoloženja u Bosni. Konkretne metode isticale su obrazovanje mladih Bošnjaka u srpskoj upravnoj vlasti, ali i pridobijanje viših franjevačkih poglavara za ideju pripajanja Bosne Srbiji.[148] Da su ideje napisane u „Načertaniju" bile veoma žive u srpskim političkim i intelektualnim krugovima svjedoči i pisanje Vuka Karadžića, u to vrijeme vodećeg srpskog intelektualca. Osam godina prije „Načertanija" Karadžić je objavio napis s naslovom „Srbi svi i svuda". U tom tekstu, koji je objavljen 1836., Karadžić promovira ideju da su svi narodi u Bosni i Dalamaciji zapravo Srbi. Ovu tvrdnju Vuk Karadžić temeljio je na jezičkoj pripadnosti. Prema njegovom mišljenju, pripadnost srpskoj naciji određivao je štokavski dijalekt. Konsekventno tome, i sve teritorije koje su naseljavali narodi koji govore štokavskim dijalektom pripadale su velikoj Srbiji.[149] Slične ideje, samo sa hrvatskim predznakom, na račun bosanskohercegovačkih naroda i teritorija promovirali su hrvatski intelektualci Ante Starčević i Eugen Kvaternik.[150]

146 Ilija Garašanin bio je utjecajni ministar u Knjaževini Srbije pod krunom princa Aleksandra Karađorđevića. Za detaljnu analizu uloge Načertanija za razvoj srpskog nacionalizma vidi: Paul N. Hehn, "The Origin of Modern Pan-Serbism-The 1844., Načertanije of Ilija Garašanin: An Analysis and Translation", *East European Quarterly.* No. 2, Boulder, 1975.

147 Analiza napravljena na osnovu integralnog teksta Načertanija, objavljenog u: Petar Šimunić, *Načertanije (Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike)* u prilogu: tekst Načertanije, Globus, Zagreb, 1992.

148 Noel Malcolm, nav.dj., str.172.

149 Vuk Stefanović Karadžić, *Skupljeni gramatički i polemički spisi,* knjiga treća, Beograd, 1896.

150 Isto, str. 173.

I dok su zapadni i istočni susjedi snivali veliku Srbiju i veliku Hrvatsku na račun bosanskohercegovačkih naroda i teritorija, većina pobuna protiv turske vladavine u vrijeme kada je napisano „Načertanije" bila je socijalne, a ne nacionalne prirode i njihovi programi u prvo vrijeme nisu zahtijevali oslobođenje od sultanske vlasti. Prema tvrdnji Tepića, „Kneževina Srbija je tradicionalno koristila socijalno nezadovoljstvo hrišćanskih seljaka da u njih unese svoje državne i nacionalne težnje u Bosni i Hercegovini".[151] Srbija je u Bosni formirala i tajne organizacije koje su s prekidima djelovale do 1874.[152] Upravo je djelovanje tajnih organizacija bilo zacrtano i planom „Načertanija".

U periodu aktivnog djelovanja srpskih tajnih organizacija, u Bosni je vladao Topal Šerif Osman-paša (1861.-1869.), a Bosna je prolazila kroz period reformi, od edukativnih do vojnih i političkih. Dozvolio je kršćanskim zajednicama da podignu još više svojih škola, osnovao je malo izvršno vijeće koje se sastojalo od trojice muslimana, dvojice kršćana i jednog židova.[153] Vladari poput Osman-paše zaslužni su što se način na koji je osmanska vlast usklađivala međunacionalne odnose unutar imperija, u suvremenim teorijama nacionalizma uzima kao primjer uspješnog multietničkog modela.[154] Prema pisanju Imamovića, u vrijeme Topala Šerifa Osman-paše, tačnije u maju 1866., u Sarajevu je počela raditi prva moderna štamparija u kojoj se štampa službeni vilajetski list Bosna, i to dvojezično - na turskom i bosanskom jeziku. Nakon toga, pokrenut je privatni bošnjački list Sarajevski cvjetnik, a cilj njegovog urednika Mehmeda Šaćira Kurtćehajića bio je da "zaštiti Bosnu i Bošnjake od olahkog omalovažavanja i svojatanja od tadašnje srpske i hrvatske štampe".[155] Jedna od slika Sarajeva u to vrijeme, u očima stranog posmatrača, izgledala je ovako:

„Muslimani, kršćani i židovi, išli su mirno na izlet... podjednako uživajući u onom mirnom, blaženom vremenu, nigdje nije bilo ni traga vjerskoj mržnji".[156]

Ova slika Sarajeva i Bosne daleko je od slike koju je, iz samo njemu

151 Ibrahim Tepić, "Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine", *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998., str. 203.

152 Isto.

153 Detaljnu sliku o reformama u vrijeme Topal Osman-paše vidi: Ibrahim Tepić, nav. dj., str. 203.-205.

154 Will Kymlicka, jedan od vodećih teoretičara nacionalizma, osmansku vlast uzima kao uspješan primjer imperijalne tolerancije. Vidi: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

155 Mustafa Imamović, nav.dj., str. 341.

156 Koetschet, J., *Osman Pascha, der letzte grosse Weisier Bosniens, und seine Nachfolger*, ur. G. Grassi, Sarajevo 1909., str. 24.-25., citirano u Malcolm, nav.dj. str. 176.

poznatih poriva, ponudio Ivo Andrić u tekstu „Bosna je zemlja mržnje"[157], tekstu koji je toliko često citiran da je u periodu 1992.-1995. godine i praktično realiziran. U tom tekstu Andrić kaže: „Oni koji vjeruju i vole - smrtno mrze one koji ne vjeruju ili one koji drugačije vjeruju i drugo vole. I na žalost, često se glavni dio njihove vjere i njihove ljubavi troši u toj mržnji."[158]

Argumentu da je mržnja u Bosni i Hercegovini u principu bila proizvod vještački nametan iz susjedstva, ide u prilog i činjenica da je najviše pobuna protiv vlasti u Bosni i Hercegovini motivirano iz susjedne Crne Gore. O tome svjedoči i Njegoševa biografija, u kojoj stoji da je 1848. Petar II Petrović Njegoš počeo razvijati planove o oslobođenju okolnih teritorija od turske vlasti. Njegovi povjerljivi ljudi obilaze teritorije pod turskom vlašću i sastaju se sa vladarima koji se bune protiv centralne turske vlasti. Sredinom aprila 1848. godine Njegošu u službenu posjetu dolazi Matija Ban, povjerljivi izaslanik Aleksandra Karađorđevića, i izlaže mu plan stvaranja Jugoslavije koja bi bila zajednička država Srba, Hrvata i Bugara. Njegoš na ovom sastanku insistira da se prvo oslobode Srbi pod turskom vlašću. Nakon što je uvidio da se ti planovi ne ostvaruju, Njegoš piše pismo Iliji Garašaninu, ministru unutrašnjih poslova Srbije: "Ako je igđe ikoga, nas evo. Ako li nema nikoga, ja ne mogu ništa do stiđeti se što sam vam brat. Sad ili nikad, nikad ako ne sad".[159]

Zanimljivo je da su trojica autora, Ilija Garašanin, Vuk Karadžić i Petar II Petrović Njegoš, koji se najčešće spominju u vezi sa prvim velikosrpskim programom koji je u formi specijalnog rata bio usmjeren i prema Bosni i Hercegovini, bili ne samo suvremenici i istomišljenici, već su i održavali bliske prijateljske odnose. O tome svjedoče pisma Petra II Petrovića Njegoša, autora „Gorskog vijenca" koji je u godinama nakon toga postao kulturološka osnova za srpsku genocidnu propagandu kojom je proveden proces dehumanizacije muslimana, te time realizacija genocida učinjena mnogo prihvatljivijom za srpsku populaciju.[160] S obzirom na važnost Njegoševog „Gorskog vijenca" za dehumanizaciju muslimana i utjecaj njegovog djela na ovaj proces, u ovom poglavlju to djelo obradit ćemo detaljnije u kontekstu analize uloge orijentalizma u genocidu nad Bošnjacima.

157 Ivo Andrić, „Bosna je zemlja mržnje" u Radovan Radonjić, *Antologija znamenitih autora*, CID, Podgorica, 1999.

158 Isto, str. 394.

159 http://www.ppnjegos.org/biografija.htm (pristupljeno 22.1.2007.)

160 Isto.

GARAŠANINOV PROGRAM - OD IDEJE ASIMILACIJE DO GENOCIDA

Dokument „Načertanije" Ilije Garašanina u osnovi je usmjeren na asimilaciju stanovništva drugih nacija i vjera u srpsku naciju i pravoslavnu vjeru. Dakle, Garašaninov plan je teritorijalno ekspanzionistički, mada su se kasniji, manje tolerantni ideološko-državni planovi naslanjali na Garašaninov. Cohen, analizirajući Garašaninov plan, primjećuje da "...Garašaninov program za ekspanziju Srbije poziva na proširenje srpske dominacije na područja u kojima su Srbi, ako su ikako i bili prisutni, sačinjavali manjinsko stanovništvo".[161] Prateći razvoj Garašaninovih ideja u srpskim državnim planovima, koji su se od ideje asimilacije pomjerili ka etničkom čišćenju i genocidu, Cohen objašnjava zbog čega je Garašaninovo „Načertanije" pružilo osnovu za razvoj ideologije koja je poslužila za masovno ubijanje nesrpskog stanovištva:

"Iako „Načertanije" podrazumijeva samo političku asimilaciju raznih nesrpskih naroda koji žive unutar planirane "Velike Srbije", tretiranjem ovog nesrpskog stanovništva kao zaista srpskoga, scena je postavljena da se oni tretiraju kao izdajnici naroda, u slučaju da njihova politička privrženost i kulturno pokoravanje ne prođu na dobrovoljnom pristajanju".[162]

Negiranje nacionalnog identiteta muslimanima, i ideje „Načertanija", kao što smo vidjeli na primjeru Vuka Karadžića, bile su vrlo žive u srpskom akademskom diskursu. Još ortodoksniji primjer na kome se vidi netolerancija prema Bošnjacima jesu poznate antropološke teorije Jovana Cvijića koji muslimane u Bosni i Hercegovini naziva uglavnom „poislamljenim Srbima", „srpskim muhamedancima" ili „muhamedanskim Dinarcima".[163] Cvijićevi radovi su u harmoniji sa kontekstom Garašaninove ideje o asimilaciji nesrba, kao prvom koraku u stvaranju etnički čistog srpskog teritorija. U svojim radovima, Cvijić muslimane poziva da se vrate pod okrilje srpske nacije, no zanimljivo je da Cvijić na jednom mjestu u svom radu Bošnjacima ipak priznaje karakteristike koje im obezbjeđuju distinktan nacionalni identitet, kao i poseban jezik, te njegove prethodne tvrdnje o Bošnjacima kao poislamljenim Srbima dovodi u pitanje:

„Poznato je da muhamedanskih Srba dinarskog karaktera ima od Save kroz Bosnu, Hercegovinu i negdašnji novopazarski Sandžak do Mitrovice na Kosovu... Muhamedanski Dinarci su potomci bosansko-hercegovačkog

161 Philip J. Cohen, nav.dj.

162 Isto, str. 28.

163 Vidi: Jovan Cvijić, *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije, knjiga druga: Psihičke osobine Južnih Slovena*, Beograd 1931., str. 74.

plemstva i bogomila ili patarena,[164] koji su primili islam po turskom osvojenju BiH.(...)

Dinarski muhamedanci spadaju uopšte u najstarije srpsko stanovništvo ovih oblasti. Prije austrijskog zauzeća Bosne nisu se iseljavali... Govore osobito lijepim i živopisnim srpskim jezikom, u kome ima puno figura i karakterističnih starih riječi; ali oni upotrebljavaju i dosta posrbljenih turskih riječi".[165]

Dakle, prema ovom citatu je očigledno da je Jovan Cvijić nekonzistentan kada interpretira porijeklo Bošnjaka, te da im priznaje jezičku posebnost kao i patarensko religiozno nasljeđe, čime im praktično priznaje nacionalni identitet i u pitanje dovodi srpski i pravoslavni background bosanskih muslimana. Ovakav kontroverzan stav prema bosanskohercegovačkim muslimanima pokazuje da je Cvijić u svojim politički obojenim studijama mjestimično ipak zabilježio i autentična antropološka zapažanja. No, osim kontroverznih antropoloških studija, Cvijić je kao jedan od najutjecajnih srpskih intelektualaca tog vremena na Zapadu često citiran i znan po svojim ekstremnim političkim stavovima od kojih su najekstremniji bili oni koje je objavio 1908. godine u tekstu pod naslovom „Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje". U tom tekstu Cvijić poziva da se problem Srbije riješi silom:

„..Svijet treba da zna i da se uvjeri da Srbija može da operiše i sa mnogo većom cjelinom no što je njena teritorija. Od Srbije mogu da pođu najveće teritorijalne transformacije.(...) Postoji (dakle) jasno izražena težnja da cijeli jugoslovenski kompleks od Trsta do Soluna čini jednu nacionalnu cjelinu i razvija kulturu na nacionalnom principu. A glavnu masu toga jugoslovenskog kompleksa čini srpski narod, koji osim toga zauzima i najpovoljnije, ali zato i najteže geografske položaje, vodi glavnu borbu i podnosi glavnu žrtvu za tu ideju".[166]

Jovan Cvijić je jedan od srpskih autora čiji je naučni ugled svakako narušen dnevnopolitičkim tumačenjem nacionalnih „prava", ali pored toga i time "što njegov iskaz svjedoči o snazi koja se pridaje iracionalnim argumentima kada je racionalna želja jaka, a argumenti slabi".[167]

Međutim, način Cvijićeve elaboracije pokazuje da je još tada proniknuo

164 Italik i podvučeno E.B.

165 Isto, str. 75.

166 Jovan Cvijić, „Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje", 1908., citirano prema Omer Ibrahimagić, nav.dj., str. 60.

167 Olivera Milosavljević, „Nacionalizam u službi politike moći", Filozofski fakultet Beograd, 1999., dostupan na http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLI_2/d003/document (pristupljeno 27.4.2007.)

zapadne stavove, te da su prema tadašnjim pravilima u međunarodnoj teoriji jedino jednonacionalne države garant sigurnosti i stabilnosti. Naime, i suvremena liberalna država pitanja pravde rješava uglavnom u okviru nacionalno homogenih država, a prava manjina i tzv. multikulturalizam oživljavaju tek na nivou limitiranih kulturnih prava. Prema praksi suvremenih multikulturalističkih programa zapadnih demokracija, očigledno je da su to samo redefinirani programi integracije i asimilacije etničkih manjina.[168] U tom kontekstu potrebno je sagledavati i toleranciju koju je međunarodna zajednica imala prema srpskim državnim vrhovima u genocidu nad muslimanima.[169]

JUGOSLAVENSTVO KAO UTOČIŠTE ZA SRPSKU ISKLJUČIVOST

San o ujedinjenju svih Srba u jednu državu, koji je podrazumijevao preseljavanje nesrpskog stanovništva, ili u najboljem slučaju ignorirao postojanje nesrba, u „Načertaniju" je precizno formuliran. U srbijanskoj literaturi "Načertanije" se najčešće spominje kao originalno autorsko djelo Ilije Garašanina. Međutim, Garašaninov dokument je zapravo plagijat, ukradeno djelo Franitšeka Zaha, koji je promovirao ideju jedinstva južnih Slovena:

"U „Načertaniju" se od Srbije traži da iznađe mogućnost proširenja sa osmanlijske teritorije sa srpskim življem (naročito u Bosni i Hercegovini) i da ojača svoj uticaj na Srbe i ostale južne Slovene u oba carstva. Osnovu za Garašaninovo 'Načertanije' predstavlja jedan nacrt, čiji je autor Čeh, František Zach, poslanik poljskog kneza Adama Czartoryskog u egzilu. (Cilj Czartoryskog bio je da promoviše jedinstvo južnih Slovena, nezavisno od ruskog uticaja.) Kao što je Charles Jelavich ubjedljivo pokazao, izmjene koje je Garašanin unio u Zachov nacrt u mnogim pasusima svode se na zamjenjivanje srpskog jezika 'južnoslovenskim' jezikom".[170]

168 Will Kymlicka, nav.dj.; Također vidi: Edina Bećirević, „Multikulturalizam i sigurnost", *Kriminalističke teme*, godište III, broj 3-4, Sarajevo, 2004.

169 Za originalnu kritiku postojećih rješenja pitanja sigurnosti u nacionalnim liberalnim državama Zapada koje one primjenjuju i u rješavanju međunarodnih konflikata, vidi: Brian Barry, *Justice as Impartiality, Vol. II, A Treatise on Social Justice*, Clarendon Press, Oxford, 1995. Barry akcentira koliko je balans snaga kao način rješavanja ratova daleko od zadovoljenja minimalnih standarda pravde. U svom radu Barry kao primjere uzima istrebljenje Indijanaca od američke vlade i sporazume „vječnog mira" koji su nastupali nakon uništenja indijanskih sela, ubijanja muškaraca, a često žena i djece. Barry kaže da je rat u Bosni i Hercegovini nakon raspada Jugoslavije, suvremena ilustracija sa istom poentom. Balans snaga koji je primijenjen kao rješenje u Bosni i Hercegovini nepravedan je jer je u svakoj opciji bio nagrada za jačeg, odnosno zločinca.

170 Budding za komparativnu analizu „Načertanija" i češkog programa o ujedinjenju južnih Slavena upućuje na: Charles Jelavich, "Garashanin's Načertanije und das grosserbiche Programm" /Garašaninovo „Načertanije" i velikosrpski program/, Sudost-Forchungen

Garašaninov nacionalni program, čiji plagijat je zamjena južnoslavenske za "čistu" srpsku ideju, kao da je ustanovio pravilo prema kojem je - kako je povijest potvrdila - srpska nacionalna ideja u kriznim vremenima zapravo i nalazila utočište u jugoslavenstvu. Idejom jugoslavenstva dominirao je uglavnom srpski etnički kulturni kod, tako da su oni koji su provodili srpske državne planove mogli bez poteškoća manipulirati na liniji srpstvo-jugoslavenstvo. Jugoslavenstvo je tako i pružilo mogućnost da srpska nacionalna ideja održi kontinuitet.[171]

Prema mišljenju Erdman-Pandžić, pravo na graničnu liniju Virovitica-Karlovac-Karlobag srpski ekstremni nacionalizam pravdao je time što je to govorna granica štokavskog narječja, zatim granica oblasti u kojima u velikom broju žive Srbi, ali i zbog toga što je to granica autokefalne srpske crkve u osmanskim vremenima, sa sjedištem u Pećí, na Kosovu. Uz komentar da su srpske aspiracije svojevremeno dovele do atentata na austrougarskog prestolonasljednika u Sarajevu i do izbijanja Prvog svjetskog rata, ona dodaje: „Pripajanje ovih obećanih srpskih zemalja pod srpskim kraljem u prvoj Jugoslaviji bilo je od Srba shvaćeno kao „ujedinjenje srpskih zemalja", a ne kao ravnopravno sjedinjenje jugoslovenskih naroda, kako su to svi ostali učesnici u početku shvatili. Kralj Aleksandar je zbog toga dobio počasni naslov „ujedinitelj"."[172] Kraljevska era može se podijeliti u dva perioda: kraljevski parlamentarizam, koji obuhvata period od decembra 1918. do 6. januara 1929., nakon čega je nastupila kraljevska diktatura koja je trajala do aprila 1941. godine.[173]

Od 1929. godine, dakle od samog početka uvođenja imena Jugoslavija, koje je nakon ubistva hrvatskog vođe Stjepana Radića od crnogorskog poslanika u Skupštini zamijenilo naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, bilo je to daljnje pokriće za srpsku dominaciju. Iako je kralj Aleksandar suspendirao dotadašnji ustav i proglasio Jugoslaviju, navodno s dobrom namjerom da razriješi krizu koja je nastupila nakon ubistva Radića, poredak koji je uspostavio bio je centraliziran, naravno, u korist Srba. Posljedi-

br. 27 (1968.), str. 267.-270., bilješka 5. Vidi: Audrey Helfant Budding, *Izvještaj vještaka, Srpski nacionalizam u dvadesetom vijeku*, 29. maja 2002. (str. 3, bilješka 10). Arhiv ICTY .

171 O planu „Načertanije" kao plagijatu Ilije Garašanina, koji je termine „južnoslovenska politika" ili „velika nova slavenska Država" iz plana Franisheka Zaha mijenjao terminima „srpska politika" ili „velika nova srpska država", vidi također Elisabeth von Erman-Pandžić, „Velikosrpska ideologija u prošlosti i sadašnjosti" u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo,1998. str. 164.

172 Isto, str. 163.

173 Detaljnije vidi: Robert J. Donia; John V. A. Fine, Jr., *Bosnia and Hercegovina a Tradition Betrayed*, C. Hurst & Co. Ltd., London, 1997., str. 124.

ca nove teritorijalne podjele u devet banovina bila je i to što Bosna i Hercegovina, za više od 400 godina, prvi put u povijesti nije bila teritorijalna cjelina.[174] Srpski nacionalizam nastavio je biti smetnja jugoslavenskoj ideji. Deceniju kasnije, 1939. godine, jedan od ministara u kompromisnoj vladi Milana Stojadinovića koja je došla na vlast nakon ubistva kralja Aleksandra, izjavio je: "Politika ovog doma i ove vlade bit će uvijek srpska".[175]

U historijskoj komparativnoj analizi realizacije srpskih planova i programa „Načertanije" je uvijek centralna tačka na koju se neophodno vratiti, s obzirom na to da je to prvi sistematski napisani i detaljno razrađen program „Velike Srbije". Analizirajući razvoj netolerancije srpskih intelektualnih krugova prema drugim narodima, Cohen prati kako se Garašaninov nacionalni program asimilacije drugih naroda reflektovao u misli, recimo, Nikole Stojanovića (1880.-1965.), advokata, političara i novinskog izdavača.

"Hrvati... nisu i ne mogu biti odvojen narod, već su na putu da postanu Srbi. Prihvatanjem srpskog kao njihovog književnog jezika, oni su poduzeli najvažniji korak ka sjedinjenjenju. Također, proces stapanja se nastavlja osim jezika. Čitanjem svake srpske pjesme, svake narodne pjesme, pjevanjem svake srpske pjesme, atom svježe srpske demokratske kulture prelazi u njihov organizam... Ova borba se mora voditi do istrage, vaše ili naše. Jedna strana mora podleći".[176]

Odnos prema Hrvatima i hrvatskom jeziku je odnos koji je srpska ideologija imala prema ne-srpskom stanovništvu općenito, s tom razlikom da su, u zavisnosti od strateških ciljeva, drugi nesrpski narodi imali i različite tretmane, od pokušaja asimilacije nenasilnim metodama, do masovnih pogubljenja i genocida. Dakle, ovo je razlog što se programski kontinuitet novije srpske politike, koja je isključiva prema drugim narodima, najčešće prati od "Načertanija".

174 Noel Malcolm, *Povijest Bosne-kratki pregled* (Erasmus, Zagreb-Sarajevo, 1995.) str. 226.

175 Isto, str. 230. Ova izjava je prouzrokovala da knez Pavle smijeni Stojadinovića i na njegovo mjesto postavi Dragišu Cvetkovića. Smjena Stojadinovića je nastupila nakon što je pet ministara, među njima i Mehmed Spaho, u znak protesta podnijelo ostavku.

176 Nikola Stojanović, *Do istrage naše ili vaše-* ovaj članak je prvi put objavljen u Beogradu, u avgustu 1902., a kasnije u Zagrebu u *Srbobranu*, Zagreb, br. 168-169, 1902. Citirano u Cohen, nav.dj., str. 28.

POSEBAN STATUS BOŠNJAKA-MUSLIMANA U SRPSKIM NACIONALNIM PROGRAMIMA

Genocidne akcije protiv muslimanskog stanovništva na teritorijama bivših jugoslavenskih država dešavale su se u različitim historijskim periodima. Genocid nad muslimanima izvršen je tokom tzv. velikog ili Bečkog rata od 1683.-1699., potom 1711. godine, kada je izvršena tzv. „istraga poturica" na području „Stare Crne Gore". Progoni nad Bošnjacima ponovno su intenzivirani i tokom dva srpska ustanka protiv turske vladavine: Prvi srpski ustanak pod Karađorđem Petrovićem 1804.-1813., i Drugi srpski ustanak pod Milošem Obrenovićem 1815.-1817. Nakon što je Srbija 1830. godine stekla status vazalne autonomne kneževine Osmanskog carstva, nastupilo je iseljavanje muslimanskog stanovništva koje je izvršeno od 1862.-1867. Nakon ratova 1876.-1878., autonomne kneževine Srbija i Crna Gora od evropskih sila na Berlinskom kongresu stekle su državnu nezavisnost uz znatno teritorijalno proširenje. Na teritorijama koje su pripale Srbiji živjelo je relativno brojno muslimansko stanovništvo koje je u cijelosti iseljeno, iako se Srbija odlukom Berlinskog kongresa obavezala da će poštivati slobodu vjeroispovijesti. Tokom i nakon balkanskih ratova 1912.-1913., počinjen je genocid nad muslimanima, a najmasovnija ubijanja i progoni počinjeni su u Crnoj Gori.

Tokom Prvog svjetskog rata, posebno 1914. i 1915. godine, srpska i crnogorska vojska počinile su veliki broj zločina nad Bošnjacima u istočnoj Bosni i Hercegovini. Ni stvaranje prve jugoslavenske države nije zaustavilo stradanja Bošnjaka. Najdrastičniji slučaj je pokolj oko 600 Bošnjaka u selima Šahovići (danas Tomaševo) i Pavinom Polju u novembru 1924. godine. U Drugom svjetskom ratu, od 1941. do 1945. stradalo je 103.000 muslimana. Muslimani su, sa izuzećem Jevreja, narod koji je procentualno u odnosu na broj stanovništva najviše stradao u tom periodu.[177] Genocid nad Bošnjacima 1992.-1995., u svjetlu ove sažete hronologije koja pokriva period oko 300 godina, nažalost, nije iznenađenje. Ova hronologija stradanja Bošnjaka, kao i odnos srpske nacionalne kulture koja je genocidu kroz epiku dala romantični prizvuk i predstavljala ga kao srpsko herojstvo, potvrđuju tezu da negiranje genocida gotovo izvjesno dovodi do njegovog

177 Ova hronologija stradanja Bošnjaka je sažetak hronologije koju je iznio Mustafa Imamović u izlaganju na Međunarodnom kongresu za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, koji je održan u Bonu od 31. avgusta do 4. septembra 1995. Izlaganje je objavljeno u tekstu: Mustafa Imamović, „Kontinuitet genocida nad Bošnjacima" u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998. str. 169.-174. U vezi sa podacima koji se tiču stradanja muslimana u II svjetskom ratu, Imamović se poziva na meritorne studije o gubicima stanovništva Jugoslavije u II svjetskom ratu koje su objavili prof. Dragoljub Kočović (London 1985.) i ing. Vladimir Žerjavič (Zagreb 1989.).

ponavljanja. Naime, kako smo već naveli u pregledu literature, prema pisanju Stantona, negiranje je osma faza genocida, te stoga se ne može posmatrati odvojeno od genocidnog procesa.[178]

Navedena hronologija slučajeva genocidne politike u odnosu na muslimane pokazuje da su muslimani bili žrtve genocida i prije nego što je Ilija Garašanin, srpski ministar policije, sistematizirao korake koje je neophodno napraviti na putu stvaranja „Velike Srbije". Međutim, Garašanin je u „Načertaniju" napravio državni plan koji je, iako je u načelu bio samo asimilatorski, u sebi reflektovao sve prethodne srpske genocidne akcije protiv muslimana. Osnova ove politike bila je asimilirati i pokoriti druge narode, a ukoliko se takve metode pokažu neuspješnim, nesrbi su zastrašivani, protjerivani i ubijani.

Bilo bi nepravedno reći da je „Načertanije" plan koji je osmišljen samo protiv muslimana. Čitanjem samog teksta jasno je da je to plan koji je usmjeren na sve nesrbe. Međutim, od srpskih narodnih pjesama do nacionalnih programa, muslimani su uvijek imali posebno visoko mjesto na ljestvici mržnje. Muslimani su u potpunosti identificirani sa Turcima, i pomoću negativnih stereotipa dehumanizirani u srpskoj kolektivnoj svijesti. Stradanja muslimana na teritorijama pod srpskom i crnogorskom vlašću detaljno su dokumentirana u velikom broju historijskih studija. Posebna pažnja posvećena je stradanju muslimana i zatiranju muslimanske kulture u periodu od 1878. godine, kada su kneževine Srbija i Crna Gora stekle državnu nezavisnost na Berlinskom kongresu.[179] U Srbiji su, u to vrijeme, sistematski uništavane i džamije.

Sistematsko uništavanje spomenika islamske kulture također ima dugu tradiciju u okviru srpske vladavine. Prema historijskim zapisima, Beograd je na početku 17. stoljeća imao 217 džamija, trinaest mesdžida, sedamnaest tekija, devet centara za studiranje islamske tradicije (dar-al-hadit), osam medresa, sedam javnih kupatila i šest karavan-saraja. U Beogradu je do današnjeg dana ostala samo jedna džamija - Bajrakli džamija[180]. Koliko je historija, nažalost, instruktivna, i koliko srpska mržnja prema islamskoj kulturi ne jenjava, pokazuje paljenje Bajrakli džamije do kojeg je došlo 17. marta 2004. u Beogradu. Nemiri u Srbiji bili su reakcija na proteste na Kosovu, a tog dana, osim Bajrakli džamije, zapaljena je i džamija u Nišu.[181]

178 Gregory Stanton, nav.dj.

179 Philip J. Cohen, nav.dj., str. 30.

180 Detaljnije o uništavanju islamskih spomenika kulture vidjeti u: Smail Balić, „Culture Under Fire" u Rabia Ali&Lawrence Lifschultz (ed.), *Why Bosnia*, The Pamphleteer's Press, Stony Creek, 1993., strana 79. Balićevi historijski podaci zasnivaju se na pisanju putopisca Evlije Čelebije (umro 1684.).

181 Za komentare o paljenju Bajrakli džamije i džamije u Nišu, pogledaj: http://islam.džemat.org; http://www.mup.sr.gov. (pristupljeno 3.9.2006.)

Uništavanje džamija na teritoriji Srbije i svih teritorija pod kontrolom srpske vlasti od 17. pa do 21. stoljeća, kako vidimo u slučaju Bajrakli džamije, još je jedan u nizu dokaza o kontinuitetu genocida nad Bošnjacima. Podsjetimo, Raphael Lemkin, poznati teoretičar genocida, i prije nego što je uveo ovaj termin, predložio je da zločin vandalizma bude proglašen zločinom protiv čovječnosti. Zločin vandalizma, kaže Lemkin, između ostalog je trebalo da sadrži nasilno i sistematsko uništavanje elemenata koji predstavljaju kulturu ugrožene skupine, zabranu korištenja nacionalnog jezika, sistematsko uništavanje knjiga, religoznih hramova, muzeja, škola, historijskih spomenika ili nekih drugih kulturoloških institucija koje pripadaju grupi, kao i zabranu njihovog korištenja.[182] Elementi genocida koje je Lemkin naglasio u objašnjenju vandalizma mnogi današnji teoretičari nazivaju kulturološkim genocidom ili kulturocidom.[183]

182 Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, Carnegie Endowement for International Peace, Washington DC, 1944. Lemkinova najdetaljnija diskusija nalazi se u poglavlju IX, koje je dostupno na engleskom jeziku na web stranici Web Genocide Documentation Center, http://ess.uwe.ac.uk/genocide/Lemkina.html . (pristupljeno 2.2.2007.)

183 Za detaljnu analizu raznih aspekata genocida, uključujući i kulturocid, vidi: Stuart D. Stein, nav. dj.,·str. 171.-203.

KONTINUITET VELIKOSRPSKE IDEJE U VOJNIM REALIZACIJAMA: OD HAJDUČKIH USTANAKA I BALKANSKIH RATOVA DO PRVOG I DRUGOG SVJETSKOG RATA

Povijest nam nudi brojne argumente o monstruoznim metodama u ostvarivanju srpskog nacionalnog interesa, kao i da je realizacija srpskog nacionalnog interesa koja je zacrtana u svetosavskoj misli, „Načertaniju", pisanju Jovana Cvijića, Vuka Karadžića, Petra Petrovića Njegoša - pretočena u praksu - značila genocid nad muslimanima. Brutalne genocidne metode mogu se prepoznavati i prije balkanskih ratova, čije užase smo već obradili.

Muslimanski narod, koji je u tek dvije godine prije početka Prvog svjetskog rata, dakle u balkanskim ratovima 1912. i 1913. doživio genocid od srpske vojske, bio je zaplašen i život pod srpskom vlašću smatrao je egzistencijalnom prijetnjom. Naime, nije bilo nikakvog razloga, niti ponuđenih garancija da se genocid počinjen 1912. i 1913. neće ponoviti ni kada srpska vojska porazi austrougarsku. Muslimanski narod je strepio za egzistenciju u slučaju pobjede srpske nad austrougarskom vojskom u Prvom svjetskom ratu.[184]

Tokom Prvog svjetskog rata, kada je srbijanska i crnogorska vojska upala u jugoistočnu Bosnu (1914.-1915.) muslimani su masovno opljačkani, a spaljen je i veliki broj muslimanskih objekata, kao i više džamija. U istočnoj Bosni je tada ubijeno više od 400 Bošnjaka, dok je oko 2.000 Bošnjaka iz Sandžaka i jugoistočne Bosne pobjeglo u sjevernu, centralnu i zapadnu Bosnu.[185] Prema pisanju Čekića: „Odmah nakon što je srpska vojska ušla u Bosnu i Hercegovinu (1918.), uprkos oduševljenju i dobrom prijemu na koji je naišla kod bošnjačkog stanovništva, uslijedila su brojna ubistva i masovna maltretiranja Bošnjaka, te upadi noću u njihove kuće, otimanje novca, stoke i drugih vrijednosti".[186]

Da je muslimanski narod imao dovoljno razloga za zabrinutost, pokazali su i prvi poslijeratni dani. Prvi svjetski rat, koji je započeo „proslavljenim" pucnjem Gavrila Principa, pripadnika srpske nacionalističke organizacije Mlada Bosna, Srbiju je doveo na stranu pobjednika. Osmanska i austrougarska imperija postale su prošlost za srpske nacionaliste. Stvorena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj su dominirali Srbi.

184 Noel Malcolm, nav.dj., str. 159.

185 Smail Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo, 1997., str. 18.-19.

186 Isto, str. 19.

Preuzimanjem teritorije od poražene austrougarske vojske, srpske i crnogorske trupe su činile zločine nad muslimanskim stanovništvom. U aprilu 1919. u francuskom listu Le Temps, reisul-ulema Džemaludin Čaušević izjavio je:

„Hiljade ljudi ubijenih, šest žena spaljenih, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas muslimane prilikom svečanog stvaranja Jugoslavije, kojoj smo se mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Slaveni, ali Srbi odbijaju da nas smatraju takvim, smatraju nas uljezima."[187]

Prema navodima Imamovića, ministar Pribićević je od Atanasija Šole, predsjednika Zemaljske vlade, zahtijevao da od reisa „diskretno" zahtijeva demantij ove izjave ili da mu u suprotnom uputi prijedlog za penzionisanje. „Šola je odgovorio da to nije moguće, jer su Čauševićevi navodi tačni, a radi se o čovjeku koji je 1914. štitio Srbe od progona".[188]

Čekić također navodi brojne primjere masovnog ubijanja Bošnjaka, kao i Albanaca muslimana, na području Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Kosova tokom 1919. godine. Samo na području Hercegovine zabilježeno je više od 3.000 vansudskih ubistava.[189] U prvim godinama jugoslavenske države uništeno je 146 džamija i drugih islamskih kulturnih objekata.

Posebno su tešku sudbinu preživjeli Bošnjaci Sandžaka, gdje su masovna ubistva civila bila veoma česta, a progon Bošnjaka posebno težak. Početkom novembra 1924. počinjena su genocidna djela u selima Šahovići i Pavino Polje, kada je ubijeno oko 600 Bošnjaka - djece, žena i odraslih. Preživjeli stanovnici Pavina Polja i Šahovića potpuno su iselili u Pljevlja, Sarajevo, neko u Tursku, a 140 porodica sa 400 članova došli su kao muhadžiri u Gornji Rahić kod Brčkog i tu se trajno naselili. Na mjestu nekadašnjih Šahovića, danas je pravoslavno selo Tomaševo. Usprkos protestima reisa Čauševića koji je slao memorandume kralju Aleksandru, ovaj zločin je zataškan.[190] Niko nije odgovarao za uništenje dva sandžačka sela, tako da se može zaključiti da je i ovdje evidentan nedostatak sankcija za počinitelje genocida, što je jedna od karakteristika države ili dijela države koja ima genocidne namjere prema određenom narodu.

Prema nedostatku reakcija beogradske vlade na masovna ubistva muslimana u Bosni, bilo je očigledno da je muslimanski nacionalni problem smatran preprekom za ostvarenje srpskih nacionalnih snova, te da je među

187 Navedeno prema: Mustafa Imamović, nav.dj., str. 491.

188 Isto.

189 Smail Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo, 1997. str. 19.; Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima 1991.-1993.*, Ljiljan, Sarajevo, 1994. str. 16.

190 Navedeno prema: Mustafa Imamović, nav.dj., str. 491.

srpskim ministrima postojala suglasnost za genocid nad muslimanima. Ova politika bila je u skladu sa prijedlogom Stojana Protića, člana srpske vlade u izbjeglištvu, koji je 1917. Anti Trumbiću, predsjedniku Jugoslovenskog odbora, predložio da muslimanima ponudi ultimatum od 48 sati „za povratak u pradjedovsku vjeru", a da se po isteku ultimatuma masakriraju oni koji ne pristanu.[191]

Srećom, program Stojana Protića nije prihvaćen, a 1919. osniva se i Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), koja je, uz brojna balansiranja i često nesretne kompromise, političkim pregovorima uspjela sačuvati muslimanski narod od nestanka. Bila je to teška borba, jer je politika jugoslavenskih vlasti bila da oslabi, zapravo potpuno iskorijeni muslimane na svojoj teritoriji. Djela genocida, ubijanje, pljačke nedužnih ljudi, žena i djece bila su odobrena iz samog državnog vrha. Mnogi Bošnjaci su se iseljavali u Tursku, a da su vlasti podržavale iseljavanja govore i različiti ugovori koji su sklapani sa Turskom o prisilnom iseljavanju uz određenu finansijsku nadoknadu. Prema pisanju Čekića: "Jugoslovensko-turska konvencija od 11. jula 1938. o iseljavanju 40.000 muslimanskih seoskih porodica (sa ukupno 200.000 lica) u Tursku, bez prava povratka ili zadržavanja svoga državljanstva, činjenica je koja to jasno potvrđuje. Iz Sandžaka se u periodu od 1918. do 1941. u Tursku iselilo 32.000 Bošnjaka."[192]

U ovoj kratkoj komparativnoj analizi razvoja srpskih genocidnih ideja bilo bi nepravedno zaobići zvanični memorandum "Iseljavanje Arnauta" koji se pojavio 1937. godine, a njegov autor Vasa Čubrilović, politički savjetnik u kraljevskoj jugoslavenskoj vladi, na osnovu "uspješnih" iskustava Hitlera i Staljina u progonu Židova i drugih naroda, predlaže da se iste mjere preduzmu prema Albancima muslimanima, tako da bi kampanja straha riješila albanski problem iseljavanjem Albanaca u Tursku. Čitanjem Čubrilovićevog memoranduma, faktor vremena u analizi srpske genocidne politike postaje gotovo potpuno nevažan. Jer, moglo bi se reći da se iz rata u rat ne mijenja metod ove politike prema "drugima" koji su stajali na putu ostvarivanja etnički čiste teritorije. Citat iz Čubrilovićevog memoranduma podsjeća na scenarij početka ratova iniciranih od Srba u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Kosovu početkom 90-ih:

"...Arnauti su najosjetljiviji na vjerskim stvarima. To je ono na što treba udarati najjače. To bi se moglo činiti zlostavljanjem njihovog sveštenstva,

191 Elisabeth von Erman-Pandžić, nav.dj., str. 165. Erdman preporučuje i tekst Ivana Meštrovića, „The Yugoslav Committee in London and the Declaration of Corfu" u A. Bonifačić, *The Croatian Nation*, Chicago, 1995., str. 171.-191.

192 Smail Čekić, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo, 1997. str. 23.

oranjem njihovih mezaristana... Čak i privatna inicijativa može imati veliki efekt. Našim kolonistima treba dati oružje, ako je potrebno. Četničkim akcijama bi bila potrebna skrivena podrška. Horde Crnogoraca iz planina treba poslati dolje da izazivaju masovne sukobe sa Albancima... Uz pomoć naših tajnih snaga konflikt treba pripremiti unaprijed. Treba ga čak podsticati, što neće biti teško ako otpor Arnauta bude žestok. Cijeli slučaj se treba mirno predstaviti kao sukob među klanovima i plemenima i, ako je potrebno, treba mu dati karakter teških ekonomskih uvjeta. U krajnjim slučajevima potrebno je izazivati neki lokalni ustanak koji bi se kasnije ugušio u krvi - najefikasniji način. Ovo ne treba činiti direktno preko vojske, već preko naših kolonista, to jest, četnika i crnogorskih plemena".[193]

Slobodan Milošević i JNA kao da su primjenjivali Čubrilovićeve preporuke u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Arkanovci, Bijeli orlovi, šešeljevci... bili su na samom početku rata predstavljeni kao paravojne formacije koje u sukobu među zavađenim klanovima i plemenima drže srpsku stranu. Kao da je Čubrilovićev scenario zaista preslikan - jer ne nedostaju ni „horde Crnogoraca" - odnosno crnogorskih dobrovoljaca koji su zajedno sa tzv. paravojnim formacijama i četnicima bosanske rijeke bojile krvlju u stvaranju etnički čiste srpske teritorije. Međutim, Čubrilovićev scenario bio je živ i u genocidu nad muslimanima u II svjetskom ratu, kada su muslimani, kao i uvijek, markirani kao narod koji stoji kao prepreka na putu realizacije velikosrpske ideje.

Ovu ideju učvrstio je program Stevana Moljevića, koji je objavljen 30. juna 1941. godine, pod naslovom "Homogena Srbija". U ovom programu može se prepoznati kontinuitet ideje stvaranja jedinstvene Srbije u okviru Jugoslavije, ili drugim riječima, stvaranje srpske hegemonije u Jugoslaviji, te potom na Balkanu. Osim što se prema ovom programu predviđa pripajanje dijelova susjednih država u srpsku etničku federalnu jedinicu, ovaj program je također predvidio i progone, preseljavanja i razmjene stanovništva.[194]

Poznata Instrukcija Draže Mihajlovića, koju je 20. decembra 1941. godine uputio majoru Đorđu Lašiću, komandantu četničkih odreda jugoslovenske vojske u Crnoj Gori, i kapetanu Pavlu Đurišiću, komandantu limskih četničkih odreda jugoslovenske vojske, sadrži praktičnu realizaciju Moljevićevog programa. U prve tri tačke ovog dokumenta jasno su izraženi planovi za stvaranje "velike Jugoslavije i u njoj velike Srbije", koja bi

193 Vidi: Vasa Čubrilović, "Iseljavanja Arnauta" u Bože Čović (ed.), *Izvori velikosrpske agresije*, Centar za strane jezike, Zagreb, 1993. Također za originalnu interpretaciju Čubrilovićevog memoranduma vidi Phillip J. Cohen, nav.dj.

194 Vidi: Mirsad Abazović, nav.dj., str. 72.

bila etnički čista u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine – Srema - Banata i Bačke. Cilj naveden pod tačkom četiri ima eksplicitno genocidno značenje: "Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata". [195] U skladu sa ciljevima instrukcije u periodu od 1941. do 1945. godine četnici Ravnogorskog pokreta provodili su "čišćenja" muslimanskog življa, a posebno prema muslimanima u Sandžaku i istočnoj Bosni.[196] Na osnovu raspoloživih podataka, Bošnjaci su narod koji je na tlu Jugoslavije u II svjetskom ratu najviše stradao. Naime, prema istraživanju, Bošnjaci su imali 103.000 žrtava, što je 8,1 posto od njihove ukupne populacije.[197]

Genocid nad srpskim narodom u II svjetskom ratu

Genocid nad Bošnjacima koji su počinili četnici u II svjetskom ratu potrebno je sagledati u kontekstu stradanja i srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Naime, tokom II svjetskog rata ustaše su počinile genocid nad srpskim narodom. Ustaše su pokušale involvirati i Bošnjake u svoj genocidni projekat. Osim sistemskog uništavanja Jevreja tokom II svjetskog rata, ustaški režim nametnut Bosni i Hercegovini imao je i sistemski plan za uništavanje srpskog stanovništva. Muslimani koji nisu otvoreno bili meta istrebljenja ustaškog režima bunili su se protiv ustaškog genocidnog programa, o čemu svjedoče poznate rezolucije koje su u ljeto i jesen 1941. pokrenuli ugledni prvaci muslimanske zajednice. U ovim rezolucijama muslimani su se bunili protiv zločina nad Jevrejima i Srbima, a rezolucije su potpisane širom Bosne i Hercegovine: u Sarajevu, Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli. Rezolucije su bile vrlo oštre i precizno su nabrajale zločine koje ustaške snage vrše nad srpskim i jevrejskim stanovništvom. Recimo, rezolucija potpisana u Mostaru osuđivala je nebrojene zločine, prijestupe, ali i prisilno prevjeravanje koje se vršilo nad pravoslavcima. U peticiji koju je potpisalo stotinu sarajevskih istaknutih muslimanskih intelektualaca, zahtijevala se sigurnost života, dostojanstva, imovine i vjere za sve građane. Prema relevantnim izvorima, ustaške snage su se trudile da učešću muslimana u ustaškim snagama daju više značaja nego što zaslužuje. Historijski izvori ukazuju na to da su Hrvati tokom napada na srpsko civilno stanovništvo stavljali fesove na glavu i dozivali se muslimanskim imenima. "Tako su hrvatski krugovi unutar ustaške organizacije

195 Navodi o tačkama instrukcije preuzeti su od Mirsad Abazović, nav.dj. str. 74.

196 Čišćenje", u "Instrukciji" Draže Mihajlovića očito je prethodnica eufemizmu "etničko čišćenje" kojeg je koristio Vojslav Šešelj, a međunarodni posmatrači prihvatili u vrijeme početka agresije i genocida na Bosnu i Hercegovinu. I "čišćenje" i "etničko čišćenje", nisu ništa drugo već genocidne akcije koje su za cilj imale uništavanje jednog naroda.

197 Vladimir Dedijer; Antun Miletić, nav.dj.

namjeravali izazvati talas srpskih osveta nad muslimanima koji bi, prema zamislima Zagreba, tražeći oslonac sigurnosti kod Hrvata, postali potpuno ovisni od njih."[198]

Ove rezolucije su potvrda da ustaški genocid nad Srbima nije imao potporu muslimanske elite niti većinskog stanovništva. Slične rezolucije koje bi se protivile zločinima nisu potpisali niti hrvatski niti srpski intelektualci, kao ni katolička i pravoslavna crkva. Naime, ustaška i četnička ideologija su svakako imale potporu u Srpskoj pravoslavnoj crkvi i Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj za vrijeme II svjetskog rata. U to vrijeme Katolička crkva podržavala je masovna ubistva srpskog stanovništva, a nakon rata odbila je dijalog sa Srpskom pravoslavnom crkvom u vezi sa genocidom nad Srbima.[199]

S druge strane, ni Srpska pravoslavna crkva nikada nije zvanično priznala genocid koji su četnici počinili nad Bošnjacima u II svjetskom ratu. U srbijanskocrnogorskoj agresiji 1992.-1995. Srpska pravoslavna crkva imala je značajniju ulogu nego u II svjetskom ratu. Veliki broj dokaza upućuje na zaključak da su crkveni zvaničnici ohrabrivali genocid. S obzirom na važnost uloge Srpske pravoslavne crkve u genocidu nad Bošnjacima 1992.-1995., ovom temom bavit ćemo se i narednim poglavljima. Međutim, sva buduća detaljnija istraživanja o kolektivnim reakcijama stanovništva na genocid, bilo da se radi o masovnoj participaciji u genocidu, ili da stanovništvo ima ulogu žrtve, moraju obratiti pažnju i na stavove zvaničnih vjerskih institucija. Jer, dosadašnja iskustva pokazuju da vjerske insititucije imaju veći utjecaj nego što zvanično priznaju bilo u prevenciji bilo u izvršenju genocida.

Iskrivljavanjem historijskih činjenica, srpska propaganda je Bošnjake portretirala kao ustaše koji su masovno učestvovali u genocidu nad Srbima tokom II svjetskog rata. Ove lažne teze korištene su u dehumanizaciji Bošnjaka i pripremi Srba za agresiju na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995., kao i za genocid nad Bošnjacima.

KONTINUITET ZLOČINA NAD BOŠNJACIMA

Komparativna metodologija genocida nad Bošnjacima kroz različite historijske periode pokazuje nevjerovatan stepen sličnosti koji nas upućuje na zaključak da nije moguće da je riječ o slučajnosti. I ovo je jedan od argumenata da je genocid nad Bošnjacima historijski proces, te da su se

198 Vidi: Seka Brljača, Muhidin Pelesić i Husnija Kamberović, „Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata" u *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., str. 349.

199 Vidi: Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed*, University of California Press, London, 1998., str. 60.-61.

srpski ideolozi i egzekutori genocida naslanjali na iskustva svojih prethodnika kako bi dodatno usavršavali svoje morbidne ideje. Naime, i iskustva iz Drugog svjetskog rata pokazuju da je genocid socijalni projekat u kojem masovni zločin civilnog stanovništva sa namjerom da se uništi ili cijeli narod ili jedan njegov dio nije moguće provesti bez participacije lokalnog stanovništva. Dokumentacija koju ćemo analizirati pokazuje da je genocid nad Bošnjacima proveden kao nacionalni plan srpske intelektualne i političke elite, a nikako kao osveta za genocid nad srpskim stanovništvom koji su počinile ustaške snage. Ovaj argument posebno potvrđuje realizacija srpskih planova u istočnoj Bosni za vrijeme II svjetskog rata.

Tokom Drugog svjetskog rata u sela Bošnjaka dolazili su prvo njihovi poznanici Srbi i ubjeđivali ih da predaju oružje, te da treba da vjeruju da će ih četnici, kao kraljeva vojska, štititi. Nakon što bi Bošnjaci predali oružje, dolazile su prvo ekspedicije koje su ubijale Bošnjake,[200] kao i oni koji su bili zaduženi za pljačkanje imovine. Te kaznene ekspedicije odvodile su muškarce iz sela pod izgovorom da ih vode na „saslušanje u komandu", ali su ih ubijali, uglavnom nožem, čim bi zamakli od sela.[201] Četnički zločini nad muslimanima u Prvom i Drugom svjetskom ratu pružaju uvid u kontinuitet četničkih genocidnih namjera.

S obzirom na to da je istočna Bosna uža studija slučaja ovog rada za potvrdu historijskog kontinuiteta genocida nad Bošnjacima, posebno ćemo sagledati i tragičnu sličnost sudbine naroda u selima i gradovima u istočnoj Bosni, u komparativnoj analizi 1941.-1945./1992.-1995. Naime, cijelo četvrto poglavlje ovoga rada posvećeno je genocidu u istočnoj Bosni 1992.-1993., međutim, navedena je samo kratka historijska komparacija u svrhu potvrde o argumentu genocida kao procesa koji se, ukoliko se ne sankcionira, ponavlja kroz povijest.

Izvještaj P. Uzumovića, kotarskog predstojnika iz Srebrenice, koji je 29. januara 1942. uputio dopis Velikom županu Velike župe Vrhobosna, dokumentuje stradanja muslimana u Srebrenici.

U ovom dokumentu data je hronologija četničkog zločina nad muslimanima Srebrenice i srebreničkog kraja. Opisane genocidne radnje koje su činili četnici u ljeto, jesen i zimu 1941. u Srebrenici prema metodama su iste kao i one koje opisuju oni koji su preživjeli genocid u Srebrenici iz posljednjeg rata.

200 Uobičajeni način četničkog ubijanja bila su ubistva nožem, tako da su se te kaznene četničke ekspedicije nazivale „ekspedicijama koljača". Vidi: Šemso Tucaković, nav.dj., str. 38.

201 Jedno od naređenja iz četničke komande od operativaca je zahtijevalo da ubijaju nožem. Na taj način, stajalo je u obrazloženju, štedila se municija, a pucnjavom se ne uznemirava seosko stanovništvo... Šemso Tucaković, isto.

"Prilikom pljačke su zvjerski postupali sa ljudima i ženama, tukli žilom, kundacima, boli nožem po raznim dijelovima tijela, svlačili gole ljude i žene, kao od majke rođene i tako ih prisiljavali da im daju novac, kažu ko ima novaca i gdje je ko pobjegao, te mnogima i ako je dao sve što je imao oduzeli bi i goli život. Bilo je nekoliko silovanja nad djevojčicama od 14 godina pa naviše. Neke su ljude ubijali iz puške, neke kundacima, a najviše su klali kao janjad. Ljudi su stalno živjeli u strahu, jer je svaki očekivao, strepio kao ovca od noža, te su više noći i dana proveli na ovoj zimi po šumi. Pored ljudi koje su četnici ubili i zaklali ima ih dosta mrtvih od posljedica iza batina i studeni."[202]

Četnici su osvojili Srebrenicu 18. avgusta 1941., i od tada pa do trenutka kada je ovaj dokument napisan (29. januar 1942.), dakle, u periodu od šest mjeseci, u Srebrenici je uništeno 15 posto muslimana. "Da bi se ovaj narod koliko bilo spasio (jer je, mogu reći mirne duše, dosad 15 posto muslimana uništeno, ako ne i više) potrebno je na prvom mjestu očistiti od četnika, zatim poslati mirno i sposobno činovništvo, pružiti im što veću pomoć u naturi i novcu, kao i podijeliti im stoku".[203]

Iako su četnici putem Ravnogorskog pokreta u smislu "čišćenja", odnosno genocida, provodili instrukciju Draže Mihajlovića nad Bošnjacima u istočnoj Bosni, osnovni cilj Ravnogorskog pokreta, a to je bilo ujedinjenje svih Srba u zasebnu cjelinu, nije uspio zbog toga što su četničke grupe djelovale razjedinjeno i u tom smislu nije provedena jedinstvena komanda.[204] U agresiji na BiH 1992.-1995., poučeni iskustvom iz II svjetskog rata, srpski nacionalisti su preko JNA uspjeli ostvariti jedinstvenu komandu tokom agresije na Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.[205]

JUGOSLAVIJA OD 1945. - PRIVREMENI PORAZ VELIKOSRPSKIH PLANOVA

Poraz četničkog pokreta za vrijeme Drugog svjetskog rata značio je i privremen poraz srpskog nacionalizma. Audrey Helfant Budding, sudski vještak Haškog tužilaštva u slučaju protiv Slobodana Miloševića, optuže-

202 Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo,1996., str. 85.; V. Dedijer - A. Miletić. nav.dj., str. 122.-124.

203 Isto.

204 Abazović objašnjava zbog čega je propao ravnogorski koncept uređenja nove Jugoslavije koji je predviđao ujedinjenje svih Srba u zasebnu cjelinu: "U tom smislu je i vojna organizacija pokreta nastojala da sve vojne formacije stavi pod jedinstvenu komandu - Jugoslavensku vojsku u otadžbini (JVUO). Sve četničke grupe trebalo je da se povinuju jedinstvenoj hijerarhiji, što je išlo dosta teško, prije svega u Bosni i Hercegovini." Vidi: Mirsad Abazović, nav.dj., str. 72.

205 Za detaljno objašnjenje vidi III poglavlje.

nog za genocid pred tim sudom, u svom izvještaju analizira posljedice poraza četnika za srpski nacionalizam:

"Konačna pobjeda partizana nad četnicima u građanskom ratu u Jugoslaviji bila je barem isto toliko pobjeda projugoslovenski orijentisanih Srba nad onima koji su bili isključivo prosrpski orijentisani koliko i pobjeda socijalističkih revolucionara nad braniteljima starog društvenog poretka. Iako partizani to nikada nisu priznali, u izvjesnoj mjeri to je bila i pobjeda nad Srbima van Srbije - odnosno, u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj - kao i nad Srbima iz Srbije, od kojih su mnogi podržavali četnike. Titovi govori u Srbiji, u periodu između 1944. i 1945. godine, otkrivaju organizovani pokušaj da se pređe preko ove činjenice. U svom prvom poslijeratnom govoru, u srcu Srbije (i četničkog pokreta), u Šumadiji, Tito je osjetio potrebu da demantuje glasine da je stanovništvo Srbije protiv novog režima, a u nekoliko navrata pozdravio je trijumfalni "povratak" srpskih partizana u Srbiju. (Naravno, partizani, koji su iz Srbije istjerani 1941. godine, zaista su se vratili 1944. godine, ali Srbi izvan Srbije bili su mnogo značajniji za partizanski pokret u cjelini.)"[206]

Budding (2002.) također tvrdi da su Srbi pobjedom partizana postali i dobitnici i gubitnici, ali da je tradicionalni srpski nacionalizam u potpunosti poražen. On to obrazlaže time što su pobjedom partizana glavne institucije koje su pružale podršku četnicima (monarhija i "buržujske" političke stranke) uništene, drastično oslabljene (Srpska pravoslavna crkva) ili satjerane u nove političke kalupe (srpska kulturna i književna udruženja), te da su istovremeno kompromitovana obilježja srpskog nacionalnog identiteta, jer su vezana za četnike.[207]

Srpski nacionalni identitet je stoga u bivšoj Jugoslaviji održavan putem ideje jugoslovenstva sa dominantnim srpskim kulturnim kodom. Turbulencije sa srpskim separatizmom koje su prekraćene smjenom Rankovića, podgrijao je Dobrica Ćosić na poznatoj 14. sjednici Centralnog komiteta Saveza komnista Srbije u maju 1968. godine. Ćosić je u ovom govoru osporio osnove partijske nacionalne politike, a u očima javnosti ova sjednica označila je Ćosićev prelazak sa uloge branitelja jugoslovenstva na ulogu opozicionog zagovarača srpskog jedinstva. Ćosić je u svom govoru protestovao uglavnom protiv partijske politike na Kosovu, čime je pokazao da se ne slaže sa partijskom osudom Rankovića. Međutim, u svom govoru okomio se i na autonomiju pokrajina, te tvrdio da decentralizacija

206 Vidi Audrey Helfant Budding, Izvještaj vještaka: Srpski nacionalizam u dvadesetom vijeku, 29. maj 2002. (str.8) Izvještaj je dostupan u Arhivi ICTY ili na web stranici http://www.un.org/icty/bhs/cases/milosevic/documents/docpros/expert/mil-r-budding-b.htm (13.9.2006.).

207 Isto, str. 8.

vodi u "birokratski nacionalizam" i u egzaltaciju države (znači federalnih jedinica) nad pojedincem. [208]

"Proces formiranja naroda u jedinstvene države i društvene zajednice još nije završen na Balkanu, i ukoliko se ovdje i u inostranstvu nastave neki trendovi razvoja u tradicionalnom smjeru, "nacionalno pitanje" će ostati da muči i zaokuplja naredne generacije... Ukoliko u Jugoslaviji tradicionalna, tj. nacionalističko-etatistička politika i partikularističke orijentacije opstanu i prevladaju; ukoliko demokratske sile socijalizma ne osvoje i konačnu pobjedu nad birokratskim i sitnoburžoaskim silama i elementima, onda se srpski narod može također zapaliti za stari istorijski cilj i nacionalnu ideju - ujedinjenje srpskog naroda u jednu državu. Nije potrebna politička imaginacija da bi se predvidjele posljedice takvog procesa".[209]

Analizom suštine programa „Načertanija", Moljevićeve „Homogene Srbije", Rankovićevog i Ćosićevog jugoslovenstva sa srpskom dominacijom, zaključak o kontinuitetu ideje etnički čiste i homogene srpske države koja se mogla ostvariti samo oslobađanjem teritorije od drugih etničkih grupa, njihovim potpunim pokoravanjem srpstvu ili njihovim potpunim uništenjem čini se više nego očiglednim.

O tome da je historijska komparativna analiza adekvatna metoda u analizi agresivnih i genocidnih planova srpskih političkih i vojnih vrhove, svjedoči i knjiga „Moje viđenje raspada" koju je napisao general Veljko Kadijević i bivši ministar odbrane JNA.[210] U knjizi se provlači ideja „ujedinjenja svih srpskih zemalja", koja je identična planu Ilije Garašanina iz 1844. godine, idejama Vuka Karadžića iz istog perioda... kao i drugim pomenutim srpskim nacionalnim idejama i planovima iz 19. i 20. stoljeća.

PROGRAM SANU KAO FINALNO RJEŠENJE

Kratkim uvidom u srpske nacionalne planove i programe možemo također zaključiti da je srpski nacionalni pokret zadržao konzistentnost u smislu istovjetnosti suštine ideje o etnički čistoj nacionalnoj državi, od „Načertanija" pa sve do Memoranduma SANU. Mnogi Memorandum SANU u ideološkom smislu ocjenjuju kao početni plan Miloševićevog pokreta i ratova koji su vođeni na teritoriji bivše Jugoslavije devedesetih godina, ali je očito da je ovaj memorandum kulminacija vjekovnih srpskih nacionalnih planova.[211]

208 Isto, str. 18.

209 14. sjednica CK SK Srbije. Maj 1968. godine. Savez komunista u borbi za nacionalnu ravnopravnost, Komunist, Beograd, 1986., str. 111.

210 Elisabeth von Erman-Pandžić, nav.dj., str. 159.-168.

211 Za originalne komentare o značaju Memoranduma SANU i utjecaju istog na ra-

U svakom slučaju, postoji konsenzus da je Memorandum SANU najpoznatiji dokument modernog srpskog nacionalnog pokreta. Navodno, inicijalna ideja koja je stajala iza ideje Memoranduma u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti nije bila da trasira put raspada Jugoslavije i stvaranja „Velike Srbije", nego da se akademija pozabavi osnovnim uzrocima krize u bivšoj Jugoslaviji. Nakon godinu dana rada imenovane komisije, koja je trebalo da razmotri uzroke krize u bivšoj Jugoslaviji i napravi konstruktivne prijedloge za njeno prevazilaženje, javnost je upoznata sa suštinom prijedloga SANU: akcenat je na ugroženosti srpskog nacionalnog interesa u Jugoslaviji. Iako je napisan sa navodno drugačijim ciljem, očito je da Memorandum praktično postavlja zahtjev za transformacijom, ali ostavlja i mogućnost za raspad jugoslovenske države. „Velika Srbija" u Memorandumu nije spomenuta eksplicitno, ali je ideja o „Velikoj Srbiji" u podtekstu svake od pedeset stranica Memoranduma. Radomir Marinković, kao i mnogi ugledni istraživači ovog perioda, tvrdi da se odgovor na pitanje kako je srpski narod prihvatio ideju netolerantnog nacionalizma - koji je uzrokom agresija i genocida na teritoriji bivše Jugoslavije, može naći upravo u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti:

"Do sada je iz Srpske akademije nauka i umjetnosti procurilo veoma malo dokumenata o umiješanosti ove institucije u ratne zločine koje su počinili velikosrpski nacisti. Međutim, parnica koju su akademici te zloglasne kuće izgubili pred pariškim sudom, tužeći jedan francuski list za navodnu klevetu o umiješanosti Srpske akademije nauka i umjetnosti u ratne zločine srpskih fašista, govori mnogo. Mnogo govori i Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti, koji se smatra idejnom platformom na kojoj su stvoreni vojni planovi tipa RAM (plan izlaska srpskocrnogorske vojske na granice "Velike Srbije"), planovi za vođenje psihološko-propagandnog rata kakav svijet do sada nije doživio, sve do konkretnih inženjerskih projekata koncentracionih logora kao tehničko-tehnoloških sistema za internaciju i masovne likvidacije nesrpskog stanovništva."[212]

Srpski akademici u Memorandumu zastupali su tzv. demokratski centralizam koji je opravdan uz ravnopravno učešće manjina u dijalogu. Birokratizaciju države srpski akademici nazivaju bespotrebnom, proturječnom i skupom. Kako piše Abazović, sve do Ustava iz 1974. srpska strana nije otvarala pitanje birokratizacije zbog toga što je „glavninu administracije i

zvoj netrpeljivog srpskog nacionalizma vidi: Sabrina Petra Ramet, *Balkan Babel:Politics, Culture and Religion in Yugoslavia*, Westview Press, Boulder,1996., str. 200.

212 Radomir Marinković, "Zločin kao sredstvo za postizanje velikosrpskih političkih ciljeva", u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998.

to u ključnim institucijama države, kao što su vojska, policija, sudstvo, pa i privredne (posebno vojnoprivredna i specijalistička preduzeća i grane) činila srpska populacija, a političkim osamostaljivanjem republika i pokrajina kadrovski debalans se ispravljao, dakako u korist i drugih naroda u odnosu na Srbe".[213]

Naime, poruke iz Memoranduma očigledan su dokaz da su srpski nacionalisti Jugoslaviju doživljavali kao državu u kojoj će u svim bitnijim segmentima - bilo da se radilo o sigurnosti, politici, ekonomiji ili kulturi – dominirati srpski kadrovi. Prema mišljenju Čekića, srpski nacionalisti su zahtjeve pripadnika ostalih naroda za ravnopravnošću u podjeli vlasti, koja je uglavnom ostvarena Ustavom iz 1974., proglasili ugrožavanjem srpskog naroda. „Te su velikosrpske snage ocijenile da će im nastupajuća konfuzija na međunarodnom planu olakšati da još u XIX stoljeću postavljene ratne ciljeve („svi Srbi u jednoj državi"), konačno i ostvare".[214] Autori Memoranduma koji su zahtijevali nacionalnu državu za Srbe u granicama „Velike Srbije" bili su svjesni da će ratovi u Jugoslaviji biti vođeni uz velike civilne žrtve i genocid nad Bošnjacima. Naime, srpski vojni planovi koje ćemo razmatrati u drugom poglavlju jasno to potvrđuju. S druge strane, nakon što su u srpskim intelektualnim krugovima osigurali vojnu, medijsku, političku, kao i pomoć Srpske pravoslavne crkve, bio im je potreban vođa. Naime, taj vođa morao je biti dovoljno spreman na postojanu birokratsku, propagandnu, a kasnije i vojnu manipulaciju - kako struktura unutar Jugoslavije, tako i međunarodne zajednice - u svrhu stvaranja „Velike Srbije". Sličnost svake totalitarne države koja je jedan od najčešćih preduslova genocida, jeste diktatorski vođa. Takvog vođu zahtijevali su akademici SANU.

213 Mirsad Abazović, nav.dj., str. 82.

214 Vidi Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima 1991.-1993*, Sarajevo 1994.; Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004., str. 175.

III

PRIPREMA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA 1992.-1995. „UDRUŽENI ZLOČINAČKI PODUHVAT“

GENOCID I TOTALITARNA DRŽAVA

U uvodnom dijelu ove knjige naznačene su karakteristike zajedničke za procese genocida u povijesti. U ovom poglavlju kratko ćemo ponoviti one elemente koji su neophodni za analizu uvjeta u kojima su Srbija i Crna Gora, zajedno sa kolaboracionističkim snagama bosanskih Srba, izvršile genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini tokom 1992.-1995. Već je rečeno da nacionalistička ideologija djeluje kao motivator društvenoj krizi i podstiče stvaranje genocidnog plana. U drugom poglavlju detaljno je obrazloženo razvijanje srpske genocidne ideologije, a izloženi su i argumenti u korist tvrdnji da je genocid nad Bošnjacima proces koji se različitim intenzitetima ponavljao kroz historiju. Polarizacija stanovništva u uslovima društvene krize omogućava dehumanizaciju nacionalne grupe koja u genocidnom planu predstavlja žrtvu. U drugom poglavlju je pored ostalog navedeno kako je kroz povijest provedena dehumanizacija Bošnjaka-muslimana uz pomoć srpske agresivne nacionalne kulture.

Sada ćemo, prateći koncepciju za prepoznavanje genocida razvijenu u prvom poglavlju, analizirati socijalne, političke i vojne faktore koji su doprinijeli materijalizaciji srpskog genocidnog plana. Naime, usaglašeno je da u vrijeme društvene krize državnu vlast preuzimaju radikalni političari koji državnu infrastrukturu koriste za izvršenje genocida. Odsustvo sankcija za počinitelje, jasan je dokaz da i sama država participira u genocidu. U odnosu na javnost, država koja provodi genocid može zauzeti dva stava: javno ga zagovarati i provoditi, ili javno imati miroljubivu retoriku, a tajno pomagati grupe koje izvršavaju genocid. Iza genocida uvijek stoji država, ali odsustvo sankcija ne odnosi se samo na državu na čijoj teritoriji se čini genocid, već i na države koje su kao pasivni posmatrači često saučesnici u genocidu. To je još jedan razlog zbog kojeg je djela genocida nemoguće posmatrati izolovano jedna od drugih, te zbog kojeg je genocid neophodno analizirati u globalnom historijskom kontekstu. Naime, svaki počinjeni genocid ima i međunarodnu dimenziju. Totalitarna država i autoritaran lider također su ključni preduvjeti za genocid.

Uz pomoć svih navedenih elemenata, i u komparativnoj perspektivi, sada će fokus biti na rasvjetljavanju faktora koji su genocid u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. učinili mogućim. Instruktivna za prepoznavanje genocida također može biti i i shema Michaela Manna, koji ukazuje da je „borba da se kontroliraju ideološke, ekonomske, vojne i političke strukture vlasti centralna drama društvenog razvoja; društva su struktuirana primarno sa zamršenom

ideološkom, ekonomskom, vojnom i političkom moći".[215] Navedena tipologija ne može se jasno prepoznati u organizaciji vlasti, jer ne postoji u čistoj formi. Međutim, ovi izvori moći generiraju preklapajuće mreže relacija vlasti-moći, sa različitim socijalnim granicama i dinamikom. Ova četiri izvora moći nekad proizvode neočekivane posljedice i za same aktere u vlasti.[216] Iz razloga koji navodi Mann, iako će u ovom poglavlju posebno biti razmatrani ideološki, ekonomski, vojni i politički izvori moći - kako unutarnji tako i međunarodni - koji su doveli do genocida, jasna distinkcija veoma često neće moći biti napravljena, upravo zbog toga što niti jedan od navedenih tipova moći ne postoji u čistoj formi. Stoga će se neki od faktora morati ponavljati radi klasifikacije uzroka koji su omogućili provođenje genocidnog plana. Međutim, prije detaljnije analize unutrašnjih uvjeta u kojima je došlo do genocida nad Bošnjacima 1992.-95., neophodno je osvrnuti se na globalnu sliku u okviru koje je došlo do raspada Jugoslavije, kao i kraću hronologiju događaja koji su doveli do agresije na Bosnu i Hercegovinu.

EKONOMSKA KRIZA I POLITIČKA NESTABILNOST NASPRAM GLOBALNE SLIKE

Kod velikog broja autora postoji konsenzus o kombinaciji lokalnih i internacionalnih faktora koji su doprinijeli nasilnom raspadu Jugoslavije. Geopolitičke analize uglavnom navode da je kraj Hladnog rata i kolaps komunizma bio prvi destabilizirajući faktor multinacionalne Jugoslavije. Društvena kriza i promjene na globalnom planu širi su okvir za sve dosad navedene slučajeve genocida, od nacističke Njemačke, raspada Osmanskog carstva, Kambodže do Ruande. Genocid se ne dešava unutar stabilnih političkih okolnosti, već ga prate uglavnom tektonski poremećaji kako na međunarodnoj, tako i na unutrašnjoj društveno-političkoj sceni.

Kolaps komunizma je širom istočnog bloka bio istovremeno i poticaj za razvoj nacionalizma, ali i njegova ideološka zamjena. Hladni rat je jugoslavenskom fleksibilnom komunističkom režimu, koji je svoju neutralnost u međunarodnim okvirima potvrđivao i kroz pokret nesvrstanih, davao prednosti koje su korištene najviše, nažalost, u sferi inozemnog zaduživanja. Trgovinski deficit SFRJ 1979. godine bio je 7.225 miliona dolara, platni deficit 3.661 milion dolara, dugovi iz 1980. bili su 20 milijardi dolara. Za prisjećanje na dubinu jugoslavenske ekonomske krize iz tog vremena, dovoljno je podsjetiti se da je 1981. godine inflacija skočila na oko 45%, te da je došlo do tektonskih poremećaja na tržištu i nestanka uvozne robe.[217]

215 Michael Mann, *The Sources of Social Power, Volume II*, Cambridge University Press, New York, 1973., str. 9.

216 Isto, str. 10.

217 Za detaljnu analizu faktora ekonomske i političke krize vidi: Dušan Bilandžić,

Prema mišljenju Weitza, neumoljivi parametri kapitalističke globalizacije, kojima rigidna jugoslavenska državna centralna ekonomija nije mogla da se prilagodi, prouzročili su ekonomsku krizu u zemlji. Analiza ekonomskih faktora pokazuje da je vanjski dug bio ključni razlog za ekonomsku krizu koja je dala prostora za političku nestabilnost i socijalne nemire. Od 1948. godine, kada se Jugoslavija odvojila od svog dotadašnjeg sovjetskog mentora, SAD i Evropa otvorile su joj vrata ekonomskih povlastica. Ali, godine zaduživanja i povoljnih uslova, prekinute su osamdesetih godina, kada su Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka poduzele prema Jugoslaviji veoma surove mjere i standarde. Bio je to uobičajeni princip zapadnih ekonomskih institucija, koje su zahtijevale ekonomske i političke reforme Jugoslavije u zamjenu za restruktuiranje jugoslavenskog ekstremno visokog duga.[218] Ove su mjere prouzrokovale hiperinflaciju, masovnu nezaposlenost, i opću krizu u zemlji. Weitz u svojoj analizi naglašava da je MMF[219] u drugom valu mjera, kasnih osamdesetih, pokušao ojačati centralnu državu, no to je u općem kontekstu disolucije prouzrokovalo kontraefekat i dodatno produbilo krizu. Ekonomsku situaciju u SFRJ osamdesetih godina prošlog vijeka na sličan način analizira i Thomas: „Nedostatak potencijala identificiran je u ključnim sektorima ekonomije uključujući poljoprivredu, grane teške industrije, energetsku industriju, transport i malu privredu. Politička kriza koja se razvila u Srbiji kasnih 80-ih i ranih 90-ih pojavila se u kontekstu dramatične ekonomske krize".[220] Woodword kao jedan od ključnih faktora koji su doprinijeli pogoršanju ekonomske situacije u Jugoslaviji navodi pooštravanje mjera MMF-a. Naglašava da su početkom 1982. pregovori sa MMF-om koji su počeli 1979, neočekivano krenuli nagore, kada je pregovarački tim MMF-a pod uticajem promjene politike Washingtona, pooštrio svoje uslove i pregovaračku poziciju.[221]

Uobičajene su tvrdnje da je frustracija Nijemaca ekonomskom krizom bila ključni razlog za Hitlerov uspon na političku scenu. Međutim, ekonomska kriza svakako nije bila jedini uzročnik, jer bi i SAD, koje su tridesetih prolazile kroz ekonomsku depresiju, također završile sa diktatorom kao što je Hitler. Grunbergerov komentar nas u ovoj analizi navodi na pravi put: „Moralna i politička dezorijentacija koja je pogodila Njemačku

Jugoslavija poslije Tita (1980.-1985.), Zagreb, 1986.; Ove informacije nalaze se na str. 49.

218 Eric D. Weitz, *A Century of Genocide: utopias of race and nation*, Princeton University Press, Princeton, 2003., str. 206.

219 Međunarodni monetarni fond

220 Robert Thomas, *The Politics of Serbia in the 1990's*, Columbia University Press, New York, 1999., str. 163

221 Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy*, The Brokings Institution, Washington, 1995., str. 59.

nakon rata učinila je da depresija dobije mnogo dublje značenje od samo ekonomskog, kakvo je imala u drugim zemljama".[222] Mnogi povjesničari bi se složili kako sa Grunbergerom, tako i sa Hannah Vogt, koja kaže da su se Nijemci nakon Prvog svjetskog rata osjetili izdanim i poniženim od savezničkih sila i općenito, a bili su razočarani i sporazumom iz Verailesa.[223] Realno nezadovoljstvo Nijemaca sa političkom i ekonomskom situacijom kreiralo je pogodne okolnosti za Hitlera da uspostavi vezu sa svojim izbornim tijelom na osnovu priče o antinjemačkoj konspiraciji.

Pedeset godina kasnije, političke i ekonomske strukture moći u Srbiji imale su slične sindrome kao i Njemačka 30-ih godina. Iako su geopolitičke okolnosti ova dva historijska perioda naravno različite, slabosti, odnosno pukotine koje su se pojavile u strukturama moći veoma su slične. Jugoslavija je bila na putu disolucije. Srbi, kao najveća i najdominantnija nacija, osjećali su se ugroženim zbog poziva na nezavisnost koji su dolazili iz drugih republika. Krajem 1980-ih godina, kako jugoslavenska, tako i srbijanska ekonomija, bile su u lošem stanju. Međutim, ekonomska kriza tek je jedan od faktora koji doprinose stvaranju genocidne klime i realizaciji genocidnog plana. U slučaju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ekonomska kriza svakako je doprinijela jačanju sila koje su favorizirale raspad države. Istovremeno, ekonomska kriza prouzrokovala je bogaćenje određenog sloja stanovništva. Poznato je da su lideri i elite u totalitarnim državama u kojima je izvršen genocid, osim političke, koncentirali i veliku ekonomsku moć.

„Dok je populacija u Ruandi trpila zbog teške ekonomske krize, Hutu lideri postajali su sve bogatiji i bogatiji. Ukradene umjetnine, novac koji se slagao na švicarskim bankarskim računima i mnogi drugi finansijski benefiti koje su imali nacistički lideri veoma su dobro dokumentovani. Takvi sebični interesi mogu se proširiti na većinsku populaciju da bi se osigurala dalja podrška za autoritarnu i genocidnu državu. Stoga, može se reći da su mnogi Nijemci imali finansijskog interesa u krađi jevrejske imovine i nacističke okupacije susjednih zemalja."[224]

U poglavlju IV na primjeru sedam studija slučaja istočnobosanskih gradova u periodu 1992.-93. biće analizirana i ekonomska strana genocida u

222 Richard Grunberg, *The 12-Year Reich-A Social History of Nazi Germany, 1933.-1945.*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1979.

223 Za detaljnu analizu njemačkog socijalno-psihološkog stanja pogledati: Hannah Vogt, *The burden of guilt-A short history of Germany,* Oxford University Press, London, 1969.

224 Linda M. Woolf and Michael R.Hulsizer, „Psychosocial roots of genocide: risk, prevention, and intervention", *Journal of Genocide Research,* March, 2005., str. 106.

samom procesu realizacije, kao i finansijski benefiti koje je srpsko stanovništvo imalo od genocida nad Bošnjacima.

OPĆI POLITIČKI KONTEKST

Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) tema je koja godinama zaokuplja brojne istraživače, kako u domaćim, tako i u međunarodnim krugovima. U suštini, može se reći da postoji konsenzus da je srpski nacionalizam i historijska ideja o stvaranju „Velike Srbije" jedan od osnovih uzroka raspada SFRJ. Ideju „Velike Srbije", pratili su i hrvatski nacionalni krugovi sa planovima o „Velikoj Hrvatskoj", a i jedni i drugi, planove su namjeravali ostvariti podjelom Bosne i Hercegovine.[225] Kraj Hladnog rata označio je i završetak ere komunizma u SFRJ, a proces disolucije također je ubrzala i smrt Josipa Broza Tita koji je čvrstom rukom držao vlast. Međutim, nakon Titove smrti, nije više bilo čvrstog autoriteta, ekonomski uvjeti su se pogoršali, a nacionalne tenzije povećale.[226]

Slovenija i Hrvatska 25. juna 1991. proglasile su nezavisnost inicirajući konačan proces disolucije Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini koalicija nacionalnih partija, Stranke demokratske akcije (SDA), Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) i Srpske demokratske stranke (SDS) de facto se raspada referendumom za nezavisnost koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine. Oko 63% stanovništva glasalo je za nezavisnost, i Alija Izetbegović, predsjednik Republike Bosne i Hercegovine, slijedeći primjer Hrvatske i Slovenije 6. marta 1992. upućuje zahtjev za međunarodno priznanje. Šestog aprila 1992., u trenutku kad Evropska zajednica priznaje Republiku Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu, srpskocrnogorska agresija već je buktila na cijeloj teritoriji. Republika BiH postaje članica Ujedinjenih nacija 22. maja 1992. Srbija i Crna Gora su 27. aprila 1992. formirale Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ). Republika Bosna i Hercegovina SRJ proglašava za agresora 4. maja 1992.

225 Kada se govori o srpsko-hrvatskim aspiracijama prema Bosni i Hercegovini, neizbježna referenca je sastanak Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana 25. marta 1991. u Karađorđevu kada je dogovorena podjela Bosne i Hercegovine. Vidi: Vesna Pešić, „Rat za nacionalne države" u Nebojša Popov (ed.) *Srpska strana rata-trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Samizdat B29, Beograd, 2002., str. 84.

226 Ovaj rad zaobilazi detaljniju analizu kompleksne političke debate koja je prethodila raspadu Jugoslavije. Taj segment je naravno veoma važan za analizu genocida, jer se u toj debati može naći potvrda da je genocidni plan pripreman dugo i pažljivo. Međutim, ova disertacija ne obrađuje ovaj segment, jer je ovu temu već veoma detaljno i ozbiljno obradio veliki broj autora, kao što su Smail Čekić. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Sarajevo 2004. Za pregled literature o ovoj temi vidjeti I poglavlje. Za geopolitički kontekst vidi: Nerzuk Ćurak, *Geopolitika kao sudbina. Slučaj Bosna: postmodernistički ogled o perifernoj zemlji*, FPN, Sarajevo, 2002.

Ključne rezolucije Savjeta sigurnosti UN-a najviše govore o stavu UN-a prema Republici Bosni i Hercegovini (RBiH). Rezolucija Savjeta sigurnosti 713 koja je donesena 25. septembra 1991. nametnula je potpuni embargo na oružje na cijeloj teritoriji bivše Jugoslavije. Za RBiH to je značilo da je jedina legitimna vojna sila na njenoj teritoriji, Armija Republike Bosne i Hercegovine, bila ostavljena bez mogućnosti da se naoružava i brani. U vrijeme dok se na teritoriji RBiH uveliko provodi genocid, Savjet sigurnosti izglasava Rezoluciju 749 kojom autorizira što hitnije raspoređivanje mirovnih snaga. Da su Ujedinjene nacije itekako znale da je na Republiku Bosnu i Hercegovinu izvršena agresija govori i Rezolucija Savjeta sigurnosti od 15. maja 1992. koja je zahtijevala da se hitno povuku ili razoružaju i stave pod međunarodnu kontrolu sve jedinice JNA i Hrvatske vojske koje su prisutne na bosanskohercegovačkoj teritoriji.[227] O ulozi UN „čuvara mira" i njihovoj prosrpskoj orijentaciji govore brojni dokumenti i svjedočenja. Mnoga istraživanja ukazuju na to da pasivnost međunarodne zajednice ima dublju pozadinu, te da ideja o uroti međunarodne zajednice i srpskih snaga u genocidu nad Bošnjacima ima utemeljenje u stvarnosti. Kao što je izloženo u uvodnom i prvom poglavlju, međunarodna zajednica uvijek u genocidnim procesima ima aktivniju ulogu nego što to zvanična politika priznaje.

Teza da su bosanski muslimani prijetnja evropskoj stabilnosti, te da je to razlog ovakvog stava UN-a, često se svrstava u sferu teorija zavjere. Međutim, ambasador Diego Arria svjedočeći pred ICTY obrazložio je zbog čega smatra da članice UN-a također snose veliku odgovornost za genocid u Bosni i Hercegovini 1992.-95. Naime, tokom 1992.-93. ambasador Arria bio je prestavnik Venecuele u Savjetu sigurnosti. Svjedočeći pred ICTY 5. decembra 2005., ambasador Arria iznio je detalje neformalnog razgovora sa svojim kolegom, ambasadorom jedne od zapadnoevropskih zemalja u UN-u. Ambasador Arria pitao je zapadnoevropskog ambasadora ‚zbog čega su Ujedinjene nacije zauzele tako pasivan stav prema agresiji i genocidu u Bosni i Hercegovini?'. Zapadnoevropski diplomata rekao je kako su se Evropljani nadali da će Srbi vrlo brzo „pregaziti" ostatak zemlje, te da će mir u Bosni i Hercegovini biti brzo osiguran! Ambasador Arria pred haškim sudijama je izjavio kako je za potpuno razumijevanje ovog stava potrebno imati u vidu predrasude koje su Evropljani imali prema

227 Za hronološki sažetak političkih događaja koji su prethodili agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu, kao i prikaz UN ključnih rezolucija Savjeta sigurnosti UN-a, vidjeti optužnicu u Predmet Milošević (IT-02-54-T) ICTY, dostupna na http://www.un.org/icty/bhs/cases/milosevic/indictment/mil-ai021122b.htm. (pristupljeno 19.6.2007.)

Bošnjacima. Naime, oni Bošnjake nisu smatrali Evropljanima, nego su ih tretirali kao muslimane.[228] Brojni dokumenti i svjedočenja govore o prosrpskoj orijentaciji snaga UN-a. To potvrđuje i govor Radovana Karadžića iz maja 1994. sa 40. sjednice samozvane Skupštine Republike Srpske koja je održana u Brčkom. Na toj sjednici Karadžić je rekao: „Imamo primjer izvanrednog odnosa sa UNPROFOR-om, gdje su naši oficiri imali dovoljno strpljenja i mudrosti pa im ti strani oficiri jedu iz ruke. Imamo odnos sa UNPROFOR-om u Srebrenici, gdje oni Muslimanima zatrpavaju rovove, tjeraju ih dalje od nas, kukaju na njih. Sad su tamo Holanđani..."[229]

Usprkos perfidnoj politici Ujedinjenih nacija, i agresije njenih istočnih i zapadnih susjeda, Republika Bosna i Hercegovina iznenadila je Evropu i svijet, ne samo otporom već i demokratskom orijentacijom kao i naporima da očuva multikulturalni duh. U junu 1992. godine Predsjedništvo RBiH usvaja „Platformu" čiji su osnovni principi bili očuvanje multietničnosti i parlamentarne demokracije u kojoj je vojska podređena civilnim vlastima.[230] U aprilu 1992. Predsjedništvo RBiH formiralo je Teritorijalnu odbranu (TO) RBiH. Predsjedničkom naredbom od 23. juna 1992., proglašeno je da će oružane snage nositi naziv Armija Republike Bosne i Hercegovine. Predsjednik Alija Izetbegović 20. juna 1992. proglašava ratno stanje. Novoformirana Armija Republike Bosne i Hercegovine u velikoj mjeri rezultat je spontanog otpora i borila se protiv daleko bolje naoružanog neprijatelja. Već tokom 1992. srpske snage kontrolirale su oko 70% teritorije RBiH, a građani odani RBiH, bili su okruženi u pet eklava: Sarajevo, Tuzla, Žepa, Srebrenica, Goražde i Bihać. Ova područja UN je proglasio zaštićenim zonama, Rezolucija 819 (6. april 1993.) odnosila se na Srebrenicu, a Rezolucija 824 (6. maja 1993.) na druge zone. UN Savjet sigurnosti produžavao je trajanje mirovne misije, ali je tek Rezolucijom 836 dao limitirano ovlaštenje da UN snage mogu zaustaviti napade protiv zaštićenih zona.[231]

228 Ovo je na svjedočenju pred ICTY izjavio ambasador Diego Arria, koji je u vrijeme agresije na BiH bio predstavnik Venecuele u UN-u i predsjednik Savjeta sigurnosti UN-a. Ambasador Arria svjedočio je u slučaju Orić (IT-03-68), 5.12.2005., Arhiv ICTY.

229 40. sjednica samozvane Skupštine Republike Srpske, 10.-11. maj 1994., Brčko, navedeno prema Robert J. Donia, *Skupština Republike Srpske, 1992.-95. Bitni momenti i odlomci.* IZJAVA VJEŠTAKA PODNIJETA MEĐUNARODNOM SUDU ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU NA OSNOVU PRAVILA 94 *bis*, 29.7. 2003. Predmet Milošević (IT-02-54). Arhiv ICTY.

230 Platforma koju je usvojilo Predsjedništvo RBiH 26. juna 1992. za funkcionisanje Predsjedništva u ratnom periodu, Arhiv ICTY.

231 Izuzetan kritički izvještaj o UN mirovnim operacijama uradio je Lakhdar Brahimi, bivši ministar Alžira, na zahtjev Kofija Annana. Ovaj izvještaj je otvoreno govorio o promašajima UN mirovnih misija, posebno u Bosni i Hercegovini i Ruandi devedesetih godina, i implicira da su zbog pogrešne strategije i politike UN umiješane u genocid. Vidi: Lakhdar

Tokom agresije Armija RBiH borila se ne samo protiv srpskih snaga koje su se sastojale od JNA, odnosno Vojske Jugoslavije, specijalnih jedinica i samoproglašene Vojske Republike Srpske, već i protiv udruženih hrvatskih vojnih snaga, Hrvatske vojske i Hrvatskog vijeća odbrane. U ovim okolnostima daleko nadmoćniji agresori genocid i druge zločine protiv čovječnosti provodili su ometani samo očajničkim otporom žrtve. Udruženi zločinački poduhvat koji su nad Bošnjacima činile srpske i hrvatske snage zaslužuje posebnu pažnju, jer je i on jedan od faktora koji je pospješio realizaciju srpskog genocidnog plana. Naime, kao što je već rečeno u ovom radu, javnosti je poznat dogovor Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana do kojeg je došlo u Karađorđevu, a odnosi se na podjelu Bosne i Hercegovine. Sve kasnije akcije srpske i hrvatske politike u Bosni i Hercegovini bile su konzistentne sa tim dogovorom. Međutim, zbog činjenice da je fokus ove knjige na genocidu nad Bošnjacima, sa posebnim akcentom na genocid u istočnoj Bosni koja je bila predmetom srpskih strateških ciljeva i osvajanja, detaljnija analiza hrvatske politike bit će izostavljena.

GENOCIDNI PLAN: DRŽAVA, MILOŠEVIĆ, VOJSKA, CRKVA I KOLABORACIONISTI

Veoma često oni koji negiraju da je u Bosni i Hercegovini bio genocid nad Bošnjacima, kao argument navode da ne postoji dokument koji bi dokazao konkretnu naredbu ili plan rukovodstva Srbije i Crne Gore sa Miloševićem na čelu koji bi potvrdio da je postojala konkretna namjera za uništenjem Bošnjaka. Međutim, ratni plan „RAM" postojao je još od sredine 1990., i podrazumijevao je kako izbacivanje Slovenije i Hrvatske iz Jugoslavije, tako i kreiranje zapadnih granica Srbije. U časopisu Vreme od 23. septembra 1991. objavljeno je da je Ante Marković na sjednici Saveznog izvršnog vijeća (SIV) od 18. septembra 1991. alarmirao prisutne na postojanje plana RAM. Ante Marković tezu o postojanju RAM-a iznio je na osnovu prisluškivanih razgovora koje su imale službe SIV-a. Marković je izjavio da u jednom od razgovora Slobodan Milošević daje nalog Karadžiću da stupi u kontakt sa generalom Uzelcem radi naoružavanja Teritorijalne odbrane Bosanske krajine i realizacije programa RAM.[232] Ovaj plan uklapa se u teze Tužilaštva ICTY u izvođenju dokaza protiv Slobodana Miloševića za postojanje genocidne namjere i plana da se djelimično unište Bošnjaci u Bosni i

Brahimi, *Report of the Panel on United Nations Operations.* 21.8.2000. dostupan na : www.un.org/peace_operations/docs/a_55_305.pdf . (pristupljeno 19.6.2007.)

232 Vidi: Vreme, 23. septembar 1991. str. 7. i 9. Detaljno o planu RAM i njegovoj realizaciji vidi: Smail Čekić. Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004., str. 325.-477.

Hercegovini. Tokom procesuiranja Slobodana Miloševića pred ICTY, brojni svjedoci i dokumenti potvrdili su da je postojao plan da se djelimično unište Bošnjaci u Bosni i Hercegovini. Tužilaštvo ICTY genocidnu namjeru Miloševića izvelo je iz dogovora optuženog sa Franjom Tuđmanom u Karađorđevu u martu 1991. godine, kada su se dvojica diktatora dogovorili da će podijeliti Bosnu i Hercegovinu između Srbije i Hrvatske. O genocidnoj namjeri Miloševića, Tužilaštvo kaže:"Njegova namjera bila je da izdvoji bosanske Muslimane kao grupu koja će biti djelimično uništena. Samo na ovaj način, njegov plan bilo je moguće realizirati".[233] Dakle, genocidni plan i namjeru Milošević je dijelio sa Franjom Tuđmanom i ideja Velike Srbije bila je zapravo kompatibilna sa stvaranjem Velike Hrvatske.

Postojanje genocidnog plana potvrdio je i svjedok Milan Babić na suđenju Miloševiću. Babić je tokom svjedočenja ponovio Karadžićeve planove iz jula 1991. da bosanske Muslimane satjera u doline rijeka kako bi povezao sve srpske teritorije u Bosni i Hercegovini. Milošević je na tom sastanku upozorio Babića da ne bi trebao „stajati na putu Radovanu".[234] Milošević je također još 1991. instruirao Karadžića i Babića da u javnosti govore da se zalažu za Jugoslaviju, a ne Srbiju. Milošević je ovo govorio s ciljem da od međunarodne zajednice prikrije ideju stvaranja Velike Srbije. Geoffrey Nice, glavni tužilac u slučaju Milošević, sa svojim timom prezentirao je veliki broj dokaza koji ilustriraju na koji način je zloupotrijebljena ideja Jugoslavije. U telefonskom razgovoru od 30. decembra 1991. Milošević Karadžića upozorava da uvijek govori o kontinuitetu stare Jugoslavije i kaže: „Budi oprezan, opasno je ako oni pomisle da se kreira nešto novo".[235] Da je ovaj plan imao kontinuitet, svjedoče i transkripti sa „Vrhovnog savjeta odbrane" od 2. juna 1993. Milošević je na tom sastanku rekao: „Ratna opcija u Bosni je iscrpljena, oni su uzeli sve što su trebali da uzmu".[236]

Godinu dana kasnije, također na sjednici Vrhovnog savjeta odbrane, u vezi sa diskusijom o mirovnom planu koji je ponudila Kontakt grupa, Milošević je definirao zajednički nacionalni interes svih Srba. U ovom govoru, Milošević je pokazao otvoreno zadovoljstvo što međunarodna zajednica pokazuje volju da legitimizira Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu. Milošević u ovom govoru praktično iskazuje zahvalnost međunarodnoj zajednici koja je

233 Vidi: Tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića, Predmet (IT-02-54). 3. maj 2004. str. 107. Arhiv ICTY.

234 Milan Babić: T13054-13056; 13808-13813. Navedeno prema: Tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića, Predmet (IT-02-54), 3.5.2004., str. 108. Arhiv ICTY.

235 Egzibit Tužilaštva 463, slučaj Slobodan Milošević (IT-02-54). Arhiv ICTY.

236 Transkript sa sastanka „Vrhovnog saveta odbrane" od 2.6.1993., str. 16. Navedeno prema Tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića, Predmet (IT-02-54), 3.5. 2004., str. 109. Arhiv ICTY.

dozvolila Srbima da prošire svoju teritoriju za jednu četvrtinu.[237] Nakon žalbi bosanskih Srba da mapa nije kompaktna, Milošević je rekao:

„Pogledajte mapu, kada nacrtate Bosnu i Hercegovinu, naravno da ne izgleda kompaktno. Ali kad je nacrtate zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom, onda je cijeli istočni dio više nego kompaktan, jer tu je teritorijalni koridor - ali ne koridor Ujedinjenih nacija - nego koridor sa teritorijalnim suverenitetom koji dozvoljava prolaz vojnih konvoja i svega ostalog što je potrebno za kompaktan zapadni dio."[238]

Zabilješka sa sastanka predstavnika Savezne Republike Jugoslavije i tzv. Republike Srpske, koji je održan 25. avgusta 1995. godine, zaokružuje ideju genocidnog plana i nepobitan je dokaz da je genocidni plan „udruženi državni zločinački poduhvat" koji nije ekskluzivno Miloševićeva ideja, već da je u toj ideji imao podršku crkve, vojnih i civilnih vlasti Srbije i Crne Gore, ali i kolaboracionističkih organa paradržavne tvorevine Republike Srpske. Na tom sastanku Slobodan Milošević obrazložio je da je potrebno donijeti sudbonosne odluke za srpski narod: „prihvatiti ‚brzi mir' ili ‚brzi rat'".[239] Atmosfera na ovom sastanku, kao i izrečeni stavovi potvrđuju da je politički, vojni i crkveni vrh bio upoznat sa „zajedničkim zločinačkim poduhvatom" koji je podrazumijevao uništenje dijela bošnjačkog naroda, što je bilo neophodno za realizaciju planova o Velikoj Srbiji.

Radovan Karadžić, pred svima na ovom sastanku, razvio je kartu i prisutnim ukazao na prostore koji se mogu „trampiti za neke druge". Kao što je u uvodnom dijelu ove knjige navedno, genocid uvijek ima i svoju međunarodnu dimenziju, jer je za realizaciju genocida uvijek neophodan i prećutni pristanak međunarodne zajednice. Ovaj dio zabilješke u kojem se interpretiraju Karadžićeve riječi govori o tome: „Prema njegovim saznanjima, Amerikanci su prvi put pristali i na koncept razmjene stanovništva i na razmjenu teritorije, što je značajan pomak u konačnom razrješenju među sukobljenim stranama".[240]

237 Transkript sa sastanka „Vrhovnog saveta odbrane" od 30.8.1994., str. 22. Navedeno prema Tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića, Predmet (IT-02-54). 3.5.2004., str. 109. Arhiv ICTY. (Ovaj citat preveden je iz dokumenta na engleskom jeziku, tako da je moguće da se stilski razlikuje od originala na srpskom. Original dokumenta na srpskom jeziku autorici nije bio dostupan. Primjedba E.B.)

238 Transkript sa sastanka „Vrhovnog saveta odbrane" od 30. 8. 1994., str. 22. Navedeno prema Tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića, Predmet (IT-02-54), 3.5. 2004., str. 110. Arhiv ICTY.

239 Savezna Republika Jugoslavija, Vrhovni savet odbrane, 26.8.1995. Beograd. Zabeleška sa sastanka najvišeg političkog i vojnog rukovodstva Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske održanog 25. avgusta 1995. u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima. Arhiv ICTY.

240 Isto, str. 5.

Oko 14.30 na sastanak stiže i general Ratko Mladić i u tom trenutku Slobodan Milošević obavještava prisutne o tome da je sastanak tajan i da se ništa o sastanku ne smije iznositi u javnosti. Zanimljivo je da Milošević tajnost naglašava tek u trenutku kad u prostoriju ulazi general Mladić. Naime, i na osnovu Miloševićeve kasnije diskusije sasvim je jasno da su Milošević, vođa zločinačke grupe, kao i svi prisutni, bili upoznati sa genocidom u Srebrenici. Štaviše, Miloševićeva diskusija pojašnjava da je general Mladić samo implementirao njegov genocidni plan. U vezi sa trgovinom teritorija, Milošević naglašava da je nepotrebno trgovati sa istočnim enklavama, te da ni prije godinu dana nije smatrao da treba trgovati sa enklavama. „One inače nemaju nikakvu perspektivu. One tri u istočnoj Bosni (Srebrenica, Žepa i Goražde) bi se „istopile" u srpskom okruženju i bez borbe."[241] Milošević naglašava da je neophodno ići na opciju mira, jer međunarodna zajednica gubi strpljenje. Da svaki genocid ima i svoju međunarodnu dimenziju ponovno potvrđuje sljedeći dio zabilješke koji se opet odnosi na govor Slobodana Miloševića: "Također je ukazao na stav SAD-a koji mu je iznio državni podsekretar Holbrook: „Ako Srbi ne prihvate mir, ići će se na eskalaciju rata, a ako muslimani odbiju mirovno rješenje, ostaće sami sa Damoklovim mačem oko vrata koji se zove general Mladić".[242] Na sugestiju Nikole Koljevića o tome šta o cijeloj situaciji misli general Mladić, Milošević je rekao: „Nema potrebe pitati generale. Oni su svoj dio posla uradili časno, a politika se pokazala sterilnom".[243]

Sastanak u Dobanovcima ilustrativan je za brojne aspekte realizacije genocidnog plana i organizacije genocida na najvišem komandnom nivou. Ali prije svega, ovaj sastanak potvrđuje da iza izvršenja genocida ne stoji pojedinac, nego država, te da državno rukovodstvo ima dvostruku - javnu i tajnu retoriku. Dijalog između Karadžića i Miloševića u kojem prvi sugerira drugom da tokom pregovaranja koristi „lude Srbe" iz Bosne kao argument kad ne želi popustiti, a da on (Milošević) uzme ulogu kooperativnog pregovarača, potvrđuje ovu tezu. Naime, iz sljedećeg citata ove zabilješke, jasno je da između Srba iz Bosne i Hercegovine i Srbije i Crne Gore postoji potpuni konsenzus o državnom interesu, kao i to da Karadžić Miloševića tretira kao svog predsjednika. Dakle, Karadžić kaže da je ono što se desilo sa Republikom Srpskom Krajinom posljedica nesloge, a bilo je dosta i korupcije. „Potom je predložio predsjedniku Miloševiću da ‚on radi po svome, a da vrti glavom kako ne zna kako će ludi Srbi postupiti'".[244]

241 Isto.
242 Isto, str. 6. Arhiv ICTY.
243 Isto, str. 10.
244 Isto, str. 8.

Na sastanku, Milošević je prisutne upozorio da svijet gubi strpljenje, a predsjednik Savezne vlade Radoje Kontić da je ekonomska situacija u SRJ sve teža, te da se stoga neće moći slati pomoć Republici Srpskoj kao ranije. U tom trenutku, Radovan Karadžić obratio se Miloševiću i upitao ga: "Znači li to, predsjedniče, da ne idem na Neretvu i istočnu Slavoniju?"[245]. Dakle, jasno je da je za sve strateške vojne poteze Karadžić tražio odobrenje od Miloševića. U raspravu se na ovom „sudbonosnom sastanku Srba" uključio i patrijarh Pavle. Prema navedenoj zabilješci rekao je da svima treba da bude jasno „da smo pred pitanjem - biti ili ne biti. Na koji način biti, a kako izbjeći put koji nas vodi u pogrešnom pravcu gdje nas neće biti. Mi nemamo drugog izbora nego da se prekine rat i da dođe do pregovora. Sva druga pitanja mogu se rješavati kasnije, u miru, pa makar i godinama".[246] Vladika Irinej Bulović javio se za riječ i odmah je zatražio da čuje mišljenje generala Ratka Mladića. Mladić, očigledno zadovoljan svojim genocidnim osvajačkim pohodima, i „časti" koja mu je ukazana od svih prisutnih na tom sastanku, govorio je o srpskim nacionalnim interesima, srpskom jedinstvu, i izjasnio se da je vrijeme za mir, jer je tad već bilo jasno da međunarodna zajednica neće tolerirati daljnja srpska osvajanja. Između ostalog, Mladić je rekao „da se srpski političari izjasne o strateškim nacionalnim interesima, a da vojnici prihvate usvojenu političku odluku".[247]

O dvostrukoj retorici koja je karakteristika većine genocidnih procesa, govori i diskusija o navodnim sankcijama koje je Milošević nametnuo tzv. Republici Srpskoj zbog toga što nije prihvatila mirovni plan Kontakt grupe. Vladika Irinej, nakon Mladićevog govora apelovao je na sve da „brinu jednu brigu", a da Republika Srpska nije nešto drugo nego srpska zemlja. „Ako je dilema oko toga da li se ukrcati na taj ma kako slabašan mirovni čamac, ili rat, mi smo za mir, jer je rat velika nesreća za srpski narod", rekao je vladika Irinej. Da bi potkrijepio svoj stav o nesvrsishodnosti ulaska u rat bez dovoljno snage, vladika je citirao odlomke iz Jevanđelja: „Ko od vas pre no što zida kuću ne sedne da vidi koliko ima materijala? Koji vladar kreće u rat a da ne sedne da vidi kakva mu je i kolika vojska. Ako prema njemu ide 20.000 vojnika a on ima samo 10.000, onda on unapred šalje emisara da sklapa mir.." Kako stoji dalje u zabilješci, vladika Irinej se složio „sa stavom predsednika Miloševića da neće prihvatiti ni jedno rješenje u kojem neće biti priznata Republika Srpska.(...)Vladika Irinej se prešutno založio za ukidanje blokade na Drini. Na to mu je predsjednik Milošević rekao da

245 Isto, str. 8.
246 Isto, str. 12.
247 Isto,str. 13.

je blokada samo formalna, da pomoć svakodnevno teče."[248]

Naime, iako je Radovan Karadžić iz strateških razloga na ovom sastanku insistirao da bosanske Srbe predstavlja delegacija na mirovnim pregovorima, pažljivim čitanjem ove zabilješke, ali i brojnih drugih dokumenata iz slučaja Milošević, sasvim je jasno ko je „predsjednik svih Srba" i ko ima posljednju riječ u svim razgovorima. Međutim, iz svega rečenog na ovom sastanku, jasno je da je prešutno razumijevanje vlada u vezi sa genocidom nad muslimanskim narodom. Ovaj sastanak održan je mjesec dana nakon genocida u Srebrenici, kada je istina o genocidu već bila poznata. Niti jedan od učesnika ovog sastanka nije se ni osvrnuo na masovno stradanje Bošnjaka. Umjesto toga, general Mladić dobio je posebne pohvale i priznanja za obavljeni vojnički posao, kako od Miloševića, tako i od crkvenih zvaničnika, koji su zabrinuti samo za sudbinu srpskog naroda. Sve do sada navedeno svjedoči o postojanju plana. Ne postoji slučajni genocid. Objašnjavajući pred haškim sudijama da je srpski zločinački plan, koji se nije mogao desiti stihijski, bio detaljno planiran, dr. James William Gow je izjavio:

"Riječ ‚nestati' koristio je Radovan Karadžić u bosanskom paralamentu 1992. u vezi sa deklaracijom suvereniteta. Mnogi su to shvatili kao upozorenje Srba da će muslimani biti uništeni. Kažem, mnogi su to tako shvatili. Međutim, *ex post facto* to je očito ispravno shvaćeno. Ne mislim da trebamo imati bilo kakvu sumnju da je akcija na terenu bila konzistentna i koordinirana. To je akcija koja se ne može izvesti bez pripreme i planiranja. Ko god da ima iskustva u organizaciji zabave, shvatit će da vojne snage u kampanjama kao što je ova moraju vršiti detaljne pripreme i planiranja. To podrazumijeva kreiranje zatvora, pripreme prateće dokumentacije, korištenja mreže za transfer ljudi sa jednog mjesta na drugo, uključujući transfere populacije iz RS u mjesta u Srbiji. Mnoge od ovih stvari se rade uz verbalne naredbe i bez dokumenata, jer svi učesnici ovakvih kampanja nerado ostavljaju pisane dokumente iza sebe. Iako, svake godine nakon rata pojavljuju se i pisani dokazi".[249]

Među pisanim dokazima koji svjedoče o postojanju plana, organizaciji i izvršenju genocida od navedene zločinačke grupe, svakako svjedoči i dokument o sastanku u Dobanovcima. Ovo je jedan od ključnih dokumenata koji govori o dinamici moći unutar velikosrpskog lobija. Pojavljivanje ovog dokumenta u ICTY devet godina nakon kraja agresije na Bosnu i

248 Isto, str. 13.-14.

249 Svjedočenje dr. James William Gow, svjedok Tužilaštva u slučaju protiv Nasera Orića (IT-03-68), 24.11.2004., str. 45. Ovaj transkript je dostupan na http://www.un.org/icty/ . (pristupljeno 12.10.2006.)

Hercegovinu, potvrđuje tezu dr. Gowa da, iako učesnici genocidnog plana pokušavaju da ne ostavljaju dokaze iza sebe, to jednostavno nije moguće upravo zbog toga što je planiranje, organizacija i izvršenje ovog zločina veoma kompliciranо i zahtijeva državnu birokraciju. Kao što je poznato, državna birokracija ne može funkcionirati bez pisanih tragova.

KOLABORACIONIZAM PARADRŽAVNIH ORGANA BOSANSKIH SRBA

Kolaboracionizam ili suradnja sa okupatorom tokom II svjetskog rata bila je ustaljena praksa širom okupirane Evrope. Kolaboracionističke vlade su i na području Jugoslavije pomagale nacistički režim u genocidu nad Jevrejima, Romima, Muslimanima i Srbima.[250] Ni evropske države nisu bile pošteđene vlasti koje su surađivale sa nacističkim okupatorom i pomagale mu u genocidnim namjerama. Uloga francuskog Vischy režima u genocidu nad Jevrejima, kao i kolaboracionizam velikog broja Francuza sa nacističkim okupatorima godinama nakon rata izazivala je velike debate u francuskim intelektualnim krugovima.[251]

Bosanski Srbi su za Slobodana Miloševića i velikosrpske planove odigrali istu ulogu kao sudetski Nijemci za Adolfa Hitlera u invaziji na Čehoslovačku 1939. godine. Naime, nacistička Njemačka je pod izgovorom „ugroženih nacionalnih interesa sudetskih Nijemaca u Čehoslovačkoj" okupirala sudetsku oblast. Na konferenciji u Minhenu, održanoj u septembru 1938., evropske sile legitimizirale su nacističku okupaciju i podjelu Čehoslovačke.[252] Minhenski sporazum - koji je u međunarodnim krugovima postao simbol za sramotno ponašanje međunarodne zajednice, toleriranje sile i povlađivanje diktatorima - prije, tokom, ali i poslije agresije i genocida u Bosni i Hercegovini bio je model ponašanja velikih sila.

Dakle, poput sudetskih Nijemaca i bosanski Srbi su imali kolaboracionističku ulogu u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, tako što su okupatorima sa druge strane Drine poslužili u njihovim osvajačkim i genocidnim planovima. U godinama nakon završetka agresije na Bosnu i Hercegovinu veliki broj dokumenata govori o tome kako je agresija pripremana dugo i da je genocid bio cilj od samog početka. Već od samog osnivanja Srpske demokratske stranke (SDS), 12. jula 1990. godine, bilo je jasno da je ponovno na sceni ideja stvaranja Velike Srbije. Na javnoj sceni, u smislu podrške idejama srpskog ekstremizma, ovu ideju također je promovira-

250 O genocidnim rezultatima nad Muslimanima vidi: Vladimir Dedijer i Miletić Antun, nav.dj. Za analizu događaja u II svjetskom ratu vidi: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u II svjetskom ratu*,OKO, Sarajevo, 1998.

251 O Vishy vladi i načinu na koji su se Francuzi borili sa ovim sramnim dijelom svog historijskog naslijeđa pogledaj: Henry Rousso; Arthur Goldhamer, *The Vishy Sindrom: History and Memory in France since 1944.* Harvard University Press. 2006.; Richard H. Weisberg, *Vishy Law and the Holocaust in France,* New York University Press, New York, 1998.

252 Vidi: William R.Shirer, *The Rise and the Fall of the Third Reich,* New York, Touchstone Press, 1959.

lo Srpsko kulturno društvo Prosvjeta. Iako su srpske snage u okupiranim područjima činile zločine protiv čovječnosti i ratne zločine, na visokom političkom nivou srpski i hrvatski vrh su imali dogovor i nije postojala genocidna namjera da se unište Hrvati kao nacionalna grupa. O tome svjedoči i sljedeći transkript tajno snimljenog razgovora između Radovana Karadžića i Momčila Mandića od 13. oktobra 1991., uoči sjednice Parlamenta Republike Bosne i Hercegovine na kojoj je Karadžić izrekao već poznatu genocidnu prijetnju. Karadžić tokom razgovora predviđa rat u Bosni i Hercegovini i uništenje Sarajeva kao i nestanak Bošnjaka. Momčilo Mandić tokom ovog razgovora uglavnom odobrava ono što Karadžić kaže. Karadžićev citat u kojem je očigledno postojanje genocidnog plana protiv Bošnjaka i u kojem se vidi da taj plan ne podrazumijeva nestanak Hrvata je sljedeći: „Za samo nekoliko dana, Sarajevo će nestati i biće pet hiljada mrtvih. Za mjesec dana nestaće Muslimani u Bosni i Hercegovini, smanjit će se broj Srba, a Hrvati će biti jedini koji će profitirati jer će zadržati svoje opštine".[253] Važno je imati na umu da se ovaj razgovor dešava sedam mjeseci nakon dogovora Tuđmana i Miloševića u Karađorđevu i da se sadržaj Karadžić-Mandić presretnute komunikacije podudara sa ovim dogovorom. Karadžić očigledno računa sa vojnim srpskim gubicima, jer je poznato da vojnici koji osvajaju gradove nužno i ginu.

Proglas Karadžića: "Svim opštinskim i regionalnim odborima SDS-a u BiH" od avgusta 1991. direktna je uputa Karadžića rukovodiocima SDS-a u opštinskim odborima za tajnu, šifrovanu komunikaciju.[254] Recimo, predsjednik Opštine Breza imao je šifru Lipa-126, a Karadžićeva šifra bila je Vidra-126. Činjenica da su još u avgustu 1991. Srbi imali potrebu za tajnim, šifrovanim komuniciranjem unutar SDS-a govori o tome da su skoro godinu prije agresije počele vrlo konkretne političke i vojne pripreme. Drugi proglas Karadžića: "Svim opštinskim i regionalnim odborima SDS-a u BiH - smernice za rad", od 15. avgusta 1991. također potvrđuje da je SDS sa konkretnim pripremama za rat počela još u avgustu 1991.[255] Karadžić, naime, opštinskim odborima naređuje da se povežu sa mjesnim odborima, a da u svakom mjesnom odboru po jedan čovjek bude zadužen

253 Presretnuti razgovor Radovana Karadžića sa Momčilom Mandićem od 13. oktobra 1991. Egzibit Tužilaštva 613 u predmetu Tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića (IT-02-54-T). Arhiv ICTY.

254 Proglas Karadžića „Svim opštinskim i regionalnim odborima SDS-a u BiH". Datum: 15. avgust 1991., Sarajevo (Izvor Rule 61 nema broja tužiočevog niti broja izvornog dokumenta), Arhiv ICTY.

255 Proglas Karadžića „Svim opštinskim i regionalnim odborima SDS-a u BiH- smernice za rad." Datum: 15. avgusta 1991. Sarajevo. (Izvor Rule 61 nema broja tužiočevog niti broja izvornog dokumenta). Arhiv ICTY.

da drži "deset do dvadeset kuća na vezi". Ovo je dokaz za konkretne ratne pripreme po principu "ćelija" i mobiliziranja cjelokupnog srpskog stanovništva za rat. Takozvana SAO-izacija Republike Bosne i Hercegovine od SDS-a počinje 12. septembra 1991. u istočnoj Hercegovini, i taj se proces u narednim sedmicama širi i u druge regione. Srpska demokratska stranka intenzivira formiranje administrativih, političkih i vojnih parainstitucija i formacija u Bosni i Hercegovini u jesen 1991. Pod okriljem SDS-a 24.oktobra 1991. osniva se tzv. Skupština srpskog naroda, a dvije sedmice kasnije, 9. i 10. oktobra 1991. održava se plebiscit srpskog naroda, u kojem se od glasača traži da se izjasne da li žele ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji. Prema odluci samoproglašene Srpske skupštine, od 21. novembra 1991., potvrđuje se da će opštine u kojima su Srbi glasali na plebiscitu - čak i u opštinama gdje su Srbi manjina - ostati teritorijalna cjelina sa Jugoslavijom. U skladu s tim osnivaju se odvojena srpska opštinska tijela na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine.[256]

Krizni štab formira se 19. decembra 1991. godine i Glavni odbor SDS-a odobrava tajne instrukcije u dvije varijante i šalje ih opštinskim štabovima SDS-a.[257] Varijanta A odnosi se na opštine gdje je srpski narod u većini. Naime, pažljivim čitanjem ovog scenarija, sasvim je jasno da je etnička podjela države bila samo privremeno rješenje, a da je potpuna okupacija Bosne i Hercegovine bila finalni plan. Ovo kompleksno uputstvo pokriva sve segmente života u pripremi za rat - od dežurstava u opštinama, do formiranja kriznih štabova i proglašenja skupštine srpskog naroda u toj opštini. U dokumentu se kadrovima srpskog naroda preporučuje da ne koriste godišnje odmore i ne idu u inostranstvo. Također se navodi da se planira popuna ratnih jedinica po „razrezima JNA", ali i „obezbjeđenje kontinuiteta proizvodnje i usluga od vitalnog značaja za odbranu, otpor i život srpskog naroda".

U varijanti B, što je plan za opštine gdje je srpski narod u manjini, razlika je samo u nijansama. U mjesnim zajednicama ili naseljenim mjestima gdje je srpski narod u većini (a dakle u manjinskim opštinama), naređuje se formiranje tajnih skladišta i depoa u koje će se smještati živežne i druge deficitarne namirnice. Za druge sirovine iz tih područja, naređuje se „izvlačenje putem tajnih kanala". Ova naredba je praktično preporuka za

256 Službeni glasnik srpskog naroda u BiH, 15. januar 1992. „Odluka o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u BiH koja se smatraju teritorijom Savezne države Jugoslavije". Rule 61, Arhiv ICTY.

257 „Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u BiH u vanrednim okolnostima", SDS BiH Glavni odbor, Sarajevo, 19. decembra 1991. Umjesto potpisa: Krizni štab SDS-a. Izvor: Rule 61, Arhiv ICTY.

pljačku državne imovine Republike Bosne i Hercegovine, kao i privatne imovine svih građana koji nisu bili srpske nacionalnosti. U varijanti B dodatni akcenat se stavlja na intenziviranje informativno-propagandne aktivnosti.[258]

KRIZNI ŠTABOVI

Bez ozbira na to da li pripadaju opštinama sa srpskom većinom ili manjinom, svi opštinski odbori SDS-a su prema ovom uputstvu od 19. decembra dobili zadatak da osnuju krizne štabove. Sistem funkcioniranja kriznih štabova bio je povezan sa Skupštinom bosanskih Srba i Glavnim odborom SDS-a. Naime, prema ovom dokumentu, na čelu kriznog štaba bio je predsjednik opštinskog odbora SDS-a, koji je bio predsjednik skupštine opštine u većini opština sa varijantom A. Krizni štab je uključivao vrh SDS-a i one koji su bili povezani sa stranačkim centrom: sekretarijat opštinskog odbora SDS-a,[259] opštinske poslanike u Skupštini bosanskih Srba i članove Glavnog odbora SDS-a iz te opštine.[260]

Također, krizni štabovi su, prema Uputstvu od 19. decembra uključivali i sve one članove SDS-a koji su već imali istaknute položaje u organima vlasti SRBiH. Ono što je posebno važno i što se spominje u Uputstvu od 19. decembra je to da se kriznim štabovima naređuje suradnja sa komandama i štabovima JNA. Dokazi o formiranju regionalnih kriznih štabova pojavljuju se u februaru 1992. godine, kada dolazi do aktiviranja „drugog stepena" iz Uputstva od 19. decembra 1991.[261] Prema dokumentaciji koja je stajala na raspolaganju ICTY, opštinski krizni štabovi su imali direktnu komunikaciju sa Glavnim odborom SDS-a, zatim sa Skupštinom bosanskih Srba. Dokumentacija također potvrđuje da su predsjednici opštinskih kriznih štabova direktno komunicirali sa Karadžićem, Krajišnikom, Plavšićkom.[262] Iako su krizni štabovi funkcionirali i prije 14. sjednice skupštine

258 Isto.

259 Sekretarijat opštinskog odbora SDS-a sastojao se od predsjednika, potpredsjednika i sekretara.

260 Dorothea Hanson, ICTY, Izvještaj pripremljen za predmet Krajišnik i Plavšić, (IT-00-39 & 40), 30.7. 2002., str. 7. Arhiv ICTY.

261 **Bosanski Petrovac:** Bilješke o Karadžićevom govoru na sastanku SDS-a, 14. februara 1992. (0059-2531 u glasniku SDS-a Bosanski Petrovac 0059-2512-0059-2646).

Bratunac: Zapisnik sa sastanka Opštinskog odbora SDS-a Bratunac, 24. februara 1992. (0219-2723-0219-2725, u Knjizi zapisnika sa sastanaka SDS-a Bratunac 1991.-1995, 0219-2709-0219-2805).

Prijedor: Zapisnik sa sastanka Opštinskog odbora SDS-a Prijedor, 17. februara 1992. (Knjiga zapisnika sa sastanaka Opštinskog odbora SDS-a Prijedor, 0102-1504-0102-1686, engl. 0091-6336-0091-6464, str. 122.). Navedno prema Dorothea Hanson, ICTY, Izvještaj pripremljen za predmet Krajišnik i Plavšić, (IT-00-39 & 40), 30.7. 2002. Arhiv ICTY.

262 Primjeri naređenja centralnih organa SDS-a:

bosanskih Srba, na ovoj sjednici Karadžić daje precizne instrukcije poslanicima da nakon povratka u svoje opštine moraju formirati krizne štabove, posebno akcentiravši da članovi kriznih štabova moraju biti i rezervni oficiri.[263] Samozvana Srpska Republika Bosna i Hercegovina 26.4.1992. donosi „Uputstvo za rad kriznih štabova srpskog naroda u opštinama", koje nalaže da krizni štabovi preuzmu nadležnosti skupština opština, kad god ove nisu bile u mogućnosti da se sastanu.

„Krizni štab koordinira funkcije vlasti radi odbrane teritorije, bezbjednosti stanovništva i imovine, uspostavlja vlasti i organizacije svih drugih tokova života i rada... Krizni štab svoj rad temelji na ustavnim i zakonskim rješenjima, te odlukama Skupštine, Predsjedništva i Vlade Srpske Republike BiH...Krizni štab je dužan prikupljati informacije o stanju na terenu i obavještavati i konsultovati nadležne organe Srpske Republike BiH... Krizni štab... pravi sedmične izvještaje koje dostavlja regionalnim odnosno državnim organima Srpske BiH."[264]

Prema raspoloživoj dokumentaciji očigledno je da je rukovodstvo bosanskih Srba krizne štabove smatralo najefikasnijim mehanizmom uspostavljanja kontrole nad okupiranom teritorijom Republike Bosne i Hercegovine, te da je preko kriznih štavova objedinjen vojni i civilni dio paradržavnih institucija kolaboracionističkih organa samozvane Srpske Republike Bosne i Hercegovine. Krizni štabovi imali su aktivnu ulogu u planiranju i izvršavanju genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina protiv Bošnjaka, Hrvata, i drugih građana Bosne i Hercegovine koji nisu podržavali ideje o genocid-

---

SDS: Uputstvo od 19. decembra 1991.: Pismo sekretara Izvršnog odbora SDS-a BiH, broj 578-02/92, 31. maja 1992. (0108-8782-0108-8782, engl. 0301-7151-0301-7151).

SAO: Odluke Izvršnog odbora SDS-a od 24. februara 1992. (SA00-6717-SA00-6717; SA00-6720-SA00-6720; SA00-6721-SA00-6721; SA00-6722-SA00-6722; SA00-6742-SA00-6742; SA02-3605-SA02-3605).

Primjeri podnošenja izvještaja centralnim organima SDS-a:

Bijeljina: Teleks Kriznog štaba SDS-a Bijeljina upućen Glavnom odboru SDS-a, 1. aprila 1992. (0075-0001-0075-0004, engl. 0302-0693-0302-0693).

Živinice: Februara 1992. Krizni štab SDS-a poslao je apel Krajišniku i Karadžiću, između ostalih, da pomognu da se riješi kriza srpske blokade puteva. Faks Opštinskog odbora SDS-a koji je upućen Karadžiću i Krajišniku, između ostalih, br. 76/92, 24. februara 1992. (SA02-4584-SA02-4585). Navedno prema Dorothea Hanson, ICTY, Izvještaj pripremljen za predmet Krajišnik i Plavšić, (IT-00-39 & 40), 30.7.2002. Arhiv ICTY.

263 Skupština: Zapisnik sa 14. sjednice Skupštine bosanskih Srba, 27. marta 92. (0090-8340-0090-8381, engl. 0092-6762-0092-6786). Navedno prema Dorothea Hanson, ICTY, Izvještaj pripremljen za predmet Krajišnik i Plavšić, (IT-00-39 & 40), 30.7. 2002. Arhiv ICTY.

264 **Vlada:** "Izvod iz Uputstva za rad kriznih štabova srpskog naroda u opštinama", Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Vlada, 26. aprila 1992. (0027-0617-0027-0618) Navedno prema Dorothea Hanson, ICTY, Izvještaj pripremljen za predmet Krajišnik i Plavšić, (IT-00-39 & 40), 30.7. 2002. Arhiv ICTY.

noj srpskoj paradržavi. S obzirom da je naziv „krizni štabovi", bez obzira na pokušaj legitimiziranja i dalje imao konotaciju tajnih, paradržavnih organa, vodstvo bosanskih Srba donosi nekoliko uputstava da se krizni štabovi transformiraju u ratna predsjedništva i ratna povjereništva. Međutim, u praksi, lokalni organi srpske vlasti, naizmjenično su se nazivali „ratnim štabovima", „ratnim predsjedništvima", a negdje se termin „krizni štab" nastavio koristiti sve do jula 1992.[265] Stoga razlika koja se pravi između navedenih termina u principu je vještačka i samo je pokušaj paravojnih srpskih organa da na teritoriji SRBiH legitimizira nastanak onoga što je u suštini bila kvislinška državna tvorevina bosanskih Srba koja je izgrađena na ideji zločina. Bilo koji termin da koristimo, krizni štabovi, ratna predsjedništva ili ratna povjereništva - ovi paradržavni organi osiguravali su da genocidna politika SDS-a i tzv. srpske vlade bude provedena koordiniranom akcijom policije, vojske i paravojnih snaga.

Tzv. Srpska Republika Bosna i Hercegovina formirana je 9. januara 1992.[266] U martu mjesecu uslijedila je serija odluka koje su dodatno pripremile agresiju na Bosnu i Hercegovinu i administrativno i politički zaokružili namjere paradržavne tvorevine SDS-a. U tzv. Službenom listu srpskog naroda objavljeni su „ukazi" o proglašenju zakona o unutrašnjim poslovima, zakona o javnom informisanju i zakona o narodnoj odbrani.[267] U članu 18. tzv. zakona o narodnoj odbrani kaže se da „građani u skladu sa saveznim zakonom imaju prava i dužnosti da izvršavaju vojnu, radnu i materijalnu obavezu, učestvuju u civilnoj zaštiti i obučavaju se za narodnu odbranu." U članu 29. istog zakona, navodi se: „Preduzeća i druga pravna lica dužna su da na zahtjev ministarstva proizvode predmete, odnosno vrše usluge od posebnog značaja za odbranu".[268] Očigledno je, naime, da je kolaboracionistička uloga SDS-a pripremljena u skladu sa agresijom na Bosnu i Hercegovinu, te da svaki od ovih dokumenata potpuno negira ideju nekontroliranog građanskog rata.

U novembru 1991. godine Radovan Karadžić obraća se srpskom narodu

265 SNB: Zapisnik sa sastanka SNB od 22. aprila 1992. (0124-5299-0124-5301). Treba, međutim, primijetiti da se u vladinim uputstvima izdatim četiri dana kasnije ipak spominju krizni štabovi, a ne ratna predsjedništva; Vlada: Zapisnik sa sjednice vlade od 23. maja 1992. (0124-5320-0124-5321)

266 Ova odluka objavljena je u Službenom glasniku srpskog naroda od 15. januara 1992. „Odluka o formiranju Republike Srpske Bosne i Hercegovine". Rule 61, Arhiv ICTY.

267 Službeni glasnik srpskog naroda u BiH, 23. mart 1992. „Ukaz o proglašenju Zakona o unutrašnjim poslovima"; „Ukaz o proglašenju Zakona o javnom informisanju", „Ukaz o proglašenju Zakona o narodnoj odbrani". Arhiv ICTY.

268 Isto.

povodom plebiscita.[269] Karadžić najavljuje rat, predlaže smjenjivanje svih novinara koji nisu lojalni SDS-u, naređuje pod hitno preuzimanje Službe društvenog knjigovodstva (SDK) kao i pridobijanje svih važnijih privrednika koji se nisu pridružili SDS-u. Karadžić iznosi četiri moguće opcije za Bosnu i Hercegovinu. Prema prvoj, kojoj daje malo šansi, Srbi će se jednog dana probuditi u Alijinoj nezavisnoj BiH. Druga je da će se Hrvati otcijepiti i da će Srbi i Muslimani ostati u državi koja će biti malo više vezana za Srbiju. Prema trećoj opciji Srbi će se otcijepiti, a Hrvati i Muslimani ostati u Bosni. Zatim Karadžić kaže: "Oni žele suverenu Bosnu...U redu, ali bez naših područja, jer to bi obuhvatalo neka naša područja, ona oko Zenice gdje smo mi manjina, osim ako ne bismo razmijenili populaciju..." Dakle, još u novembru 1991. godine, razmjena populacije bila je ozbiljna opcija za Srpsku demokratsku stranku. I četvrta opcija je prema riječima Karadžića:

"da ćemo se mi boriti. U tom slučaju, neka kockice padnu gdje trebaju. Oni znaju da mi ne bježimo od borbe. Iako ne bježimo od toga, Srbi još uvijek mogu postići svoje ciljeve bez žrtvi, bez jedne jedine žrtve! I ja mislim da mnogi Muslimani to žele također. Oni znaju da smo mi bolje naoružani. Samo u BiH pola miliona vojnika može biti mobilizirano i naoružano sa lakim i teškim naoružanjem.(...) Ja govorim strancima da bi rat bio krvav i težak. Da li će biti dug, ja to ne znam. Ali znam da će biti krvav i težak i da će se mnoge stvari time riješiti".[270]

Karadžić također obavještava skup da je razgovarao i sa vojskom. Kaže da im je pokazivao mapu, i da im je rekao da mogu spavati bez straha na svim mjestima gdje vide plavo. Ne spominjući imena, kaže da je "vojska" uzela mapu, za slučaj da im zatreba da negdje zanoće.[271] U vezi sa JNA Karadžić optimistično obavještava skup da Srbi ne trebaju drugu armiju, kad već imaju armiju: „I slučajno, njihovi i naši ciljevi se poklapaju 100%. Ne okrećite leđa vojsci koja je već opremljena.(...) Mi bismo izgubili državu ako izgubimo tu armiju".[272]

Skupština srpskog naroda je 28. februara 1992. godine usvojila odluku o proglašenju ustava tzv. Srpske Republike Bosne i Hercegovine. Prema prvoj verziji tzv. Republika Srpska Bosna i Hercegovina je opisana kao država srpskog i drugih naroda. Ovaj ustav je naknadno promijenjen i do

269 „Obraćanje Radovana Karadžića srpskom narodu povodom plebiscita", novembar 1991. godine. Rule 61. Arhiv ICTY. Transkript ovog govora je na engleskom, prema zabilješci na transkriptu originalna kaseta govora je u Državnoj komisiji za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, Sarajevo.

270 Isto. Citat na 5. strani transkripta, ponovno uz napomenu da je originalni tekst na engleskom i prevod na bosanskom, autorski. (E.B.)

271 Isto, str. 9 i 10.

272 Isto, str. 11.

kraja 1992. godine RSBiH postala je država samo srpskog naroda. U vezi sa ovom promjenom, od "republike srpskog i drugih naroda" u "republiku samo srpskog naroda", dr. James William Gow kaže: "Mislim da je ova promjena ustava do koje je došlo krajem 1992. godine zapravo bila refleksija *de facto* situacije na terenu, jer je većina nesrpske populacije, na jedan ili drugi način, već bila uklonjena sa tog terena, tako da je promjena Ustava zapravo bilo proglašenje jednog etnonacionalnog identiteta na toj teritoriji".[273]

GENOCIDNA POLITIKA TZV. SKUPŠTINE SRPSKOG NARODA U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1992.-1995.

Ideja o individualizaciji krivice za zločin, podizanje pojedinačnih optužnica na ICTY i državnom sudu daje podlogu institucijama sadašnjeg entiteta Republika Srpska da odbija političku odgovornost za genocid. Međutim, presuda Međunarodnog suda pravde (ICJ) potvrđuje direktnu odgovornost institucija Republike Srpske za genocid u Srebrenici, ali u ovoj presudi se ističe i da je Vojska Jugoslavije učestvovala u vojnim operacijama koji su prethodili događajima u Srebrenici. U ovoj presudi se navodi da je Republika Srpska bila *de facto* država koja nakon što je počinila genocid nije kao država priznata po međunarodnom pravu.[274] U presudi se također ističe da je Republici Srpskoj koja je počinila genocid bio lojalan veliki broj Srba.[275] Precizno je izvedena komandna politička i vojna odgovornost za genocid u Srebrenici: vojska i policija Republike Srpske bili su podređeni političkom rukovodstvu i postupali su u ime Republike Srpske. Naime, ICJ presuda potvrđuje da je genocid administriran i pomagan iz Beograda, ali direktnu odgovornost sudije su prebacile na paradržavne organe bosanskih Srba.[276] Ova presuda dakle, potvrđuje da zločin genocida ne mogu počiniti pojedinci, i da genocid izvršavaju organi kriminalnih državnih i paradržavnih institucija.

Nerijetko ćemo čuti da je odgovornost individualna i tendencija je da se sva odgovornost prebaci na Ratka Mladića i Radovana Karadžića, optužene za genocid nad Bošnjacima. U ovoj knjizi do sada smo ponudili

273 Citat iz svjedočenja Jamesa Williama Gowa na ICTY, 23.11.2004. Oric slucaj (IT-03-68) transkript je dostupan na engleskom jeziku, na http://www.un.org/icty/ (pristupljeno 2.10.2005.), str. 25.

274 Vidi: Application on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)-Judgement of 26. February 2007., para. 386. i para. 297. Presuda dostupna na http://www.icj-cij.org/homepage/index.php?lang=en. (pristupljeno 27.2.2007.)

275 Isto, para. 233.

276 Isto, para. 388.

veliki broj dokaza u potporu argumentu da je genocid proces koji ne može izvršiti nekoliko pojedinaca u državnoj ili paradržavnoj strukturi koji imaju genocidnu namjeru i plan, već da tu genocidnu namjeru moraju dijeliti svi oni koji u trenutku izvršenja genocida imaju vlast na teritoriju na kojoj se izvodi genocid. U drugom poglavlju ilustrirano je kako je za izvršenje genocida potrebno imati veoma agresivnu kulturu da bi se na propagandnom nivou djelovalo na stanovništvo da prihvati genocidnu ideju i da na različitim nivoima učestvuje u izvršenju genocidnog plana. Međutim, za realizaciju genocida, izuzetno je važno u okviru političkog diskursa genocid učiniti prihvatljivom idejom. U tom procesu formira se i nešto što se može nazvati „genocidnom retorikom". Postojanje „genocidne retorike" uvijek postoji u okviru državnih ili paradržavnih institucija koje provode genocid. Uvidom u transkripte Skupštine Republike Srpske 1992.-95. očigledno je da je genocidna retorika bila jedina retorika tzv. poslanika. Transkripte sjednica ovog paradržavnog organa, u predmetu Milošević, tokom ekspertnog svjedočenja analizirao je ugledni američki profesor Robert Donia. Njegov izvještaj može poslužiti za dokazivanje teze „genocidne retorike" u okviru političkog diskursa kvislinške tvorevine bosanskih Srba i u skladu s tim i proširivanja odgovornosti za genocid sa pojedinaca na institucije.

Strateški ciljevi

Šest srpskih strateških ciljeva koje je na 16. sjednici tzv. Skupštine srpskog naroda 12. maja 1992. u Banjoj Luci objelodanio Radovan Karadžić, u suštini su predstavljali genocidnu namjeru. Ti ciljevi su: 1) razdvajanje srpskog naroda od druge dvije nacionalne zajednice; 2) uspostavljanje koridora između Semberije i Krajine; 3) eliminisanje Drine kao granice srpskih država; 4) uspostavljanje granice na rijeci Uni i rijeci Neretvi; 5) podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio; 6) izlaz Srpske Republike BiH na more.[277] Na toj istoj sjednici nakon što je nekoliko učesnika sjednice sa entuzijazmom podržalo Karadžića i strateške ciljeve, za riječ se javio general Ratko Mladić, koji je vrlo jednostavnim, vojničkim rječnikom prepoznao da ti strateški ciljevi u sebi sadrže genocidnu namjeru. Mladić, današnji bjegunac od međunarodne pravde i optuženik za genocid, rekao je:

„Ljudi i narodi nisu piljci niti ključevi u džepu pa ćemo ih premjestiti tamo amo.(...) Prema tome, mi ne možemo očistiti niti možemo imati rešeto da prosijemo samo da ostanu Srbi ili propadnu Srbi i ostali da odu. Ja ne

277 Robert J. Donia, *Skupština Republike Srpske, 1992.-95. Bitni momenti i odlomci. Izjava vještaka podnijeta međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju na osnovu pravila 94 bis.* 29.7. 2003., str. 2.-3. Arhiv ICTY.

znam kako će gospodin Krajišnik i gospodin Karadžić to objasniti svijetu. To je, ljudi genocid".[278]

Očigledno da je generalu Mladiću bilo jasno da srpski strateški ciljevi u realnosti ne mogu biti ostvareni bez genocida. Iako general Mladić nije imao moralnih problema da taj plan implementira vojnički, ovaj citat od 12. maja 1992. dokazuje da je srpsko političko i vojno rukovodstvo bilo veoma svjesno kakve će posljedice imati njihove akcije.[279] Već sljedeći citat generala Ratka Mladića tog istog dana na sjednici, potvrđuje da njega nije interesovala sudbina Bošnjaka, Hrvata i građana Bosne i Hercegovine. U uvodnom dijelu elaborirano je kako svaki genocid ima i međunarodnu dimenziju. Izvršioci genocida svjesni su da međunarodna diplomacija traži alibi zbog svoje javnosti, kako bi pokazala da nema odgovornost da spriječi genocid. General Mladić to je, očito, shvatio na vrijeme, još 12. maja 1992.

"I mi trebamo još ovog momenta u prsten staviti aždajinu glavu Sarajevo i iz njega može da ima izlaza samo onaj koga ćemo mi pustiti, a ne svaki od nas, već onaj ko je glavni, ko komanduje. Mi ne smijemo kazati mi ćemo uništiti Sarajevo, ne mi nećemo, mi hoćemo da sačuvamo Sarajevo, nama Sarajevo treba. Mi nećemo kazati da ćemo srušiti dalekovod ili vodu isključiti, ne, jer to Ameriku diže na noge. Ali gospodo, mi vas molimo, sve u redu, e...jednog dana nema vode u cijelom Sarajevu...Prema tome, mi moramo mudro saopštiti svijetu, gađali su oni, pogodili dalekovod i nestalo struje, gađali vodovod, nestalo vode, tu i tu, vršimo napore i popravljamo. To je ta diplomatija!"[280]

Dakle, general Mladić već je od samog početka agresije i genocida shvatio da je prilikom izvršenja genocida potrebno imati prihvatljivu retoriku za zapadne diplomate radi sprečavanja vojne intervencije. U nastavku veoma zapaljive diskusije, Karadžić i dalje nastavlja sa obrazlaganjem genocidne namjere koju podržavaju ostali „narodni poslanici". Radovan Karadžić objašnjava zbog čega nema života sa muslimanima u Bosni, i potvrđuje da za genocidni plan Srbi imaju odobrenje od Evrope.

„Mi dobro znamo gdje dođe fundamentalizam da se tu više živjeti ne može, nema tolerancije, oni se natalitetom učetvorostručuju, a mi Srbi nismo tome dorasli, ne samo da mi Srbi nismo tome dorasli, čak ni hrišćani u Libanu nisu dorasli tim orijentalnim mentalitetima koje daje islam...Ni

278 Isto, str. 3.

279 Edina Bećirević, „Bosnia's „Accidental genocide", *IWPR Tribunal Update*, 29.9.2006.

280 Robert J. Donia, *Skupština Republike Srpske, 1992.-95. Bitni momenti i odlomci. Izjava vještaka podnijeta međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju na osnovu pravila 94 bis.* 29.7. 2003., str. 4. Arhiv ICTY.

Srbi ni Hrvati zajedno natalitetom ne mogu da kontrolišu prodor islama u Evropu, jer za 5-6 godina bi u unitarnoj Bosni Muslimana bilo preko 51%...Ako oni dakle neće nikakvu islamsku državu na Balkanu, onda je još manje vjerovatno da hoće čistu islamsku državu, dakle, islamski kanton, muslimanski kanton na području Bosne....da je ovaj sukob podjaren da bi nestali muslimani."[281]

Na toj istoj sjednici u zanosu genocidne retorike, Srdo Srdić iz Prijedora bez bilo kakvih negativnih reakcija od ostalih poslanika izjavljuje:

„Nismo pitali ni vas, ni gospodina Karadžića, a ni gospodina Krajišnika šta smo trebali da uradimo u Prijedoru, jedina zelena opština u Bosanskoj krajini bio je Prijedor, da smo slušali vas mi bi danas bili zeleni, mi bi i danas bili Krupa, a Prijedor ne bi bio Prijedor. Mi smo njih sredili i spakovali tvrdim pakovanjem tamo gdje im je mjesto".[282]

U samozvanoj srpskoj skupštini vladala je natjecateljska atmosfera u vezi s pitanjem istrebljenja Bošnjaka. Na sjednici od 8. januara general Mladić obavještava skupštinu da je srpska vojska presrela vozilo UNPROFOR-a u kojem je bio francuski pukovnik Sartr, te da je u tom vozilu bio i potpredsjednik Vlade Republike Bosne i Hercegovine. Nakon što je izjavio: „Naši su to vozilo zaustavili i pretresli, jedan od naših vojnika je sa šest metaka ubio tog Turajlića", Mladić je dobio aplauz.[283]

Na 34. sjednici, koja je održana od 27. avgusta do 1. oktobra 1993. na Jahorini, Miroslav Vještica iz Bosanske Krupe suprotstavljajući se savezu tri republike, tvrdi da bi to omogućilo muslimanskim izbjeglicama da se vrate u Veliki Babić. Miroslav Vještica objašnjava zbog čega je to problem: „... mi ćemo im morati sve tamo nadoknaditi što smo im srušili i popalili i 17 džamija sa zemljom sravnili".[284]

Da je ratna i genocidna retorika bila preovlađujuća u Skupštini Republike Srpske govori i sljedeći citat Milorada Dodika sa sjednice koja je održana 15. i 16. oktobra 1995. u Banjoj Luci.

„Naša kataklizma počinje sa Bihaćem i negdje oko Nove godine...ali nam je /njegovo osvajanje/ bilo prezentovano euforično da smo mi već u gradu itd. Uspostavljanje tadašnjeg mirovnog procesa i prekida vatre je katastrofa za RS. To je moja konstatacija, ne predlažem da je usvoji Skupština kao konstataciju da je tačna. A najveća greška rata je Srebrenica i Žepa i neko za to treba da snosi odgovornost...Ko je odgovoran za to? Mi smo

281 Isto, str. 7.
282 Isto, str. 9. (naglasila E.B.)
283 Isto, str. 10.
284 Isto, str. 20.

legalizovali pred MZ da se mogu uzeti zaštićene zone, a onda smo nakon pet dana galamili kako se ne može na zaštićenu zonu Republiku Srpsku Krajinu udariti. Izgubili smo poziciju koju smo mogli da branimo".[285]

Naime, iz ovog Dodikovog govora vidi se da on nije zabrinut zbog genocida koji je počinjen nad Bošnjacima, već zbog toga što je time oslabljena pregovaračka pozicija Srba. Štaviše, Dodikova retorika također je genocidna, jer pokazuje razočaranost što srpska vojska nije osvojila Bihać. Naime, važno je napomenuti da se sjednica održava u oktobru 1995. kada je opštepoznato kakve je posljedice imalo osvajanje bosanskohercegovačkih gradova od srpske vojske. Još je značajnije to što je Milorad Dodik ovu izjavu izrekao na istoj sjednici na kojoj je Karadžić praktično objavio da je odobrio genocid u Srebrenici. Dakle, na toj istoj sjednici na kojoj Milorad Dodik tvrdi da je to što tzv. Vojska RS-a nije ušla u Bihać bila „katastrofa za RS", Radovan Karadžić rekao je sljedeće:

„Ja sam kao vrhovni komandant stao iza plana za Žepu i Srebrenicu, za Srebrenicu uglavnom. Žepa se podrazumijevala. Gospodo, mi bismo izgubili rat da postoji Žepa sa 90.000 naoružanih Muslimana, izgubili bismo rat. Lično sam nadgledao plan bez znanja GŠ (Glavnog štaba) ne ni krijući, nego slučajno nailazeći na generala Krstića i savjetovao mu da pravo ide u grad i da proglasi pad Srebrenice, a poslije ćemo se juriti sa Turcima po šumama. Odobrio sam i bliži zadatak i radikalni zadatak i ne kajem se za to".[286]

Niko do prisutnih nije pokazao neslaganje niti reagirao na ove Karadžićeve riječi, iz čega se može zaključiti da su članovi tzv. Skupštine bosanskih Srba odobravali genocidni plan i genocidnu ideju.

U II poglavlju obrazložena je uloga pravoslavne crkve u kreiranju propagande protiv Bošnjaka. U ovom poglavlju analizirana je sjednica Vrhovnog savjeta odbrane SRJ, koja je održana u Dobanovcima 25. avgusta 1995. godine, mjesec dana nakon najstrašnijeg dijela genocidnog procesa nad Bošnjacima. Srpska pravoslavna crkva, kao što se vidi u tom transkriptu, aktivno je učestvovala u kreiranju srpske nacionalne strategije i provođenju genocidnog plana radi stvaranja Velike Srbije. Da je Srpska pravoslavna crkva bila potpuno u sistemu genocida kao socijalnog projekta svjedoče i transkripti sjednice tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Naime, na s jednici od 22. i 23. novembra 1992. Maksimović izjavljuje da ratna povjereništva koja su vodili uglavnom poslanici za određene oblasti imaju i druge obaveze: „Povjerenik također ima obavezu da koordinira

285 Isto, str. 37.

286 Isto, str. 38. (naglasila E.B.)

vojnu komandu koliko je to naravno moguće i civilnu vlast opet u onim uslovima gdje tog povjerenja nema....Povjerenik koordinira i uspostavlja kontakte i sa crkvenim vlastima ondje gdje tog povjerenja nema..."[287] U četvrtom poglavlju na primjeru studije slučaja Zvornik biće obrađena i uloga pravoslavne crkve u krađi bošnjačke imovine u kojoj i danas pravoslavna crkva ima značajnu ulogu. Na tom primjeru biće ilustrirana konkretna veza između srpske crkve i paradržavnih organa RS-a.

287 Isto, str. 8.

VOJSKA, POLICIJA I SPECIJALNE JEDINICE

Svi dosadašnji primjeri genocida pokazuju da su vojska i policija ključni agenti za realizaciju genocida. Planeri genocida također znaju da im je za realizaciju genocida neophodno osigurati punu podršku vojske i policije. U Njemačkoj je za genocid nad Jevrejima bilo potrebno angažirati sve raspoložive vojne, policijske i specijalne snage, od Wermachta, SS-a i Gestapoa. Holokaust nije podrazumijevao samo ubijanje u koncentracionim logorima koje su provodile SS Einstazgruppen, već i masovna strijeljanja Jevreja u okupiranim dijelovima Sovjetskog Saveza koje su provodili vojnici Wermachta.[288] Ukoliko bismo poredili diktatore Adolfa Hitlera i Slobodana Miloševića, ali i druge slučajeve diktatura u povijesti, jasno je da je za ovaj vid vladavine potrebno imati potpunu podršku vojnih struktura. S obzirom na ponižavajuću poziciju u kojoj je bila njemačka armija nakon I svjetskog rata, kao i na Hitlerova obećanja da će ponovno oživjeti slavu Kaiserove vojske, bilo je jednostavno razumjeti zbog čega je Hitler naišao na podršku armijskih struktura. Naime, i njemačka i jugoslavenska armija oslonac su nalazile u jakim političkim autoritetima. Kaiser u njemačkom i Tito u jugoslavenskom slučaju bili su autoritarne figure i vrhovni komandanti respektivnih vojski. Nakon Kaiserove abolicije i Titove smrti, i jedna i druga armija našle su se dezorijentirane i suočene sa nesigurnom budućnošću. Titova smrt dovela je do poremećaja u komandovanju armijom, što je značilo da je upotreba armije mogla biti autorizirana samo sa odobrenjem kolektivnog predsjedništva Jugoslavije. Na sličan način, korištenje armije u Njemačkoj nakon Kaiserove abdikacije mogao je autorizirati samo parlament.

S obzirom na činjenicu da JNA nije bila ekskluzivno srpska armija, Miloševiću je bila potrebna pomoć generala da bi jugoslavensku armiju pretvorio u srpsku. Još od Titove smrti raspad Jugoslavije bilo je moguće predvidjeti, a oficiri JNA koji su navikli na ugodan život pun privilegija, nisu se osjećali sigurno uz razjedinjeno kolektivno predsjedništvo kao vrhovnog komandanta. Već smo naveli da su ekonomska kriza osamdesetih godina, kao i kraj Hladnog rata, ubrzali raspad Jugoslavije. Za eventualni ekonomski oporavak bilo je potrebno sa rigidne komunističke ekonomije preći na tržišno poslovanje. Međutim, JNA je bila protiv prelaska na tržišnu orijentaciju.

„Zbog veza između domaće proizvodnje, kako za regione tako i za me-

288 O kompleksnim vojnim, policijskim i specijalnim snagama koje su bile zadužene za masovna ubistva vidi: Michael Thad Allen, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps.* University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2002.

đunarodnu poziciju Jugoslavije, preorijentacija na zapadna tržišta bi zahtijevala ogromne promjene i domaće troškove. Ovo je bilo riskantno i zbog zapadne trgovinske recesije i političkih ograničenja na tržištu kapitala. Tržišna orijentacija bi također zahtijevala transformaciju ukupne osnove nacionalne bezbjednosti Jugoslavije, jer bi moralo doći do smanjenja vojnih troškova u trenutku porasta napetosti u odnosima Istok-Zapad".[289]

Ekonomsku krizu također je osjetila i JNA. Zbog te krize smanjen je i budžet odbrane, koji je od osnivanja SFRJ, prema definiciji bio nedodirljiv. JNA je bila garancija komunističkog režima i opstanka države, a vrijeme smanjenja budžeta odbrane koincidira sa vremenom raspada multietničke vojske. Međutim, u periodu od ljeta 1991. do marta 1992., u JNA je bilo 90% Srba, dok su preostalih 10% bili uglavnom Crnogorci. Osim toga, dominacija srpskog kadra u JNA u godinama poslije Titove smrti išla je samo uzlaznom putanjom.[290] To je bio još jedan od dodatnih razloga da Milošević razvije veoma čvrste personalne relacije sa armijskim generalima, kao što su Veljko Kadijević, Blagoje Adžić i admiral Branko Mamula.[291]

Transformacija Jugoslavenske narodne armije

Odbrambeni sistem SFRJ sastojao se od Jugoslavenske narodne armije (JNA) i Teritorijalne odbrane (TO). Dok je JNA bila udarni dio jedinstvenih oružanih snaga, TO je pripremala stanovništvo za masovno učešće u oružanoj borbi.[292] Dakle, ideja TO razvila se od partizanske tradicije gerilskog ratovanja. Savezni sekretarijat za narodnu odbranu rukovodio je i teritorijalnim republičkim odbranama. Međutim, komandne strukture JNA bile su decentralizirane, na taj način da su republički sekretarijati za narodnu odbranu u svakoj od jugoslavenskih republika bili nadležni i za TO.

U prethodnom poglavlju kroz teorije o genocidu objašnjeno je kako je cjelokupno srpsko stanovništvo bilo meta dugotrajne historijske indoktrinacije koja ga je pripremala da genocid nad Bošnjacima prihvati kao neizbježan, i za srpski narod poželjan proces. Međutim, da bismo shvatili

289 Susan L. Woodward, nav. dj., str. 59.

290 O kadrovskoj politici JNA i općenito srpskoj kadrovskoj politici vidi detaljne i dokumentovane studije: Mirsad Abazović, nav.dj. Analiza uzroka transformacije JNA od antifašističke do velikosrpske vojske, nalazi se u: Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004., posebno IV poglavlje.

291 Vidi: Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia*, Penguin books, London, 1992., str. 134.

292 STRATEGIJA ORUŽANE BORBE, Beograd 1983., str. 112-113, i 120 i 121. Detaljno o TO i JNA i njihovoj ulozi u agresiji na BiH vidjeti u Smail Čekić, Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004., knjiga prva, str. 28. i 29.

kako je taj proces izveden i na koji način je srpsko stanovništvo uvučeno da participira u tom genocidnom procesu, također je neophodno shvatiti kako je tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu tekla mobilizacija srpskog stanovništva za realizaciju genocidnog plana.

Interpretacija dr. Jamesa Gowa, ekspertnog svjedoka za brojne slučajeve u ICTY-ju u vezi sa odbrambenim sistemom JNA i TO, na vrlo plastičan način objašnjava ulogu srpske TO u genocidu nad Bošnjacima. Dr. Gow ističe da je JNA bila prvi krug dvostrukog sistema odbrane. U agresiji na Bosnu i Hercegovinu, JNA je taktiku koja je bila planirana na vanjskog neprijatelja usmjerila u procesu genocida nad Bošnjacima. Za tu akciju bilo je neophodno mobilizirati većinu srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, kao što je to bilo planirano u slučaju agresije na BiH. "Postojala je pretpostavka da će se mobilizirati cijelo stanovništvo, ili putem Teritorijalne odbrane ili putem Civilne zaštite."[293]

Sve do 1982. godine, i do donošenja „Zakona o opštenarodnoj odbrani" koje je pratilo izdanje „Strategije oružane borbe" iz 1983., oružane snage zemlje bile su namijenjene za odbranu od spoljnjeg agresora. "Navedena dva dokumenta prvi put pominju vanredne prilike. Taj se pojam u SFRJ službeno pojavio osamdesetih godina XX stoljeća, neposredno poslije smrti vrhovnog komandanta (Josipa Broza), i predstavljao je osnovu za uvođenje vanrednog stanja u dijelu ili na cjelokupnoj teritoriji SFRJ."[294]

Naime, Oružane snage SFRJ su bile zamišljene na takav način da su JNA i TO predstavljale jedinstven sistem. Kompletna strategija je bila bazirana na odbrani od agresije, odnosno vanjske prijetnje. Tako je prema toj strategiji JNA imala ulogu snaga koje bi prve odgovorile na agresiju, i dale vremena za mobilisanje snaga TO čija doktrina se, kako smo već rekli, naslanjala na doktrinu gerilskih partizanskih snaga iz II svjetskog rata. Jedinice TO bi zatim, zajedno sa elementima JNA, izvodile odbranu po dubini tako što bi izvodile ratne operacije napadajući i iscrpljujući napadača.[295] Dakle, sve do pomenuta dva dokumenta iz 1982. i 1983., strategija JNA uopće nije pominjala mogućnost korištenja Oružanih snaga u vanrednim prilikama ili unutrašnjim nemirima, već je kompletna strategija JNA bila okrenuta borbi protiv eventualnog agresora. Mogućnost korištenja JNA u

293 Svjedočenje Dr. James Gow u ICTY, 22.11.2004. Oric case (IT-03-68), Arhiv ICTY.

294 Smail Čekić, Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004., str. 35.

295 Za detaljnu analizu i historijat JNA vidjeti James William Gow, *Legitimacy and the Military: the Yugoslav Crisis*, Pinter, London, 1992.; Vidi također James William Gow, *The Serbian Project and its Adversaries: a Strategy of War Crime*, Hurst&Company, London, 2003.

unutrašnjim nemirima ponovljena je i u STRATEGIJI OPŠTENARODNE ODBRANE I DRUŠTVENE SAMOZAŠTITE SFRJ iz 1987. Prema ovom dokumentu, jasno je potvrđeno da oružane snage mogu biti korištene i u unutrašnjim nemirima ili bilo kakvim vanrednim prilikama. Vanredne prilike su definirane veoma širokom definicijom, koja je ostavljala mogućnosti za zakonske manipulacije i zloupotrebljavanje Oružanih snaga protiv drugih, a u službi srpskog i crnogorskog naroda.

Za ove promjene ustavnih ovlaštenja Oružanih snaga povod su dali nemiri na Kosovu, koji su u dokumentima SK definirani kao "kontrarevolucija". Tadašnja državna komunistička elita, kojom je dominirao srpski faktor, nije ulazila u traženje uzroka kosovskih demonstracija, ali je iskoristila situaciju za promjenu snaga unutar jugoslovenskog federalizma. Srpski nacionalizam se širio unutar komunističkih struktura tako što se u Srbiji "počelo širiti uvjerenje da samo srpski narod nema svoje države u jugoslovenskoj federaciji".[296] Srpski nacionalizam i pretenzije na još izraženiju srpsku hegemoniju, bile su jedan od glavnih uzročnika podjela unutar SFRJ. Međutim, srpski hegemonizam i srpska velikodržavna koncepcija iako su bili osnovni, nisu bili i jedini uzročnik raspada SFRJ.[297] Naizgled se činilo da postoje samo dvije opcije, jedna koja je bila za savez suverenih republika, a druga za centralistički pristup. Međutim, unutar platforme koja je deklarativno bila opredijeljena za savez suverenih republika i okrenuta demokratskim promjenama, također su se krile velikodržavne ambicije koje su od početka osamdesetih otvoreno podrivale ideju jugoslavenstva. To se odnosi prije svega na slovenački, pa potom na hrvatski nacionalizam koji su se iza demokratskih promjena krili poput srpstva iza komunističke ideologije.[298]

No, jedno je izvjesno, dok se za slovenački i donekle hrvatski nacionalizam može reći da su u početku imali planove za mirnom disolucijom, srpski nacionalizam je od ponovnog buđenja unutar jugoslovenske federacije imao ratni prizvuk. Nije bilo velike dileme kojoj će platformi vojno rukovodstvo - kojim su dominirali srpski oficiri, pružiti podršku. U povijesti nije nepoznato da se vojna rukovodstva u trenucima osjećaja obezglavljenosti - kao što je to bio slučaj sa JNA zbog gubitka vrhovnog komandanta Josipa Broza, okreću ekstremnim ideologijama i traže agresivnijeg lidera koji će im pružiti osjećaj sigurnosti. Za oficire i generale JNA to je značilo očuvanje strukture JNA i za pretežno srpski vojni vrh JNA to je značilo očuvanje egzistencije. S druge strane, mnogo je dokaza da su pripreme za

296 Dušan, Bilanžić, *Jugoslavija poslije Tita (1980.-1985.)*, Zagreb, 1986., str. 79.

297 Vidi: Bećir Macić, *Zločini protiv mira*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001., str. 87.-102.

298 Vidi: Vesna Pešić, nav.dj.

ovu brzu transformaciju iz jugoslovenske u srpsku vojsku, koja je ubrzano izvršena nakon napada JNA na Sloveniju i Hrvatsku, bila pripremana dug vremenski period. Dakle, bilo je za očekivati da će JNA iz više razloga biti usmjerena ka unitarističkoj političkoj opciji. Štaviše, može se reći da je vojni vrh JNA praktično i učestvovao u kreiranju ove prosrpske unitarističke opcije. Kako piše Čekić:

„To je posebno došlo do izražaja u osamdesetim godinama, poslije Titove smrti, kada je oslonjeno na moćni vojnoindustrijski kompleks i politički sve samostalnije, vojno rukovodstvo pokrenulo zahtjev za promjenu Ustava iz 1974., otpočelo sa polemikama o promjeni koncepcije opštenarodne odrane i lansiralo parolu da je JNA „sedma republika", iz čega su izvlačili pravo na svoju posebnu odgovornost za sudbinu Jugoslavije".[299]

Da bi iz sistema rukovođenja i komandovanja bila izbačena vojna rukovodstva, izvršena je i reorganizacija JNA. Bez bilo kakve javne diskusije, naslanjajući se na ovlaštenja koja su joj data Ustavom iz 1974., JNA je stare armijske oblasti koje su se uglavnom podudarale sa republičkim granicama zamijenila novim vojnim oblastima.[300] Već od osamdesetih vojska je postala ključni politički faktor i nakon Titove smrti učestvovala je u pripremi velikosrpskog projekta. Reforme vojske koje je pokrenuo Mamula u suštini su ukinule republičke granice teritorijalne organizacije JNA. Nove vojne oblasti nisu više bile u podudarnosti sa republičkim granicama, a činjenica da su komande novih vojnih oblasti imale veća ovlaštenja od republičkih rukovodstava, imala je presudnu ulogu u tome da se JNA svrsta na stranu srbijanskog rukovodstva, te da u ratnim godinama odigra ulogu agresorskih snaga prilikom napada na republike i narode koji su je osnivali - zapravo, JNA je dobila ulogu onih protiv kojih je njena prvobitna strategija bila i kreirana. Reorganizacija JNA koju su pratile i navedene promjene zakona svakako pokazuje da je vojno i političko rukovodstvo iz Beograda planski slabilo i republičke teritorijalne odbrane. Uporedo sa radom na slabljenju republičke TO, beogradski centar je tajno radio na formiranju i naoružavanju srpske teritorijalne odbrane koja je, kad je počela agresija JNA na Bosnu i Hercegovinu, imala ulogu kolaboracionističkih snaga.

299 Smail Čekić, Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004., str. 37.

300 Detaljnije o strukturi JNA vidi: isto, str. 37.-39. "Zaključno sa januarom 1989. Pristupa se strategijskoj reorganizaciji JNA, pa se ista transformiše u Armiju koju sačinjavaju četiri vojne oblasti (Zagrebačka, Beogradska, Skopska i Splitska)", vidi: "Drinski korpus (1992.-1995.), vojna ekspertiza", autori Enver Hadžihasanović; Kadir Jusić; Munib Milišić, juli 2000., str. 42. Arhiv Vojske Federacije Bosne i Hercegovine.

Takozvane „dobrovoljačke jedinice"

Posebnu ulogu u scenariju "građanskog rata" koji je činio osnovicu propagandne velikosrpske kampanje usmjerene ka Zapadu, činile su tzv. dobrovoljačke jedinice koje su navodno bile van kontrole regularnih jedinica JNA. Ove jedinice su se navodno dobrovoljno regrutovale i reagirale su na "zov" ugroženog srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Prva iskustva sa srpskom "paravojskom" zabilježena su upravo u istočnoj Bosni: u Bijeljini, Zvorniku, Višegradu, Vlasenici... Fotografije koje su objavile strane agencije prikazivale su sve užase kojima su izloženi bošnjački civili u ovim područjima. Međutim, isti princip primjenjivan je i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine. Ove „dobrovoljačke" jedinice, predstavljane su u istoj kategoriji sa „elitnim specijalnim jedinicama" koje su bile pod direktnom kontrolom Državne bezbjednosti Srbije. Međutim, ništa u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu nije bilo ni slučajno ni spontano.

Dokumenti koji su zaplijenjeni i u Drugoj vojnoj oblasti kojom je komandovao general Kukanjac, pokazuju da su tzv. dobrovoljačke jedinice bile pod potpunom kontrolom JNA. Izvještaj generala Kukanjca od 19.3.1992. godine eksplicitan je. Ovim dokumentom general Kukanjac izvještava pretpostavljene da u svojim jedinicama ima čak 63.198 dobrovoljaca.

e) Na prostoru 4. VO u opštinama Kalinovik, Foča, Čajniče i Goražde ima 6500 ljudi u dobrovoljačkim jedinicama (to je ranije formiran 4. korpus).

f) JNA je podijelila 51.900 komada naoružanja (75%), a SDS 17.298 komada

g) U Sarajevu je do sada podijeljeno 300 automatskih pušaka penzionisanim oficirima (pouzdanim), a za 3-4 dana biće naoružano još 100 ljudi; ova lica će braniti-štititi stambene blokove, zgrade, ulaze i posebno štititi porodice AVL u radnom vremenu i u situacijama kada AVL izlaze sa jedinicama na logorovanje, borbene zadatke i dr."[301]

Iz ovog izvještaja sasvim je jasno da je naoružavanje dobrovoljačkih jedinica vršila uglavnom JNA (prema dokumentu 75% oružja srpskom stanovništvu je podijelila JNA) u koordinaciji sa SDS-om. Također je očigledno da je linija komunikacije između JNA veoma čvrsta i redovna, jer JNA raspolaže i sa preciznim brojem oružja koje je srpskom narodu podijelio SDS. Očigledno je, naime, da su ove jedinice bile potpuno povezane sa sistemom, te djelovale pod komandom JNA. Postoje brojni dokazi da se

301 VOJNA TAJNA, STROGO POVERLJIVO, PRIMERAK BR. 2, Zaključci iz procene stanja na prostru BiH u z/o 2. VO., Mart, 1992. godine, u potpisu dokumenta KOMANDANT general-pukovnik, Milutin Kukanjac. Izvor dokumenta: Arhiv Vojske Federacije Bosne i Hercegovine.

organiziranje dobrovoljačkih jedinica formiralo uz puno znanje Savezne službe bezbjednosti SFRJ. Mihalj Kertes (zamjenik saveznog ministra unutrašnjih poslova) pomagao je organiziranje srpskih trupa širom teritorije SFRJ, a primarno su bili fokusirani u pripremama na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovini.[302] Vojska tzv. Republike Srpske i Vojska Jugoslavije nastale su iz JNA. U vezi sa strukturom srpskih snaga, svjedočio je u slučaju Milošević general Veight, prema čijim riječima je „JNA pružila jaku i odlučnu pomoć u kreiranju i organizaciji vojske u nastanku. Iskustva iz organizacije borbenih operacija prethodnih godina, kooperaciju između JNA, srpske Teritorijalne odbrane i MUP-a, učinilo je efektivnom, skladnom i brzom. JNA je poslužila kao baza za formiranje nove, etnički bazirane vojske".[303] S obzirom na ovu strukturu i navedenu organizaciju, jasno je da je Slobodan Milošević komandovao srpskim vojnim snagama, uključujući i kolaboracionističku vojsku u Bosni i Hercegovini. General Rupert Smith, na čiju inicijativu je NATO bombardovao srpske položaje 1995., svjedočio je u procesu protiv Miloševića. Tokom svjedočenja, Milošević je priznao da nije tajna da je Srbija na platnom spisku imala oficire VRS iz Bosne i Hercegovine, ali da to nije podrazumijevalo i komandu. General Smith je odgovorio: „....onaj koji plaća ček, obično je i osoba koja ima kontrolu".[304]

Finansiranje

U knjizi Ekonomija destrukcije, Dinkić objašnjava da su se pored primarnih misija u finansiranju ratova u Hrvatskoj i BiH koristile i sive emisije.[305] "Siva emisija" omogućavala je državi da putem otkupa dođe u posjed stranih valuta od svojih građana. Dinkić objašnjava dalju sudbinu tog novca:

> "Ovaj novac prvo je deponovan na račune filijale Beogradske banke na Kipru, ofšor bankarske jedinice na Kipru, čiji je direktor bila Borka Vučić. Veći dio je kasnije prebačen na račune u drugim bankama. Jedan dio deviza prebačen je na račune privatnih preduzeća registrovanih u inostranstvu na ime pripadnika jugoslovenskog političkog vrha, dok je drugi dio zamrznut, uglavnom na računima u američkim i njemačkim bankama. (...) Uopšte rečeno, kad god bi država htjela da obavi važnu bankarsku transakciju, obično bi birala Beogradsku banku. Sentimentalna vezanost

302 Vidi: Poglavlje IV, studiju slučaja Bratunac.

303 Expertni izvještaj generala Veighta, egzibit Tužilaštva, 644. Slučaj Milošević, IT-02-54. Arhiv ICTY.

304 Svjedočenje generala Smitha u slučaju Milošević, IT-02-54. Arhiv ICTY.

305 "Siva emisija" predstavlja neovlašćeno kreiranje primarnog novca, van kontrole i evidencije Centralne banke.

države za ovu banku se možda može objasniti činjenicom da je predsjednik Milošević bio njen direktor početkom osamdesetih...Na kraju je Borka Vučkić, ubijeđeni i odani komunista, stekla njegovo (Miloševićevo) povjerenje. Ona je obavljala sve zadatke i radila je za njegovu platu bez traženja bilo kakve dodatne materijalne nadoknade. Kada je vidio da Borka ima rijetku sposobnost da dobrobit države postavi iznad ličnih interesa, Milošević ju je imenovao za šefa kiparske filijale banke."[306]

Ekspert Haškog tužilaštva Torkildsen u svom izvještaju također je analizirao puteve finansiranja ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

"U Godišnjem izvještaju NBRS za 1992. godinu[307] na stranici 4. možemo pročitati da je tokom 1992., kada su zvanični kanali NBRS izdali 17,4 milijarde dinara (primarna emisija) (15,9 miliona DEM), filijala SDK na Sokocu /Sokolac/, izdala je 17,5 milijardi dinara (siva emisija) (37,4 miliona DEM). Iz tog Godišnjeg izvještaja također se vidi da je NBRS dobila određene informacije o toj sivoj emisiji, štaviše, da NBRS nikada nije odbacila objašnjenje koje su dobili u vezi s tim na šta je novac potrošen."

Međutim, i sam je optuženi Milošević u nekoliko navrata priznao da je Srbija finansirala ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U izjavi koju je dao 2. aprila, nakon svog pritvora, Milošević je između ostalog rekao:

"Što se tiče sredstava trošenih za oružje, municiju i ostale potrebe Vojske Republike Srpske Krajine, ti se izdaci nisu mogli iz razloga državnih interesa, kao državna tajna prikazivati u Zakonu o budžetu koji je javni dokument...U vezi sa sticanjem razloga za pritvor, da se u ovom slučaju radi o izuzetno velikom iznosu pribavljene ekonomske koristi, postavlja se pitanje, za koga? Za Vojsku Republike Srpske, za organe bezbednosti, za Vojsku Republike Srpske Krajine, za pomoć narodu preko Drine, za tekstilce, metalce i druge, finansirane preko Beogradske banke u najtežim socijalnim uslovima i uslovima totalne spoljne blokade".[308]

Također, u dokaznom predmetu C4721, otpuženi Milošević preuzima odgovornost za finansiranje VRS. Na primjer, u izjavi koju su prenijele jugoslovenska novinska agencija "Tanjug" 11. maja 1993., kao što je napisano u specijalnom dodatku o bivšoj Jugoslaviji od 13. maja 1993, Milošević kaže: „U protekle dvije godine, Republika Srbija je, pomažući Srbima van Srbije, natjerala svoju privredu na ogromne napore, a svoje građane na velike žrtve. Ti napori i te žrtve sada su dostigli granice izdržljivosti. Veći dio pomoći upu-

306 Isto, str. 144.-146.

307 Isto, broj egzibita C4769, Arhiv ICTY.

308 K2575, "Žalba Slobodana Miloševića na pritvor od 2. aprila 2001". Arhiv ICTY.

ćen je narodu i borcima u Bosni i Hercegovini..."[309] Na dan 01. aprila 2001. Slobodan Milošević je istražnom sudiji Okružnog suda u Beogradu predao pisanu izjavu koja je zapravo bila žalba na odluku sudije da Milošević ostane u pritvoru. U ovoj pisanoj izjavi, Slobodana Miloševića stoji:

„Ja sam bio na funkciji predsjednika SR Jugoslavije i predsjednika Republike Srbije u vreme teških sankcija kojima je bila izložena naša zemlja, u vrijeme blokade na Drini i kada su vođeni ratovi u kojima je ugrožen srpski živalj, srpski narod. Van budžetska trošenja odnosila su se isključivo na određene specifične pomoći Srbima preko Drine. Ostala vanbudžetska sredstva može se reći gro tih sredstava išao je na potrebe, na razne potrebe radi jačanja i očuvanja bezbjednosti zemlje. Vjerujem, poznajući ljude koji su to radili, koji su bili patriote i profesionalci, da su sva ta sredstva namjenski trošena u navedene svrhe. Ja ne vjerujem da je postojao drugi način da se ova neophodna sredstva nabave, jer ta sredstva su bila pod strogim režimom zabrane za isporuku našoj zemlji. Već više godina sva sredstva saveznog budžeta pribiraju se isključivo iz Republike Srbije."

Na dan 02. aprila 2001., Slobodan Milošević je istražnom sudiji Okružnog suda u Beogradu predao pisanu izjavu od tri stranice kojom podnosi žalbu na odluku tog sudije da ostane u pritvoru:

„Ti 'drugi' u čiju se korist radilo svo ovo vrijeme su isključivo naša država i narod, odbrana i bezbjednost naše zemlje i naše privrede...

Novac koji je preko Beogradske banke plasiran u privredu, u najugroženija socijalno-ekonomska žarišta, u uslovima krize, niko nije ni ukrao ni otuđio, niti je to bila tajna za bilo koga. Pomagalo se kome je najteže i to je bila moja čvrsta orijentacija i direktiva. Uvijek sam se zalagao da niko ne bude privilegovan.

Što se tiče sredstava trošenih na oružje, municiju i ostale potrebe Vojske Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, ti se izdaci nisu mogli, iz razloga državnih interesa, kao državna tajna prikazivati u Zakonu u budžetu koji je javni dokument. Isto se odnosi i na izdatke za opremanje snaga bezbjednosti i posebno specijalnih antiterorističkih snaga „od igle do lokomotive" - od lakog naoružanja i opreme do helikoptera i ostalih sredstava koja i danas stoje tu gdje su, što se u javnosti nije objavljivalo iz razloga državne tajne, kao što se nije objavljivalo ni sve što je išlo za Vojsku Republike Srpske..."[310]

309 Izjava Slobodana Miloševića prema zvaničnoj beogradskoj novinskoj agenciji "Tanjug", 11.5.1993.

310 Ova izjava Slobodana Miloševića arhivirana je u Haškom tužilaštvu, a označena je kao R4(c), refrentni broj dokaza pod kojim se može dobiti u arhivi je 02051718-12051720 (bhs). Arhiv ICTY.

Specijalne jedinice srbijanskog MUP-a

U svakom genocidnom procesu, specijalne policijske jedinice imaju posebnu ulogu. U Ruandi su to bile Interhawme, a isto je bilo i u nacističkoj Njemačkoj i Miloševićevoj Srbiji. I Hitler i Milošević imali su specijalne jedinice pod ličnom komandom. U javnosti su te jedinice nazivane paravojnim, da bi se stekla iluzija kako nad njima država nema kontrolu. Naime, tzv. specijalne snage osiguravaju jednostavnu realizaciju prljavih ciljeva, masovnih ubistava, ubistava političkih protivnika, protjerivanja stanovništva, itd. Komunikacija je direktna, kod izdavanja naredbi nema svjedoka, nema potrebe za pisanim naredbama i potpisima. Imati na raspolaganju ovakvu vrstu moći esencijalno je za provođenje političkih manipulacija, ali i za realizaciju masovnih zločina, uključujući i genocid. Na početku ove knjige navedeno je da provođenje genocida zahtijeva dvostruku retoriku - negiranje genocidne namjere u javnosti, dok se genocidni plan i izdavanje naređenja izvodi u tajnosti. Slobodan Milošević, od samog početka stvaranja Velike Srbije usvojio je ovu strategiju, koja se dugo pokazivala uspješnom kod međunarodne zajednice. Specijalne, tzv. paravojne snage, imale su posebnu ulogu u ovoj strategiji. Na sličan način i Hitler je koristio SA, SS i druge specijalne trupe: u prvim fazama s namjerom da zastraši političke oponente, a kasnije i u realizaciji genocida.[311]

Slobodan Milošević imao je i *de facto i de jure* kontrolu nad srbijanskim MUP-om, kao i nad Službom državne bezbjednosti (DB). Tim glavnog tužitelja Geoffrey Nicea Miloševićevu kontrolu je izveo na osnovu njegove relacije sa Jovicom Stanišićem. Svjedoci i dokumenti su potvrdili da je Milošević posredstvom Stanišića kontrolirao i Karadžića i Mladića. Preko Jovice Stanišića i Franka Simatovića Milošević je kontrolirao zloglasne Crvene beretke, ali i ostale specijalne jedinice uključujući Šešeljevce, Arkanovce i Škorpione. Najznačajniji egzibit koji je u posjed dobilo Haško tužiteljstvo bio je video snimak sa proslave godišnjice osnivanja Crvenih beretki 1997. godine. Jovica Stanišić koji je kontrolirao DB Srbije, kao i sve specijalne snage formirane prema uputstvu DB-a, obratio se Miloševiću: „Gospodine predsedniče, sve što smo do sada radili, bilo je uz Vaše znanje i Vašu saglasnost".[312] Na istoj svečanosti Milošević je Radojici Boževiću rekao kako je čitao njegove izvještaje. Međutim, rečenica koja je povezala

311 Dick Geary, *Hitler and Nazism*, Routlege, 1993. Osvrćući se na ulogu paravojnih formacija u Hitlerovom režimu, Geary analizira na koji je način Hitler, uz pomoć ovih snaga (koje su se sastojale od SA, SS i Stahlemovih ljudi) suspendirao ljudska prava i slobode, neutralizirao političke oponente nacista, da bi ih aktivno koristio i u fazi istrebljenja Jevreja.

312 Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude u slučaju Tužilac protiv Slobodana Miloševića, od 16. juna 2004., str. 113. Arhiv ICTY.

Slobodana Miloševića eksplicitno sa svim aktivnostima Crvenih beretki u Bosni i Hercegovini, bila je ona u kojoj Franko Simatović naglašava da su Crvene beretke osnovane 4. maja 1991. godine.[313] Ovo je, prema riječima glavnog tužitelja u ovom slučaju Geoffrey Nice-a, bio ključni dokaz koji je Miloševića povezao sa specijalnim jedinicama, potvrdio kontinuitet njegove kontrole i ubijedio sudije da je Milošević imao kriminalnu namjeru, mens rea, odnosno umišljaj da počini genocid nad Bošnjacima. Video snimak koji je uzburkao svjetsku javnost, ali i javnost u Srbiji, na kojem se vidi kako pravoslavni pop posvećuje hladnokrvne ubice iz Škorpiona za koje je dokazano da su bili u sistemu specijalnih jedinica srpskog MUP-a, koje nekoliko minuta nakon toga zlostavljaju i ubijaju zarobljene Bošnjake u julu 1995., da je Milošević doživio presudu, bila bi samo dodatni argument za njegovu krivicu. Naime, ovaj snimak se kao dokaz pojavio tek nakon što je tužilaštvo završilo iznošenje dokaza. Geoffrey Nice kaže da je pravoslavni pop, kojem je svaki od počinilaca prišao da ga poškropi svetom vodicom, praktično izvršio proces identifikacije počinilaca, jer je svaki od njih slikan u krupnom planu. Nije bilo sumnje da su to pripadnici Škorpiona." [314]

313 Odgovor Tužilaštva na zahtjev za oslobađajuću presudu (pravilo 98 bis) od 3.maja 2004. str. 136. Arhiv ICTY.

314 Intervju, Geoffrey Nice, Sarajevo, 22.6.2007.

IV

GENOCID U ISTOČNOJ BOSNI
1992.-1993.

PRIPREME ZA GENOCID

U prvom dijelu ovog poglavlja analizirat ćemo način na koji je proveden genocid u istočnoj Bosni 1992.-1993., u gradovima Zvornik, Vlasenica, Bratunac, Rogatica, Foča, Višegrad, Srebrenica i okolnim selima. Iako su u svakom od pomenutih gradova i sela genocidne radnje provedene na sličan način, u mikroanalizi svakog od gradova u istočnoj Bosni naglasit ćemo neke od specifičnih aspekata genocida uz komparaciju sa drugim primjerima genocida iz svjetske povijesti. Na kraju ovog poglavlja fokusirat ćemo se na situaciju u Srebrenici 1992.-1993., otvoreni koncentracioni kamp za preživjele izbjeglice, te na metode srpske politike kojom su primjenjivali metodu „usporenog genocida".

Priprema medijske scene u istočnoj Bosni počela je još od 1991. godine. Atmosferi nesigurnosti doprinosili su bosanski Srbi koji su učestvovali u ratu u Hrvatskoj i, sa sobom donosili ratnu atmosferu i netoleranciju prema svemu što nije srpsko.'[315] Prema riječima Ademovića, već od ljeta 1991. policija je teže ulazila u srpska sela.'[316] Lokalni radioprogrami preusmjereni su na radiostanice iz Srbije, uglavnom na radiostanice Loznica, Šabac i Bajina Bašta, ali i lokalne radiostanice počinju sa promoviranjem , ugroženih srpskih interesa.'

U program pripreme agresije i genocida u istočnoj Bosni također se može ubrojati i izuzimanje vojnih kartoteka iz sljedećih mjesta: Sokolac, Han-Pijesak, Šekovići, ali i iz općina gdje SDS nije imala većinu u vlasti: Zvornik, Bratunac, Višegrad, Rogatica, Vlasenica, Goražde, Srebrenica i Olovo. Bošnjaci i Hrvati su znali da je izuzimanje vojnih kartoteka priprema agresije, jer su vojne kartoteke bile baze podataka iz kojih se moglo doći do preciznih informacija o vojnoj sposobnosti svakog pojedinca na opštini.

"Specifično obučeni ljudi na raznim vrstama teškog naoružanja, kao i podoficirski i oficirski rezervni kadar za SDS i srpsku vojsku bili su ozbiljna prijetnja za moguće buduće organizovanje vojnih formacija iz reda nesrpskog naroda."[317] Kako će pokazati prvi dani agresije, izuzete kartoteke poslužile su za pravljenje spiskova za logore ili za likvidaciju nesrpskog stanovništva.

315 Iz intervjua sa Sidikom Ademovićem, Sarajevo, 15.10.2006.
316 Isto.
317 Enver Hadžihasanović; Kadir Jusić; Munib Milišić, nav. dj.,. str. 64

Ujednačena metodologija agresije

Prvi korak agresije bila je blokada glavnih saobraćajnica od JNA, dok je srpska teritorijalna odbrana (TO) blokirala seoske puteve. Sljedeći korak bio je poziv nesrpskom stanovništvu na predaju oružja. Srpske vlasti su također pozivale ljude da dođu na određena mjesta i svojim potpisom izraze lojalnost srpskoj vlasti. To su uglavnom bili stadioni, sportske dvorane, osnovne i srednje škole, tvorničke hale, magacini itd. Na tim mjestima dešavali su se genocidni akti, masovna ubistva, mučenja i silovanja žena.

Tokom istraživanja genocida u Bosni i Hercegovini, Samantha Power je intervjuirala Jona Westerna, koji je 1992. radio kao analitičar u State Department's Bureau of Intelligence (Obavještajnom uredu State Departmenta).[318] Interpretacija događaja u Bosni i Hercegovini potvrđuje da je genocidni plan i sistem realizacije tog plana bio prepoznatljiv još od ranih dana agresije. Western kaže da je od aprila 1992. svakog dana morao letimično pregledati oko 1.000 dokumenata koji su stizali iz BiH, a koji su svjedočili o masovnim ratnim zločinima. Bili su to dokumenti različitih profila iz otvorenih izvora - izvještaji lokalnih i stranih novinara, humanitarnih radnika, kao i satelitski obavještajni podaci, klasificirani izvještaji obavještajaca na terenu i slično. Satelitske slike koji je dobijao imale su, prema njegovim riječima, površnu blagost. Western je u junu 1992. svakodnevno gledao satelitske snimke koji su ga podsjećali na zvjezdano nebo, sa stotinama blistavih malih zvijezda. Međutim, znao je da to nisu zvijezde već stotine malih vatri oko kojih su se skupljale izbjeglice koje su Srbi protjerali iz svojih domova. Western i njegov kolega iz CIA-e već su 4. jula došli do nevjerovatnih podataka koji su potvrdili sistematski razrađenu mrežu srpskih koncentracionih logora širom Bosne i Hercegovine. Osim što su potvrdili mrežu logora, analizom su došli do veoma čvrstih zaključaka da je srpska taktika u Brčkom u sjevernoj Bosni bila ista kao i ona u Zvorniku u istočnoj Bosni i Prijedoru u zapadnoj Bosni. Naime, ova analiza je sugerirala da su genocidno čišćenje i vojni napadi bili planirani i koordinirani. Westernove zaključke bilježi Samantha Power.

"Bosanska srpska artiljerija bi započela napad na određeno selo. Srpske paramilitarne snage bi počele pješadijski napad, ubijajući naoružane ljude i hapseći nenaoružane ljude, a izbezumljene žene i djecu bi natjerali u bijeg. Kada bi se većina srpskih snaga pomjerila prema sljedećem selu, određeni broj paramilitarnih i regularnih snaga ostao bi da 'počisti teren.' U roku od nekoliko sati, oni bi popljačkali selo, ubili stoku i zapalili krovove kuća. Život nesrba na srpskoj teritoriji bio je zabranjen. Svakog dana oko 10.000 Bosanaca u strahu je bježalo iz svojih kuća."[319]

318 Samantha Power, nav.dj.

319 Isto, str. 266.

Nakon ove analize, Western kaže da su potezi srpske vojske bili predvidivi.

"Vidjeli smo napade kako dolaze posmatrajući naš kompjuterski terminal, skenirajući satelitske slike, ili ponekad tek gledajući televiziju. Znali smo šta će bosanski Srbi uraditi sljedeće i tu nije bilo ništa što bismo mogli da uradimo. Zamislite da možete reći: 'Ovo selo će umrijeti za dva dana' - a da pritom niste mogli ništa uraditi, već samo poslati izvještaj prema predviđenom lancu izvještavanja (prema vrhu)."[320]

Veliki je broj dokaza, akademskih, obavještajnih i novinarskih analiza sa istim zaključcima. Ponavljati da je genocid u Bosni i Hercegovini bio planiran, izveden koordinirano i sa jasnom namjerom kako na političkom i vojnom vrhu, tako i na najnižim nivoima, čini se ponavljati ono što je očigledno.[321] Međutim, priču Johna Westerna - koji je zbog negiranja genocida od američkog političkog vrha iz moralnih razloga dao ostavku - izabrali smo zbog toga što je temeljena na autentičnoj obavještajnoj analizi iz prvih dana rata koja je potvrdila postojanje genocidnog sistema, ali i zbog toga što potvrđuje da je američki politički vrh od samog početka agresije i genocida posjedovao podatke o zločinima, te da je hinjenje neznanja bilo samo izgovor za pasivnost međunarodne zajednice. Satelitski snimci koje je analizirao John Western bile su zapravo slike realizacije srpskih strateških ciljeva.[322]

U narednih sedam studija slučaja, u sedam bosanskohercegovačkih gradova i sela u njihovom okruženju, ilustrirat ćemo kako je proveden genocid u istočnoj Bosni tokom 1992. i 1993. godine. Metode genocida bile su identične u svakom od ovih gradova i sela, kako je to u gorenavedenom citatu koncizno opisao John Western. Gradovi su granatirani, od Bošnjaka je oduzimano oružje, civili su masovno ubijani, protjerani ili zatvoreni u koncentracione logore. Tokom 1992. i 1993. u istočnoj Bosni uništene su sve džamije, a srpska administracija, koja je spremno dočekala genocid, od Bošnjaka je oduzela svu imovinu. Srpska populacija je na različite načine učestvovala u genocidu nad Bošnjacima: neki su bili učesnici, dok su drugi bili pasivni posmatrači. Nekad je pokazivanje prstom na kuću komšije Bošnjaka bilo smrtna presuda. Nekad je smrtna presuda bila i okretanje glave i prešutno odobravanje. Međutim, iako su zbog agresivne propagande i dugotrajne indoktrinacije takvi slučajevi bili rijetki, u istočnoj Bosni bilo je i primjera komšijske solidarnosti, te ćemo u ovom poglavlju obraditi i takve primjere.

320 Isto.

321 Za pregled domaćih i stranih autora koji su dokumentirali genocid u Bosni i Hercegovini vidi Prvo poglavlje ovog rada.

322 Za detaljnu analizu strateških ciljeva vidi Treće poglavlje.

Za analizu genocida u studijama slučajeva u sedam istočnobosanskih gradova koristit ćemo teorijski okvir naveden na početku ove knjige, u kojem su naglašene zajedničke karakteristike historijskih primjera genocida. Među tim karakteristikama naglasili smo ulogu državne birokracije, potom polarizaciju stanovništva i dehumanizaciju nacionalne grupe koja u genocidnom planu predstavlja žrtvu. Također smo naglasili da je genocid proces za koji je potreban državni plan i podrazumijeva precizno definiranu hijerarhiju. Međutim, to je i proces za koji je neophodno mobilizirati sve slojeve stanovništva, te je genocid u tom smislu i 'socijalni proces'. Religija ima veoma značajnu ulogu u mobilizaciji masa. U ovom poglavlju analizirat ćemo i ulogu pravoslavne crkve u istočnoj Bosni 1992.-93. godine. Prema historijskim primjerima genocida, žrtva nije nužno bez mogućnosti da se brani, ali je država koja provodi genocid dominantna u vojnom smislu u odnosu na žrtvu. Genocid karakterizira odsustvo sankcija, ali se to odnosi i na međunarodnu zajednicu, koja je, kao pasivni posmatrač, često saučesnik u genocidu. Osim toga, svaki genocid ima i svoju ekonomsku pozadinu, osvajačke namjere i agresivne planove. Navedene karakteristike genocidnog procesa samo su okvir za analizu genocida u sedam istočnobosanskih gradova tokom 1992. i 1993. godine, jer ćemo naglasiti i neke druge karakteristike ovog procesa.

ZVORNIK: BIROKRACIJA, SPECIJALNE SNAGE I PRAVOSLAVNA CRKVA

Jedna od zajedničkih karakteristika svih zločina genocida u povijesti jeste da iza njih stoji država. Dakle, da ukratko ponovimo: "genocid je strukturno i sistematsko uništavanje nedužnih ljudi od birokratskog državnog aparata".[323] Ulogu državne birokracije ističu svi ozbiljniji teoretičari genocida, jer genocid nije moguće provesti bez organizirane birokracije koja ima zajednički cilj, a to je uništenje cijelog ili dijela jednog naroda.

Također, posebnu ulogu u genocidu imaju i tzv. paravojne snage, zapravo specijalne snage koje služe za masovna ubistva i protjerivanja naroda žrtve. Paravojne formacije korištene su i u genocidima u Njemačkoj, Osmanskom carstvu, ali i u Ruandi. Kao što je Hitler koristio SA, SS i druge specijalne trupe, tako je i Milošević koristio specijalne snage da bi uplašio svoje političke oponente, a kasnije je iste snage koristio i u realizaciji genocida.[324] Organizatori genocida nad Armenima u Osmanskom carstvu učinili su i institucionalni napor da genocid izgleda kao nekontrolirano nasilje. Nakon što je 27. maja 1914. donesen „Privremeni zakon o deportaciji", masovna ubistva činili su odredi plaćenika sastavljeni od bivših robijaša, koji su se zvali Čete. Međutim, ove robijaše je zvanično, u avgustu 1914., regrutirao Odbor za ujedinjenje i napredak, s očitim ciljem uništenja armenskog stanovništva tokom masovnih deportacija.[325] U Ruandi, za genocid su bili zaduženi Interhamwe[326], specijalna policija, koju je za masovna ubistva autorizirala vlada Ruande.[327]

Među motivima pojedinačnih počinilaca genocida, ali i države koja stoji iza genocidnog plana, često se navodi i ekonomski motiv. Ovaj motiv možemo pronaći u genocidima počinjenim nad Jevrejima, Tutsijima i Armenima.[328] Pljačka žrtve genocida u tom procesu provodi se od nivoa

323 Irving Louis Horowitz, *Taking Lives: Genocide and State Power,* Transactions Publishers, New Brunswick, 1997., str. 21.

324 Vidi Dick Geary, nav.dj.

325 Bernard Brunetau,nav.dj., str. 42.; O uzrocima genocida nad Armenima također vidi: Benjamin A. Valentino, *FINAL SOLUTIONS Mass Killing and Genocide in the 20th Century,* Cornell University Press, Itacha-London, 2004., str. 152.-196.

326 Interhamwe u prijevodu znači „oni koji se drže zajedno."

327 Citat kojim Jerry Robert Kajuga, šef ovih specijalnih snaga, objašnjava vezu Interhamwe i vlade Ruande dostupan je u: *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda, Human Rights Watch, dostupan na http://www.hrw.org/reports/1999/rwanda.* (pristupljeno 5.4.2007.)

328 O ekonomskim i drugim motivima genocida pogledaj Ton Zwaan, nav.dj., str. 5.

pojedinačne krađe imovine do institucionalnog nivoa. Analizirajući genocid nad Jevrejima, Raul Hilberg detaljno je opisao totalitarni i zastrašujući birokratski proces, koji je, da bi bio ostvaren, morao obuhvatiti cjelokupnu organiziranu zajednicu. Prema riječima Hilberga, operacija istrebljenja Jevreja „se u svojoj cjelini doima, kada danas gledamo na to, kao mozaik sitnih fragmenata, od kojih je svaki bezbojan i vrlo banalan. Međutim, taj niz vrlo običnih aktivnosti, tih napomena, predstavki i telegrama, uklopljenih u svakodnevicu, rutinu i tradiciju, pretvorio se u proces masovnog uništenja".[329]

Birokratski aparat koordinira i kontrolira isprepletenu mrežu aktivnosti koje imaju jedan zajednički cilj - istrebljenje naroda žrtve u potpunosti ili jednog njegovog dijela. U tom smislu, funkcioniranje ekonomije, vojnih i policijskih snaga, crkve, te svih ostalih civilnih i vojnih službi potpuno je usklađeno. Analizom događaja u gradu Zvorniku i okolini tokom ranog perioda posljednje agresije na Bosnu i Hercegovinu, uz kratki historijskih osvrt, potvrdit ćemo neke od upravo navedenih aspekata genocida. Stradanje Bošnjaka u ovom gradu bilo je masovno i imalo je različite oblike, od mučenja, silovanja, masovnih egzekucija, protjerivanja... Međutim, akcenat ove studije slučaja je na dekonstrukciji provedbe genocida od počinilaca, te je to razlog što brojni dokumenti i svjedočenja o stradanju žrtava neće biti navedeni.[330]

SUDBINA GRANIČNOG GRADA

Zvornik je zbog svoje sudbine graničnog grada kroz povijest trpio prve nalete napadača na bosanskohercegovačku teritoriju. U osmanskom periodu, Zvornik je sa svojom tvrđavom bio najutvrđeniji grad u Bosni, sa 85 topova, što i za moderno vrijeme predstavlja jaku artiljeriju.[331] Nema zapisa u kojem su starom gvožđu završili zvornički topovi od osmanskog perioda do njemačke okupacije Jugoslavije u aprilu 1941. Postoji zapis o tome da se, povlačeći se pred Nijemcima iz Beograda, kralj sa vladom zadržao jedan dan u Zvorniku. Nakon toga, bivša jugoslavenska vojska srušila je

329 Raul Hilberg, *La destruction des Juifs d'Europe*, Paris, Fayard, 1988. Navedeno prema: Bernard Brunetau *Stoljeće genocida*, nav.dj., str. 79.

330 O stradanju Bošnjaka u Zvorniku i drugim gradovima i selima istočne Bosne u periodu 1992.-93., vidi Muhidin Džanko, „Istočna Bosna - kontinuitet srpskih zločina" u *Zbornik radova-Savjetovanje „Razaranje identiteta bosanskih muslimana"*, Dom štampe, Zenica, 1994.

331 Vidi: Đoko Mazalić, "Zvornik (Zvonik) stari grad na Drini", *Glasnik Zemaljskog muzeja XI*, Sarajevo, 1956., str. 269.; Mehmed Hudović, *Zvornik-slike i bilješke iz prošlosti*, Udruženje građana opštine Zvornik, Sarajevo, 2000., str. 22.

željezni most na Drini.[332] Tokom rata Zvornik je, pod ustaškom vlašću, etnički očišćen od Jevreja i nekolicine Srba koji su odvedeni u logor na Banjici. Međutim, mali broj Bošnjaka je pristupio ustaškom pokretu, ali je također i mali broj Srba pristupio četničkom pokretu. Zabilježena su dva masakra većih razmjera, nad Srbima u Drinjači i nad Bošnjacima u Sopotniku. Prema poznatim podacima, zločin nad Srbima u Drinjači počinile su ustaše koje su došle iz Hrvatske, a zločin nad Bošnjacima u Sopotniku počinili su četnici iz Bratunca.[333] U ne tako davnom historijskom sjećanju zabilježeno je da su Srbi i Bošnjaci u Zvorniku, usprkos zločinima koje su činile ustaše i četnici tokom II svjetskog rata, zadržali dobrosusjedske odnose.[334] Odnosi „dobrosusjedstva" u Zvorniku u periodu između Drugog svjetskog rata i početka agresije u proljeće 1992. održavani su i uz pomoć mita o bratstvu i jedinstvu. Prema izjavama nekih svjedoka, i ovaj faktor je doprinio pasivnosti Bošnjaka koji su potpuno nespremni dočekali genocid, jer nisu vjerovali da veliki broj njihovih komšija ima aktivnu ulogu u pripremi njihovog istrebljenja.[335]

Susjedi Srbi i „paravojne formacije"

Prema popisu stanovništa 1991. godine, opština Zvornik imala je 81.111 stanovnika, od čega 59,4% Bošnjaka (Muslimana) i 38% Srba. U samom gradu živjelo je 14.660 stanovnika, od čega je bilo 61% Bošnjaka, 29,2% Srba, 0,5% Hrvata i 9,3% „ostalih" (najvećim dijelom Romi).[336] Iako je u Zvorniku dominiralo bošnjačko stanovništvo, početak rata Bošnjaci su dočekali nenaoružani i iznenađeni kako topovima i vojnicima koji su napali sa druge strane Drine, tako i mržnjom svojih komšija koji genocid nad Bošnjacima Zvornika nisu gledali nijemo, već su u njemu i učestvovali.

Kako smo u prethodnim poglavljima više puta ponovili, učešće u genocidu može imati razne vidove. Veliki broj Srba aktivno je učestvovao

332 Mehmed Hudović, nav.dj., str. 37.

333 Isto, str. 38.

334 Potvrda da su zločine na području Zvornika u periodu 1941.-1943. počinile ustaške i četničke snage nalazi se dokumentu: ČETNIČKI I USTAŠKI ZLOČINI NA PODRUČJU BIRČA - IZVEŠTAJ OKRUŽNOG ORGANA ZEMALJSKE KOMISIJE ZA BIRAČ, ZVORNIK, 15. JUNI 1945. OKRUŽNI ORGAN ZEMKOM-a ZA BIRAČE, Broj: 14/45, 15. juna 1945. god. Zvornik. ZEMALJSKOJ KOMISIJI ZA UTVRĐIVANJE RATNIH ZLOČINA OKUPATORA I NJEGOVIH POMAGAČA PRI NARODNOJ VLADI BOSNE I HERCEGOVINE SARAJEVO. Ovaj dokument objavljen je u Smail Čekić, *GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU*, Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996., str. 460.-462.

335 Iz razgovora sa L.G. Sarajevo, 20.3.2007.

336 Baza podataka koja sadrži podatke iz popisa stanovništva iz 1991. za Bosnu i Hercegovinu, Savezni zavod za statistiku, Sarajevo.

u zločinu - neki su pružali logističku pomoć egzekutorima, dok je većina okretala glavu - a prema teoriji o genocidu i to je, iako pasivna, ipak specifična vrsta participacije u genocidu.[337] Prema izjavama svjedoka, zločine u Diviču, u opštini Divič, 27. aprila 1992. godine počinili su upravo tzv. „domaći četnici". Svjedoci navode poimenično njihove komšije Srbe koji su učestvovali u napadu, pljačkama, silovanju, premlaćivanju i ubistvima Bošnjaka i Bošnjakinja iz Diviča i okolnih sela u Zvorniku.[338]

Prema nekim interpretacijama, napad na Bijeljinu do kojeg je došlo prije međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine bio je upozorenje zagovornicima bosanskohercegovačke nezavisnosti. Stradanje civilnog stanovništva u Bijeljini, te aktivnosti JNA i specijalnih jedinica za cilj su imale uplašiti i odvratiti - ne samo vlasti, već i bosanskohercegovačko građanstvo - od ideje nezavisnosti Bosne i Hercegovine.[339] Napad na Zvornik uslijedio je nakon međunarodnog priznanja bosanskohercegovačkog suvereniteta.

Jedan od srpskih strateških ciljeva koji su usvojeni 12. maja 1992. godine jeste i „brisanje rijeke Drine kao granice između srpskih država".[340] Strateška važnost zabilježena je i u povijesti, tako da u izvještaju francuskog generalnog konzula u Travniku od 29. maja 1807. godine stoji: „... Zvornik je ključ Bosne, te ako ga Srbijanci otmu, onda više nisu sigurni ni Travnik i Sarajevo".[341] Procjene francuskog generalnog konzula iz Travnika od 1807. i nakon 185 godina pokazale su se tačnim. Srbijanska agresija na prostore duž međudržavne granice u istočnoj Bosni počinje u Zvorniku. Pripreme za napad izvršene su odmah nakon okupacije Janje, pregrupisavanjem snaga 12. korpusa JNA na liniju na desnoj obali rijeke Drine, nasuprot Zvornika. Napad na Zvornik bio je početak realizacije planova 'Tepih' i 'Drina'.[342] Snage agresora koje dolaze iz Srbije sa dobrovoljačkim specijalnim jedinicama izvode okupacione planove sa ciljem osvajanja sjevernog dijela Bosne i Hercegovine. Paralelno sa djelovanjima na sjevernom pravcu, napad na Zvornik bio je signal i za okupaciju gradova na lijevoj obali Drine - Bratunac, Srebrenicu, Višegrad, Foču, te gradove u dubini:

337 Vidi: Raul Hilberg , *Perpetrators, Victims and Bystanders*, 1993., Perenial, New York; V. J. Barnett, *Bystanders*, Westport, CT: Praeger, 2000.; E. Fogelman, *Conscience and Courage*, Random/Anchor, New York, 1994.

338 Za detaljne opise mučenja i ubistva Bošnjaka od njihovih komšija Srba i specijalnih srpskih snaga vidi: Svjedočenja - izjave prognanika logoraša i silovanih žena sa teritorija opština Zvornik, Vlasenica, Srebrenica i Bratunac (ukupno 46 izjava). Originalne izjave sa vjerodostojnim potpisima nalaze se u „Komisiji za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla", Arhiv Tuzlanskog kantona.

339 Vahid Karavelić, nav.dj., str. 168.

340 Vidi: Donia, *Transkripti...*

341 Đoko Mazlić, nav.dj., str. 104

342 Detaljnije o planovima Tepih i Drina vidi treće poglavlje.

Vlasenicu i Kalesiju. Cilj ovih dejstava bio je dovesti u poluokruženje veći dio teritorije sjeveroistočne Bosne.[343]

U opštini Zvornik nije postojao garnizon bivše JNA, ali su se u februaru i martu 1992. godine povodom referenduma o nezavisnosti u blizini grada stacionirale oklopne, artiljerijske i protivavionske jedinice JNA koje su se povukle iz napuštenog garnizona Jastebarsko u Hrvatskoj. Također su i na srbijanskoj obali Drine utvrđeni artiljerijski položaji kao protuavionsko oružje.[344] Općina Zvornik blokirana je tako što je oklopni bataljon 17. korpusa blokirao sve mostove na rijeci Drini.

Arkanova specijalna jedinica je, nakon užasnih zločina počinjenih u Bijeljini, prebačena u Mali Zvornik u Srbiji, na samoj granici sa Bosnom i Hercegovinom, gdje su bili spremni za napad na Zvornik koji je počeo u srijedu, 8. aprila 1992., što je početak otvorene srbijanske agresije na međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu.[345] Arkanovu jedinicu pratile su i druge jedinice - "šešeljevci", "Beli orlovi", te „Srpska teritorijalna odbrana".[346] Zajedno sa pješadijom JNA, sve ove jedinice djelovale su prema jednom cilju, tako da ćemo ih u daljnjem tekstu zvati jedinicama "srpske vojske".

Ove jedinice dobijale su artiljerijsku podršku iz Srbije. Za područje sjeveroistočne Bosne posebno su bile angažirane snage 17. i 12. korpusa, koje su za vrijeme napada na Zvornik grad držale pod blokadom, dok su arkanovci i ostale specijalne snage, zajedno sa Srpskom teritorijalnom odbranom, masovno ubijale civilno bošnjačko stanovništvo. Međutim, osim uništenja dijela bošnjačkog naroda, arkanovci i ostale specijalne srpske snage imale su i finansijski motiv. O Arkanovim aktivnostima u Bijeljini i Zvorniku u aprilu i maju 1992. godine, general Manojlo Milovanović, načelnik štaba Vojske Republike Srpske, kaže: „Karakteristika Srpske dobrovoljačke garde bila je da je svaki njen povratak iz Republike Srpske i Republike Srpske Krajine bio u kolonama koje je, pored transportera i tenkova, sačinjavao i veliki broj šlepera. Znači, radilo se o pljački".[347] Navodeći ovaj

343 Vahid Karavelić, nav.dj.

344 Stefan Muller, „Izvršenje agresije i masovnog progona u Zvorniku", u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1995., str. 132.-136.

345 Vidi: Vahid Karavelić, nav.dj.

346 Stefan Muller, „Izvršenje agresije i masovnog progona u Zvorniku", u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1995., str. 132.-136.

347 Filip Švarm, „Jedinice", dokumentarni film B92, transkripti intervjua korišteni u ovom filmu dostupni su na: http://www.b92.net/specijal/jedinica/ (pristupljeno 25.7.2007.)

argument, general Milovanović pokušava banalizirati ozbiljnost organiziranosti i koordiniranosti specijalnih jedinica srpskih snaga. Navodeći da je suština Arkanovog djelovanja u Bosni i Hercegovini bila pljačka, general Milovanović, čini se, smatra da je to ujedno negiranje planiranog i organiziranog djelovanja državnih i vojnih organa Srbije, kao i paradržavnih organa bosanskih Srba. Međutim, birokracija sa genocidnim ciljem obuhvatala je veliki broj životnih područja na opštini Zvornik: od sklanjanja srpskih, masovnog ubijanja i deportacije bošnjačkih civila do institucionalne pljačke bošnjačke imovine.

BIROKRATSKE PRIPREME I AGRESIJA

Veliki broj dokaza potvrđuje da su pripreme za agresiju bile dugo planirane, te da je u tim pripremama aktivno učestvovala većina srpskog stanovništva Zvornika. Na osnovu projekta provedenog u Institutu za ljudska prava Ludwig Boltzman u Beču, u okviru kojeg su vođeni detaljni intervjui sa 31 prognanikom iz Zvornika, istraživači su ustvrdili da su:

a) Srbi oružje dobivali organizirano preko JNA ili SDS-a, dok su se Bošnjaci mnogo manje naoružavali, a oružje su dobivali privatno;

b) Ponašanje srpskih stanovnika Zvornika ukazuje na to da su znali za pripremu agresije, jer su već od marta 1992. počeli krajem sedmice organizirano napuštati grad i vraćati se na posao u ponedjeljak; također, u trenutku napada na grad, žene i djeca srpske nacionalnosti nisu bili u gradu jer su ga već napustili.[348]

Na osnovu navednog očigledno je da su se birokratske pripreme za genocid očitovale u raznim segmentima: od organiziranog sklanjanja žena i djece srpske nacionalnosti prije napada na grad, do fizičkog i administrativnog odvajanja policije. Naime, dokumentacija u vezi sa odvajanjem srpske opštine Zvornik svjedoči o tome da je na sjednici održanoj 27. 12. 1991. godine donesena „Odluka o osnivanju Srpske opštine Zvornik", koja je prema ovom dokumentu[349] donesena na osnovu člana 4. „Uputstva o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima od 19. 12. 1991. godine. U skladu sa ovom odlukom, na sjednici održanoj 15. 3. 1992. proglašena je Srpska opština Zvornik.[350] Na istoj sjednici donesena je i odluka kojom se Srpska opština

348 Detaljniji podaci o ovom projektu pogledati u: Stefan Muller, nav.dj., str. 132.-136

349 ODLUKA O OSNIVANJU SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, 27.12.1991, Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

350 ODLUKA O PROGLAŠENJU SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, 15.3.1992., Broj: 01-023-237/92, dokument izdao PREDSJEDNIK SKUPŠTINE SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, JOVO MIJATOVIĆ.

Zvornik udružuje u regije Majevica-Semberija i Birač.[351] Srpska opština Zvornik je veoma spremno već 6. aprila proglasila ratno stanje na području ove samoproglašene opštine.[352]

Napad na Zvornik počeo je 8. aprila, kako sa srbijanske strane, tako i sa bosanskog teritorija. Ovaj napad izveden je teškim oružjem jedinica JNA, dok su Arkanovi snajperisti sa visokih zgrada gađali stanovnike po gradu. Otpor su lahkim oružjem pružali branitelji Bošnjaci, koji su sa pozicije Debelog brda pokušavali odbraniti grad. Međutim, ovaj položaj je pao istog dana.[353]

Nakon zauzimanja Zvornika 9. aprila srpska vojska je počinila zločine po gradu i okolnim selima, tako što je stanovnike ubijala, protjerivala ili otjerala u logore. Stradala su naselja Divič, Donje Snagovo, Novo Selo, Dževanje, Kostjerevo, Drinjača i Sopotnik. Ovo je jedna od prvih akcija srpske vojske koja pokazuje šta je za bošnjačko stanovništvo značila realizacija srpskih strateških ciljeva. Srpska vojska je djelovanjem prema selu Sapna u okruženju ostavila naselja koja su bila gotovo 100 posto bošnjačka: Kozluk, Skočić Kulu i Šepak. Ova naselja su krajem aprila i u maju 1992. doživjela istu sudbinu kao i naselja koja su stradala početkom aprila.[354]

Stanovnici srpskih sela oko Zvornika također su bili spremni za agresiju. Seljaci Srbi iz srpskog sela Snagovo početkom maja 1992. razoružali su svoje komšije Bošnjake iz okolnih sela i selo Liplje pretvorili u koncentracioni logor. Zatočenici su mučeni, ubijani, žene silovane... U samo nekoliko kuća bilo je zatočeno oko 400 ljudi. Stanovnici iz Zvornika i okoline koji su uspjeli pobjeći organizirali su grupe otpora u području Cerske i u Kamenici. O logoru Liplje nisu ništa znali sve dok jedna od zatočenica nije uspjela pobjeći i obavijestiti ih o postojanju logora. Informacija da je logor Liplje čuvalo samo 12 stražara u jednoj smjeni bila je veoma korisna za akciju oslobađanja na koju su se branitelji odlučili. 'U akciji je učestovalo oko 300 ljudi sa svega 36 pušaka', kaže Hazim Karić.[355] Bila je to uspješna akcija, a 1. juni 1992. godine ostao je datum za pamćenje. Logor Liplje je jedini logor u Bosni i Hercegovini koji su u oružanoj akciji oslobodili branitelji Bosne i Hercegovine.[356]

U sjedištu Ujedinjenih naroda informacije o masovnim pogubljenjima

351 ODLUKA O UDRUŽIVANJU SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK U REGIJE MAJEVICA-SEMBERIJA I BIRAČ, Broj: 01-023-247/92"., dokument izdao PREDSJEDNIK SKUPŠTINE SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, Jovo Mijatović.

352 ODLUKA O PROGLAŠENJU RATNOG STANJA NA PODRUČJU SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, br. 01-2/92. od 06.4.1992.

353 Stefan Muller, nav.dj., str. 132.-136.

354 Enver Hadžihasanović; Kadir Jusić; Munib Milišić, nav.dj., strana 73.

355 Intervju: Hazim Karić, Tuzla, 28.5.2007.

356 Intervju: Almasa Hadžić, Tuzla, 28.5.2007.

Bošnjaka stizale su u formi depeša, izvještaja, svjedočenja... Posebno detaljni i upozoravajući bili su izvještaji Tadeusza Mazowietckog, specijalnog izaslanika za ljudska prava. U jednom od ranih izvještaja navode se provjerene informacije o masovnim pogubljenjima, koje su kasnije postale predmetom istraga i procesa pred Haškim tribunalom. U ovom izvještaju navode se užasni detalji ubijanja civila od tzv. paravojnih formacija iz Srbije.[357] Arkanovci i ostale specijalne (tzv. paravojne) formacije imaju odlučujuću ulogu u genocidu nad Bošnjacima kako u Bijeljini, tako i u Zvorniku.

Imovina Bošnjaka koji su protjerani iz bogatih naselja oko Zvornika sistematski je pljačkana mjesecima nakon okupacije grada, što ukazuje na to da ekonomska strana genocida u osnovi ima pljačkaški karakter. Analiza dokumenata Opštine Zvornik svjedoči da je genocidni plan srpskih vlasti podrazumijevao i ekonomsko uništenje bošnjačke zajednice u tom regionu.

Brojne odluke srpskih kolaboracionističkih organa vlasti na nivou Opštine Zvornik koje donosi Krizni štab potvrđuju visoki nivo spremnosti za agresiju. Dokumentacija svjedoči o tome da je i cjelokupna ekonomija u opštini Zvornik bila podređena vojnim planovima. Tako je, recimo, u skladu sa odlukom o proglašenju ratnog stanja, ograničeno i raspolaganje robnim rezervama.[358] U ovom dokumentu stoji da će saglasnost za raspolaganje robnim rezervama davati isključivo Krizni štab Srpske opštine Zvornik. Već 8. 4. 1992. uvodi se radna obaveza[359] koja svjedoči o tome da su svi srpski kapaciteti, i vojni i civilni, već u ranim fazama agresije i genocida bili izuzetno dobro koordinirani i usmjereni prema strateškim ciljevima. Istoga dana, dakle, 8. aprila 1992., donesena je odluka o uvođenju policijskog časa,[360] kao i Naredba o opštoj mobilizaciji.[361]

O tome da su vojne i civilne vlasti bile praktično objedinjene govori i činjenica da Privremena vlada Srpske opštine Zvornik 18. aprila 1992. donosi odluku o formiranju Specijalne jedinice teritorijalne odbrane.[362]

357 United Nations, Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Raporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14. August 1992., str. 9.

358 ODLUKA O OGRANIČAVANJU RASPOLAGANJA ROBNIM REZERVAMA, Broj:01-3/92. Datum 07.4.1992., KRIZNI ŠTAB. Arhiv ICTY.

359 ODLUKA O UVOĐENJU RADNE OBAVEZE NA PODRUČJU SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, Broj. 01-6/92. 08.4.1992., KRIZNI ŠTAB. Arhiv ICTY.

360 ODLUKA O UVOĐENJU POLICIJSKOG ČASA NA PODRUČJU SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, 08.4.1992., KRIZNI ŠTAB. Arhiv ICTY.

361 NAREDBA O OPŠTOJ MOBILIZACIJI, 08.4.19992., broj 02-1/92, SEMBERIJA I MAJEVICA -SRPSKA OPŠTINA ZVORNIK, KRIZNI ŠTAB. Arhiv ICTY.

362 ODLUKA O FORMIRANJU SPECIJALNE JEDINICE TERITORIJALNE OD-

Dan kasnije, Privremena vlada SO Zvornik formira komandu TO Srpske opštine Zvornik.[363] Međutim, na sjednici održanoj 9. maja 1992. donosi se odluka kojom se odgađa formiranje specijalnih jedinica uz obrazloženje da će se čekati rješenje statusa „JNA i statusa zajedničkih jedinica regije SAO Birač i SAO Semberija i Majevica.[364] I ova odluka svjedoči o dobroj koordinaciji, te o hijerarhiji u komandnom lancu, gdje se ništa nije dešavalo slučajno. Očito je da formiranje specijalnih jedinica nije bilo u nadležnosti općinskog nivoa u Zvorniku, već „više komande", koja je očigledno bila JNA.

Ista „vlada" donosi dodatne diskriminatorske odluke prema Bošnjacima, koje su podsjećale na nirnberške rasne zakone protiv Jevreja u Njemačkoj. Prema nirnberškim rasnim zakonima iz 1935., napravljena je razlika između časnog statusa „građanina Reicha" i nečasnog statusa „podanika države".[365] Primjer diskriminatorske politike u Zvorniku ogleda se u aktu od 21. 4. 1992., kada je odlučeno da radnicima koji se nisu javili na posao do tog datuma prestaje radni odnos.[366] Ova odluka odnosi se na Bošnjake i podrazumijeva kršenje osnovnih ljudskih prava, u ovom konkretnom slučaju oduzimanje prava na rad. Već 15. 3. 1992. na sjednici Srpske opštine Zvornik zabranjuje se promet nepokretnostima za sve građane koji nisu srpske nacionalnosti.[367] Osim toga što se građani nesrbi ne mogu baviti prodajom, u članu 7. ove odluke kaže se: „Nepokretnosti na koje imaju pravo svojine pripadnici srpskog naroda na području opštine ne mogu se prodavati i prenositi pripadnicima drugih naroda".[368] Daljnje diskriminatorske odluke su oduzimanje stanarskog prava Bošnjacima.[369] Osnivanje

BRANE, 18. april 1992., dokument izdao: PREDSJEDNIK PRIVREMENE VLADE, Branko Grujić. Arhiv ICTY.

363 ODLUKA O FORMIRANJU KOMANDE TO SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, broj: 01-13/92, 19. 4. 1992. dokument izdao PREDSJEDNIK PRIVREMENE VLADE, Branko Grujić. Arhiv ICTY.

364 ZAKLJUČAK O ODLOŽNOM DEJSTVU ODLUKE O FORMIRANJU SPECIJALNIH JEDINICA TERITORIJALNE ODBRANE, SAO SEMBERIJA I MAJEVICA, SRPSKA OPŠTINA ZVORNIK, Privremena vlada, Broj: 01-023-14/92., dokument izdao PREDSJEDNIK PRIVREMENE VLADE, Branko Grujić. Arhiv ICTY.

365 Vidi: Bernard Brunetau, nav.dj., str. 78.

366 ODLUKA O PRESTANKU RADNOG ODNOSA, SRPSKA OPŠTINA ZVORNIK, Broj: 01-20/92. Dokument izdao: PREDSJEDNIK PRIVREMENE VLADE, Branko Grujić. Arhiv ICTY.

367 ODLUKA O ZABRANI PROMETA NEPOKRETNOSTI, Republika Srpskog Naroda Bosne i Hercegovine, SKUPŠTINA SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, Broj 01-023-244/92., Zvornik 15.3.1992., dokument izdao, PREDSJEDNIK SKUPŠTINE SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, Jovo Mijatović. Arhiv ICTY.

368 Isto.

369 ODLUKA OD 01.5. (broj nejasan) SRPSKA OPŠTINA ZVORNIK, dokument izdao PREDSJEDNIK PRIVREMENE VLADE, Branko Grujić. Arhiv ICTY. U ovoj odluci se

agencije za razmjenu nekretnina deset dana nakon ove odluke dodatni je pokušaj da se legitimizira pljačka nekretnina u vlasništvu Bošnjaka.[370] U iste svrhe poslužila je i odluka kojom se napušteni stambeni prostor stavlja u vlasništvo Privremene vlade Srpske opštine Zvornik.[371]

Ove odluke poslužile su Srpskoj opštini Zvornik da oduzme imovinu od izbjeglih Bošnjaka. Međutim, pošto je veliki broj Bošnjaka izbjegao, srpske vlasti uputile su proglas kojim su se Bošnjaci pozivali na povratak svojim kućama. Taj proglas se emitovao na Radio Zvorniku, Radio Loznici i TV Beograd. Veliki broj Bošnjaka koji su povjerovali da će povratkom i registracijom vlasništva uspjeti zaštititi svoju imovinu, vratio se u Zvornik. Međutim, nakon njihovog povratka uslijedile su kontrolirane masovne deportacije. Vrlo brzo je postalo jasno da je proglas bio samo klopka za odbjegle muškarce iz reda bošnjačkog naroda. Naime, navodnu registraciju vlasništva u opštini mogli su da obave samo muškarci. Prilikom registracije u opštini Bošnjaci su hapšeni, a prije prebacivanja u logor morali su se odreći svog vlasništva ili ga prenijeti na Srpsku opštinu Zvornik.[372] Pobrojani dokumenti koje je izdala Srpska opština Zvornik ovim činom realizirali su se u svom potpunom značenju.

Koliko je organizacija na Srpskoj opštini Zvornik dobro funkcionirala, te koliko je genocid bio kontroliran i organiziran, govori i dokument od 12. aprila kojim se uređuje način sahrane poginulih u Zvorniku i okolini. Prema ovoj naredbi, Bošnjaci su bili sahranjivani u groblje Kazambašča kod Zvornika, a u groblje Karakaj oni koji su pravoslavne nacionalnosti.[373] U ovom dokumentu se kaže: „Sahranjivanje leševa osim onih koje preuzme bliža rodbina vršiti bez mrtvačkih sanduka, ali prije zatrpavanja zemljom prekriti slojem slame, sijena, lišća i sl".[374] Samo sedam dana kasnije,

---

ne spominju eksplicitno Bošnjaci, već se kaže da će se oduzeti imovina onim vlasnicima društvenih stanova i porodičnih stambenih zgrada koji do 15. maja ne počnu koristiti svoju imovinu. Naime, sasvim je jasno da se to odnosi na protjerane Bošnjake koji nisu u mogućnosti „koristiti svoju imovinu". U ovoj odluci se također navodi da će se imovina koja se ne koristi dati na korištenje građanima koji za to ispunjavaju uslove.

370 ODLUKA O OSNIVANJU AGENCIJE ZA RAZMJENU NEKRETNINA, SAO SEMBERIJA I MAJEVICA, SRPSKA OPŠTINA ZVORNIK - Privremena vlada. Broj:01-023-16/92., Zvornik, 11.5.1992., dokument izdao PREDSJEDNIK PRIVREMENE VLADE, Branko Grujić. Arhiv ICTY.

371 ODLUKA O PREUZIMANJU NAPUŠTENOG SLOBODNOG STAMBENOG I POSLOVNOG PROSTORA NA PODRUČJU SRPSKE OPŠTINE ZVORNIK, Privremena vlada, Broj: 01-023-27/92., 16.5.1992. Arhiv ICTY.

372 Stefan Muller, nav.dj., str. 137.-141.

373 NAREDBA O ODREĐIVANJU MJESTA ZA SAHRANU LEŠEVA I NAČINU SAHRANE OSOBA POGINULIH U RATU U GRADU ZVORNIKU SA OKOLINOM..., 12.4.1992. Arhiv ICTY.

374 Isto.

osnovana je Komisija za asanaciju bojišta na području opštine Zvornik. Osnivanje ove komisije svjedoči o masovnim ubistvima Bošnjaka. Jedan od članova ove komisije bio je i Slobodan Milosavljević, zastavnik I klase, kao predstavnik JNA.[375]

U arhivi dokumenata Srpske opštine Zvornik postoji i dokument koji potvrđuje umiješanost Srpske pravoslavne crkve u pljačku bošnjačke imovine. Naime, u oktobru 1992. godine, Srpska opština Zvornik dodijelila je srpskoj pravoslavnoj crkvenoj opštini Roćević obilate količine građevinskog materijala. U članu 3. ove odluke kaže se: „Građevinski materijal preuzeti sa stovarišta u Kozluku i Gornjem Šepku."[376] Crkvenim zvaničnicima kojima je dodijeljen ovaj građevinski materijal bilo je sasvim jasno da je građevinski materijal sa stovarišta u Kozluku i Gornjem Šepku pripadao Bošnjacima koji su protjerani sa svojih imanja, ali im to nije smetalo.

Osim krađe bošnjačke imovine, pravoslavna crkva imala je vrlo aktivnu ulogu u pokrštavanju Bošnjaka u Zvorniku, ali i u ostalim gradovima istočne Bosne. O tome svjedoče i dokumenti o promjeni imena u kojima se jasno vidi da su Bošnjaci radi opstanka morali mijenjati imena u srpska.[377] Da je praksa pokrštavanja imala sistemski karakter govori ista vrsta dokumenta koja se odnosi na pokrštavanje Bošnjaka u opštini Bratunac.[378]

Konačno, uloga Srpske pravoslavne crkve u genocidu nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini reflektovala se i godinama nakon rata, a primjeri se mogu naći širom Republike Srpske. Jedan od najeklatantnijih primjera jeste izgradnja crkve u dvorištu kuće Fate Orlović u Konjević Polju. Naime, zbog činjenice da je na njenom privatnom vlasništvu, dakle u dvorištu njene kuće, u vrijeme dok je bila prognana iz Konjević Polja sagrađena pravoslavna crkva, Fata Orlović protestuje već godinama. Pravoslavna crkva odbija srušiti bespravno izgrađenu crkvu, a zbog legitimnih zahtjeva da se ispoštuju njena osnovna ljudska prava, protiv Fate Orlović podnesena je krivična prijava Općinskom sudu u Srebrenici. Pravoslavna crkva se, i pored poziva javnosti, nije javno očitovala o procesu koji se vodio protiv Fate

375 NAREDBA O FORMIRANJU KOMISIJE ZA ASANACIJU BOJIŠTA, Broj 03-8/92, Zvornik, 19.4.1992., dokument izdao PREDSJEDNIK PRIVREMENE VLADE, Branko Grujić. Arhiv ICTY.

376 ZAKLJUČAK O DODJELI GRAĐEVINSKOG MATERIJALA SRPSKOJ PRAVOSLAVNOJ CRKVENOJ OPŠTINI ROĐEVIĆ, Zvornik, 3.10.1992, broj 01-023-344/92. Dokument izdao PREDSJEDNIK IZVRŠNOG ODBORA, Radosav Perić. Arhiv ICTY.

377 SJB Sekovici. Dep. broj 13-4/09-46/95. Dana: 17.5.1995. CENTAR JAVNE BEZBJEDNOSTI ZVORNIK. U dokumentu se navode imena lica bošnjačke nacionalnosti kojima su imena promijenjena u srpska. Arhiv ICTY.

378 SJB Bratunac, Depeša broj 20.; 20. marta 1995. Upućeno SJB Zvornik. Na listi je 16 imena Bošnjaka koji su promijenili imena u srpska. Arhiv ICTY.

Orlović.[379] No i u Drugom svjetskom ratu, pored već poznate uloge crkve u podržavanju četništva u genocidu nad Bošnjacima,[380] srpsko pravoslavno sveštenstvo imalo je i aktivnu ulogu u ubistvima i progonu Jevreja. Metropolit Josif je zvanično, 30. januara 1942., zabranio razgovor Jevreja sa srpskim pravoslavljem i tako uništio mogućnost opstanka Jevreja u Srbiji.[381]

Tokom istraživanja o prirodi zločina u gradu Zvorniku, istraživači Instituta Ludwig Boltzmann došli su do zaključka da je (s obzirom na ranije stacioniranje i prikupljanje jedinica bivše JNA iz različitih korpusa koji su bili potčinjeni Prvoj vojnoj oblasti u Beogradu, a pod komandom iskusnih oficira Pavlovića i Pejića, te angažovanje tzv. paravojnih, odnosno specijalnih snaga iz Srbije) napad na Zvornik morao biti predviđen ranije usvojenim planom.[382]

Ova mikroanaliza birokratskog aparata Srpske opštine Zvornik također ilustrira neophodnost planiranja, ali i kompleksnost provođenja genocida kojeg nije moguće izvršiti bez angažmana cjelokupne zajednice naroda koji je angažiran kao počinilac genocida: u Zvorniku, kao i u brojnim drugim gradovima u različitim historijskim periodima i primjerima, u provođenju genocida angažman su imali kako opštinski činovnici, crkveni zvaničnici, vojnici tako i susjedi žrtava genocida.

Dokumente analizirane u ovom tekstu potpisao je Branko Grujić, koji je bio na funkcijama predsjednika kriznog štaba, opštine, privremene vlade i ratnog štaba u Zvorniku. Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije podiglo je 12. avgusta 2005. godine optužnicu za ratni zločin protiv civilnog stanovništva iz Zvornika protiv Grujića i još šest odgovornih osoba. Prema ovoj optužnici, Branko Grujić i ostali optuženi su za prisilno preseljenje 1.822 civila iz sela Kozluk i Skočić, te za zločine u Domu kulture u Čelopeku, zločine na poljoprivrednom dobru Ekonomija i mjestu zvanom Ciglana. Iako su zločini počinjeni nad civilima u ovoj optužnici opisani do u detalje, optužnica je postavljena u kontekst „građanskog rata" i očigledno je učinjen napor da se od odgovornosti zaštiti država Srbija. Međutim, odgovornost države Srbije za genocid nad Bošnjacima posebno je očigledna u ovom slučaju, u kojem je državna birokracija imala ključnu ulogu. Koliko je teško prikriti učešće državne birokracije govore i neprikladne

379 "Fata Orlović: „Pitat ću sudiju je li ga sramota", intervju sa Fatom Orlović, *Dnevni Avaz*, 16.2. 2007., str. 3.

380 O ulozi crkve u genocidu nad Bošnjacima vidi: Michael A. Sells, *Religion and Genocide in Bosnia*,University of California Press, Berkley; Los Angeles; London, 1998.

381 Vidi Philip J. Cohen, nav.dj.,str. 102. Za tekst Naredbe od 30. januara 1942. vidi: Metropolit Josif Skopski, "Naredba vojnog zapovjednika za Srbiju o zabrani prelaza Jevreja u drugu veru", *Glasnik Srpske pravoslavne crkve*, Beograd, 1.3.1942., str. 12.

382 Stefan Muller, nav.dj., str. 135.

formulacije u optužnici u kojoj se kaže da je Komesarijat za izbjeglice Republike Srbije posredovao u preseljenju jer su bili ubijeđeni da se radi o „dobrovoljnom preseljenju", ali da su za vrijeme boravka u Paliću u blizini mađarske granice svi oštećeni „bili smešteni u jedan ograđeni prostor bez mogućnosti napuštanja, i po pribavljanju putnih isprava za nosioce članova domaćinstva, svi prebačeni u Republiku Mađarsku, a u napuštene kuće oštećenih sela Kozluka, okrivljeni uselili civilna lica srpske nacionalnosti izbjegla iz drugih mjesta Bosne i Hercegovine".[383] O prisilnoj deportaciji iz Kozluka i učešću Republike Srbije u tom procesu autentično je u slučaju Milošević svjedočio Fadil Banjanović Bracika 19. maja 2003. godine. Banjanović je opisao proces prisilnog preseljenja koji je započeo 26. jula 1992. godine, kada su u Kozluk upale specijalne snage iz Republike Srbije sa lokalnom policijom. U Banjanovićevom svjedočenju jasno je naglašena uloga Srbije i srpskih snaga u prisilnom preseljenju, ali i otimanju bošnjačke imovine.[384]

383 Tekst ove optužnice pod naslovom Slučaj „Zvornik" vidi pod: http://www.hlc.org.yu/srpski/Nacionalna_suđenja (pristupljeno 17.2.2007.).

384 Transkript svjedočenja Fadila Banjanovića Bracike, slučaj Milošević, (IT-02-54), 19.5.2003. Arhiv ICTY.

VLASENICA: DJECA VOJNICI I KONCENTRACIONI LOGORI

Opština Vlasenica podijelila je sudbinu svih ostalih gradova u Bosni i Hercegovini koji su teritorijalno ulazili u planove Velike Srbije. Koordinirano naoružavanje srpskog stanovništva provodilo se prema istom principu kao i u ostalim gradovima i selima istočne Bosne. Vlasenica također nije izuzetak u korištenju svih kapaciteta teritorije i mobilizacije svih slojeva stanovništva za genocid nad Bošnjacima. Na primjeru Vlasenice ova mobilizacija je provedena u ekstremnoj mjeri tako što su u nekim srpskim selima oko Srebrenice mobilizirani i maloljetni dječaci. Upotreba 'djece vojnika' karakteristika je genocida u Africi. Djeca vojnici korišteni su u Ruandi, a posljednji izvještaji iz Sudana potvrđuju alarmantno korištenje djece u genocidne svrhe.[385]

S obzirom na to da je u Vlasenici postojao jedan od najvećih koncentracionih logora u istočnoj Bosni, fokusirat ćemo se na ove događaje, i to ne samo iz perspektive mučenih zarobljenika, nego i iz perspektive mučitelja. Naime, Dragan Nikolić Jenki procesuiran je po osnovu optužbi za zločin protiv čovječnosti za mučenje zatvorenika u logoru Sušica, u kojem je bio komandant. Zločinac Nikolić je prije rata bio običan čovjek, bez kriminalnog dosjea, bez nacionalističkih ispada i podjednako se družio i sa Bošnjacima i sa Hrvatima. Ono što mnoge istraživače genocida zanima jeste vječito pitanje: šta je to što čovjeka pokrene na činjenje tako monstruoznih djela protiv drugih? S obzirom na to da su na području Vlasenice počinjeni užasni zločini, prvo ćemo napraviti kratak presjek događaja i počinjenih zločina na ovom području.

Okupacija Vlasenice i apsurdna podjela

Opština Vlasenica nalazi se u istočnoj Bosni i Hercegovini, oko 50 kilometara zapadno od granice sa Srbijom i oko 120 kilometara sjeveroistočno od Sarajeva. Prema popisu iz 1991. godine, opština je imala 33.817 stanovnika, od čega su oko 55% bili Muslimani, 43% Srbi, a 2% su se izjasnili kao "ostali". Grad Vlasenica nalazi se na području istoimene opštine. Godine 1991. grad Vlasenica je imao oko 7.500 stanovnika, od čega oko 65% Muslimana i 35% Srba.[386] Još od početka rata u Sloveniji, Vlasenica je

385 Za detaljne informacije o korištenju 'djece vojnika' u Africi vidi izvještaj „Child Soldiers" na web stranici Amnesty International, http://web.amnesty.org/pages/child-soldiers-africanchild-eng. (pristupljeno 11.1.2007.)

386 Vidi: Predmet Dragan Nikolić, „Logor Sušica" (IT-94-2). Arhiv ICTY.

praktično postala okupaciona zona. Prema izjavama svjedoka, ali i prema raspoloživim dokumentima, još od jeseni 1991. u Vlasenici, u rejonu Milića bio je stacioniran brdski bataljon JNA.[387] Izet Redžić, koji je u periodu 1990.-1992. u Vlasenici bio predsjednik Izvršnog odbora Skupštine opštine, jedan je od ključnih očevidaca naoružavanja srpskog naroda i podizanja nacionalnih tenzija. Prema njegovim riječima, vojska u Milićima bila je ekskluzivno - a prema simbolima i transparentno - srpska vojska. „To je bila paramilitarna brigada sa oko 1.200 ljudi. Bili su bradati, mnogi od njih su imali četnička obilježja. Mi smo znali da okolo, u vlaseničkim brdima i šumama ima vojnih snaga i da vojska zauzima položaje, jer je također u jesen 1991. vlaseničkom Biraču zabranjeno da vrši ekploataciju šuma. Tenkovi su bili smješteni u Lukić polju, Jastebarskom, i danonoćno su putovali na relaciji Milići-Šekovići".[388]

U januaru 1992., Srbi iz Vlasenice i osam susjednih opština proglasili su ovo područje "Autonomnom oblasti Birač" u sastavu Savezne Republike Jugoslavije. Rukovodstvo SDA radilo je na spuštanju tenzija i zbog toga su udovoljili svim zahtjevima SDS-a, između ostalog i zahtjevu za podjelom opštine na srpsku i muslimansku. Sporazum o podjeli opštine Vlasenica potpisan je 11. 4. 1992. Sporazum je napisan na sedam gusto kucanih stranica, a koliko je apsurdan govori i detaljan opis teritorije koju obuhvata srpska opština Vlasenica: „Granica Srpske opštine Vlasenica prelazi sa mosta na Jadru u Kušlatu, ide na zapad do kote 67....(.....).... ide prema istoku zatim ide prema jugu istočnom stranom Slavke Novakovića kuće, zatim skreće prema zapadu ispod Galiba Alihodžića kuće do kuće Mirona Ostojića...."[389]

Prema riječima Izeta Redžića, jednog od potpisnika ovog sporazuma: „Taj je zahtjev imao cilj isprovocirati narod da se dijeli. Htjeli su da dignu tenzije, a Alija Izetbegović mi je rekao da ne paničim, već da smirim situaciju, da ljudi ne bježe i da udovoljim svim srpskim zahtjevima".[390] Međutim, popustljiva politika SDA i očita nespremnost Bošnjaka za rat nisu

387 Vidi dokument AIIZ, inv. br. 2-2809, Izjava načelnika štaba 216. brdske brigade potpukovnika Asima Džambasovića u kojem se govori o mobilizaciji, kao i očiglednoj saradnji JNA sa vrhom SDS-a. Na kraju ovog izvještaja se kaže: "Pravac H. Pijesak-Vlasenica-Zvornik nije bilo potrebno izviđati jer tamo je već bilo dislocirano ljudstvo 3. bb (brdskog bataljona-prim.E.B.) u rejon s. Milići..."

388 Intervju: Izet Redžić, Tuzla, 17.7.2006.

389 PROTOKOL SPORAZUMA PREDSTAVNIKA SRPSKOG I MUSLIMANSKOG NARODA, KOJEG SU OVLASTILI PREDSTAVNICI PARLAMENTARNIH STRANAKA I SAVJETA ZA MEĐUNACIONALNU SARADNJU O TERITORIJALNOM RAZGRANIČENJU OPŠTINE VLASENICA I KONSTITUISANJU NOVIH OPŠTINA, VLASENICA, 11. 4. 1992.,. Arhiv ICTY.

390 Intervju: Izet Redžić, Tuzla, 17.7.2006.

rukovodstvo SDS-a ubijedili da odustanu od ratne opcije. Ovo je, naime, jedan od primjera da teorija o tome da je srpska agresija samo odgovor na provokacije Bošnjaka i Hrvata, koju zagovaraju brojni srpski propagandisti, zaista nema utemeljenje u stvarnosti. Već početkom aprila počeli su oružani incidenti i pucanje na bošnjačka sela. Veoma napeta situacija bila je u Neđeljištima, Šadićima i Cikotskoj rijeci. Opštinska delegacija se odlučuje na obilazak terena. U toj delegaciji bili su Izet Redžić, Milenko Stanić, njegov zamjenik, te dvojica predstavnika MUP-a Vlasenice. U Neđeljištima su naišli na smotru četnika. Kako kaže Redžić: „Bili su naoružani puškomitraljezima, imali su SMB uniforme, a na kapama kokarde".[391]

Na izlasku iz Lazarevića, Izet Redžić i njegova delegacija susreli su se sa prizorom u koji im je bilo teško povjerovati. „Na jednom mjestu okružilo nas je oko 40-50 dječaka, u uzrastu od 12-15 godina i svi su imali automatske cijevi. Bio sam šokiran, to je bio prizor kao iz filmova - nisam mogao vjerovati da je neko naoružao djecu. Pitao sam ih ko im je dao to oružje i što će im, a oni su odgovorili: 'Dala nam je JNA jer hoće muslimani da nas kolju'. Objašnjenje za naoružanu djecu bilo je jasno, njihovi očevi su bili na položajima u šumama, bili su već mobilisani, tako da su djecu ostavili u selu sa puškama".[392]

Približno 21. aprila 1992., srpske snage preuzele su vlast u Vlasenici i proglasile je srpskim gradom. Prema priznanju Dragana Nikolića: „Vojnici JNA, uključujući i vojnike koji su bili iz Novosadskog korpusa iz Srbije, paravojne snage i vojnici mještani učestvovali su u preuzimanju vlasti u gradu. Tokom dana, policijska kola vozila su po Vlasenici i preko zvučnika davala ultimatum muslimanima da predaju svoje oružje. Muslimansko stanovništvo povinovalo se ultimatumu i nije pružilo otpor."[393]

I u Vlasenici, kao i u Zvorniku, Foči, Višegradu... te brojnim drugim gradovima pod okupacijom, državna birokracija je preduzimala diskriminatorne mjere prema Bošnjacima. Nakon preuzimanja vlasti, za muslimane i drugo nesrpsko stanovništvo uslovi u opštini su se pogoršali. Srpske vlasti otpustile su muslimane i druge nesrbe sa njihovih radnih mjesta i ograničile im podizanje novca iz banaka. Muslimanima i drugim nesrbima nije bilo dozvoljeno da putuju bez specijalnih propusnica. Muškarci muslimani često su hapšeni i dovođeni u policijsku stanicu na saslušanje. Ponekad su ta saslušanja pratila premlaćivanja i ubistva.[394]

391 Isto.
392 Isto.
393 Vidi: Predmet Dragan Nikolić, (IT-94-22), Presuda. Arhiv ICTY.
394 Isto, optužnica, priznanje i presuda.

TRAGEDIJA SELA OKO VLASENICE: GEOGRAFIJA I GENOCID

Prvo nastradalo selo vlaseničke opštine bilo je selo Đile. Stanovnici sela Đile nisu vjerovali da će ih napasti njihovi susjedi Srbi iz sela Rupovo Brdo.[395] Jedan od razloga što je selo Đile prvo stradalo jeste njegov geostrateški položaj. Naime, putni pravac Milići-Đile-Podravanje-Zeleni Jadar-Skelani je put koji Vlasenicu povezuje sa Srebrenicom i dalje prema Srbiji. Osim toga, to je jedini put do rudnika boksita koji se nalazi u području Gunjaci.[396] U maju 1992. mještani bošnjačkih sela Nurići, Štedra, Štedrići, Bešići, Bašča, Vrsinje, Durići, Pijuci, Zaklopača, postali su žrtve srpske kampanje istrebljenja.

„Domaći četnici osmog maja 1992. opkoljavaju selo Pijuke i upadaju u selo Duriće, udaljeno oko sedam kilometara od Vlasenice. Na prevaru i podmuklo, dojučerašnje komšije okupljaju stanovnike sela Pijuci da se navodno dogovore kao komšije. Glavni egzekutor ovog zločina je Hajan Tešić iz Tikvarića, opština Vlasenica. Ispred prodavnice Huseina Musića okupljaju se Mustafa Musić, Muhamed Musić, Adem Musić, Rasim Fetahović, Musa Fetahović, Bajro Durić, Šaćir Vejzović, Himzo Vejzović, Hasib Vejzović, Esad Durić i Salko Patković. Uslijedilo je mučenje."[397]

Opisi mučenja su strašni. Žene koje su preživjele svjedoče da su znale i imena i lica mučitelja.[398] Osam dana kasnije, kampanja istrebljenja došla je do sela Zaklopača, na samom ulazu u selo Miliće, na komunikaciji Vlasenica-Milići, koja je u agresivnim srpskim planovima bila od velike strateške važnosti. Selo je opkoljeno, dio stanovništva uspio je pobjeći prema Jadru, a svi koji su ostali ubijeni su bez upozorenja. U selu Zaklopača živjelo je 437 Bošnjaka i 146 Srba. Prema izjavama preživjelih, u zločinima su učestvovali njima poznati Srbi iz Zaklopače i susjednih sela, zajedno sa rezervistima JNA koji su došli iz Zalukovika. Niko od stanovnika Zaklopače nije bio naoružan. Tog 16. maja, za manje od sat vremena ubijeno je 60 ljudi. Samo su rijetki preživjeli.

„Negdje oko 17.00 sati istog dana, čuli su se prvi pucnji. Bježali smo u pravcu našeg mejtefa, odnosno u pravcu obližnjeg brda. Na raskršću kod mejtefa nas trojica smo pošli u lijevu stranu, a ostali mještani su bježali na desnu stranu. Uspjeli smo se skloniti neposredno ispred kuće Zekanović Jovana, pretpostavljajući da četnici neće napadati na srpske kuće. Tu smo ostali negdje oko pola sata koliko je trajala pucnjava kroz naše selo. Po pre-

395 Intervju: M.Z., Tuzla, 13.12.2006.

396 Intervjui: Mehmed Kulo, Tuzla, 02.3.2007.; Munib Gabeljić, Sarajevo, 10.5.2007.

397 Nermina Mahmutbegović, „Vlasenica" u knjizi *Zločinci i žrtve*, REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA, DRŽAVNA KOMISIJA ZA PRIKUPLJANJE ČINJENICA O RATNIM ZLOČINIMA, OPŠTINSKA KOMISIJA ŽIVINICE, 1995., str. 54.

398 Isto.

stanku pucnjave četnici su se počeli skupljati, a zatim su uz sirene svojih vozila napustili naše selo i otišli u pravcu Milića".[399]

Među ubijenima bio je veliki broj žena, djece i staraca. Svjedoci tvrde da su izbrojali 60 tijela žrtava.[400] Svjedočenja preživjelih Bošnjaka zvučala su strašno, gotovo nevjerovatno. Većina stranih novinara mnoge priče o počinjenim zločinima uzimala je sa rezervom. Međutim, ekshumacija civila u selu Zaklopača, pokazala je monstruoznost zločina.[401]

Sela Piskavice i Džamdžići meta su napada 18. maja. Scenarij je isti kao u svim selima i mjestima u istočnoj Bosni. Selo je opkoljeno, pale se kuće i odreda se ubija sve što se kreće. Strategija je poznatija kao „spaljena zemlja". Ubice su ponovno poznatih lica i imena. Ubistvima i istrebljenju Bošnjaka iz sela oko Vlasenice prethodilo je razoružavanje ovih sela, koje je obavljeno dobrovoljno i bez incidenata. Nakon što su pobili i protjerali mještane sela oko Vlasenice, srpske snage u selu Derventa formiraju Derventski bataljon koji će kasnijom transformacijom dobiti naziv Drugi bataljon milićke brigade. Osim pješadijskih jedinica, ovaj bataljon bio je naoružan tenkovima, transporterima i artiljerijom. Transporteri i tenkovi bili su stacionirani uglavnom u području Rupovog brda, odakle su imali dobar pregled i mogućnost da tenkovima i artiljerijom gađaju kuću po kuću u području Sućeske koje srpske snage nisu uspjele okupirati, jer su Bošnjaci u spontanom otporu uspjeli odbiti prvi val agresije.[402] Akcije razoružavanja Bošnjaka predvodila je vlasenička SJB sa Radomirom Bjelanovićem na čelu.[403] Dakle, sasvim je jasno da su akcije srpske vojske izvršene s ciljem istrebljenja civilnog stanovništva i da nikako nisu mogle imati vojno opravdanje. Preživjeli Bošnjaci se kriju po vlaseničkim brdima. Mnogi od njih bježe prema Cerskoj i pridružuju se oružanom otporu.

LOGOR SUŠICA

Mnogi Bošnjaci pobjegli su iz vlaseničkog kraja, a počevši od maja 1992. pa do septembra 1992., oni koji su ostali bili su ili prisilno protjerani ili uhapšeni. U septembru 1992. godine u Vlasenici više praktično nije bilo nijednog Bošnjaka ni pripadnika drugog nesrpskog stanovništva.[404] Srpske

399 Isto, izjava građanina N.N. koju je dao 10. marta 1993. godine.

400 Isto. Vidi također: svjedočenje Dragan Nikolić, predmet (IT-94-2), 9.10.2003., str. 38.-40. Arhiv ICTY.

401 U vezi sa prvim uvid u masovnu grobnicu Zaklopača vidi dokument MUP Tuzla-Odjeljenje kriminalističke tehnike-Broj: 09-01/2-8-230-275/98, dana 01.7.1998. godine. Foto dokumentacija identificirane masovne grobnice. Arhiv MUP-a Tuzla.

402 Intervju: Mehmed Kulo, Tuzla, 02.3.2007; Munib Gabeljić, Sarajevo, 10.5.2007.

403 Intervju: Šerif Ramić, Tuzla, 13.12.2006.

404 Predmet Dragan Nikolić, (IT-94-2), Optužnica, 31. 10. 2003. Arhiv ICTY.

snage su uhapšene Bošnjake i druge nesrbe u početku držale ili u mjesnoj školi ili u mjesnom zatvoru u Vlasenici. Približno krajem maja ili početkom juna 1992., srpske snage su osnovale zatočenički logor u Sušici, glavni zatočenički objekat na području Vlasenice, i tamo slale uhapšene Bošnjake i druge nesrbe. Logorom Sušica upravljala je vojska i lokalna milicija. Logorski stražari bili su po pravilu vojnici iz tog kraja.

Logor Sušica nalazio se otprilike na kilometar od grada Vlasenice, u vojnom objektu koji je ranije korišten kao skladište vojne opreme. Prije prisilnog premještanja, nesrbi su obično morali da potpišu dokument s izjavom da to područje napuštaju dobrovoljno i da se odriču svoje imovine. Logor Sušica bio je dio sistemske kampanje istrebljenja bošnjačkog naroda sa tog područja. Dokumenti su opet nepobitni dokazi. U obrazloženju dokumenta koji je 31. 5. 1992. potpisao komandant, major Svetozar Andrić, stoji:

„Na osnovu Odluke vlade SAR Birač kojom je regulisano iseljavanje muslimanskog življa sa područja SAO Birač

NAREĐUJEM

1. Organizovati logor u Vlasenici i isti obezbediti u duhu međunarodnih pravila.

2. Zabranjujem samovoljno donošenje odluke o fizičkoj likvidaciji zarobljenika..."[405]

Dakle, na osnovu ovog dokumenta može se vidjeti da je postojala odluka o iseljavanju Bošnjaka, dok osnivanje logora govori o namjeri njihovog istrebljenja. Tačka dva u kojoj se zabranjuje samovoljna fizička likvidacija zarobljenika vrlo jasno naglašava da je likvidacija dozvoljena, ali da ju je potrebno izvesti u organiziranom i planskom maniru.

Logor Sušica sastojao se od dvije glavne zgrade: skladišta ili hangara, a postojala je i manja kuća koju su stražari i zapovjednik logora koristili za ispitivanje zatočenika. Prema informacijama koje su ustanovljene u predmetu Nikolić pred ICTY-jem, u periodu od kraja maja do oktobra 1992., u logoru Sušica zatočeno je čak 8.000 civila iz Vlasenice i okolnih sela. U prosjeku je u Sušici boravilo između 300 i 500 zatočenika. Većina zatočenih žena, prije nego što su prebačene u Kladanj ili Cersku, bile su podvrgavane silovanju. Prema riječima jedne od zarobljenica iz sela Pijuci: „Naime, stalno se dogadalo da je Nikolić Dragan zvani „Jenki" dolazio u sobe i prstom pokazujući na određene žene odnosno djevojke, naređivao istim da

405 Komanda brigade SV Birač dana 31.5.1992. godine, Šekovići, Obezbeđenje zarobljenika; u potpisu komandant Svetozar Andrić. Egzibit D731 u slučaju Orić (IT-03-68). Arhiv ICTY.

izađu, a potom ih je negdje odvodio i nakon sat, pa i duže vremena, vraćao nazad.(...) Među njima je bila jedna djevojčica od 13 godina".[406]

Dragan Nikolić je priznao da je zatočenike podvrgavao atmosferi terora stvorenoj ubijanjem, premlaćivanjem, seksualnim zlostavljanjem i drugim fizičkim i psihičkim zlostavljanjem zatočenika, te nečovječnim životnim uslovima u kojima im je bila uskraćena odgovarajuća ishrana, voda, medicinska njega, uslovi za spavanje i nužnici.

Ovim priznanjem Nikolić je prihvatio odgovornost za zločin protiv čovječnosti i, prema sopstvenom priznanju, odgovornost za smrt devetorice Bošnjaka. Njegove žrtve bili su:

Durmo Handžić, Asim Zildžić, Rašid Ferhatbegović, Muharem Kolarević, Dževad Sarić, Ismet Zekić, Ismet Dedić, Mevludin Hatunić i Galib Musić.

Sredinom juna 1992. Dragan Nikolić sa drugim stražarima ušao je u zloglasni hangar i tukao ih do smrti. Asim Zildžić tu noć nije preživio. Durmo Handžić jeste. Sljedeću noć, dok je ležao u samrtnim mukama, Dragan Nikolić je ponovo došao. Nije trebalo dugo da ga tuče, jer je Durmo Handžić već bio na samrti. Pokopala su ga četvorica logoraša: Rašid Ferhatbegović, Muharem Kolarević, Dževad Sarić i Ismet Zekić. U narednih deset dana likvidirani su i oni. Osim imena ubijenih, u optužnici se redaju i imena onih koje je Nikolić mučio: Fikret "Cice" Arnaut, Sead Ambesković, Hajrudin Osmanović i Ređo Čakisić. Hajrudin Osmanović je jednog dana izveden iz hangara i nikada ga niko više nije vidio. Međutim, zbog nemogućnosti da se dokaže njegova smrt, on je u Nikolićevoj optužnici stavljen u kategoriju „mučenje".

Ono što je posebno strašno u Nikolićevom priznanju jeste da je uživao mučeći zarobljene Bošnjake. Svjedokinja pod šifrom SU-032, izjavila je: „Optuženi je uživao dok je tukao žrtve. Znam lično, dok je tukao Fikreta Arnauta, da je uživao, da ga je čak tukao i po pet puta dnevno".[407] Nikolić je Bošnjake tukao do nesvijesti, da bi ih potom polijevao vodom, pa opet tukao. Kad su ih zatočenici koje je tukao molili da ih ubiju, on je često odgovarao da je „jedan metak skup za muslimane".[408]

Mnogi koji su poznavali Dragana Nikolića prije rata nisu mogli vjerovati da je sposoban za djela koja su navedena u optužnici protiv njega, a koja je i priznao u pogodbi sa ICTY-jem. Prije rata, kako smo već naveli, Nikolić

406 Izjava građanke N.N. koju je dala 02.3.1993.godine. Originalna izjava sa vjerodostojnim potpisom pohranjena je u arhivu „Komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla".

407 Vidi Presuda u slučaju Dragan Nikolić, (IT-94-2), paragraf 25. Arhiv ICTY.

408 Isto.

je bio prosječan stanovnik Vlasenice. Nije bio nacionalistički orijentiran i više je, prema svjedočenju Vlaseničana, imao prijatelja među Bošnjacima nego Srbima.[409] Svaki od zločinaca koji su se pojavili pred ICTY prošao je kroz evaluaciju psihologa, međutim, ti psihološki profili su pod embargom i nisu dostupni javnosti. Jednog dana kad se skine oznaka tajnosti sa tih dokumenata, bit će to značajna građa za one istraživače genocida koji pokušavaju naći odgovor na pitanje: „Šta se desi običnim ljudima koji iz uloge dobroćudnog komšije u veoma kratkom roku uspješno prihvate uloge masovnih ubica"? Krajem juna 1992., veliki broj zatočenih muškaraca prebačen je iz ovog logora u veći zatočenički logor Batković blizu Bijeljine na sjeveroistoku Bosne i Hercegovine. Većina zatočenih žena i djece prebačena je ili u Kladanj ili u Cersku, na slobodnu teritoriju.

Logori u istočnoj Bosni, od kojih je logor Sušica bio jedan od najvećih, za razliku od logora u sjeverozapadnoj Bosni, bili su nedostupni. Razlozi su bili blizina Srbije, te problem sa protokom informacija. Sve informacije o Sušici koje su međunarodne organizacije dobile bila su svjedočenja preživjelih. Novinar američkog New York Timesa Roger Cohen uputio se u istočnu Bosnu 1994. godine u potrazi za srpskim svjedocima koji bi potvrdili svjedočenja bivših logoraša. Uz pomoć lokalnog vozača uspijeva doći do Pere Popovića koji je bio stražar u koncentracionom logoru Sušica. Pero Popović bio je veoma potresen svim strahotama u kojima je kao stražar bio neminovni učesnik. Pristao je da svoju priču ponovi i pred istraživačima koji su radili za američku vladu. Njegovo svjedočenje bilo je najjači element optužnice protiv Dragana Nikolića koja je podignuta 7. februara 1994. godine. Cohen je u Vlasenici pokušavao razgovarati sa drugim stanovnicima o tome šta se desilo. Međutim, Pero Popović bio je iznimka. U Vlasenici je naišao na potpuno negiranje zločina među lokalnim srpskim stanovništvom.[410]

409 Intervju: Izet Redžić, Tuzla, 17.7.2006.

410 Intevju: Roger Cohen, *Dani*, 12.6.2000. dostupan je i na engleskom u BOSNIA REPORT, OCTOBER-DECEMBER, 2000., New Series, 19/20.

BRATUNAC - NAREDBE IZ BEOGRADA I „BANALNOST ZLA"

Sudski slučaj Miroslava Deronjića u ICTY ilustrativan je za razumijevanje dugoročnog planiranja genocida nad Bošnjacima istočne Bosne koje je u srpskom vrhu artikulirano još od početka devedesetih, a čije je konačno izvršenje počelo u aprilu 1992. godine. Ovaj genocid kulminirao je u julu 1995. okupacijom Srebrenice, najgorim genocidnim aktom u srbijanskoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Većinu ovih činjenica priznao je sam Miroslav Deronjić u svojoj pogodbi sa haškim tužilaštvom. Međutim, ovaj slučaj će nam također pomoći da razumijemo i međunarodnu dimenziju genocida. U tu svrhu ćemo analizirati ulogu Srbije u naoružavanju Srba u Bosni i Hercegovini, ali i ulogu ICTY-ja u istrazi ovih zločina i formulaciji optužnice protiv Deronjića koja je limitirana samo na masakr stanovništva u selu Glogova. Odluka haškog tužilaštva da Deronjića tereti samo za masakr u Glogovi, te da zanemari važnost njegove uloge u ukupnim događajima u Bratuncu od 1992.-95., pretrpjela je velike kritike međunarodnog nevladinog sektora, ali i udruženja žrtava iz Bosne i Hercegovine. Mi ćemo ovu odluku razmotriti u smislu međunarodnog doprinosa teoriji relativizacije zločina kojom se služi srpska propaganda, te u širem kontekstu prikrivanja uzroka i rezultata genocida u Bosni i Hercegovini.

Putem prikaza biografije optuženog, dogovorene činjenične osnove iz njegove presude, te na osnovu njegovih intervjua sa tužilaštvom, ali i uz arhivske dokumente, ratne izvještaje nevladinih organizacija, te uz interpretaciju intervjua sa očevicima zločina, evaluirat ćemo ulogu lokalnih intelektualaca za širenje radikalnog nacionalizma kao i mobilizaciju lokalnog stanovništva za genocid. Na slučaju Deronjić, ali i širom analizom događaja u opštini Bratunac 1992. i 1993. godine pokušat ćemo dokazati koordiniranost svih srpskih snaga u istrebljenju Bošnjaka. Naime, prema današnjoj srpskoj propagandi, za masovna ubistva Bošnjaka ključni krivci su paravojne formacije koje nisu bile pod kontrolom vlasti. Na taj način se od genocidne namjere amnestira država Srbija, ali i Republika Srpska. Međutim, kako je genocid zločin za koji je potreban kolektivni konsenzus naroda u čije se ime čini, nije moguće da ga počine izolirane grupe nad kojima se ne vrši nikakva kontrola, koje nemaju jasno razvijen plan i cilj.

Intelektualci, nacionalni program i genocid

Biografija zločinca Miroslava Deronjića, koji je rođen 1954. u Magašići-

ma u opštini Bratunac, u okviru je socijalističkih stereotipa. Bio je vrijedni student istorije jugoslavenske književnosti u Sarajevu, da bi nakon diplomiranja kratko radio kao pomoćnik urednika sarajevskog Oslobođenja i kao novinar na Radio Sarajevu.[411] Sredinom osamdesetih na dvije godine odlazi u Francusku, gdje je radio kao nastavnik na privremenom radu. Nakon povratka u Srebrenicu, posao prosvjetnog radnika obavlja do 1990. Sredinom osamdesetih se oženio i dobio dva sina. Nema naznaka da je do 1990. godine, kada je odlučio da se aktivno uključi u politiku preko SDS-a, imao ekstremnih nacionalističkih ispada. Dakle, njegov prijeratni kriminalni dosje potpuno je čist, a Deronjić je živio životom prosječnog intelektualca srednje klase u stabilnim porodičnim prilikama. S obzirom na to da je Deronjić diplomirani profesor jugoslavenske književnosti, koja je u nastavnim planovima i programima za osnovne i srednje škole bila najviše fokusirana na srpsku književnost, možemo zaključiti da mu je srpska kultura sadržajno bila bliska. Po tome kako se Deronjić još od samog početka priključio projektu stvaranja Velike Srbije, može se zaključiti da mu je srpska kultura - u čijoj osnovi je netrpeljivost prema „drugima",[412] bila bliska i idejno. Brojni dokazi o netrpeljivosti srpske nacionalne kulture prema drugim nacijama i religijama mogli su se vidjeti u haškim sudnicama posljednjih godina. Na jednom video materijalu na kojem je zabilježena proslava osnivanja Bratunačke brigade, prisustvovao je i Miroslav Deronjić. Političke govore prekidali su guslari sa epskim stihovima.

„Ova zima za Turke je zadnja
Srpska puška ubojita svaka
Prepune su grobnice Turaka
Turci bježe, fesovi padaju,
bule nemaju kada da klanjaju."[413]

Od septembra 1990. do kraja aprila 1992., Miroslav Deronjić je bio predsjednik bratunačkog opštinskog odbora Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine.[414] Bio je predsjednik tri krizna štaba koja su posto-

411 Deronjićeva biografija u narednim paragrafima zasniva se na osnovu intervjua sa njegovim sugrađaninom V. Š. koji je istraživao ulogu Deronjića u pripremi genocida nad Bošnjacima u okviru Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo. Intervju, V.Š., Tuzla, 20.10.2006. Biografski podaci provjereni su i kroz Deronjićevu optužnicu i tekst Presude. Vidi predmet Deronjić (IT-02-61) „Glogova", Arhiv ICTY.

412 O agresivnoj osnovi srpske nacionalne kulture vidi II poglavlje.

413 Transkript CD-a V000-3937, korišten kao egzibit u slučaju Orić (IT-03-68) pod oznakom P-317. Arhiv ICTY.

414 Optužnica Tužilaštvo protiv Miroslava Deronjića, (IT-02-61) "Glogova", 29.9.2003.

jala u opštini Bratunac, u periodu od kraja oktobra 1991. do juna 1992.,[415] Deronjić je postavljen za člana Ratnog povjereništva opštine Bratunac, a u ljeto 1993. postao je član Glavnog odbora SDS-a.[416]

Od 11. jula 1995., na poziciji je komesara za civilna pitanja u opštini Srebrenica. Godine 1996. postaje potpredjednik SDS-a kojim je predsjedavao Karadžić, a na tom položaju bio je do 1997. Iz ove hronologije možemo primijetiti da Deronjićeva politička karijera nije bila ograničena samo na opštinu Bratunac, već je bila utemeljena u samom vrhu SDS-a. Čini se da je visoku pozicioniranost u SDS-u prije početka agresije Deronjić dugovao upravo strateškom položaju opštine Bratunac i njenoj važnosti za ostvarivanje srpskih strateških ciljeva. Poslijeratni „uspon" u SDS-u, partiji koju je Haški tribunal stavio u vrh organizacije koja je u BiH kovala i realizirala „zločinački poduhvat", može se objasniti samo kao nagrada za „ratne zasluge".

Strateški značaj područja Bratunca potvrđuje historija, ali i strateški ciljevi bosanskih Srba koje je utvrdio SDS. Naime, opština Bratunac bila je od iznimnog strateškog značaja za bosanske Srbe jer je predstavljala dio teritorije koja je povezivala srpsko stanovništvo Bosne i Hercegovine sa susjednom državom Srbijom. Čitajući srpske strateške ciljeve koji naglašavaju da im je jedan od ciljeva odvajanje od druge dvije nacionalne zajednice, bilo je jasno da se za nesrbe iz ove, kao i iz drugih opština iz cijele Bosne, priprema istrebljenje. Većinsku populaciju u Bratuncu činili su Muslimani. Prema popisu iz 1991. godine, opština Bratunac brojala je 33.619 stanovnika, od kojih su 21.535 bili Muslimani, 11.475 bosanski Srbi, 223 su se izjasnili kao Jugosloveni, bosanskih Hrvata bilo je 40, a 346 stanovnika je pripadalo drugim nacionalnostima.[417] Opština Bratunac smještena je uz uzak pojas srednjeg toka rijeke Drine. Sjevernu i istočnu granicu opštine sa Srbijom čini rijeka Drina, dok se na jugu i zapadu graniči sa opštinom

par. 1; Činjenična osnova, par. 29.9.2003. Arhiv ICTY.

415 Prvi je bio Krizni štab srpskog naroda, koji je osnovan nakon sastanka od 18. oktobra 1991. i postojao je barem do 19. decembra 1991. Vidi: Optužnica, par. 1; Činjenična osnova, par. 3. Drugi je bio Krizni štab SDS-a, osnovan nakon sastanka od 19. decembra 1991., koji je radio do kraja aprila 1992., kada je osnovan Krizni štab opštine Bratunac. Treći Krizni štab, odnosno Krizni štab opštine Bratunac, oformljen je krajem aprila 1992., kada je preuzeo nadležnosti Izvršnog odbora opštine i organa Skupštine opštine, i postojao je sve dok nije transformisan u Ratno povjereništvo, koje je u junu 1992. osnovalo Predsjedništvo Srpske Republike Bosne i Hercegovine. Vidi: Presuda Pretresnog vijeća od 30.3.2004; Arhiv ICTY.

416 Predmet Deronjić (IT-02-61), "Glogova"; Optužnica i Sporazum o priznanju krivice, 29.9.2003. Arhiv ICTY.

417 Predmet Deronjić (IT-02-61), Optužnica (par. 17), 29. 9. 2003. Arhiv ICTY.

Srebrenica, te manjim dijelom sa opštinama Vlasenica i Zvornik. Putna komunikacija Bratunac –Voljavica –Bjelovac-Skelani izlazi na most na Drini koji ovu regiju povezuje sa Srbijom.

Naoružavanje Srba u opštini Bratunac: usmena naredba od Beograda preko Sarajeva do Bratunca

Podizanje nacionalnih tenzija u ovom području ima dugu historiju. Postoje indikacije da je Služba bezbjednosti Srbije i petnaest godina prije rata imala planove da ovo područje destabilizira.[418] Prve korake ka pripremi za agresiju čini SDB Srbije još 24. 8. 1989. godine, kampanjom o navodnoj ugroženosti Srba u istočnoj Bosni, odnosno opštinama Srebrenici i Bratuncu.[419] Početkom devedesetih dizanje nacionalnih tenzija dobija na intenzitetu, a posebnu ulogu u ovom projektu imaju nacionalisti sa područja sela Kravice.[420] Ubijanje ljudi u opštini Bratunac najavljeno je znatno prije rata, tačnije 3. septembra 1991., kada su u zaseoku Kajići, selo Kravica, ubijena dvojica mladića, Bošnjaka, Džemo Jusić i Nedžad Hodžić. Iako se znalo ko su počinioci, SDS je spriječila da se zločinci predaju sudskim organima.[421]

Naoružavanje Bratunca bilo je u vrhu prioriteta SDS-a. U aprilu 1991., nakon sjednice Glavnog odbora SDS-a na kojoj je Radovan Karadžić praktično objavio rat uz obrazloženje da je Srbima preostala samo„Velika Srbija", sastanak su održali i trojica SDS-ovaca zaduženih za istočnu Bosnu: Miroslav Deronjić, Goran Zekić i Rajko Dukić. Na tom sastanku Rajko Dukić je rekao da je političko rukovodstvo SDS-a u Bosni i Hercegovini donijelo odluku da se Srbi u BiH naoružaju. Dalje im je prenio da je lično Radovan Karadžić ubijedio Slobodana Miloševića, koji je u to vrijeme bio predsjednik SFRJ, da naoruža Srbe u Bosni i Hercegovini. Dukić je rekao Deronjiću i Zekiću da će oni biti zaduženi za područje Srebrenice i Bratunca.[422]

Početkom maja 1991., Miroslav Deronjić i Goran Zekić sastali su se s Mihaljem Kertesom[423] u Beogradu i tu je dogovorena prva isporuka oružja

418 Intervju: Sidik Ademović, Sarajevo, 15.10.2006.

419 „Beogradska obavještajna agresija na BiH", *Dnevni Avaz*, 26.-27. 3. 1999.

420 Srpski nacionalistički prikaz događaja u istočnoj Bosni 1992. i 1993. vidi Boro Miljanović, *Krvavi Božić u selu Kravica*, Magenta, Beograd, 2000., str. 38.-40.

421 Nijaz Mašić, *Srebrenica: agresija, otpor, izdaja, genocid*, Općina Srebrenica, Tuzla, 1999., str. 53.

422 Slučaj Deronjić, (IT-02-61)"Glogova", Presuda Pretresnog vijeća od 30. 3. 2004. Arhiv ICTY.

423 Republički funkcioner, poslanik u Skupštini Srbije, radio na naoružavanju Srba u Bosni i Hercegovini. O ulozi Kertesa vidi također: Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i Herce-*

za Bratunac. Miroslav Deronjić je lično učestvovao u toj isporuci oružja. Kertes je na tom sastanku rekao da je političko i državno rukovodstvo SFRJ odlučilo da će područje 50 kilometara od rijeke Drine biti srpsko. U jesen ili krajem ljeta 1991., u Milićima je formiran centar za daljnju raspodjelu oružja. Na osnovu ovog dijela Deronjićevog priznanja, uloga Srbije u naoružavanju srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini kristalno je jasna. U slučaju Haško tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića iznijeti su brojni dokazi kao potpora ovoj tezi. Naime, jedan od bliskih saradnika Slobodana Miloševića, svjedok koji je protiv Miloševića svjedočio pod šifrom B-129, potvrdio je jedinstvo i izvanrednu koordinaciju svih srpskih snaga u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Svjedok B-129 bio je je prisutan kada je Slobodan Milošević naglasio da Arkan mora biti pod kontrolom, te dodao: „Sad su nam potrebni takvi ljudi, ali niko ne sme da pomisli da je jači od države."[424] Na području Bratunca, u selu Voljavica, tokom agresije su bile stacionirane Crvene beretke, jedinica za posebne namjene MUP-a Srbije.[425]

Deronjić je također priznao da je bio svjestan da nasilno premještanje stanovništva i stvaranje etnički čistih srpskih teritorija podrazumijeva upotrebu sile kao i ubijanje Bošnjaka.[426] Srpska vojska je 17. aprila 1992. godine preuzela kontrolu nad opštinom Bratunac. Uloženi su sistematski napori da se bosanski Muslimani u opštini razoružaju, što je i dovršeno krajem aprila 1992. godine.[427] U sklopu procesa koji je za cilj imao da se osigura da opština Bratunac postane srpska nacionalna teritorija, „dobrovoljci" su uz saradnju vlasti iz SFRJ 14. ili 15. aprila 1992. prešli rijeku Drinu i ušli u selo Skelane u opštini Srebrenica. Svrha njihovog ulaska u Bosnu i Hercegovinu bila je da pomognu bosanskim Srbima da preuzmu vlast i prisilno uklone Muslimane s tog područja.[428] Arkanovi vojnici bili su prisutni u hotelu Fontana u Bratuncu kada su čelnici Bošnjaka iz Srebrenice i Bratunca dobili naredbu da ultimativno predaju naoružanje i legalnu vlast bosanskim Srbima. Rečeno im je da će ih u protivnom uništiti hiljade srpskih vojnika koji su se okupili s druge strane Drine, u Srbiji.[429] Nakon ovog sastanka, po-

govinu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004., str. 403. i 493.

424 Vidi: "Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude", Tužilac protiv Slobodana Miloševića, (IT-02-54), par. 306., str. 109. Arhiv ICTY.

425 Intervju: Suad Smailović, Tuzla, 07.7.2006.

426 Slučaj Deronjić, (IT-02-61), "Glogova", Činjenična osnova (par. 13), 29.9.2003, Arhiv ICTY.

427 Slučaj Deronjić, (IT-02-61), "Glogova", Optužnica (par. 18-20), 29.9.2003,.

428 Slučaj Deronjić, (IT-02-61), "Glogova", Činjenična osnova (par. 14), 29.9.2003,

429 Slučaj Deronjić, (IT-02-61), "Glogova", Činjenična osnova (par. 15), 09.9.2003, Ove činjenice je iznio i Sidik Ademović, u intervjuu za ovaj rad, 15.10.2005. u Sarajevu. Sidik Ademović bio je zaposlen u SJB Srebrenica. Pozvan je da prisustvuje ultimativnim prego-

litičku vlast u opštini Bratunac preuzeo je krizni štab kojim je predsjedavao Miroslav Deronjić. Deronjić je u svom priznanju izjavio da je pristao na dolazak „dobrovoljaca" iz Srbije, kao i na njihovu ulogu u primjeni sile.[430]

Međutim, Arkanovi „dobrovoljci" nisu bili jedini koji su prešli granicu na Drini uz nalog za izvršenje specijalnog zadatka koji su dobili od političkog i vojnog vrha Srbije. U periodu od 21. do 23. aprila 1992., u opštinu Bratunac došla je formacija sa komandantom Reljićem na čelu, kapetanom JNA. Ta je jedinica bila u sastavu jedne oklopno-mehanizovane brigade koja je bila stacionirana u Šekovićima. Reljić je u Bratuncu uveo vojnu vlast i o tome je obavijestio stanovništvo tako što je postavio plakate na kojima je pisalo da je on komandant Bratunca i da preuzima odgovornost za zbivanja u Bratuncu.[431] Deronjić je u svom priznanju, koje je u presudi prihvatilo sudsko vijeće ICTY-ja, potvrdio da su dolazak jedinice JNA pod komandom kapetana Reljića i „dobrovoljaca" iz Srbije dogovorila najviša rukovodstva Republike Srpske i SFRJ.[432]

Srpske snage koje su se sastojale od JNA, Srpske Teritorijalne odbrane i policije, te specijalnih jedinica, „arkanovaca" i „šešeljevaca", 5. maja 1992. godine okružile su Bratunac.[433] Dio stanovništva je izbjegao u brda, a oko 8.000 Bošnjaka smješteni su u logoru na stadionu FK Bratstvo. „Atmosfera je bila mučna. Vojnici u uniformama JNA prolazili su sa torbama i od naroda oduzimali zlato i novac," kaže Rifat Begić, kojeg su kratko nakon dolaska na stadion odvojili od supruge, sina i majke. Zajedno sa još 800 Bošnjaka iz Bratunca bio je izložen užasnoj torturi. Begić kaže da, danas, kada priča šta je sve preživio, to zvuči potpuno nestvarno. Strašno je i neshvatljivo, ali se desilo.

"Palili su mi, recimo, cigaru na čelu nekoliko puta, željeznim šipkama tukli po glavi. Gledao sam kako ljudima urezuju krstove na čelo. Svjedok sam ubistva efendije Mustafe Mujkanovića. Njega su strašno mučili. Tjerali su ga da diže tri prsta, ali on to nije uradio. Potom su ga pitali da li zna da klanja. I kad je zanijetio i počeo klanjati, ubili su ga."[434]

---

vorima u hotelu Fontana u Bratuncu. Sidik je u intervjuu istakao prijeteću atmosferu koja je vladala na tim pregovorima, kao i koordinaciju između specijalnih snaga iz Srbije, JNA i lokalnih srpskih snaga. " Bilo je jasno da su pod zajedničkom komandom i da imaju iste ciljeve," rekao nam je Ademović.

430 Slučaj Deronjić (IT-02-61), "Glogova", Činjenična osnova, 29.9.2003., par.15. To je bio treći po redu krizni štab – Krizni štab Bratunac, kako je razjašnjeno u nastavku pretresa o kazni. Arhiv ICTY.

431 Slučaj Deronjić (IT-02-61), "Glogova" Presuda Pretresnog vijeća (par. 72 i 73) 30.3.2004. Arhiv ICTY.

432 Slučaj Deronjić, (IT-02-61)"Glogova", Presuda Pretresnog vijeća, 30.3.2004., par. 72 i 73, Arhiv ICTY.

433 Intervju: Mevzat Đozo, Sarajevo, 10.5.2007.

434 Intervju: Rifat Begić, Sarajevo, 30.5.2007.

U školi Vuk Karadžić u Bratuncu Bošnjake nisu mučili samo pripadnici tzv. „paravojnih formacija". „Mene su lično tamo odveli pripadnici JNA. Čuvari su imali plave uniforme i pripadali su srpskoj policiji. Čak sam u jednom trenutku, kad sam dobio dozvolu da izađem napolje po vodu sa još nekoliko zatočenika, vidio pripadnike civilne zaštite. Mislim da je njihov zadatak bio da uklone tijela mrtvih Bošnjaka," kaže Begić, koji je među onima koji su u salu škole Vuk Karadžić dolazili da muče Bošnjake prepoznao i veliki broj Srba iz Bratunca.[435] Nakon tri dana mučenja, preživjeli Bošnjaci prebačeni su u logor na Pale gdje su ih tukli, samo u mnogo manjoj mjeri nego u Bratuncu. Konačno, 14. maja, preživjeli zatvorenici su oslobođeni kao dio razmjene na Vratnici i u Visokom.

U avgustu 1992., tragom užasnih priča izbjeglica iz Bratunca, holandska novinarska ekipa posjetila je Bratunac. O masakru nad Bošnjacima nisu saznali ništa od srpskih vlasti, ali su novinari samoinicijativno posjetili školu Vuk Karadžić u kojoj je ubijeno 300-400 ljudi. Krišom i u atmosferi velikog straha da ih srpske vlasti ne uhapse, obišli su školu Vuk Karadžić. U školi su vidjeli rupe od metaka, tek zamijenjen pod, a zidovi su bili svježe prefarbani. U blizini škole bio je kontejner pun ličnih karti sa bošnjačkim imenima. Također su u fabrici akumulatora u Potočarima našli neke pasoše.[436] „Pretpostavlja se da je oko 300 Bošnjaka ubijeno za ta tri dana, oko 150 u samoj sali i isti toliki broj ispred škole. Ima indicija da je određeni broj tijela spaljen, da bi se uklonili tragovi zločina"," kaže Begić.[437] U Bratuncu je 12. maja 2007. održana dženaza na kojoj su ukopana 93 tijela bratunačkih Bošnjaka. Za ostalima se još traga.

GLOGOVA

U školi Vuk Karadžić mučeni su i ubijani preživjeli Bošnjaci iz Glogove, ali i ostalih sela koja su krajem aprila i početkom maja 1992. opustošile srpske snage kojima je komandovao Miroslav Deronjić. S obzirom na to da je Deronjić bio predsjednik kriznog štaba, on je vršio *de facto i de jure* kontrolu nad TO i de facto kontrolu nad bratunačkim policijskim snagama. Ove lokalne snage, zajedno sa pripadnicima Novosadskog korpusa

435 Isto. Begić, koji se vratio i živi u Bratuncu, i danas na bratunačkim ulicama sreće neka od poznatih lica bratunačkih Srba koji su mučili Bošnjake u školi Vuk Karadžić. Za pregled svjedočenja o torturama kojima su bili izloženi Bošnjaci u Bratuncu i okolini vidi: Sejo Omeragić, *Satanski sinovi*, Ljiljan, Sarajevo, 1994.

436 Ovu ekipu sačinjavali su C. N., te dvojica holandskih novinara, Bart Rijs i fotoreporter Kadir Van Luisien. Intervju C.N., Sarajevo, 13.8.2006.; Intervju Rijs Bart, Amsterdam, 01.9.2006.; Intervju Kadir Van Luisien, Amsterdam, 01.9.2006.

437 Intervju: Rifat Begić, Sarajevo, 30.5.2007.

JNA, 25. aprila 1992. su stigle u Glogovu u oklopnim transporterima, vojnim kamionima i policijskim automobilima.[438] Ova grupa je tražila oružje po Glogovi i mještanima izdala ultimatum da oružje mora da se preda za dva dana. Dva dana kasnije, 27. aprila, stanovnici Glogove predali su oružje u akciji u kojoj su učestvovali Miroslav Deronjić, kapetan Reljić i Milutin Milošević, načelnik srpskog SUP-a, koji je stanovnicima Glogove obećao da neće biti napadnuti.[439] Atmosfera je i prije ultimatuma bila veoma napeta. Bošnjaci su živjeli u strahu, a Srbi iz susjedne Kravice otvoreno su se naoružavali. Prema izjavi jednog od stanovnika Glogove sa kojima smo razgovarali: "Srbi su otvoreno nosili automatsko oružje i hvalili se iskustvom ratovanja u Hrvatskoj".[440]

Uprkos datim obećanjima, 6. ili 7. maja 1992., a u sklopu provođenja plana za napad na selo Glogovu, Miroslav Deronjić i kapetan Reljić otišli su u selo Magašići, odakle su imali pogled na cijelo selo Glogovu. Prema priznanju Deronjića, cilj im je bio da izvrše izviđanje Glogove kako bi pripremili napad na to selo.[441] Sastanku bratunačkog kriznog štaba o napadu na Glogovu prisustvovali su samo članovi kriznog štaba, kapetan Reljić, Raša Milošević, komandant odreda -a iz Kravice i još jedan čovjek koji je bio pripadnik Državne bezbjednosti Srbije.[442]

Na toj sjednici kriznog štaba Miroslav Deronjić je dao uvodnu riječ, najavivši, između ostalog, da će narednog dana biti provedena operacija napada na Glogovu. Objasnio je strateški značaj zauzimanja Glogove i rekao da se plan za stvaranje srpske nacionalne teritorije u opštini Bratunac ne može provesti ako se prvo ne zauzme selo Glogova i cjelokupno stanovništvo bosanskih muslimana ne premjesti iz Glogove na nesrpsku teritoriju u centralnoj Bosni. Izjavio je i da će se operacija trajnog uklanjanja bosanskih muslimana, ako operacija u Glogovi dobro prođe, narednih dana nastaviti u gradu Bratuncu i mjesnim zajednicama Voljavica i Suha.

438 Sa tom grupom bio je Najdan Mlađenović iz TO, kao i sljedeći bratunački policajci: Milutin Milošević, načelnik bratunačkih policijskih snaga (poznatih i pod nazivom Sekretarijat unutrašnjih poslova, dalje u tekstu: SUP), Miladin Jokić, Vidoje Radović, Dragan Ilić, Dragan Vasiljević, Sredoje Stević, Vuković i Tešić. Ove navode iz optužnice Deronjić je prihvatio u Sporazumu o priznanju krivice. Za precizne navode vidi: Slučaj Deronjić, (IT-02-61)"Glogova", Optužnica i Sporazum o priznanju krivice od 29.9.2003. Arhiv ICTY.

439 Slučaj Deronjić, (IT-02-61)"Glogova", Optužnica (par. 8), Sporazum o priznanju krivice (par. 19) od 29.9.2003. Arhiv ICTY.

440 Iz razgovora sa S. G., stanovnikom Glogove koji je, pobjegavši kroz prozor, uspio preživjeti 9. maj 1992. Intervju sa S.G., Tuzla, 14.7.2006.

441 Slučaj Deronjić, (IT-02-61)"Glogova", Činjenična osnova (par.25), 29.9.2003. Arhiv ICTY.

442 Isto, par. 28.

Nakon uvodne riječi Miroslava Deronjića i diskusije o planu za Glogovu, bratunački krizni štab je usvojio plan.[443]

Moguće je da se naglašavanje strateške važnosti pojedinačnih sela u istočnoj Bosni za ostvarivanje planova Velike Srbije učini kao preuveličavanje. Međutim, Glogova i Voljavica bile su ozbiljna prepreka u realizaciji srpskih monstruoznih planova. Naime, Glogova se nalazi u neposrednoj blizini Kravice, a Voljavica na putnoj komunikaciji Bratunac-Sase-Srebrenica i Bratunac-Fakovići-Skelani, što je bilo važno za izvoženje opljačkane robe iz Srebrenice i veze sa "srpskom opštinom Skelani".[444]

U svom priznanju Miroslav Deronjić je izjavio da je bio svjestan, izdavši 8. maja 1992. naredbu za napad na Glogovu, da je to napad na nebranjeno i razoružano selo. Priznao je da je komandovao svim snagama osim snagama JNA sa kojima je, međutim, imao izvanrednu suradnju i koordinaciju. Prema njegovom iskazu, zamolio je kapetana Reljića da se aktivno uključi u napad, a ne samo da ga posmatra. Kapetan Reljić je obavijestio krizni štab da će i jedinica JNA učestvovati u toj operaciji, jedan od prisutnih zastupnika je rekao: „Da, vojska će učestvovati, g. Deronjiću".[445]

Dakle, napad na Glogovu bio je združena operacija lokalnih srpskih snaga, specijalnih (tzv. paravojnih jedinica iz Srbije), kao i jedinice JNA pod komandom kapetana Reljića.

U ranim jutarnjim satima 9. maja 1992. godine pomenute snage opkolile su selo Glogova. Mještani Bošnjaci koji su prethodno razoružani, nisu pružili otpor. Zahvaljujući majci koja je čula da idu četnici i probudila ga, S.G. je pobjegao kroz prozor i, zaklonjen drvećem nedaleko od kuće, užasnut je posmatrao masakr stanovništva i razaranje njegovog sela.[446] Njegov opis događaja podudara se sa utvrđenom činjeničnom osnovom u slučaju Deronjić pred Haškim tribunalom. U svega nekoliko sati, srpske snage su tog 9. maja 1992. godine pogubile 64 Bošnjaka. Džamija je dignuta u zrak dinamitom, a kuće, polja i plastovi sijena su zapaljeni.[447]

443 Slučaj Deronjić, (IT-02-61)"Glogova", Činjenična osnova (par. 29), 29.9.2003. Arhiv ICTY.

444 Informacije iz razgovora sa Nijazom Mašićem, Sarajevo, 01.7.2006.

445 Slučaj Deronjić, (IT-02-61)"Glogova", Presuda Pretresnog vijeća (par. 87), 30.3.2004. Arhiv ICTY.

446 Intervju: S.G. Tuzla, 14.7.2006.

447 Slučaj Deronjić, (IT-02-61) „Glogova", Optužnica (par. 35) i Činjenična osnova (par. 41, 44) od 29.9.2003. U nastavku pretresa o kazni Deronjić je promijenio verziju, tvrdeći da su džamiju zapalili 'dobrovoljci', u toku noći, nakon što je on napustio Glogovu. O tome detaljno vidi Presudu Pretresnog vijeća od 30. 3. 2004. Arhiv ICTY.

Sastanak na Palama: aplauz za genocidni akt

Dana 10. ili 11 maja 1992., Miroslav Deronjić je pozvan da na Palama podnese izvještaj o događajima u Glogovi i opštini Bratunac. Tom sastanku na Palama, koji je održan u hotelu Panorama, prisustvovali su Radovan Karadžić, Velibor Ostojić i Ratko Mladić, uz još pedesetak učesnika, među kojima su bili predsjednici kriznih štabova iz raznih opština. Svrha sastanka bila je da predsjednici kriznih štabova iz svih opština pod srpskom okupacijom u Bosni i Hercegovini podnesu izvještaje o bezbjednosnoj i vojnoj situaciji na terenu. Na zidu iza njih nalazile su se mape na kojima je raznim bojama prikazan nacionalni sastav stanovništva dijelova Bosne i Hercegovine. Srpska područja su bila označena plavom bojom.[448]

Miroslav Deronjić je na mapi pokazao svoju opštinu. Izvijestio je da su, prema njegovom naređenju, izvršili napad na selo Glogovu, da je Glogova djelimično uništena i većim dijelom spaljena, te da su Bošnjaci prisilno uklonjeni iz sela. Kad je završio izvještaj, prisutni u sali za sastanke su mu aplaudirali, a Velibor Ostojić je prokomentarisao: „Sad možemo da obojimo Bratunac u plavo". To je značilo da su zauzeli kontrolu nad Bratuncem i da su Srbi snaga koja drži Bratunac pod kontrolom.[449]

Sve do 3. juna 1992. godine u naselju Suha ostalo je 38 Bošnjaka. Bili su to samo žene, djeca i starci. Strijeljani su 3. juna. Njihova tijela ekshumirana su 11. 5. 2005. godine. Među ubijenim Bošnjacima bilo je i osmero djece. Najmlađe dijete imalo je dvije godine.[450] Ovaj masakr bio je u skladu sa SDS-ovim planom da 'Bratunac potpuno oboji u plavo'. Nakon masakra u Suhoj, u Bratuncu nije ostao nijedan živ Bošnjak.[451]

Uloga Miroslava Deronjića u SDS-u Bratunca, predsjedavanje kriznim štabovima, te naoružavanje lokalnog srpskog stanovništva uz direktne konsultacije sa Beogradom i vrhom SDS-a u Bosni i Hercegovini, potom veza sa JNA i tzv. paravojnim formacijama - studija su slučaja u malom na kojoj se vidi dobro funkcioniranje genocidnog srpskog sistema - od planiranja, organizacije i finansiranja, do komande i konačne implementacije ovog monstruoznog plana.

448 Slučaj Deronjić, (IT-02-61) „Glogova" Činjenična osnova (par. 46), 29.9.2003. Arhiv ICTY.

449 Isto, para. 47.

450 Informacije o ovoj ekshumaciji, kao fotografije sa ekshumacije dostupne su na http://www.genocid.org (pristupljeno 27.5.2007.)

451 Intervju: Rifat Begić, Sarajevo, 30.5.2007. Također, prema informacijama iz intervjua sa Edinom Karić koja je krajem maja i do sredine juna bila zarobljenica u logoru Sase, dio stanovnika Suhe bio je zarobljen u istom logoru. Intervju: Edina Karić, 21.9.2006.

PRESUDA I (NE)PRAVDA

Ono što smo naveli do sada samo je dio uloge Miroslava Deronjića, osuđenog ratnog zločinca za genocid nad Bošnjacima. Iz njegove biografije očigledno je da je Deronjić imao aktivnu ulogu i u julu 1995. u Srebrenici, kao i dvije godine nakon završetka rata, kada je imao ulogu u prikrivanju genocida. Da podsjetimo, od 11. jula 1995. bio je na poziciji komesara za civilna pitanja u opštini Srebrenica,[452] a 1996. postaje potpredsjednik SDS-a kojim je predsjedavao Karadžić. Bio je na tom položaju dok 1997. godine nije podnio ostavku. Međutim, bez obzira na ovako ključnu ulogu Miroslava Deronjića, Haško tužilaštvo odlučilo je da optužnicu protiv njega ograniči samo na Glogovu. U pogodbi sa Tužilaštvom, u zamjenu za priznanje, Miroslav Deronjić je dobio svega deset godina zatvora. Burne reakcije udruženja žrtava koje su uslijedile nakon ove presude nisu bile iznenađujuće. No, iznenađenje je bio javni istup predsjedavajućeg sudskog vijeća, njemačkog sudije Wolfganga Schomburga, koji se nije zadržao samo na izdvojenom mišljenju, kako to nalaže uobičajena praksa Tribunala, već je i javno kritikovao Tužilaštvo zbog toga što pravi pogodbe koje nisu „u duhu Tribunala".[453]

Sudija Schomburg posebno je akcentirao da Deronjić nije pokazao kajanje za počinjena djela. U svom izdvojenom mišljenju sudija Schomburg kaže: „Kazna nije proporcionalna počinjenim zločinima", te dodaje: „Optuženi zaslužuje ne manje od 20 godina zatvora".[454] Suština jednog od pitanja koje je predsjedavajući sudija postavio Tužilaštvu bilo je: zbog čega je Deronjić optužen samo za masakar u selu Glogova, odnosno zbog čega je optužnica vremenski bazirana samo na jednom danu i geografski samo na jednom selu, kad je u tom periodu optuženi bio šef kriznog štaba i sto-

452 Deronjić je optužen samo za zločin u selu Glogova koji je počinjen 9. maja 1992. Haško tužilaštvo je ignoriralo činjenicu da je 11. 7.1995., dakle u vrijeme izvršenja genocida u Srebrenici, Deronjić postavljen za civilnog komesara opštine Srebrenica te da je, s obzirom na to da je bio član GO SDS-a, istovremeno i član „udruženog zločinačkog poduhvata" - te je stoga snosio odgovornost ne samo za genocid u Srebrenici, već i za realizaciju genocida na široj teritoriji istočne Bosne. U vezi sa ovim ozbiljnim propustom Tužilaštva pogledaj izdvojeno mišljenje njemačkog sudije Schomburga, inače predsjedavajućeg vijeća u slučaju Deronjić. Sudija Schomburg protestira zbog neprilične pogodbe koju je sa Deronjićem napravilo Haško tužilaštvo i zbog toga što je ograničenost optužnice zapravo suštinsko narušavanje osnovnih principa pravde. Vidi Protivno mišljenje sudije Wolfganga Schomburga u slučaju Tužilaštvo protiv Miroslava Deronjića. Presuda pretresnog vijeća II, 30.3.2004. Arhiv ICTY.

453 Vidi: Ana Uzelac, „Judge angered at Deronjic prison term" in IWPR TRIBUNAL UPDATE, No. 351, 05.4. 2004.

454 Slučaj Deronjić (IT-02-61)"Glogova", Presuda Pretresnog vijeća II, 20.02.2004. Izdvojeno mišljenje sudije Wolfgang Schomburga. Arhiv ICTY.

ga odgovoran za zločine počinjene na širem području Bratunca? Predsjedavajućem sudiji također nije bilo jasno zbog čega Deronjić nije optužen kao saučesnik u „zajedničkom zločinačkom poduhvatu" koji je doveo do užasnog masakra u Srebrenici 1995. Sudija Schomburg je izjavio: „Jasno je na osnovu prima facie dokaza da je bilo dovoljno razloga da ga se optuži za njegovo učešće u tom masakru samo na osnovu njegovog sopstvenog priznanja".[455]

Reakcija Tužilaštva zvučala je veoma neuvjerljivo. Florence Hartman, glasnogovornica Haškog tužilaštva izjavila je: "Kad podignete optužnicu, morate ispuniti određene kriterije... i mi jednostavno nismo ispunili te kriterije u vezi sa pomenutim događajima".[456] No, ovaj odgovor bilo je svjesno izbjegavanje istine. Naime, sudija Schomburg je jedan od najuglednijih sudija u Tribunalu koji je kvalificiran da ocjenjuje dokaze za optužnice koje ponudi Tužilaštvo.

Slučaj Deronjić tek je jedna od pogodbi koje je Haško tužilaštvo sklopilo sa brojnim ratnim zločincima. Naime, Savjet sigurnosti UN-a dao je rok Tribunalu da do kraja 2004. podigne posljednju optužnicu, a da do kraja 2008. završi sa svim suđenjima. Priznanja su pozitivno djelovala na budžet Tribunala tako što su smanjila troškove maratonskih suđenja. Na listi prioritet Haškog tribunala, pravda za žrtve našla se ispod ekonomskog faktora.

Dakle, u okviru priznanja Miroslava Deronjića evaluirali smo ulogu lokalnih srpskih intelektualaca u srpskom nacionalnom projektu koji je podrazumijevao uništenje bošnjačkog naroda. Također, na ovom slučaju moguće je slijediti vezu između srpskog političkog i vojnog vrha u Beogradu sa Miloševićem na čelu i jednim mikropodručjem u Bosni i Hercegovini kao što je Bratunac. Bratunac je samo jedan od primjera, jer je ova veza između srpskog vrha, JNA, srpskih specijalnih snaga funkcionirala u svim okupiranim područjima BiH.

Također, na primjeru Miroslava Deronjića razmotrili smo i ulogu međunarodnog faktora. S obzirom na to da smo u ovom radu više puta spominjali negiranje genocida u Bosni kao dio zapadne politike koja ne obavezuje na intervenciju, u ovom slučaju smo se osvrnuli na ulogu Međunarodnog tribunala u Hagu u procesu relativizacije zločina. Haško tužilaštvo je srpska priznanja i male kazne za počinjene zločine pokušalo opravdati konceptom restorativne pravde. Međutim, pogodbe u Hagu, od kojih je Deronjićeva samo jedna u nizu, nisu u skladu sa konceptom restorativne pravde.

455 Isto.

456 Vidi: Ana Uzelac, nav.dj.

Cilj restorativne pravde jednostavno je definirati: postizanje pomirenja između počinioca i žrtve. U slučajevima ratnih zločina, a posebno genocida, cilj restorativne pravde ima široki društveni kontekst. Proces pomirenja je kompliciran jer masovni ratni zločini ostavljaju dugotrajne posljedice na društvo, tako što narušavaju povjerenje unutar pojedinaca i grupa u političkoj zajednici. Među teoretičarima restorativne pravde postoji konsenzus da u procesu restorativne pravde postoje tri neophodna koraka.

Prvi korak je da počinilac mora u potpunosti shvatiti posljedicu svojih djela. Dakle, nije dovoljno da počinilac samo formalno prizna krivicu. On se istinski mora osjećati krivim, jer je krivica odgovarajući moralni odgovor na počinjeni zločin.

Drugi uslov je da počinilac zločina mora preduzeti dobrovoljne korake da ispašta svoju krivicu - bilo da su to koraci ka reparaciji, odnosno nadoknadi materijalne štete koju je prouzrokovao zločin, bilo da se radi o moralnoj nadoknadi štete, što podrazumijeva iskreno pokajanje i izvinjenje.

Konačno, zločinac mora preduzeti i treći korak, a to je praktično dobrovoljno pristajanje na određene tegobe koje će popraviti moralnu štetu koju je prouzrokovao. Neki ovaj treći korak zovu kaznom, međutim, kazna je nametnuta, a u slučaju restorativne pravde to znači da zločinac dobrovoljno pristaje na ispaštanje, kao neophodnu cijenu kojom plaća za svoja djela.[457]

ICTY je uspostavljen kao sud čiji je osnovni motiv traganje za istinom koja će ublažiti pojedinačne i društvene traume i ubrzati proces pomirenja, te na taj način djelovati kao prevencija budućeg konflikta. Međutim, na primjeru Deronjić možemo vidjeti da je ICTY tu svoju ulogu dobrano kompromitirao.[458]

457 Tri koraka neophodna u procesu restorativne pravde detaljno je obrazložio Stephen P. Garvey u tekstu "Restorative Justice, Punishment and Atonement", *Utah Law Review* 303, University of Utah, Salt Lake City, 2003., str. 304.-317.

458 Šire o konfliktu između haških pogodbi i koncepta restorativne pravde vidi: Edina Bećirević, „Pogodbe Haškog tužilaštva sa optuženim ratnim zločincima: restorativna pravda ili samo trgovina?", *Kriminalističke teme*, br.1-2, Sarajevo, 2004.

ROGATICA: PONAVLJANJE POVIJESTI I ULOGA „SPASILACA"

Kao i u mnogim drugim gradovima Bosne i Hercegovine, scenarij koji je podrazumijevao uništenje Bošnjaka, njihove kulture i zatiranje njihovog nacionalnog identiteta bio je koordiniran i sistematičan. Jedan od argumenata u dokazivanju srpskog genocidnog plana jeste između ostalog i to da je svaki od napada na većinski muslimanske gradove i sela vođen na gotovo identičan način. Kao što smo već više puta naveli u ovom radu, sličnost u procesu provođenja genocidnog plana ne odnosi se samo na gradove i sela u Bosni i Hercegovini, već se može porediti i sa načinima izvođenja genocida u drugim državama, te različitim historijskim periodima.Rogatica ni prema čemu nije izuzetak. Genocid nad jednim narodom prati diskriminacija, zatim ubijanje prvo istaknutih članova društva, potom masovna ubistva, silovanje žena, osnivanje koncentracionih logora, uništavanje vjerskih spomenika i spomenika kulture, pljačkanje i oduzimanje imovine i slično.

Stoga, koji god element genocida da naglasimo u slučaju Rogatice, on neće biti specifičan u odnosu na ostale primjere genocida. Zločin genocida je veoma kompleksan državni projekat koji je potrebno dugo i pažljivo pripremati, ali je i za naučnu dekonstrukciju genocida neophodna detaljna analiza. U ovom radu, na primjeru genocida u Rogatici, naglasit ćemo samo nekoliko elemenata u tom procesu, a to su: posljedice nekažnjavanja genocida, surovost metoda istrebljenja i masovna ubistva, ulogu običnih ljudi pripadnika srpskog naroda u genocidnom procesu, sa posebnim akcentom na ulogu i mogućnosti „spasilaca" u genocidnom procesu. Nekažnjavanje genocida uvijek ostavlja mogućnost da će se genocid ponoviti. Mnogi analitičari genocida navode da je negiranje i nekažnjavanje genocida u brojnim historijskim primjerima vodilo ponavljanju genocida.[459]

Karakteristika genocida je i indoktrinacija običnih ljudi i njihovo učešće u genocidu na različite načine. Nedavna stvarnost nas je naučila da je za izvršenje genocida neophodno uključiti sve slojeve stanovništva. To, naravno, ne podrazumijeva da su svi pripadnici naroda u čije ime se genocid provodi uključeni u genocid. U svakom genocidnom procesu postoji i određena kategorija stanovništva koji se nazivaju „spasioci".[460] Rogatica nam pruža primjer da je većina srpskog stanovništva u različitim kapaci-

459 Za pregled literature o opasnosti ponavljanja genocida vidi prvo poglavlje.

460 Za teorijska objašnjenja kategorije „spasilaca", vidi peto poglavlje.

tetima bila involvirana u genocid, ali primjer jednog srpskog sela u okolini Rogatice pokazuje i to da se određeni broj pripadnika srpskog naroda uspio oduprijeti genocidnoj ideologiji.

Čelebi Pazar (u prijevodu Gospodski Pazar) naziv je Rogatice iz osmanlijskog doba. Još u XVI vijeku ovaj otmjeni gradić dobija vodovod, javno kupatilo sa toplom i hladnom vodom, čaršiju, musafirhane, karavan-saraje, mektebe i medresu. Od XVI vijeka izgrađeno je i nekoliko džamija: Tekijska, Sinan-vojvodina, Oruč-agina, Arnaudija ili Husejin-begova džamija, Careva džamija, Čaršijska ili Sudžaudinova džamija i Serhadija. U brojnim pokušajima da se bošnjačko stanovništvo eksterminira sa ovih područja, stradavale su i rogatičke džamije. Tokom Drugog svjetskog rata Rogatica je praktično sravnjena sa zemljom. „Od javnih objekata ostale su zgrade narodne osnovne škole, dvije oštećene i oskrnavljene džamije, Čaršijska i Arnautovića, te dvije crkve: pravoslavna i katolička."[461]

U periodu 1992.-1993. godine, srpske snage su u Rogatici uništile gotovo sve muslimanske vjerske objekte. Munara na Arnautovića džamiji je srušena, a džamijska zgrada oštećena.[462] Na području rogatičke opštine, osim muslimanskih vjerskih objekata u centru grada, stradale su džamije, imamske kuće i ostali vjerski objekti u džematima: Šetići, Rakitnica, Godomlja, Kramer-Selo, Žedovići, Kovanje, Sljedovići, Lubardići, Živaljevići, Batovo, Košutica, Brda, Vragolovi, Kukavice, Šljedovići.[463] Tokom Drugog svjetskog rata četnici su u okviru šireg procesa genocida nad muslimanima na području bivše Jugoslavije počinili i genocid nad Bošnjacima Rogatice. Scenarij ubijanja bio je praktično isti kao 1992. godine. Kako je u svom istraživačkom radu zabilježio Agić, u Drugom svjetskom ratu Bošnjaci su stradali od svojih komšija. Borike iznad Rogatice bile su poznate po četničkoj tradiciji:

„Srbi, pravoslavci, prve komšije, najprije bi opkolili bošnjačko selo i stjerali mještane u jednu ili dvije kuće, zavisno od veličine sela i broja populacije. Muškarce bi, uz njihov „dobrovoljni" pristanak, odvodili na boričku ergelu radi, navodno, nekih važnih poslova. Tu bi se tim našim ljudima gubio trag. Samo rijetki su uspjeli pobjeći sa boričkog strelišta. U selu su ostajale žene sa djecom. Teško je opisati kako su ostrvljene komšije mučile naše nane, žene, djevojke i djecu: zlostavljanje, silovanje, ubijanje,

461 Faruk Kozić, „ Rogatica - zločini i uništavanje kulturne baštine" u *Razaranje identiteta bosanskih muslimana*, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad muslimanima, Zenica, 1993., str. 229.

462 Isto, str. 229.

463 Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.)*, El-kalem, Sarajevo, 1999.

pljačka. Kad bi to četnici završili, sav pravoslavni živalj iz susjednh sela, sve što je moglo hodati, nešto ponijeti i povesti, nagrnuo bi kao čopor hijena na to bošnjačko selo, opljačkao sve što se moglo ponijeti, otjerao stoku i pokupio živad... Onda bi selo planulo i za nekoliko sati nestalo s lica zemlje."[464]

Metodologiju zla u genocidu nad Bošnjacima dokumentirao je i Tucaković. Prema njegovom istraživanju, u uništavanju seoskog bošnjačkog stanovništva u području istočne Bosne primjenjivana je razrađena metodologija. Prvo su ih prijatelji Srbi nagovarali da predaju oružje, uz argument da će ih štititi četnici koji su kraljevska vojska.[465] Prema pisanju Tucakovića: „Tamo gdje je oružje predato, stizale su odmah kaznene ekspedicije sastavljene od koljača. Za njima su išle gomile pljačkaša koje su na leđima i konjima nosile sve što su zaticali. Hvatali su prvo muškarce govoreći im da ih vode na „saslušanje u komandu". Ubijali su ih međutim kod prvog potoka ili skrovitog mjesta". [466]

Kako na području cijele Bosne i Hercegovine, tako i na teritoriji Rogatice, još 1991. godine postajalo je jasno da će se 1942. godina ponoviti, te da je došlo vijeme raskrinkavanja mita „bratstva i jedinstva". Koliko je opasno kad narod ne posjeduje historijsko sjećanje pokazuje primjer Bošnjaka koji su ponovno nespremno dočekali ulogu žrtve. S druge strane, slučaj srpskog naroda također pokazuje koliko je opasno kada se historijsko sjećanje iskrivljuje i kada se njime manipulira. Već 1992. godine, u Rogatici kao i u drugim gradovima istočne Bosne, SDS uspostavlja paralelne, paradržavne organe vlasti, ekskluzivno srske. Osniva se „Srpska skupština opštine",[467] a u junu 1991. Rogatica se uključuje u „Srpsku autonomnu oblast Romanija". Još 16. maja 1991. u Rogatici su, zbog raspodjele funkcija u SJB, nikle prve barikade. U jesen 1991. godine, Rajko Kušić, sin poznatog zločinca iz Drugog svjetskog rata, promoviran je u vojvodu rogatičkog kraja. Borička visoravan, na kojoj su se još od 1991. godine vojno organizirali rogatički četnici, poslužila je za naoružavanje Srba tog kraja.

Uvertira u ubijanje Bošnjaka rogatičkog kraja bio je 30. mart 1992. godine, kada su Srbi tražili podjelu policije na srpsku i bošnjačku. Većina Srba iselili su civilno stanovništvo, žene i djecu, ostali su samo mobilizirani, vojno sposobni muškarci. Kako potvrđuje Zoran Bojević iz Rogatice: „Od-

464 Nusret E. Agić, *Živi štitovi*, Hod, Sarajevo, 1995., str. 39.

465 Šemso Tucaković, nav.dj., str. 38.

466 Isto.

467 Rogatica je osnovala Srpsku skupštinu opštine 26. 12.1991. "po Uputstvu Glavnog odbora SDS-a". Izvještaj o radu Skupštine opštine, broj 01/1-012-54/93, 1.10.1993. Arhiv ICTY.

veo sam ženu i dijete u martu u Bajinu Baštu iz bezbjednosnih razloga."[468]

Nakon što su srpske snage iz Rogatice iselile žene i djecu srpske nacionalnosti, 15. maja počelo je granatiranje grada. Prvo su granatirani dijelovi sa većinskim muslimanskim stanovništvom. Kada su srpske komšije ponovno počeli pozivati Bošnjake da se skupe u srednjoškolskom centru u Rogatici, uz objašnjenje da im samo tako mogu garantirati sigurnost, Bošnjaci su poslušali. Mislili su da ih komšije iz iskrene brige pozivaju da se sklone, jer im samo tako mogu garantirati život. Jasmina Delija je u srednjoškolski centar otišla među prvima, sa mužem i dvoje djece. Tamo je zatekla oko 50 ljudi, a naknadno ih je dovedeno još oko 300. Svi su bili bošnjačke nacionalnosti. Zajedno sa ostalim ženama i djecom, Jasmina i njena djeca razmijenjeni su 8. avgusta 1992. godine. Radno sposobni muškarci ostali su u logoru. Njen muž ubijen je zajedno sa ostalim muškarcima koji su ostali u logoru.[469] Nadža Isaković također je povjerovala da će u srednjoškolskom centru u Rogatici biti zaštićena. Preko megafona koji se nalazio na transporteru, srpsko rukovodstvo ih je pozivalo da se sklone u srednjoškolski centar jer će tamo biti sigurni. „Međutim, ispostavilo se da je to bio logor", kaže Nadža Isaković.[470] Kako dalje tvrdi Nadža Isaković, zlostavljanja zarobljenika činili su rogatički Srbi, koji su bili maskirani. Nadža Isaković imala je sreću da nije bila među brojnim mladim ženama i djevojkama koje su srpski vojnici odvodili iz srednjoškolskog centra i silovali ih. Ali, dok se prisjećala svog zatočeništva, na njenom licu bili su vidljivi strah i susjećanje koje je trpjela kad god su odvodili druge zatvorenice.[471]

Dodatni razlog zbog kojeg su Bošnjaci praktično dobrovoljno došli u zatočeništvo u kolektivni smještaj srednjoškolskog centra nudi Agić: „Da bi sve to izgledalo što uvjerljivije, da bi Bošnjaci vidjeli da im Srbi žele dobro, da su iskreni u svojim izjavama, u kolektivni smještaj krenulo je i nekoliko Srba sa porodicama".[472]

Zašto su Bošnjaci vjerovali svojim komšijama Srbima usprkos strašnom iskustvu iz Drugog svjetskog rata, u kojem su rogatički četici počinili masovne zločine nad Bošnjacima? Možda je to zbog toga što je od 1945. godine kolektivnom sjećanju Bošnjaka nametnut mit o bratstvu i jedinstvu koji nije bio kompatibilan sa sjećanjem da su prve komšije Srbi najčešće

468 Dokazni postupak odbrane u slučaju Paunović Dragoje, održan 28. 3. 2006. godine. Broj predmeta KT-RZ-9/05. Svjedočenje Zoran Bojević. Vidi: Almir Đozo, Izvještaj monitora, http: //idc.org.ba/monitoring/Paunovic (pristupljeno 11.6.2007.)

469 Isto, Svjedočenje Jasmine Delija.

470 Isto, Svjedočenje Nade Isaković.

471 Isto.

472 Nusret E. Agić, nav. dj., str. 60.

bili organizatori i izvršioci masovnih ubistava. S druge strane, Srbi su razvili mehanizam negiranja, kako historije iz Drugog svjetskog rata, tako i zločina koji su počinjeni u periodu 1992.-1995.

Mile Ujić bio je načelnik vojnog odsjeka u Rogatici 1992. godine. Prema sopstvenim riječima, išao je u posjetu prijateljima u srednjoškolski centar u Rogaticu, gdje su Bošnjaci, u njegovoj interpretaciji, smješteni radi sigurnosti. „Pitao sam ih da li ima nekih problema. Svi su rekli da nema problema, da je hrana dobra i da im fali samo cigara", izjavio je na Sudu BiH, gdje je svjedočio u svojstvu svjedoka odbrane ratnog zločinca Dragoja Paunovića.[473] Ujić, međutim, potvrđuje da je već dan nakon njegove posjete srednjoškolskom centru čuo za ubistva civila. Kada je pokušao da otkrije više, načelnik policije mu je rekao da ne pita puno jer bi mogao loše proći.[474] Sudski procesi na površinu veoma često izvuku ono što svjedocima stoji u podsvijesti. Svjedok Goran Kozić o stradanju civila muslimana navodno je čuo mnogo kasnije na radiju Bosne i Hercegovine. On kaže: „O tom događaju se malo, gotovo nikako pričalo na našoj strani".[475]

Ubijeni i preživjeli „živi štitovi"

Iz iskaza svjedoka srpske nacionalnosti u slučajevima procesuiranim pred Sudom BiH može se zaključiti da su stanovnicima Rogatice bila poznata ubistva Bošnjaka sa područja teritorije Rogatice. Međutim, o tome se nije govorilo. Jedan od načina ubistva Bošnjaka jeste metoda „živog štita". Naime, srpski vojnici su zarobljenike iz logora Rasadnik i srednjoškolskog centra odvodili kao žive štitove u pokušajima da poraze branitelje rogatičkih sela koji su se tokom jula i avgusta samoorganizirali i uspjeli osloboditi ranije okupirana bošnjačka sela Šljedoviće, Solakoviće i Starčiće.[476] Prema riječima Agića, četnički vojvoda Rajko Kušić tražio je da mu se u Koziće dovede tridesetak zarobljenih Bošnjaka, „a svojim komandirima naredio je da pripreme jedinice za 'odlučujući napad i potpuno uništenje šačice Alijinih bojovnika'. Zarobljeni Bošnjaci su u toj pripremi trebali biti 'živi štit' koji će ići ispred četničkog streljačkog stroja i neutralisati eventualna minska polja".[477]

Bošnjaci su vezani konopcem po dvojica-trojica zajedno i natjerani prema Tušinama, Jačenu i Brčigovu. Akcija srpskih snaga je propala nakon što su branitelji snažno zapucali sa odbrambenih položaja iz Brčigova, tako da

473 Dokazni postupak odbrane u slučaju Paunović Dragoje, održan 28. 3. 2006. godine. Broj predmeta KT-RZ-9/05, Svjedok Mile Ujić, Vidi: Almir Đozo, Izvještaj monitora, http: //idc.org.ba/monitoring/Paunovic (pristupljeno 11.6.2007.)

474 Isto.

475 Isto, Svjedok Goran Kozić.

476 Nusret E. Agić, nav.dj., str. 91.

477 Isto, str. 92.

se srpska pješadija morala povući. Ranjeno je nekoliko Bošnjaka. Zbog neuspjeha ove akcije, u kojoj su ranjeni i srpski vojnici, svi Bošnjaci iz „živog štita" su strijeljani.[478] Međutim, trojica Bošnjaka preživjeli su strijeljanje. U to vrijeme nisu se nadali da će jednog dana imati priliku svjedočiti o tome u Sudu Bosne i Hercegovine.

Ago Kapo, zvani Kapetan, iz sela Borovsko, bježeći pred srpskim napadima, u avgustu 1992. godine uhapšen je u selu Žljebovu kod Sokoca, te odvezen u logor Rasadnik.[479] Nekoliko dana zajedno sa ostalim zarobljenicima bio je na radnoj obavezi, čistio je grad i stanove srpskim vlastodršcima. Pet dana nakon radne obaveze manjim autobusom odvezli su ih u selo Duljevac. Tu su ih vezali u živi štit u kojem su proveli dva sata. Dragoje Paunović predvodio je grupu srpskih vojnika kojima je naredio da vezane Bošnjake strijeljaju. Ago Kapo nije mogao svojim ubicama gledati u lice, jer su 12 srpskih vojnika koji su izvršavali naređenja nosili čarape na glavi. Jesu li bili svjesni nečovječnosti tog čina, ili su možda znali da „savršen zločin" ne postoji? Jedini koji je vjerovao da učestvuje u „savršenom zločini" bio je Dragoje Paunović, zvani Špiro. Sedamnaest godina nakon strijeljanja nemoćnih i vezanih bošnjačkih „živih štitova", zločinac Dragoje Paunović sjedio je na optuženičkoj stolici u Sudu BiH i slušao svjedoka Kapu koji je potvrdio da optuženi, za razliku od drugih vojnika, nije nosio kapu na glavi. Tog avgustovskog dana strijeljano je 27 nevinih Bošnjaka.[480]

Svjedok Armin Bazdara bio je u istom redu za strijeljanje kao i Ago Kapo.[481] Nakon što je pogođen u nadlakticu, uspio je uložiti maksimalnu snagu da bi ostao miran. Četnici nisu primijetili da je preživio. Ležao je bez glasa, dok je osluškivao jauke i pucnjavu. Srpski vojnici su pojedinačno ubijali one za koje su primijetili da su živi. U jednom trenutku čuo je kako glas sa motorole pita: 'Ko to puca', a glas koji je držao motorolu jasno je odgovorio 'Špiro puca'. Nakon izvjesnog vremena Armin je potrčao. Srpski vojnici pucali su za njim, ali ovaj put bezuspješno. Kad je iznemogao od gladi i gubitka krvi stigao na brežuljak iznad nekih vikendica, u magnovenju je vidio neke vojnike. S obzirom da nije više imao snage da trči, bio je spreman da se preda, ali... bili su to vojnici Armije Bosne i Hercegovine.[482]

478 Isto, str. 91.

479 Glavni pretres na Sudu BiH, u slučaju Paunović Dragoje, održan 06. 12. 2005. godine. Broj predmeta KT-RZ-9/05., Svjedočenje Kapo Ago. Vidi: Almir Đozo, Izvještaj monitora, http: //idc.org.ba/monitoring/Paunovic. (pristupljeno 11.06.2007.)

480 Isto.

481 Glavni pretres na Sudu BiH, u slučaju Paunović Dragoje, održan 06. 12. 2005. .godine. Broj predmeta KT-RZ-9/05. Svjedočenje Armin Bazdara. Vidi: Almir Đozo, Izvještaj monitora, http: //idc.org.ba/monitoring/Paunovic (pristupljeno 11.6.2007.)

482 Isto.

Oni koji su preživjeli strijeljanja i gledali smrti u oči 26. maja 2006. godine, zajedno sa ostalim žrtvama srpskih zločina, imali su priliku osjetiti moralnu satisfakciju što je zločin osuđen. Tog dana donesena je presuda zbog ratnog zločina protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. tačka h) u vezi sa tačkom a) i k) Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine. Dragoje Paunović Špiro proglašen je krivim za strijeljanje 27 Bošnjaka na području opštine Rogatica i osuđen na kaznu dugotrajnog zatvora u trajanju od 20 godina.

„Spasioci" ili čuvari čovječnosti

Doktor Zoran Gavrić bio je jedan od Srba koji je sa svojim bošnjačkim sugrađanima dijelio ljudsku naivnost i nerazumijevanje opasnosti od srpskog nacionalizma. Dr. Gavrić, porijeklom iz Visokog, godinama je radio kao stomatolog u Domu zdravlja „Ragib Džindo" u Rogatici, a bio je poznat po svojoj druželjubivosti.[483] Jednog martovskog dana 1992. godine, dr. Gavrić i Ćamil Poljo, medicinski tehničar, vjerojatno ponukani napetom atmosferom koja je obuzela Rogaticu, potražili su utjehu u alkoholu. Dan kasnije, dr. Zoran Gavrić malo čega se sjećao. Znao je samo da su on i Ćamil Poljo svratili u kuću mjesnog učitelja na Borikama.[484]

Međutim, nakon što ga je njegov drug Mile Balčaković, seoski učitelj, pozvao telefonom da dođe po Ćamila, nije se dvoumio ni trena. Sa Borika se dr. Zoran Gavrić nikada nije vratio. Poznato je da je Ćamil Poljo ubijen te večeri na Borikama, a mrtvo tijelo dr. Zorana Gavrića prepoznato je nekoliko dana kasnije u bolnici na Sokocu. A o detaljima njegove smrti Rogatičani ni do danas nisu mnogo saznali, osim 'da je dr. Zoran stigao do Milove kuće i da su zajedno otišli u hotel Borike u kojem je bila baza Rajka Kušića i njegovih četnika. Tu se dr. Zoranu Gavriću gubi svaki trag'.[485] Uvjerenja dr. Gavrića zbog kojih nije poštivao pravila etničkog SDS ekskluziviteta i u prijateljstvu nije pravio razlike između Srba i Bošnjaka, dijelio je tek mali broj Rogatičana Srba. Sahrani dr. Gavrića prisustvovalo je tek desetak Srba i više stotina Bošnjaka.[486]

Nažalost, u sjećanjima rogatičkih Bošnjaka priča o dr. Zoranu Gavriću jedna je od rijetkih koja je primjer čuvara principa humanosti u srpskom narodu. Međutim, Bošnjaci iz sela Mađer u okolini Rogatice imaju mnogo bolja iskustva. Komšije Srbi iz susjednog sela Rasput Njive početkom maja obavijestili su ih da bježe u šumu i da se sklone od „četnika". Potom su svo-

483 Nusret E. Agić, nav.dj., 34.
484 Intervju: Nusret E. Agić, Sarajevo, 21.5.2007.
485 Nusret E. Agić, nav.dj., str. 35.
486 Isto, str. 36.

je susjede Bošnjake pričekali u maloj dolini, skriveni od pogleda. "Tu nas je čekala grupa mještana. Rekli su nam da tu moramo ostati do mraka i da ne možemo ulaziti u njihovo selo dok se vidi, jer se ne zna odakle ko posmatra i šta ko smjera. Tek kad padne mrak, oni će nas uvesti u svoje selo".[487] Noći su Bošnjaci provodili u srpskom selu, a s prvom zorom krili su se u šumi, gdje su im susjedi Srbi donosili hranu i prekrivače. Ali, pošto su „spasioci" u srpskom narodu bili manjina među Srbima u rogatičkom kraju, i oni su bili u opasnosti. Jednog jutra, jedan od komšija obavijestio je Bošnjake koji su se krili: 'Jutros su nam četnici rekli da više ne smijemo ovako intervenisati, da ih ne smijemo sprečavati u izvršavanju njihovih zadataka.'[488]

Prisjećajući se tih događaja, petnaest godina kasnije, Borivoje Lelek iz sela Rasput Njive ni sam ne zna zbog čega su stanovnici ovog sela u opasnost dovodili svoje živote da bi zaštitili komšije Bošnjake. Samo zna da bi ponovo, da se isto desi, stanovnici sela Rasput Njive isto postupili. Na naše pitanje da li je selo Rasput Njive imalo partizansku tradiciju, Borivoje Lelek kaže: „Zapravo ne. Selo nije imalo ni partizansku ni četničku tradiciju. Selo Rasput Njive jednostavno nije imalo nikakvu vojničku tradiciju. Sa našim komšijama Bošnjacima uvijek smo se dobro slagali. Tako je i danas. Vratili su se oni, a vratili smo se i mi. Družimo se sa dubokim osjećajem međusobnog uvažavanja".[489] Primjeri doktora Zorana Gavrića, Borivoja Leleka i seljana iz sela Rasput Njive svakako zaslužuju dalja istraživanja. U analizama genocida uglavnom se velika pažnja posvećuje počiniteljima zločina i motivima, a veoma je malo studija koje istražuju uzroke koji ljude motiviraju da budu spasioci i spriječe genocidna djela. Motivi spasilaca u programima prevencije genocida mogli bi imati veoma značajnu ulogu.

487 Isto, str. 75.
488 Isto, str. 77.
489 Intervju: Borivoje Lelek, Rogatica, 29.5.2007.

FOČA: SILOVANJE KAO DIO GENOCIDNE KAMPANJE

Komparativno posmatrajući povijest genocida kao najtežeg i najekstremnijeg zločina protiv čovječnosti, možemo primijetiti da u procesu uništenja jednog naroda birokratska država primjenjuje veoma širok spektar mjera. Silovanje pripadnica naroda - žrtve zajednička je karakteristika mnogih genocida u povijesti. Izuzetak je nacistička Njemačka, koja je nad jevrejskim narodom provela najekstremniju formu genocida u modernom svijetu, ali nije sistematski provodila silovanja nad jevrejskim ženama. Naime, prema paragrafu 2 Nirnberškog zakona iz 1935., „rasno miješanje" između Nijemaca i Jevreja bilo je zabranjeno. Na osnovu ovog zakona za silovanje Jevrejke u kocentracionom logoru u Hrvatskoj procesuiran je njemački stražar i osuđen na šest mjeseci zatvora za „oskrvnuće rase".[490] Masovna i sistematska silovanja najčešće su sastavni dio genocidne kampanje, a posljednji izvještaji iz Sudana ukazuju na to da se ova historijska praksa opet ponavlja.[491]

Postoje brojni dokazi da je silovanje armenskih žena imalo genocidni karakter. Četiri nastavnika njemačke škole iz mjesta Alep 8. oktobra 1915. uputili su protestno pismo ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu. „Od 2.000 do 3.000 seljakinja iz Gornje Armenije koje su ovamo dovedene zdrave, ostalo je 40 do 50 kostura. Najljepše su postale žrtvama pohote svojih čuvara. One ružne izdahnule su pod udarcima, od gladi i žeđi; čak i kad su na obali rijeke, nemaju pravo utažiti žeđ."[492]

Genocidi u Bosni i Hercegovini i Ruandi počinjeni krajem XX stoljeća poslužili su za uspostavljanje međunarodnopravnih presedana. To se posebno odnosi na zločin silovanja. Naime, dok je na Tribunalu za Ruandu donesena presuda za silovanje kao zločin genocida, u slučaju Foča silovanje je procesuirano kao zločin protiv čovječnosti.

U slučaju Zoran Vuković, Radomir Kovač i Dragoljub Kunarac (slučaj Foča) prvi put u povijesti kombinacija seksualnog porobljavanja i silovanja osuđena je kao zločin protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja.[493]

490 Narcisa Lengel-Krizman, „A Contribution to the Study of Terror in the So-Called Independent State of Croatia: Concentration Camps for Women in 1941.-42.", *Yad Vashem Studes 20 (1990.)* str. 15. Navedeno prema: Myrna Goldenberg, „Sex, Rape and Surrvival: Jewish Woman and the Holocaust", www.theverylongview.com (pristupljeno 27.02. 2007.)

491 Pogledaj: Human Rights Watch - Overview 2006., Sudan, http://hrw.org/englishwr2k7/docs/2007/01/11/sudan14715.htm (pristupljeno 27. 02. 2007.)

492 Bernard Brunetau, nav.dj., str. 43.

493 Predmet „Foča" (IT-96-23), Arhiv ICTY.

U Ruandi, u Prvostepenoj presudi u slučaju Akayesuu[494] silovanje je presuđeno kao forma genocida. Prema ovoj presudi, silovanje se može tretirati kao zločin genocida ako je počinjeno sa namjerom da se žena ubije, ili da se „oplodi drugačijim etničkim sjemenom", ili sa namjerom da se traumatizira do te mjere da više ne želi da rađa.[495] Iako tužioci u ICTY nisu silovanje u Bosni i Hercegovini okarakterizirali kao zločin genocida, već kao zločin protiv čovječnosti, sistematska i organizirana priroda silovanja Bošnjakinja u Bosni i Hercegovini pokazuje da je to bio sastavni dio genocidne kampanje koja je provođena na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Bakira Hasečić silovana je 1992. u Višegradu. Njeno traumatično sjećanje jezivo ilustruje šta znači genocidna namjera da se žena koja pripada narodu žrtvi oplodi „drugačijim etničkim sjemenom".[496] „Dok su me silovali, urlali su: 'Nećeš više rađati male Turke, nego male četnike'", kaže Bakira. Silovanje je bilo dio srpskog genocidnog programa i izvještaji sa raznih dijelova bosanskohercegovačke okupirane teritorije tokom agresije ukazuju na to da je provođeno na isti način, bez obzira na geografsku udaljenost. No, s obzirom na to da se prva historijska presuda za silovanje kao zločin protiv čovječnosti odnosi na Foču, ova presuda će nam poslužiti kao studija slučaja kroz koju ćemo ilustrirati da je silovanje bilo dio sistematskih genocidnih zločina koji su počinjeni s ciljem uništenja bošnjačkog naroda. Prije nego što se fokusiramo na okolnosti okupacije i uslova u kojima je provedena kampanja silovanja Bošnjakinja u Foči, napravit ćemo kratku analizu silovanja kao oružja rata kroz svjetsku povijest.

SILOVANJE KAO RATNI ZLOČIN, ZLOČIN PROTIV ČOVJEČNOSTI I GENOCID - HISTORIJSKI OSVRT

Činjenica je da zločin silovanja kao monstruozno oružje rata nije ekskluzivan izum osmanske, srpske ili vojske Hutua u Ruandi. Odnos prema ženi u ratu posljedica je globalne patrijarhalne kulture koja se u ekstremnim oblicima muške dominacije nad ženom reflektuje u ratnoj atmosferi zatrovanoj ekstremnom ideologijom. U mnogim nerazvijenim društvima žena je i danas u najboljem slučaju građanin drugog reda, jer se naslijeđa iz prošlosti veoma teško prevazilaze. Naime, još su u Hamurabijevom zakoniku[497] žene bile stavljene u kategoriju sa životinjama i imovinom. Zakoni

494 Jean Paul Akayesuu (ICTR-96-4), Prvostepena presuda, str. 731-734. http://69.94.11.53/ENGLISH/cases/Akayesu/index.htm (pristupljeno 12.8.2006.)

495 Isto.

496 Isto.

497 Hamurabi (729. do 686.) babilonski kralj, osnivač babilonskog carstva, Babilonije, Hamurabijev zakonik, zbornik zakona uklesan klinovim pismom na stupu crnog diorita, sada se nalazi u Louvreu.

starog Izraela nisu se mnogo razlikovali od vavilonskih zakona: žena je bila uvijek pod zaštitom ili svog oca (kao cijenjen djelić imovine, a pod pretpostavkom da joj je nevinost još bila netaknuta) ili pod zaštitom muža.[498] U staroj Grčkoj, silovanje je bilo "društveno prihvatljivo ponašanje u okviru pravila ratovanja", za ratnike koji su "ženu smatrali legitimnim plijenom, korisnim za ženidbu, kao konkubine, robinje ili trofej ratnog kampa".[499]

Alberico Gentili (1552.-1608.) jedan je od pravnika koji je napravio iskorak i preporučio da se silovanje u ratu zabrani. Diskusija o pravednom ponašanju u ratu razvila se pod utjecajem prosvjetiteljskih filozofa. Jean-Jacques Rousseau (1712.-1778.) napisao je da ne postoji nijedno opravdanje za silovanje u ratu, te da bi silovanje trebalo kodificirati ratnim zakonima. Razni međunarodni sporazumi koji su prije Prvog svjetskog rata formalno usvojili principe i pravila ratovanja implicitno ili eksplicitno zabranili su i silovanje kao oružje rata. Među ovim sporazumima je i Leibers Code iz 1863. koji je beskompromisno tražio ozbiljno kažnjavanje za zločin silovanja. Haška konvencija iz 1899. zahtijeva zaštitu "porodične časti i prava" u ratu. Iako u ovoj konvenciji silovanje nije eksplicitno spomenuto, sasvim je jasno iz svega do sada rečenog da je Haška konvencija pod zaštitom od zlostavljanja i zaštitom porodične časti zapravo podrazumijevala zaštitu žena od silovanja u ratu, te da se na osnovu ovoga moglo podrazumijevati da je silovanje ratni zločin. U Ženevskoj konvenciji iz 1929. naglašeno je da žena u ratu „s obzirom na svoj spol treba biti tretirana s uvažavanjem".[500]

Uprkos ovoj kodifikaciji, Prvi svjetski rat osim masovnih gubitaka ljudskih života poznat je i po masovnim silovanjima. Silovanje žena u Belgiji od njemačkih vojnika bilo je toliko masovno da je to postalo metafora za belgijsko nacionalno poniženje. Ženevskom konvencijom iz 1929. proklamovano je da će „žene biti tretirane s puno obzira kao što to njihov spol zavređuje"[501] – čime se namjeravalo spriječiti silovanje, a dobio se samo „nezgrapni eufemizam"[502] koji nije spriječio da se praksa masovnog silovanja nastavi i u II svjetskom ratu. Među brojnim silovanjima počinjenim nad ženama, često se u literaturi spominje masovno silovanje desetina hiljada žena u Berlinu koje su silovali ruski vojnici tokom zadnje dvije sedmice rata.[503]

498 Susan Brownmiller, *Against OUR Will: Men, Women and Rape*, Simon and Schuster, New York,1975., str. 9.

499 Peter Karsten, *Law, soldiers and combat*, Greenwood Press, Westport, 1978.

500 "International Justice Failing Rape Victims", *IWPR Special Report*, No. 483. 05.01.2007.

501 Isto.

502 Isto.

503 Isto.

Suštinu značenja silovanja u ratu dočarava Susan Brownmiller: "Tijelo silovane žene postaje cermonijalno bojno polje, paradno polje za pobjedu. Taj čin na njenom tijelu je poruka koja se prenosi između muškaraca - živi dokaz pobjede jednog i poraza drugog".[504]

Međutim, da bi silovanje bilo okarakterizirano kao zločin genocida, mora biti provedeno s ciljem uništenja naroda ili jednog njegovog dijela. Vojnici siluju uz naredbu ili odobrenje, a na zlodjela ih motivira mržnja i iracionalna „osveta" koja se inicira na osnovu propagandnih mitova. Jedan od tih mitova ponudila je Biljana Plavšić koja je u vrijeme masovne kampanje silovanja Bošnjakinja dala sljedeću izjavu: „Silovanje je, nažalost, strategija ratovanja muslimana i dijela Hrvata prema Srbima. Za islam je to normalno jer toleriše poligamiju. Istorijski, kroz 500 godina turske okupacije sasvim je normalno bilo pravo bega ili age na prvu bračnu noć sa ženom iz populacije raje. Također, islamska religija određuje da se nacija djeteta određuje isključivo po ocu".[505]

Pored ove izjave, u medijima je često ponavljan i njen citat da muslimani vode porijeklo od Srba, ali da je to genetski kvarni materijal koji je prešao na islam i sad se, naravno, iz generacije u generaciju taj gen kondenzuje. "Postaje sve gori i gori..."[506] Dakle, nije dovoljno za masovna silovanja Bošnjakinja kriviti samo zatrovane pojedince, srpske muškarce-vojnike i policajce koji su imali namjeru srpskim etničkim genom oploditi Bošnjakinje, već odgovornost treba tražiti na strani onih koji su taj projekat osmislili, naredili i organizirali. Naime, genocidna silovanja uvijek su proizvod državne politike, a u Bosni i Hercegovini izvršavana su u kompleksnoj i dobro osmišljenoj genocidnoj kampanji s ciljem da Bošnjacima kao narodu unište temeljne vrijednosti.

O sistematskom silovanju Bošnjakinja znalo se od samog početka rata. Sa prvim izbjeglicama iz okupiranih dijelova Bosne i Hercegovine, stigle su i užasne priče o mreži logora za žene u kojima su zatočenice bile izložene masovnom silovanju. Međutim, međunarodna zajednica je tek u januaru 1993. odlučila provjeriti ove navode. Naime, grupa medicinskih eksperata je u periodu od 12. do 23. januara boravila na području bivše Jugoslavije. U okviru ove misije intervjuiran je određeni broj žrtava i svjedoka silovanja, a tim eksperata došao je do zaključka da srpske snage vrše sistematsko silovanje nad Bošnjakinjama, te da srpsko političko i vojno rukovodstvo nije učinilo nikakve napore da spriječi te zločine.[507] Događaji u Foči pokazuju

504 Susan Brownmiller, nav.dj.

505 Intervju Biljane Plavšić, "Svet", Novi Sad 06.9.1993.

506 Isto.

507 United Nations, Report on the situation of human rights in the territory of the

da srpsko rukovodstvo ne samo da nije spriječilo, već je naredilo i organiziralo silovanja Bošnjakinja. S obzirom na to da je silovanje bilo jedan od genocidnih metoda, ne možemo ga posmatrati izolirano od ukupne situacije u vrijeme okupacije. Stoga je neophodno izložiti kratku hronologiju srpske agresije u Foči koji ja počela u aprilu 1992., uz kratko, ali neophodno podsjećanje na genocid nad Bošnjacima u ovom gradu koji je počinjen u II svjetskom ratu.

Fočansko"ponavljanje povijesti"

Teoretičari genocida, kako je navedeno u uvodnom dijelu ovog rada, podsjećaju nas da u velikom broju slučajeva genocid ima tendenciju historijskog ponavljanja. U slučaju Foče, kao i u slučaju Vlasenice, podsjetit ćemo na genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu. Uzorak napada na grad Foču i okolna sela, koji je počeo u aprilu 1992., bio je identičan kao i u II svjetskom ratu.

Prema raspoloživoj dokumentaciji, četničke akcije u fočanskom kotoru 1942. godine za cilj su imale istrebljenje muslimana. Foču su četnici zauzeli 19. avgusta 1942. godine, a komandant ove akcije, Bačović, 20. avgusta depešom je izvijestio Dražu Mihajlovića. „Poslije političkog osiguranja od posledica, juče su naše trupe pod komandom majora Ostojića, posle kratke i oštre borbe, zauzele Foču. Naši gubici četiri mrtva, neprijateljski oko 1.000 od čega žena i djece 300".[508] S obzirom na činjenicu da je u Foči živio veliki broj bogatih muslimanskih porodica, nakon masovnih ubistava, prema preživjelim Muslimanima uslijedile su pljačkaške i diskriminatorske mjere.

„Četnici su uzeli ključeve od svih trgovačkih radnji sa kojima Muslimani raspolažu, a kojih ima u Foči 90%, te su svu robu prenijeli u vojne kasarne, te u tim kasarnama vrše raspodjelu te robe četnicima, a kako oni kažu prave uniforme za četnike. Muslimanima su naredili da ne smiju izlaziti na ulicu. Oni Muslimani kojima je dozvoljeno da izađu napolje, ti imadu na sebi oznaku u vidu židovskih oznaka."[509]

---

former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Raporeteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992., str. 19. Arhiv ICTY.

508 AVII, Čak. 222, reg. br. 31.6. i Nikola Milovanović, Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihajlovića, knjiga 2, sr.161. Beograd 19. Navedeno prema: Šemso Tucaković, nav.dj., str. 75.

509 ČETNIČKI ZLOČINI U FOČANSKOM KRAJU-IZVJEŠTAJ KOMANDE VOJNE KRAJINE NDH, SARAJEVO, 12. JANUAR 1942., Objavljeno u V. Dedijer - A. Miletić, nav. dj., str. 100.-102.; Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG-Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo 1996., str. 73.-74.

Arhivska dokumentacija o genocidu nad muslimanima u II svjetskom ratu puna je jezivih detalja o zločinima. Tačno pola vijeka kasnije, srpska ideologija, još monstruoznija u svojim namjerama, vraća se projektu genocida u Foči. Metod izvršenja genocida podsjeća na II svjetski rat.

Kao i u ostalim gradovima i selima u Bosni i Hercegovini, SDS je i u Foči raspirivala neprijateljsku međunacionalnu atmosferu. No genocidom nad muslimanima Foče u II svjetskom ratu u propagandne svrhe poslužila se i SDA. U proljeće 1990. godine ova partija organizirala je stranački miting u ime sjećanja na muslimanske žrtve iz II svjetskog rata. Na tom mitingu naivno je dato obećanje da „Drina neće nikada više teći krvava".[510] Međutim, SDA nije mnogo učinila na odbrani bošnjačkog naroda.

Istrage koje je provelo Tužilaštvo ICTY-ja, ali i presude sudskih vijeća, nedvosmisleno su potvrdile da su Bošnjaci nespremni dočekali rat, te da je naoružavanje i vojna organizacija Bošnjaka u istočnoj Bosni ostala na nivou „pokušaja" i „neorganiziranog otpora".[511] S druge strane, veliki broj svjedoka je potvrdio da je naoružavanje Srba izvedeno planski i u potpunoj koordinaciji sa JNA i naredbodavcima iz Srbije. Fočanskim i Srbima iz okolnih sela oružje se dijelilo iz skladišta JNA u Livadama, koje je bilo pod kontrolom srpskih vlasti.

O ulozi JNA u agresiji na Bosnu i Hercegovinu svjedoči i zahtjev koji je 17. marta 1992. iz tzv. Srpske skupštine opštine Foča upućen u Beograd, na ličnost generalpukovnika Blagoja Adžića. U ovom dokumentu se zahtijeva stacioniranje garnizona JNA u Foči, te se navodi da su u tom smislu već izvršeni određeni dogovori sa komandom Bilećkog korpusa.[512]

Nekoliko mjeseci prije samog napada na Foču atmosfera je bila kritična. Bošnjaci su svjesni svih srpskih aktivnosti oko pripreme rata. Osniva se krizni štab za Foču, kao i štabovi po srpskim selima, SDS ilegalno formira institucije vlasti, izdvaja se srpska policija, a istaknuti kadrovi ove stranke Vojislav Maksimović, Velibor Ostojić i Petko Čančar rukovode ovim pripremama.

Okupacija Foče započela je 7. aprila. Prije nego što je počela koristiti artiljeriju sa okolnih brda, srpska vojska je u u Foči zapalila bošnjačke

510 Preljub Tafro i Bećir Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području općine Foča 1992.-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004., str. 15.-18.

511 Vidi ICTY predmet br. IT-96-23-T i IT-96-23/1-T (Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića); Presuda od 22.02.2001. „Opšti kontekst", str. 11.-25. Arhiv ICTY.

512 Srpska skupština opštine Foča, upućeno Generalštabu JNA, na ličnost generalpukovnika Blagoja Adžića, u Foči, 17.3.1992. Dokument potpisao predsjednik srpske skupštine Josif Miličić. Arhiv ICTY.

kuće. Bošnjaci pružaju neorganizirani i spontani otpor, a 8. aprila 1992. Srbi teškom artiljerijom napadaju preostale džepove otpora u Foči i oko Foče.[513] Način izvršenja genocida nad Bošnjacima Foče, identičan je načinu na koji je izvršen genocid u svim gradovima i selima istočne Bosne, ali i cijele Bosne i Hercegovine.

Kao u svim ostalim okupiranim gradovima u Bosni i Hercegovini, srpska birokracija provela je diskriminatorske mjere prema nesrpskom stanovništvu koje nije uspjelo pobjeći iz Foče. U tom periodu radnici Bošnjaci u mnogim preduzećima prestali su dobijati platu, a mnogi su i otpušteni. Među otpuštenim bili su i radnici fočanske bolnice.[514] Brojni svjedoci pred ICTY-jem izjavili su da im je bila ograničena sloboda kretanja, mogućnost okupljanja, ali i osnovna komunikacija.

Organizirana srpska vojska napravila je precizan plan kako da neorganizirane Bošnjake po selima oko Foče, od kojih su neki bili naoružani, pridobije da dobrovoljno predaju oružje. U sela su dolazili lokalni srpski izaslanici sa navodnim prijedlozima za mirno rješenje sukoba. U tim pregovorima isticali su miroljubivu ulogu JNA.[515]

Bez obzira što su bošnjačka sela u ruke srpske vojske padala praktično bez borbi, ili uz minimalan otpor, stanovnici Bošnjaci su okupljani na sabirna mjesta, odakle su razvrstavani u zatvore i logore, gdje su brojni muškarci, žene i djeca likvidirani i mučeni na razne načine. Borbe, recimo, uopće nije bilo u selu Jeleč, koje je srpska vojske okupirala 4. maja 1992.[516] Prema izvještaju Specijalnog izaslanika UN-a za ljudska prava, već je u martu u selima oko Foče došlo do masovnih pogubljenja Bošnjaka. Posebno se spominje selo Jeleč u kojem su muškarci pogubljeni, a žene sa djecom protjerane u šumu. Četiri dana kasnije, vratile su se da sahrane muškarce.[517] U selima Trnovače i Trbušče, južno od Foče, također nije

513 FWS-65, T. 659-661 i T. 684-685; FWS-52, T. 915; FWS-93, T. 1051-1055; FWS-78, T. 2088-2093; FWS-190, T. 3315-3316. Vidi također Ex-P 6 i 6/1 koji se odnose na tipove i upotrebu oružja korištenog prilikom zauzimanja Foče i obližnjih opština: Ex-P 6 je borbena zapovijed kojom se jedinicama daju zadaci za dalja dejstva, a upućena je zapovjednicima osnovnih jedinica i zapovjedništvu bataljona Trnovo, pri čemu se tom zapovijedi daju zadaci u vezi s upotrebom artiljerijskog oruđa. Ex-P 6/1 su slike naoružanja koje je stajalo na raspolaganju srpskim snagama. Vidi: presuda ICTY predmet br. IT-96-23-T i IT-96-23/1-T (Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića); str. 13., fusnota 47.

514 Isto, FWS-33, T. 485-486; FWS-152, T. 1885; A.S., T. 2057; FWS-96, T. 2498 i FWS-48, T. 2614. Vidi i prvostepenu Presudu u ovom slučaju od 22. 02. 2001., str. 11.

515 Isto, FWS-52, T. 852-855; FWS-48, T. 2619; FWS-78, T. 2083; FWS-192, T. 3025-3026. FWS-50, T. 1234-1235.

516 Isto, FWS-78, T. 2099-2101.

517 United Nations, Report on the situation of human rights in the territory of the

bilo nikakvog otpora. Srpska vojska je u ova sela ušla koncem juna 1992. godine.[518] Srpski vojnici su Bošnjake civile bez ijednog ispaljenog metka i bez ikakvog pokušaja otpora, pod prijetnjom oružjem, iz njihovih domova otjerali u razne zatvore i logore koji su bili pod ingerencijom objedinjenih srpskih vojno-civilnih vlasti.[519]

Svjedočenja i dokumentacija o izvršenju genocida u Foči pozivaju na detaljna naučna istraživanja i analize. U kompleks izvršenja genocida nad Bošnjacima svakako ulazi i uništavanje bošnjačkih kulturnih spomenika, te muslimanskih vjerskih objekata. Iako uništavanje kulture jednog naroda nije sankcionirano Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948., sociološke teorije se slažu da je to svakako sastavni dio procesa genocida. Raphael Lemkin, koji je „genocidu" dao ime, tokom izrade nacrta Konvencije zagovarao je i sankcioniranje „kulturocida". Njegov argument bio je da zločinci, prije nego što počnu paliti tijela, pale knjige.[520] Za ovu vrstu sankcioniranja nije bilo političke volje, međutim, kulturocid jeste dio genocidnog procesa. O tome svjedoče porušene džamije i drugi objekti kulture bošnjačkog naroda. Samo na području Foče srušeno je 20 džamija, među njima i čuvena Aladža džamija izgrađena 1555. i najstarija džamija u Bosni i Hercegovini, Turhan Emin-begova džamija koja je sagrađena između 1482.-1486.[521]

SILOVANJE U KONCENTRACIONIM LOGORIMA U FOČI

Fočanski logori osnovani su početkom aprila 1992. godine. O tome koliko je bila ozbiljna organizacija ovih logora govori i dokument koji potvrđuje da je u periodu od aprila 1992. do oktobra 1994. samo u Kaznenopopravnom domu Foča na osnovu radne obaveze bilo angažirano 145 lica srpske nacionalnosti. Najveći broj lica bio je na poslovima „obezbjeđenja", međutim, u opisu poslova pored nekih imena na spisku stoje i „kuvar", „vaspitač", „magaciner", itd.[522]

---

former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Raporeteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992., str. 9. Arhiv ICTY.

518 FWS-93, T. 1055-1066. Vidi presudu ICTY predmet br. IT-96-23-T i IT-96-23/1-T (Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića). Arhiv ICTY.

519 Isto, FWS-33, T. 471; FWS-93, T. 1058-1072; FWS-127, T. 1857-1861; FWS-152, T. 1885-1894; A.S., T. 1987.-1991; FWS-132, T. 2408-2410; FWS-175, T. 3573-3574; FWS-205, T. 3468-3469. Vidi presudu ICTY predmet br.IT-96-23-T i IT-96-23/1-T . Arhiv ICTY.

520 Za detaljnije objašnjenje o Raphaelu Lemkinu vidi Prvo poglavlje.

521 O genocidu u Foči vidi: Hasan Balić, *Bosanska kataklizma-studija slučaja Foča*, Magistrat, Sarajevo, 2002.

522 "Spisak osoblja angažovanog na radnoj obavezi u Kazneno-popravnom domu Srbinje u periodu april 1992. do konca oktobra 1994." REPUBLIKA SRPSKA, KAZNENO-

Zatočenici u KP Domu bili su sa širokog geografskog područja koje je pokrivalo Foču, Goražde, Čajniče, Ustikolinu, Tjentište, Miljevinu i Jeleč. U periodu od 1992.-1995. brojka zarobljenih ljudi je varirala. Zatvorenika je bilo između 350 i 500, ali je u ovom zatvoru ponekad bilo i do 750 ljudi.[523]

Neki od zatvorenika izvođeni su na prisilni rad,[524] dok su drugi odvedeni i više nikada nisu viđeni.[525] Pored prisilnog rada, redovnog batinjanja, maltretiranja i „nestanaka", zatočeništvo u KP Domu u cjelini je bilo izuzetno teško: uz minimalne higijenske uvjete, spavalo se na podu ili na madracima od spužve, sa rijetkim i vrlo siromašnim obrocima. Svjedok sa zaštićenim identitetom, FWS-65, pretresnom vijeću je rekao da je tokom tri mjeseca koja je proveo u KP Domu izgubio 40 kilograma.[526]

Foča je u gradu i okolini imala razvijenu mrežu logora u kojima su mučeni i ubijani Bošnjaci i silovane Bošnjakinje na području Foče: Buk Bijela, Srednjoškolski centar Foča, Srednja škola u Kalinoviku (34 km zapadno od Foče), Karamanova kuća (u Miljevini), „Lepa Brena" (soliter u Foči), „Partizan" (predratna sportska dvorana), kuća u Trnovačama (2,5 km južno od Foče), Ulica Osmana Đikića br. 16 (vojnički štab u kojem su žene dovođene na silovanje).[527]

U sudskom procesu protiv Dragomira Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića, žene, žrtve silovanja iz Foče i okolnih sela, svjedočile su o monstruoznim serijskim silovanjima kojima su bile podvrgnute, kako prilikom zarobljavanja, tako i u zatočeničkim centrima koje smo naveli, ali i u brojnim kućama, stanovima, gimnastičkim dvoranama ili školama.[528]

U haškim transkriptima, kao i u transkriptima državnog suda u Bosni i Hercegovini, zabilježena su traumatična sjećanja žena koja svjedoče o mračnoj strani ljudske prirode, ali i o hrabrosti žena, djevojaka i djevojčica da u ime pravde oživljavaju mučnu prošlost.

FWS-62, svjedokinja sa zaštićenim identitetom, opisala je kako je jedne noći žena koja je spavala uz nju silovana pred očima drugih zatočenika

POPRAVNI DOM SRBINJE, Broj: 01-328/98, datum 26.10.1998., u potpisu: UPRAVNIK, Zoran Sekulović, Spisak osoblja angažovanog na radnoj obavezi u Kazneno-popravnom domu Srbinje u periodu april 1992. do konca oktobra 1994. Egzibit u slučaju IT-96-23-T i IT-96-23/1-T (Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića). Arhiv ICTY.

523 Vidi: Presuda ICTY, predmet br. IT-96-23-T i IT-96-23/1-T (Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića) FWS-65, T. 686-687. Arhiv ICTY.

524 Isto, FWS-65, T. 683 i T. 687-689; FWS-78, T. 2116-2117.

525 Isto, FWS-52, T. 883; FWS-95.

526 Isto, T. 686. T. 2192-2193.

527 Isto.

528 Isto, FWS-50, T. 1241-1244; FWS-75, T. 1386-1390; FWS-87, T. 1670-1671; FWS-48, T. 2637-2640.

i njenog desetogodišnjeg sina.[529] Kroz iste užase prolazile su i žene u ostalim logorima u kojima su bile porobljene žene iz Foče i okolnih mjesta.[530]

NAREDBE O SILOVANJU

Prema svjedočenju brojnih svjedoka iz Foče, sve što se dešavalo, odvijalo se uz saglasnost i prema nalogu srpskih vlasti. Nažalost, ne postoji dokument koji potvrđuje da je postojala specifična naredba o silovanju, međutim, prema izjavama svjedoka, sistematski zločini su čak i nadgledani. Bošnjakinje su u Foči, kao i na ostalim okupiranim teritorijama Bosne i Hercegovine, silovane s ciljem da budu, kako je to silovatelj rekao Bakiri Hasečić, „budu oplođene srpskim sjemenom". Prema svjedočenju FWS-192, šef policije i predsjednik SDS-a (Srpska demokratska stranka) u Kalinoviku došli su u inspekciju škole u kojoj su silovane žene.[531] Isto tako, autobusi sa muslimanskim ženama na putu od Buk Bijele do Srednjoškolskog centra u Foči stali su na nekoliko minuta ispred SUP-a, lokalne policijske stanice. Neki od vojnika koji su bili u autobusima izašli su i ušli u policijsku stanicu ili su ispred autobusa razgovarali sa šefom policije u Foči, Draganom Gagovićem.[532] Osim toga, nekoliko je svjedoka vidjelo Dragana Gagovića u „Partizanu" ili u blizini dvorane.[533] Kada su pokušavale zatražiti zaštitu policije, prema ženama se postupalo grubo i njihove su pritužbe zanemarivane.

Svjedočenja Bošnjakinja pred ICTY-jem govore o sistematskom silovanju kao dijelu državnog projekta genocida nad Bošnjacima koji nije mogao biti proveden bez učešća ili prešutnog prihvatanja većine pripadnika srpskog naroda. Međutim, prema njihovim svjedočenjima, određeni broj srpskih vojnika ipak je pokušavao zadržati ljudski dignitet i oduprijeti se naredbama. Za razliku od stražara u zloglasnom logoru „Partizan" koji nisu pokušavali spriječiti vojnike da ulaze i siluju zatvorenice, neki od stražara u Srednjoškolskom centru u Foči pokušavali su spriječiti vojnike da počine ovaj zločin. Svjedokinja FWS-95 prisustvovala je sceni kada je jedan stražar u logoru Srednjoškolski centar u Foči bezuspješno pokušao spriječiti vojnike da uđu u dvoranu. Vojnici su mu kazali da imaju dokument koji je potpisao Dragan Gagović, koji im je dozvoljavao da uđu u zgradu i izvedu

529 Isto, T. 993-995. T. 1407.

530 Isto, FWS-185, T. 2858; FWS-186, T. 2925-2926; FWS-192, T. 3032; FWS-191, T. 3130.

531 Isto, T. 3080.

532 Isto, FWS-48, T. 2641-2642.

533 Isto, FWS-62, T. 998-999; FWS-51, T. 1160 i T. 1218; FWS-50, T. 1280-1281; FWS-87, T. 1690-1691; FWS-95, T. 2249; FWS-96, T. 2536; FWS-48, T. 2683 i 2692; FWS-105, T. 4244.

žene. U dokumentu je stajalo da je vojnicima potreban seksualni odnos kako bi im se popravio borbeni duh.[534] Svjedokinja pod šifrom FWS-48 je izjavila da su joj neki vojnici rekli da im je bilo naređeno da siluju svoje žrtve.[535]

Ovi bezuspješni pojedinačni pokušaji nekolicine srpskih stražara da spriječe zločin dodatno govore u prilog tezi da je silovanje bilo dio kampanje koja je bila kreirana i za koju je izdato naređenje sa viših instanci.

Također, silovanje je na isti način izvršavano u svim okupiranim dijelovima Bosne i Hercegovine: Višegradu, Zvorniku, Brčkom... Roy Gutman piše: „Prema navodima mladih žena, silovatelji su sa žrtvama raspravljali o silovanju kao o zadaći koju moraju obaviti. Žene kažu da su mnogi od muškaraca povećavali „odlučnost" uzimanjem bijelih tableta, koje su ih, čini se, stimulirale".[536] Tvrdnja muškaraca da su postupali prema naređenjima bila je potvrđena kad je stigla nova skupina paravojnih snaga, odanih Vojislavu Šešelju. Žene kažu da su zapovjednici iz one prethodne skupine pokušali zaštititi žene iz Brezova polja od Šešeljevih sljedbenika tako što su im rekli da su one već silovane.[537]

Također, analiza načina masovnih silovanja koja su vršena u istočnoj Bosni i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine pokazuje da se radi o zajedničkim karakteristikama. Prvo su silovane obrazovane žene i žene iz bogatijih porodica, a članovi porodice zatvoreni u istom logoru tjerani su na incest. Kampanja silovanja izvodila se istovremeno u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine, i bila je dio agresije i okupacije. Mnoga silovanja dešavala su se u zvaničnim koncentracionim logorima.[538] Profesorica prava Catherine MacKinnon nema sumnji da su silovanja koja su nad Bošnjakinjama i Hrvaticama vršile srpske snage bila dio genocidne kampanje:

„To je silovanje do smrti, kao dio masakra, silovanje da se ubije i da se žrtva natjera da poželi da je mrtva. To silovanje je instrument nasilnog protjerivanja, s ciljem da žrtve natjeraju da napuste svoje domove i da nikad ne požele da se vrate. To silovanje se izvodi da bi se vidjelo i da bi se o njemu čulo: silovanje kao spektakl. To silovanje se izvodi s ciljem da se podijeli zajednica, raspadne društvo, uništi narod. To je genocidno silovanje". [539]

534 Isto, T. 2217-2219; FWS-105, T. 4244.

535 Isto, T.2700.

536 Roy Gutman, *Svjedok genocida*, Durieux, Zagreb 1994., str. 101.-102.

537 Isto.

538 JLM Commission's Final Report, I.G.1. Arhiv ICTY.

539 Katherine A.MacKinnon, „Rape, Genocide, and Woman's Human Rights", *Harward Women's Law Journal* 17, 1994., str. 8.-9.

Da je silovanje Bošnjakinja u Foči bilo organizirano u političkom i vojnom vrhu bosanskih Srba, pokazuje i priznanje o krivici Dragana Zelenovića koji je optužen za silovanje. Zelenović je 17. januara 2007. godine priznao krivicu za silovanje Bošnjakinja u Buk Bijeloj u Foči, uključujući i silovanje petnaestetogodišnje djevojčice. Zelenović je također priznao silovanja velikog broja žena u fočanskoj gimnaziji, sportskoj dvorani „Partizan", te u Karamanovoj kući. Zelenović je priznao da je učestvovao u mučenju, premlaćivanju i izgladnjivanju zatočenica.[540] Puni tekst Zelenovićevog priznanja nije dostupan javnosti, međutim, Zelenović je tokom ispitivanja od strane sudskog vijeća morao objasniti i zbog čega se dugo od međunarodne pravde krio u Rusiji. Odgovorio je: „Oni su mi organizirali put u Rusiju i nabavili pasoš".[541] Iako sudije nisu zahtijevale da Zelenović precizno odgovori ko su oni, ostalo je da se sluti da li su vlasti u Republici Srpskoj bile umiješane u njegov bijeg. Tekst njegovog punog priznanja, koji se još uvijek usaglašava, možda će donijeti ovaj odgovor. Bila bi to još jedna zvanična potvrda da vlasti u Republici Srpskoj nisu bile umiješane samo u organiziranje masovnog silovanja Bošnjakinja, već da su i u miru nastavile negirati taj zločin i štititi silovatelje.

Međutim, Bošnjakinje su iz najmonstruoznije kampanje izašle sa željom da svjedoče o pretrpljenom bolu. Jedan od razloga što silovanje do ICTY-ja nije bilo kodificirano međunarodnim pravom jeste i to što mnoge žrtve silovanja odbijaju biti svjedoci, a često i priznati da su bile žrtve, tako da zločin silovanja ostaje tamna brojka ne samo u ratu, već i u miru. Može se, dakle, reći da za sudski presedan procesuiranja silovanja kao međunarodnog ratnog zločina pravna praksa u najvećoj mjeri može zahvaliti žrtvama koje su odbile da prihvate iracionalnu krivicu koju im je nametalo tradicionalno patrijarhalno naslijeđe.

540 Predmet Zelenović (IT-96-23/2), Sažetak potvrdnog izjašnjavanja o krivici. Arhiv ICTY.

541 Isto, vidi transkript sa suđenja od 17.01.2007., Arhiv ICTY.

VIŠEGRAD: GENOCID KAO SOCIJALNI PROJEKAT

U svakoj od studija slučaja u ovom poglavlju pokazali smo da je srpsko stanovništvo u istočnoj Bosni na različite načine bilo mobilizirano za srpski genocidni projekat. Poznato je da stanovnici birokratske države u čije ime se provodi genocid učestvuju u genocidu, i to ne samo na primjeru bosanskih Srba u genocidu nad Bošnjacima u toku agresije 1992.-1995. Veoma slične su bile i reakcije Nijemaca, Austrijanaca, Litvanaca, Poljaka i drugih naroda u čije ime su nacistička država i kolaboracionističke vlade širom Evrope počinile genocid nad Jevrejima, Romima i drugim narodima u II svjetskom ratu. Na sličan način su se, dakle, ponašali i Hrvati u genocidu nad Srbima 1942.-1945. godine.[542] Dakle, mnogi narodi nisu bili imuni na genocidnu indoktrinaciju koja je njihovo kolektivno biće otupjela do te mjere da su ili šuke prihvatali, ili učestvovali u genocidu.[543] Malo je, međutim, tako bolno ilustrativnih primjera najbrutalnijih genocidnih metoda i masovnih ubistava kao što je Višegrad. U Bratuncu su se, kao što smo vidjeli, masovna ubistva vršila u školi Vuk Karadžić. Masakri su se dešavali u jednom danu i u brzim vojnim akcijama, kao što su Suha i Glogova. Lokalni stanovnici su učestvovali u srpskim vojnim snagama u svim gradovima i selima istočne Bosne. Međutim, genocid u Višegradu provođen je danima, ubistva su se dešavala pred očima stanovništva, srpskih žena, staraca i djece, na Drinskoj ćupriji koja se vidi sa gotovo svakog prozora u Višegradu. Bošnjaci su ubijani na višegradskim ulicama, u mahalama, ne samo noću, već i tokom dana. Osim što su pripadnici srpske vojske ubijali i klali na mostu, palili su i žive ljude u kućama. Do kojeg nivoa su višegradski Srbi trebali podržavati ovaj genocidni projekat ili u njemu učestvovati da bi genocid u Višegradu bio „uspješno" proveden? Da bismo odgovorili na ovo pitanje, napravit ćemo prvo kratku analizu događaja u Višegradu, uz pomoć haških optužnica i presuda, ali i svjedoka, kako sa bošnjačke tako i sa srpske strane.

Dakle, na primjeru genocida provedenog u gradu Višegradu, analizirat ćemo do koje je mjere srpska populacija bila mobilizirana za genocid. Započet ćemo sa geostrateškim položajem Višegrada, što će nam pokazati važnost Višegrada za velikosrpske planove. Potom ćemo napraviti kratku hronologiju događaja koji su prethodili agresiji i genocidu, te uz pomoć

542 Za pregled literature o genocidu kao socijalnom projektu u komparativnoj perspektivi vidi I poglavlje.

543 Za sociopsihološke uzroke zbog kojih stanovništvo prihvata da se u njegovo ime čini genocid ili učestvuje u genocidu vidi V poglavlje.

presuda, optužnica i svjedočenja, dokumentirat ćemo masovno stradanje Bošnjaka u Višegradu. Da bismo razumjeli nivo genocidnog stava bosanskih Srba u Višegradu prema Bošnjacima, analizirat ćemo i ponašanje ljekara i medicinskog osoblja u višegradskim medicinskim ustanovama u proljeće-ljeto 1992. godine. Medicinska profesija treba da podrazumijeva najveći stepen humanosti prema drugim ljudskim bićima. Režimi u kojima su i ljekari indoktrinirani idejom da pripadnici druge nacije ne zaslužuju ljekarsku pomoć i pravo na život, čvrst su dokaz da je genocid planiran dugo, pažljivo i iz jednog centra, tako da je propagandna kampanja genocidnom idejom obuhvatila i one čiji profesionalni osnov jeste da svi ljudi imaju pravo na život. Poznati su ekstremni primjeri nacističkih ljekara koji su nad zatvorenicima u koncentracionim logorima provodili medicinske eksperimente i učestvovali u masovnom ubijanju.[544] U ovoj studiji slučaja istražujemo i ponašanje višegradskih ljekara u genocidu nad Bošnjacima.

GEOSTRATEGIJA I POVIJEST

Višegradska opština smještena je na jugoistočnom rubu Bosne i Hercegovine i granično je područje sa Srbijom. Još od Prvog srpskog ustanka 1804. godine, Višegrad je bio na meti srpskih ustanika i nije bilo nijednog sukoba koji stanovnici ovog područja nisu osjetili. Najveće stradanje Bošnjaka-muslimana dogodilo se za vrijeme Drugog svjetskog rata. U tom periodu stradalo je oko 5.000 stanovnika šireg višegradskog područja. Samo u oktobru 1943. godine četnici Draže Mihajlovića su na Drinskoj ćupriji ubili oko 1.500 Bošnjaka.[545] Pored ubijanja ljudi na mostu, četnici su imali još jedan monstruozni metod, a to je da cijele porodice žive pale u kućama. Kako piše Tucaković:

„I u višegradskom srezu, koji je već pred kraj ljeta 1941. godine došao pod udar četničke 'nacionalne politike', teror je posebno intenziviran naredne jeseni i zime. U bošnjačkim selima, u dolinama Lima, Rzava i Drine, za pojedine pravoslavne praznike, organizovane su 'lomače' za Bošnjake. Ljudi su hvatani u zbjegovima i njihovim domovima, sakupljani su u kuće i štale. Unutra je ubacivana slama i potpaljivana vatra. Stotine žena, djece i staraca umirali su u najgroznijim mukama".[546] Tucaković, koji je za

544 Vidi: Robert Jay Lifton, „The Nazi Doctors" u Donald L. Niewyk, *The Holocaust*. Houghton Mifflin Company, Boston-New York, 1997.

545 O potresnim autentičnim svjedočenjima stradanja Bošnjaka kroz povijest u Višegradu vidi: Mustafa Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, DES, Sarajevo, 2001.; Autentične dokumente o genocidu nad Bošnjacima u Višegradu tokom Drugog svjetskog rata vidi: Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG - Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996.

546 Šemso Tucaković, nav.dj., str. 48.

ovu knjigu izvršio pregled brojnih dokumenata i izjava svjedoka, piše da su prije pokolja u selima Bare i Omačine četnici silovali djevojke i mlade žene, te da su u tome posebno prednjačili četnici mještani iz sela Mrosovo i Vjetrenika. Posebno se u zločinima isticao četnik Dušan Golubović iz sela Šahdana, koji je kod Lima presreo 50 izbjeglica iz Sandžaka, natjerao ih u rijeku i „sve se potopilo".[547]

Međutim, stradanja Bošnjaka iz Višegrada tokom II svjetskog rata praktično su ostala nezabilježena. Jugoslavenska država radila je na potpunom potiranju kolektivnog sjećanja. Zahvaljujući svjedočenjima višegradskih Srba, četnici su preimenovani u „ustanike", tako da je značajan broj četnika iz Višegrada nakon II svjetskog rata ostvario pravo na penzije i invalidnine zbog toga što su navodno bili učesnici Narodnooslobodilačkog rata.[548] U nekažnjavanju zločina počinjenim nad Bošnjacima Višegrada trebamo tražiti jedan od razloga što je srpska vojska ponovila praktično isti scenarij genocida i u proljeće-ljeto 1992. godine.

Svojim geostrateškim položajem Višegrad je trajno obilježen kao veoma važno mjesto u velikosrpskim planovima u okviru kojih je potrebno posmatrati i genocid nad Bošnjacima. Osim toga, Višegrad je u posljednjem ratu bio veoma važan zbog brane na Drini. U Višegradu se nije samo proizvodila električna energija, nego se kontrolirao i nivo rijeke Drine te sprečavalo plavljenje područja nizvodno od brane. I na kraju, Višegrad je na samoj granici sa Republikom Srbijom, i nalazi se na magistralnom putu koji povezuje Beograd i Titovo Užice u Srbiji s Goraždem i Sarajevom u Bosni i Hercegovini. Za Užički korpus JNA ovaj put je predstavljao vitalnu vezu s bazom u Uzamnici, kao i sa drugim lokacijama od strateškog značaja u sukobu.[549]

Naoružavanje Srba i uloga JNA

U opštini Višegrad 1991. živjelo je ukupno 21.000 ljudi, dok je sam grad imao 9.000 stanovnika. Većina stanovnika bili su Bošnjaci (63%), dok je 33% stanovništva bilo srpske nacionalnosti.[550] Prve nacionalne tenzije započele su raspodjelom mjesta u opštinskoj skupštini. Srpski političari

547 Isto.

548 Mustafa Sućeska, nav.dj., str. 10.

549 Vidi predmet: Tužilac Međunarodnog suda protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića, "Višegrad" (IT-98-31/1) Druga izmijenjena optužnica (par. 24) od 01.0 2. 2006., Arhiv ICTY.

550 Izjava o slaganju strana i pitanja koja nisu sporna, P 36.1, (3)(d), (e) i (f). Vidi i P 41.1, Changes in the Ethnic Composition in the Municipality of Višegrad, 1991. and 1997. /Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva opštine Višegrad, 1991. i 1997./, 17. avgust 2001. Navedeno prema Presudi Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

smatrali su da nisu dovoljno zastupljeni u vlasti zbog toga što je 27 od 50 mjesta dobila SDA, a 13 mjesta SDS.[551] Kao i u drugim mjestima širom Bosne i Hercegovine, vojna obuka i naoružavanje srpskog naroda počelo je u tajnosti mnogo prije početka otvorene agresije.[552]

Početkom 1992. godine Bošnjaci su razoružani ili je od njih zatraženo da predaju oružje. U Višegradu je situacija dodatno zaoštrena od 4. aprila 1992., kada su srpski političari uporno počeli tražiti da se policija podijeli po nacionalnosti. Ubrzo nakon toga, srpske snage su podigle barikade oko Višegrada, a barikade su podigli i slabo naoružani stanovnici bošnjačkih sela. Uskoro je uslijedila minobacačka vatra po bošnjačkim naseljima. U strahu za živote, veliki broj civila izbjegao je iz svojih sela.[553]

Početkom aprila 1992. Murat Šabanović, u očajanju zbog događaja u Višegradu, pokušava ucijeniti srpske snage zaposjevši riječnu branu na Drini. Užički korpus ovaj incident koristi da 14. aprila okupira Višegrad i preuzima kontrolu nad branom. Snage Užičkog korpusa koje su okupirale grad sastojale su se od vojnika JNA, rezervista, snaga Užičke teritorijalne odbrane i Bijelih orlova. Sa sobom su donijeli velike količine teškog naoružanja JNA. Nakon toga, korpus je poslao poruku savjetujući stanovništvu da se vrati u Višegrad, te da im JNA garantira sigurnost.

Međutim, u prvim danima kada je kontrolu nad gradom preuzeo Užički korpus, dio Bošnjaka ipak nije bio svjestan posljedica te okupacije. Dok je veliki broj Bošnjaka pobjegao upravo u strahu od Užičkog korpusa, na jedan dio bošnjačkog stanovništva prisustvo korpusa imalo je smirujući efekat. Ovome je doprinijelo licemjerstvo oficira JNA koji su lokalne vođe Bošnjaka poveli u zajedničku kampanju da putem sredstava informiranja ohrabre ljude da se vrate svojim domovima. Veliki broj Bošnjaka je zapravo poslušao ove instrukcije. Krajem aprila 1992. brojni Bošnjaci su se iz zbjegova vratili kućama. Igra pretvaranja JNA išla je toliko daleko da je armija inicirala i pregovore između Bošnjaka i Srba, u navodnom pokušaju da razriješi međunacionalnu napetost.

Nakon što su umirili Bošnjake, srpske snage su pod pokroviteljstvom JNA mogle krenuti u finalnu akciju čišćenja bošnjačkih sela. Na fudbalski stadion u Višegradu dovedeno je na hiljade civila iz sela i prigradskih naselja Višegra-

551 Isto, Mehmed Tvrtković (P 143, str. 584584); Snežana Nešković (T 3504-3605, 3610-3612); VG-14 (T 417); Omer Branković (P 143, str. 548791).

552 Isto, VG-22 (T 136-138, 173); Omer Branković (P 143, str. 548791-3); Fikret Cocalić (P 143, str. 547043); Mehmed Tvrtković (P 143, str. 584586); Muharem Samardić (P 143, str. 584977); Dragan Simić (T 2521); VGD-24 (T 4681-4682).

553 Ovaj i naredna tri paragrafa napisani sažetak su događaja opisanih u Presudi Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

da. Ljudi su tamo podvrgnuti pretresu, tražilo se oružje. Obratio im se zapovjednik JNA-a koji im je rekao da oni koji žive na lijevoj obali Drine mogu da se vrate u svoja sela koja su očišćena od "reakcionarnih snaga", dok stanovnici desne obale Drine nisu pušteni da se vrate. Zbog toga je mnogo ljudi sa desne obale Drine odlučilo da se skriva ili su pobjegli.[554] Između 18. i 25. maja, Užički korpus je napustio Višegrad ostavljajući ga pod kontrolom Bijelih orlova, četničkih bandi i Šešeljevih snaga. JNA se zvanično povlači iz Višegrada 19. maja 1992. Formalno povlačenje JNA iz Bosne i Hercegovine bilo je reakcija na Rezoluciju 752 Savjeta sigurnosti UN-a od 15. maja 1992., kojom se zahtijeva da JNA prestane sa uplitanjem u BiH.[555]

Specijalne jedinice, koje je srpska propaganda nazvala paravojnim jedinicama kako bi se usvojilo mišljenje da nad njima ne postoji kontrola, ostale su, ali je još veći broj specijalnih jedinica stigao odmah nakon što se JNA povukla iz grada.[556] U koordinaciji sa lokalnim srpskim snagama, specijalne jedinice su intenzivirale genocidnu kampanju ubijanja bošnjačkih civila.[557] Najozloglašenija srpska jedinica bila je ona koju je vodio Milan Lukić[558]. Bošnjaci koji su ostali u Višegradu i oni koji su se vratili svojim kućama zatekli su se u klopci - razoružani i prepušteni na milost i nemilost udruženih srpskih snaga koje su djelovale prema naređenju i u skladu sa planom srpskih vlasti koje su ispunjavale cilj uspostavljanja „etnički čiste" srpske teritorije.[559] U junu 1992. ubijanje je intenzivirano. Jedan od zločina

554 Isto, VG-84 (T 1649-1653); VG-38 (T 1341-1342, 1399); VG-22 (T 163); VG-32 (T 231); VG-79 (T 315-317, 320-321); VG-116 (T 582); VG-115 (T 1012); VG-14 (T 423); VG-77 (T 690). VG-22 je u svom iskazu izjavio da je slučajno čuo razgovor dvojice vojnika JNA-a o čišćenju koje se vrši u višegradskom području i vidio ih kako na mapi opštine Višegrad pokazuju desnu obalu rijeke (T 148-150).

555 Rezolucija 757 Savjeta sigurnosti, U.N. Doc. S/RES/757 (1993). Arhiv ICTY.

556 VG-22 (T 159, 196); VG-32 (T 216-223); Fehrid Spahić (T 356); VG-14 (T 420-421); VG-80 (T 725); VG-21 (T 911-915); VG-59 (T 656); Živorad Savić (T 2891); Zoran Đurić (T 4609-4610). Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY. Vidi i P 49, Završni izvještaj stručne komisije UN-a osnovane u skladu sa Rezolucijom 780 (1992.) Savjeta sigurnosti, Aneks III A - Specijalne snage, par. 246-250, 540-556. Arhiv ICTY.

557 Isto, VG-14 (T 420-421); VG-38 (T 1399), Optuženi (T 2007-2008).

558 Vidi Drugu proširenu optužnicu protiv Milana Lukića od 27. 2. 2006. Dostupna na http://www.un.org/icty/indictment/english/luk-2ai060227.htm (pristupljeno 30.6. 2007.)

559 Mitar Vasiljević, koji je u ICTY osuđen za ratne zločine u svom iskazu izjavio je da su Milan Lukić i njegova grupa nosili jednake uniforme kao policija i da su djelovali zajedno s njom (vidi T 1977-1978, 1985-1986, 1994-1996). VG-22 (T 159, T 162); VG-84 (T 1647-1649); VG-32 (T 231); Simeun Vasić (P 143, str. 645516); Mehmed Tvrtković (143, str. 584584); VGD-23 (T 2661-2664); VG-14 (T 427, 469); Mirsad Tokača (T 852-853); Živorad Savić (T 2891); VG-117 (T 4530-4535); VG-38 (1357). Vidi i P 15, gdje je optuženi posvjedo-

koji su dokumentovani putem optužnica, suđenja i presuda u ICTY-ju je događaj od 7. juna 1992. kada su Milan Lukić, Mitar Vasiljević i još dvojica muškaraca na obalu Drine odveli sedmoricu muslimana koji su ondje strijeljani. Smrtno su stradala petorica.[560]

TIJELA NA BRANI

Ni optužnice ni presude u ICTY-ju koje su fokusirane uglavnom na pojedinačne zločine navedene u optužnicama ne opisuju dovoljno autentično opštu atmosferu ubijanja i smrti koja je vladala u Višegradu u proljeće i ljeto 1992. godine. U izvještajima UN-a informacije o pogubljenjima u Višegradu stizale su na vrijeme. Nažalost, međunarodna zajednica, odlučila je da ne poduzima ništa. Bošnjakinja iz Višegrada navodi da je sredinom aprila 1992. godine 36 sati stajala pored svog prozora i posmatrala kako srpske snage na mostu ubijaju ljude. Žrtve su ili gurane s mosta, a potom ubijane vodi, ili su ubijane na mostu, pa potom bacane u Drinu. Grupe ljudi dovožene su u automobilima, nakon što su jedni ubijeni, dovoženi su drugi, u razmacima od 60 do 90 minuta.[561] Mnogi od ubijenih bili su jednostavno bačeni u Drinu, tako da je nađeno mnogo leševa koji su plutali rijekom.[562]

„Masovna ubistva su vršena u cijelom gradu, u mahalama, kućama, ali najčešće na ćupriji Mehmed-paše Sokolovića i Novom mostu (nizvodno od stare ćuprije, u Garču). Samo 19. juna 1992. godine na Novom mostu ubijeno je i bačeno u Drinu 147 Bošnjaka Muslimana. Na staroj višegradskoj Ćupriji se većinom vršilo klanje, kao u ljeto 1943. godine. Ubijanja Bošnjaka na mostovima bila su danonoćna i brojna. Rijeka Drina je gutala Muslimane, ali je njihova tijela, kao dokaze izbacivala u selu Slap kod Žepe. Bošnjaci, pretežno oni koji su izbjegli sa područja višegradske župe su kupili tijela i dostojanstveno ih sahranjivali. Nažalost, mnogi nisu identifikovani pa su zakopani kao NN. Ipak, identificirano je negdje oko 200 Višegrađana Muslimana, a oko 300 ih je sahranjeno."[563]

čio da je "stranka naoružavala narod". Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

560 Vidi razgovor s optuženim Mitrom Vasiljevićem, P 15, str. 53-84, IT-98-32-T Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

561 United Nations, Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Raporeteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992. Datum izvještaja 10. 02.1993., str. 9. Arhiv ICTY.

562 VG-79 (T 328); Mevsud Poljo (T 617-646); VG-21 (T 920-930); Amor Mašović (T 947, 997-998); VG-81 (T 1224, 1233); Živorad Savić (T 2892-2894); Mehmed Tabaković (str. 143., str. 912758-60); Simeun Vasić (P 143, str. 645514-16). Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

563 Mustafa Sućeska, nav.dj., str. 314.

Ferida D. bila je jedna od Bošnjakinja koja je posmatrala Milana Lukića sa svog balkona kako iz kamiona izbacuje ljude: „To smo gledali i danju i noću, ubijali su ljude, žene i djecu."[564] Prema istraživanju Eda Vulliamyja, Milan Josipović, inspektor policijske stanice u Višegradu, primio je krajem juna 1992. krajnje neobičan zahtjev iz menadžmenta hidroelektrane Bajina Bašta u susjednoj Srbiji. „Direktor hidroelektrane je zvao i pitao da li odgovorni mogu usporiti bacanje tijela niz rijeku. Mrtva tijela su se skupljala na brani tolikom brzinom da direktor Bajine Bašte nije mogao skupiti dovoljno radnika da ih uklone".[565]

Jezivo je čitati originalna svjedočenja Bošnjaka i slušati preživjele svjedoke. Višegradski Srbi u pravilu šute. Sedmi novembar 2009., za jednog od njih bio je prekretnica da prekine zavjeru šutnje. Dok smo sjedili u bašti restorana na obali Drine, nesigurnim rukama palio je cigaretu i pokazivao u pravcu Mosta Mehmed-paše Sokolovića. „ Ovaj most, to je najveća grobnica. Jedna žena što gata, iz Smedereva, rekla mi je da ne idem nikad preko ovog mosta. Ako baš moram, da zapalim svijeću." Otpio je gutljaj kafe i nastavio. „Mogao si na ovoj Drini da vidiš po 200 leševa, jer nijedan ubijeni neće rode... ne tone, on pluta na vodi dok se ne raspadne. Kad je Lukić ubijao, svaki dan se u određeno vrijeme puštalo jezero da voda odnese leševe. Jednom sam u avgustu otišao dole do jezera. Jezero je bilo puno leševa."[566]

Paljenje živih ljudi

Dana 14. juna 1992. lokalni Srbi iz specijalne jedinice pod vodstvom Milana Lukića zatvorili su u jednu muslimansku kuću u Pionirskoj ulici u Višegradu više od 60 muslimanskih civila svih dobi koji su bježali iz Koritnika i Sasa. Kuću su zatim zapalili. U one koji su pokušali da pobjegnu kroz jedan od prozora pucalo se, te su svi osim šest osoba živi izgorjeli.[567] U Višegradu je u tom periodu ubijanje Bošnjaka provođeno sistematski i planski.[568]Genocidni akt sa istom metodom ponovio se 27. juna 1992.,

564 Navedeno prema Ed Vulliamy, „Bloody Trail of Butchery at the Bridge", *The Guardian* 11.3.1996. str. 9.

565 Isto.

566 Bosanskog Srbina N.N. intervjuirala sam 7.11. 2008., u Višegradu, zajedno sa Rachel Irwin, novinarkom IWPR-a. Naše istraživanje objavljeno je u specijalnom izvještaju IWPR-a pod naslovom „Višegrad poriče jezivu prošlost", IWPR Holandija, decembar, 2008. Dostupno na www. iwpr.net (pristupljeno 24.01. 2009.)

567 Predmet Vasiljević (IT-98-32-T). Vidi incident za koji se tereti Vasiljević u par. 16-20 Optužnice (tačke 10-13). Još dvije preživjele žrtve uspjele su da pobjegnu prije nego što su grupu zatvorili u kuću (VG-78 i VG-101). Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

568 Isto, vidi: npr. Fehrid Spahić (T 357-360, 394-396). Što se tiče načina na koji su mnogi od tih civila lišavani života, vidi: John Clark (T 1528-1550). Vidi i P 60.

kada su zapaljena 72 civila, najviše žene, djeca i starije osobe. Bilo je to na Bikavcu, u kući Mehe Aljića. Za ovaj stravičan zločin pored ostalih odgovorni su Milan Lukić, Sredoje Lukić i Mitar Vasiljević.[569]

Ubijanje ljudi vrhunac je doseglo u junu i julu 1992. godine. Šezdeset dva posto od ukupnog broja nestalih u opštini Višegrad 1992. godine nestalo je tokom ta dva mjeseca. Većina, ako ne i svi, bili su civili.[570] Obrazac i dinamika ubijanja ljudi u Višegradu isti je kao i u susjednim opštinama koje danas pripadaju Republici Srpskoj.[571] Veliki broj Bošnjaka koji još nisu bili izbjegli bili su sistematski protjerivani na organizovani način. Da bi ih odvezli, organizovani su konvoji autobusa koji su često imali policijsku pratnju. Postupak premještanja tih ljudi često je uključivao oduzimanje ličnih dokumenta i dragocjenosti. Neki od tih ljudi su razmijenjeni, a ostali bili pobijeni. Mještani Sjeverina, 15 muškaraca i jedna žena, 22. oktobra 1992. izvedeni su iz autobusa za Priboj u selu Mioče u blizini Rudog. Odvedeni su u hotel Vilinu Vlas gdje su brutalno zlostavljani. Nakon toga su ih pripadni vojske RS-a odveli na obalu Drine gdje su ih strijeljali.[572]

U Višegradu i okolini srušene su ili zapaljene sve džamije.[573] Bošnjaci su mučeni u koncentracionim logorima, među kojima je poznat motel u banji „Vilina vlas". U ovom motelu, koji se nalazi sedam kilometara od grada, silovane su brojne Bošnjakinje. Pored toga, Bošnjaci i Bošnjakinje su mučeni i ubijani i u logorima: Osnovna škola „Hasan Veletovac", Osnovna škola „Petar Kočić", Kasarna „Uzamnica", Hotel „Bikavac", Vatrogasni dom u Višegradu, Srednjoškolski centar, Hidrocentrala, te Tvornica namještaja „Varda". Bošnjaci su mučeni i do smrti premlaćivani i u bivšoj policijskog stanici u Višegradu, te u kući Mehe Aljića na Bikavcu.[574] Taj proces je urodio time da je potkraj 1992. godine u Višegradu ostalo veoma malo građana nesrpske nacionalnosti. Danas su stanovnici Višegrada većinom

569 Mustafa Sućeska, nav.dj., str. 315.

570 Amor Mašović (T 996); John Clark (T 1548). Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

571 Vidi: Ewa Tabeau (T 771-775); P 41.1, Change in the Ethnic Composition in the Municipality of Višegrad, 1991. and 1997. /Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva opštine Višegrad, 1991. i 1997./, 17.7.2001., str. 19.; P 41.1; Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T), "Višegrad". Arhiv ICTY

572 Vhovni sud Srbije je u aprilu 2006. potvrdio da su za ovaj zločin krivi Milan Lukić, Oliver Krsmanović, Dragutin Dragićević i Đorđe Šević.

573 Isto, Izjava o slaganju strana i pitanja koja nisu sporna, P 36.1, (3)(p). Vidi i VG-32 (T 229, 255). Vidi i P 1, A Report on the Devastation of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Republic/Federation of Bosnia i Herzegovina /Izvještaj o uništavanju kulturne, istorijske i prirodne baštine Republike/Federacije Bosne i Hercegovine/, 5. april 1992. – 5. septembar 1995., str. 12., 102.

574 Navedeno prema: Muharem Omerdić, Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.). El-Kalem, Sarajevo, 1995., str. 289.

srpske nacionalnosti.[575] Tako drastične promjene u nacionalnom sastavu sistematski su se događale širom teritorije današnje Republike Srpske, no s aspekta međusobnog omjera stanovništava, promjene koje su se dogodile u Višegradu su na drugom mjestu, odmah iza Srebrenice.[576]

Genocidna ideologija i višegradski ljekari

O mržnji višegradskih Srba prema Bošnjacima govore brojni dokumenti, svjedoci, masakri. Ipak, dubinu kolektivne genocidne indoktrinacije višegradskih Srba, čini se, najdublje pokazuje ponašanje višegradskih ljekara. Ozlijeđenim ili bolesnim građanima nesrpske nacionalnosti uskraćivali su pristup liječenju. Jedan od takvih primjera dokazan je i na suđenju ratnom zločincu Mitru Vasiljeviću.

Nakon što je preživjela paljenje kuće na Bikavcu, mlada Bošnjakinja sa teškim opekotinama, trpeći velike bolove, ušla je u policijsku stanicu u Višegradu i molila da je ubiju. I dok je stariji policajac digao pištolj da je ubije, mlađi policajac, osamnaestogodišnjak, potresen prizorom, odveo je djevojku u susjednu kuću. Ostavio ju je tu sa četiri starije Srpkinje i uputio se po pomoć u Dom zdravlja. Doveo je dr. Radomira Vasiljevića. On joj je odbio pružiti pomoć, a jedini medicinski savjet koji je dobila od njega bio je da pođe preko planina i linija fronta, te na „drugoj strani" potraži bolnicu spremnu da je prihvati na liječenje.[577] Ovu priču o dr. Radomiru Vasiljeviću, koji se na ICTY-ju pojavio u ulozi svjedoka odbrane zločinca Mitra Vasiljevića, ispričao je haški tužilac. Prije nego što je počeo postavljati pitanja dr. Vasiljeviću, tužilac je primijetio da je suosjećanje koje je pokazao mladi policajac bilo „krajnje neobično i rijetko u Višegradu tih dana".[578] U kontraispitivanju, dr. Vasiljević, iako je pokušao pronaći opravdanje za svoje ponašanje, praktično je potvrdio da je odbio Bošnjakinji sa strašnim opekotinama pružiti potrebnu pomoć. Radi ilustracije citirat ćemo dio dijaloga sa suda.

„Pitanje tužioca: Pretpostavljam da ste, kao svi doktori širom svijeta, morali položiti Hipokratovu zakletvu. Da li ste je položili?

575 Izjava o slaganju strana i pitanja koja nisu sporna, P 36.1, (3)(g). *Vidi*, P 41.1, *Change in the Ethnic Composition in the Municipality of Višegrad, 1991 and 1997 /Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva opštine Višegrad, 1991. i 1997./*, 17. avgust 2001. Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T), "Višegrad", Arhiv ICTY.

576 Ewa Tabeau (T 770-771); *vidi* i P 41.1, str. 14-15. Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

577 Bošnjakinja kojoj je dr. Vasiljević odbio pružiti pomoć preživjela je što se može zaključiti iz daljeg toka svjedočenja.

578 Svjedočenje Radomira Vasiljevića (T 3166) u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad", 26. 11. 2001. Arhiv ICTY (transcript dostupan na http://www.un.org/icty/transe32/011126ED.htm, pristupljeno 30. 5. 2007.).

Odgovor dr. Vasiljević: Da.

Pitanje tužioca: Da li ta zakletva podrazumijeva da ste obavezni bolesne liječiti i ublažiti im bolove?

Odgovor dr. Vasiljević: Da.

Pitanje tužioca: Doktore, možete li nam onda pomoći da razumijemo, kako ste mogli - kao profesionalni doktor u kojeg su svi Višegrađani, i Bošnjaci i Srbi, gledali kao u nekog ko će im pomoći - kako ste se mogli okrenuti i otići od te žene, znajući u kakvim je bolovima, znajući da je nećete povesti u Dom zdravlja, znajući da ona nije u stanju otići u drugu bolnicu i znajući da se nećete nikad više vratiti da joj pružite pomoć?

Odgovor dr. Vasiljević: Već sam vam rekao da je nisam smio povesti u Dom zdravlja jer joj nisam mogao garantirati bezbjednost.[579]

I dr. Radomir Vasiljević i Živorad Savić, vozač ambulantnih kola, posvjedočili su u slučaju Vasiljević da je za njih moglo biti opasno da muslimanima pruže ljekarsku pomoć.[580]

Međutim, odbijanje medicinskih radnika da pruže pomoć višegradskim Bošnjacima bilo je uobičajeno za to proljeće i ljeto u Višegradu 1992. godine. Bakira Hasečić nam je navela nekoliko primjera višegradskih ljekara koji ne samo da su odbili da pruže ljekarsku pomoć Bošnjacima, već su pokazivali i otvorenu nacionalnu mržnju:

„Jednog dana došla nam je žena koja je preživjela spaljivanje u Pionirskoj ulici. Nazvala sam Dom zdravlja i javila mi se doktorica D. K. Objasnila sam joj o čemu se radi i tražila sam od nje da nam pošalje hitnu pomoć. Ovako mi je odgovorila: 'Nemamo auta za vas balije'".[581]

Doktorica D.K. je vrlo rado pristala da odgovori na naša pitanja.[582] Negirala je sve navode, uz objašnjenje da je radila u Hitnoj pomoći te da su „jedini pacijenti koji su joj dolazili u ratu bili Srbi."[583] Kada smo je upitali da li je znala za zločine koji su počinjeni nad bošnjačkim civilima u proljeće-ljeto 1992. godine, D. K. je odgovorila: „Zaista ništa od toga nisam znala. Ja nikad nisam čula za zločine nad Bošnjacima. Vjerujte, tek sam poslije rata nešto čula." [584] Na naše insistiranje da je ipak morala nešto čuti s obzirom

579 Isto.

580 Radomir Vasiljević (T 3164-3179); Živorad Savić (T 2907-2911). Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

581 Intervju: Bakira Hasečić, Sarajevo,17.4. 2007.

582 Doktorica D. K. pristala je na intervju pod uvjetom da joj ne navodimo puno ime i prezime (primjedba E. B.).

583 Intervju: D. K., Višegrad, 21.4.2007.

584 Amor Mašović (T 937-997); John Clark (T 1528-1550). Vidi i P 54, 54.1-7, P 60 i P 140. Amor Mašović je izjavio da se među stotinama pojedinaca koji su nađeni u masovnim

na masovnost zločina u Višegradu, doktorica D. K. je bila ustrajna. Nije znala.

Most Mehmed-paše Sokolovića bio je obojen bošnjačkom krvlju. Drina također. U Višegradu i oko Višegrada gorjele su kuće. I živi ljudi u njima. Nismo povjerovali doktorici D.K. da ništa nije znala – imajući na umu razmjere genocida, to jednostavno nije moguće. O genocidu nad Bošnjacima morali su znati svi Srbi, jer se, kao što smo vidjeli, ništa nije dešavalo iza zavjese. Iz masovnih grobnica na teritoriji opštine Višegrad i okolini ekshumirane su stotine muslimanskih civila svih dobi i oba pola.[585] Veliki je broj onih koji nisu pronađeni. Prema nezvaničnim podacima, u Višegradu i okolini ubijeno je oko 3.000 Bošnjaka.

Godinu i po dana nakon intervjua sa doktoricom D.K. jedini višegradski Srbin koji je bio spreman priznati da su masovna ubistva u Višegradu bila istovremeno i predstave za javnost, komentira razloge zbog kojih njegovi sugrađani ni danas ne žele govoriti o tome. „Svi su znali. Nisu mogli da ne znaju. Bošnjaci su ubijani masovno, danju, noću... pred svima nama. Srbi koji nisu ubijali šute, jer svi su imali neku korist od toga. Neki su dobili poslove, neki popljačkali... Ni sa jednim o tome ne mogu da pričam. Oni na to drugačije gledaju."[586]

U martu 1996. godine, Ed Vulliamy, višestruko nagrađivani novinar britanskog Guardiana, uputio se u Višegrad u potrazi za znakovima kajanja Srba zbog počinjenog zločina nad Bošnjacima. Nije ih našao. Posjetio je i biblioteku „Ivo Andrić" u Višegradu, gdje se upoznao sa bibliotekarkom Stojkom Mijatović, koja mu je domaćinski na poklon ponudila jednu od knjiga nobelovca Andrića. 'Toliko smo knjiga uzeli iz muslimanskih kuća da ne znamo šta da radimo s njima', rekla je i, pružajući mu knjigu, primijetila je da je na knjizi napisana posveta sa muslimanskim imenom. Povukla je knjigu nazad i ljubazno ponudila britanskom novinaru: „Želite li da prekrižim ovo muslimansko ime?". „Ne, hvala", odgovorio je Vulliamy.[587]

Ni danas, kada se otkopavaju masovne grobnice Bošnjaka, kod višegradskih Srba nema vidljivog kajanja. Višegrad je grad u kojem nema povratka Bošnjaka nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma. Bošnjaci koji su preživjeli genocid sjećaju se samo mržnje svojih susjeda

---

grobnicama i zatim identifikovani našla samo jedna osoba srpske nacionalnosti, dok su sve ostale bili muslimani (T 969). Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) "Višegrad". Arhiv ICTY.

585 Intervju sa N.N., Višegrad, 7.11. 2008.

586 Navedeno prema Edu Vulliamy, „Bloody Trail of Butchery at the Bridge", *The Guardian*, 11.3. 1996., str. 9.

587 Intervju: Bakira Hasečić, Sarajevo, 17.4.2007.

Srba koji su u najboljem slučaju okretali glavu od njih. Mnogi Srbi su, pak, uzeli oružje i nasrnuli na svoje susjede. Za to se još uvijek nisu pokajali. „U sam grad Višegrad vratila su se tačno tri Bošnjaka, jedan bračni par i jedna starija žena. Ljudi se ne vraćaju kako zbog strašnih trauma koje su preživjeli, tako i zbog toga što se Srbi u Višegradu nisu pokajali za to što su uradili. I danas kad odem, provociraju me i maltretiraju", kaže nam Bakira Hasečić.[588]

Čini se da je srpska nacionalna propaganda, koju smo posebno analizirali u drugom poglavlju, u Višegradu na srpskom stanovništvu bila potpuno realizirana kako u II svjetskom ratu, tako i tokom agresije 1992.-1995. Prema analizi dokumenata, izvještaja i na osnovu izjava svjedoka, Srbi i Srpkinje su na različite načine učestvovali u genocidu nad Bošnjacima. Bili su to obični radnici, seljaci, ljekari, učiteljice, bibliotekarke... Svjedočenja Bošnjaka, stranih humanitarnih radnika i novinara, haških istražitelja, kao i samih građana srpke nacionalnosti, opisuju proces genocida nad Bošnjacima u proljeće-ljeto 1992. godine. Komparativna analiza tih izjava kao i dokumentacija u koju smo imali uvid navode nas na zaključak da je Višegrad 1992. godine bio zajednički projekat srpske vojske i većine Srba u ovom gradu. Štaviše, s obzirom na činjenicu da ni 17 godina nakon tih tragičnih događaja građani srpske nacionalnosti nisu učinili ništa da poniš te rezultate genocida, te na činjenicu da u Višegradu više nema Bošnjaka, možemo zaključiti da genocid kao proces, u Višegradu još uvijek traje.

588 Iz razgovora sa Beširom Aljukićem (Tuzla, 13.5.2007.) koji nam je rekao da je Velid Hurić, njegov dajdža, umro od gladi. Aljukić je iz Cerske, ali je nakon pada Cerske sa preživjelim stanovnicima izbjegao u Srebrenicu.

SREBRENICA: „USPORENI GENOCID"

Namjerno i plansko izgladnjivanje pripadnika jedne etničke grupe često se koristilo sa genocidnom namjerom. Izgladnjivanje često podrazumijeva i opsadu, te osim gladi nametanje općih, nehumanih uvjeta života. U povijesti ćemo, nažalost, prepoznati veliki broj takvih primjera. Opsade gradova i iscrpljivanje neprijatelja nekada su bile uobičajene metode ratovanja, međutim, prema svojoj monstruoznosti u nedavnoj srpskocrnogorskoj agresiji svakako se izdvaja opsada i izgladnjivanje Srebrenice. Veliki broj dokumenata Vojske RS, te video i audio zapisa svjedoče o tome da je opsada Srebrenice za cilj imala potpuno istrebljenje civilnog stanovništva tog grada. Osim od gladi, stanovnici Srebrenice umirali su i od zaraznih bolesti, granata, snajperskih metaka i minskih polja. Razgovori koje smo obavili sa stanovnicima koji su živjeli u Srebrenici tokom 1992. i 1993. godine, te brojni dokumenti, video i audio zapisi daju nam slobodu da zaključimo da Srebrenica nije bila samo grad pod opsadom, već i veliki koncentracioni logor. Nametanje takvih uvjeta života prepoznato je i prema Konvenciji o genocidu. Naime, kako stoji u članu II pod tačkom c), genocidom se smatra i 'namjerno podvrgavanje grupe životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili djelomičnog istrebljenja'. Iako su još od aprila 1992. godine stanovnici istočne Bosne koji su protjerani iz svojih domova bili svjesni da su osuđeni na istrebljenje, ipak su odlučili da se bore protiv takve sudbine. Stoga ćemo se u ovom dijelu rada fokusirati na genocidne namjere srpskih snaga, izgladnjivanje kao metodu genocida, psihologiju žrtve i mogućnosti borbe protiv genocidnih namjera.

Izgladnjivanje kao metoda genocida prepoznaje se u više povijesnih slučajeva. Slučaj gladi u Ukrajini koju je sovjetska vlast nametnula 1932. i 1933. godine jedan je od povijesnih primjera u kojem se izgladnjivanje primjenjivalo kao genocidna metoda. Naime, sovjetskoj politici izgladnjivanja prethodio je nacionalni preporod Ukrajinaca. Veliki broj autora koji su se detaljno bavili ovim slučajem tvrdi da su područja Ukrajine sa većinskom ruskom etničkom grupom ostala pošteđena od nametnute gladi.[589] Svjedočenje dvanaestogodišnje Ukrajinke ilustrira kako se u Ukrajini genocidna metoda izgladnjivanja manifestirala na djeci.

„Bili su moj otac, moja majka i moja baka: u dva tjedna sve troje su umrli. Ostala sam sama u kući. Bilo mi je dvanaest godina, što sam mogla

589 Vidi: James E. Mace, „Famine and Nationalism in Soviet Ukraine", *Problems of Communism Vol. 33*, 1984., str. 37.-55.

učiniti? Nigdje se nije moglo naći ništa za jelo. Izlazila sam rano ujutro i sve do večeri lutala po voćnjacima tražeći nešto da obrstim, ma kakvu travu ili pirevinu; nije bilo lako naći jer nisam bila jedina koja je prekapala. Žvakala sam i lipovo lišće, jer je bilo gorko, ali mi je i to bilo dovoljno; naišla bih katkad i na divlju lobodu, pa sam i nju jela. Ukratko, hranila sam se kao koza."

Jedna od genocidnih metoda nad Armenima u Osmanskom carstvu bila je i glad nametnuta deportiranim armenijskim izbjeglicama. Prisilne deportacije prikrivale su genocidnu namjeru. Kolone gladnih Armena su pod oružanom pratnjom protjerane iz Anadolije tokom 1915. Odredi osmanskih plaćenika genocid su provodili tako što su veoma često, uvijek po nalogu, mijenjali smjer kretanja. To je kolone s glavnih cesta odvodilo na planinske staze, zbog čega su izbjeglice morale odbaciti svu suvišnu prtljagu da bi se mogle kretati. Logično, morali su odbaciti i sve zalihe hrane.[590] „Kada su usvojene mjere da se cijela populacija transportuje u pustinju, nije napravljen i plan o načinu ishrane. Zapravo, učinjeno je suprotno od toga, i očigledno je da je vlada imala plan da narod umre od gladi", bilježi Hovannisian.[591] U kombinaciji sa ostalim metodama, namjensko i planirano izgladnjivanje provedeno je i u Kambodži u periodu 1975.-1979. U koncentracionim logorima zatvorenici su dobijali oko 200 grama riže, a stražari su zatvorenicima često govorili: 'Vi koji imate naviku jesti do sita, sad je na vama red da malo gladujete.'[592] Demograf Marek Swillinski procjenjuje da je 36 posto žrtava u Kambodži ubijeno upravo metodom izgladnjivanja.[593] Fotografije kostura jevrejskih zatvorenika u koncentracionim logorima za vrijeme II svjetskog rata također su svjedočanstvo da je metoda izgladnjivanja bila jedna od ključnih metoda genocida nad Jevrejima. Televizijske slike iz srpskih koncentracionih logora koje su objavljene u ljeto 1992. godine bile su prvi očigledan dokaz svijetu da i srpske snage primjenjuju izgladnjivanje kao genocidnu metodu.

Svaki genocid prate i koncentracioni logori i oni su se bez izuzetka koristili u svim historijskim primjerima genocida. Termin 'koncentracioni

590 Bernard Bruneteau, nav.dj., str. 43.

591 Richard G. Hovannisian, „The Historical Dimensions of Armenian Question" u Richard G. Hovannisian (ed), *Armenian Genocide in Perspective,* Transaction Publishers, New Brunswick, 1986, str. 51. Veoma detaljno obrazloženje uzroka zbog kojih je prema Armenima najviše korištena genocidna metoda izgladnjivanja vidi: Robert Melson, *Revolution and Genocide: on the Origins of the Armenian genocide and Holocaust.* University of Chicago Press, Chicago-London, 1992.

592 Bernard Bruneteau, nav.dj., str. 106.

593 Craig Etcheson, *After the Killing Fields: Lessons from Cambodian Genocide,* Praeger, Greenwood, 2005.

logor' uveden je da bi se opisali kampovi koje je koristila španska vojska tokom kubanske pobune 1868.-78., ali se koristio i za britanske kampove koji su izgrađeni tokom Burskog rata 1899.-1902., za Afrikance u koloniji Cape.[594] Koncentracioni logori podrazumijevaju masovno zatvaranje civilnog stanovništva i teroriziranje tog stanovništva raznim metodama. Uglavnom su koncentracioni logori otvarani s namjerom da se veliki dio zatočenika i ubije, kao što je bio slučaj sa sovjetskim gulazima. Tokom II svjetskog rata, nacističke vlasti su koncentracione logore iskoristile za istrebljenje Jevreja i Roma, ali i za genocid i masovna ubistva i drugih naroda. Tokom II svjetskog rata koncentracione logore imali su i Japanci. U većini koncentracionih logora primjenjivane su slične genocidne metode, a smrt zatvorenika najčešće je prouzrokovana dugotrajnim mučenjem i izgladnjivanjem. Nacistički logori za vrijeme II svjetskog rata razlikuju se od ostalih po monstruoznosti uzrokovane takozvanom 'industrijalizacijom smrti' i uvođenjem gasnih komora koje su ubrzale ubijanje.[595] Među najpoznatijim nacističkim logorima su Treblinka, Aušvic, Dahau...

Na području istočne Bosne općenito postojao je veliki broj koncentracionih logora. U prethodnom tekstu već smo ilustrirali metode korištene u tim koncentracionim logorima i patnje žrtava (studija slučaja Bratunac, Foča i Vlasenica). Međutim, s obzirom na dužinu opsade i nametnutu metodu izgladnjivanja, Srebrenica je i sama bila veliki koncentracioni logor. Stoga ćemo se posebno zadržati na načinu preživljavanja građana Srebrenice tokom 1992. i 1993. godine.

Mnogi kao argument potvrde genocida koriste bespomoćnost žrtve da se odupre genocidnim namjerama. Pojednostavljeno rečeno, popularno razumijevanje genocida veoma često podrazumijeva da žrtva genocida ne pruža otpor. Helen Fein, koja se u svojim radovima često kritički osvrće na pasivni stav međunarodne zajednice, navodi kako se otpor žrtve veoma često poistovjećuje sa genocidnim akcijama agresora. Argument Feinove jeste da se otpor žrtve često koristio kao argument da ne treba intervenirati zbog toga što se „zločini čine na svim stranama".[596] Ona dalje kritizira

594 Columbia Encyclopedia, Columbia University Press, definicija koncentracionog logora dostupna na http://www.answers.com/topic/concentration-camp#top (pristupljeno 02.3.2007.).

595 Industrijalizacija ljudske smrti u nacističkim koncentracionim logorima dokumentirana je kroz rekonstrukciju operacije „Reinhard", u kojoj je tokom 1942.-43. u Poljskoj ubijeno više od milion i po Jevreja. Rekonstrukciju ove operacije kao i užase kroz koje su prolazile žrtve u tri logora, Belzec, Sobibor i Treblinka, kroz dostupne dokumente obradio je Yitzak Arad u knjizi, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reihard Death Camps*, Indiana University Press, 1987.

596 Helen Fein citira Warrena Christophera, američkog državnog sekretara, koji je

razmišljanje prema kojem genocid zahtijeva nevinu žrtvu i krivog počinioca koji za cilj imaju uništenje svih pripadnika grupe, usprkos činjenici da se oni ne opiru niti predstavljaju bilo kakvu prijetnju državi. U tom smislu, Jevreji se navode kao prototip nevine žrtve, žrtve koja se nije branila. Poslušnost jevrejskih žrtava i danas je predmet unutarjevrejskih rasprava, ali i naučnih istraživanja kojima se analizira psihologija žrtve. Najčešće pitanje jeste - zbog čega je svega nekoliko stražara u koncentracionim logorima uspješno kontroliralo ljude koji su bili sigurni u smrt? Iako su bili svjesni da ne mogu izbjeći da ne budu ubijeni, brojni Jevreji ipak nisu pružali otpor i poslušno su odlazili u smrt. Naravno, bilo je izuzetaka u kojima su se zatvorenici odlučivali na bježanje iz logora.

Međutim, najpoznatija jevrejska pobuna jeste ona u Varšavskom getu. Jevrejsku pasivnost u getu teoretičari uglavnom objašnjavaju tezom da su Jevreji smatrali da je pasivnost najbolji izbor: „Aplicirana na geto, Hilbergova teza se čini tačnom. Naime, dok god su Jevreji smatrali da bi mogli preživjeti nacističku vladavinu, imali su motiv da primijene uobičajeni pasivni stav koji im je u prošlosti omogućavao preživljavanje u zajednici, te su zbog toga smatrali da je bolje ne započinjati oružani otpor".[597]

Iako su Jevreji uglavnom prihvatali sudbinu žrtve, pobuna u Varšavskom getu ipak nije bila jedina. Yehuda Bauer u istraživanju jevrejskog otpora navodi dugu listu pobuna, oružanih akcija, ali navodi i sedamnaest mjesta u Poljskoj iz kojih su Jevreji organizirano pobjegli u šume da bi pružili gerilski otpor. Bauer navodi i šest koncentracionih logora u kojima je dolazilo do otvorenih pobuna protiv nacističkih stražara, uključujući i pobunu u gasnoj komori u Aušvicu krajem 1944. godine.[598] Dakle, ni u slučaju Jevreja nije moguća generalizacija o potpunoj pasivnosti žrtve. Oružani otpor pružali su i Armeni, i Tutsi, kao i Bošnjaci. Naime, ni potpuna predaja ni bespomoćnost žrtve - ništa dodatno ne doprinosi određivanju genocidne namjere. Stoga je potpuna bespomoćnost žrtve pogrešan argument u smislu potvrde genocida. Za genocid je potrebna vojna premoć onoga koji provodi genocid.

U tom smislu, osvrnut ćemo se i na samoorganizirani otpor koji je praktično bio posljedica nametnutog izgladnjivanja u Srebrenici. Srpska propaganda veoma često koristi samoorganiziranje Bošnjaka i odbranu Srebrenice kao objašnjenje i opravdanje za kulminaciju genocida u julu

---

kao argument protiv američke vojne intervencije koristio frazu „zločini se čine na svim stranama". Navedeno prema Helen Fein, „Civil Wars and Genocide: Paths and Circles" u *Human Rights Review*, April-June 2000., str. 51.

597 Yehuda Bauer, „Forms of Jewish Resistance", u Donald L. Niewyk *The Holocaust*, Houghton Mifflin Company Boston New York, 1997., str. 119. i 120.

598 Isto, str. 122.

1995. godine, kada je počinjen najstrašniji genocidni akt od početka agresije na Bosnu i Hercegovinu.[599] Zbog toga je, između ostalog, neophodno elaborirati uvjete i motive u kojima su se Bošnjaci, kao žrtve genocida, branili od potpunog uništenja. No, započet ćemo s kratkom hronologijom događaja koji su prethodili opsadi Srebrenice.

Predratna atmosfera

Kao što smo naveli na početku ovoga poglavlja, naoružavanje Srba u okolini Srebrenice bio je dio koordiniranog plana naoružavanja na području cijele istočne Bosne. Još od septembra 1991. godine, kada su Džemo Jusić i Nedžad Hodžić ubijeni u selu Kravice, tenzije su narasle do usijanja. Bošnjaci su živjeli u strahu i nisu zalazili u srpska područja.[600] Bošnjaci unutar vojnopolitičkih struktura Republike Bosne i Hercegovine raspolagali su ozbiljnim indikacijama da je priprema za agresiju višeslojna. Izgradnja puteva i priprema alternativne putne mreže počela je još 1990. godine. Prema riječima Nijaza Mašića, „JNA je napravila podlogu za podvodno prolaženje tenkova koritom Drine iz Srbije u Bosnu na teritoriji opštine Bratunac, u mjestima Redžići i Dubrave. Na ovim lokalitetima i u Fakovićima pripremljeni su temelji za nosače pontonskih mostova".[601] Ta alternativna putna mreža kao i pontonski mostovi su, kako će se kasnije pokazati, korišteni od srpske vojske za pokret tenkova i teške artiljerije, kao i za transport i dopremu oružja. Sidik Ademović, koji je i prije agresije imao povjerljive informacije o naoružavanju Srba s obzirom na to da je radio u policiji, objašnjava da su ovi putevi u pripremi za agresiju bili neophodni, „jer pravo nadgledanja na tim putevima nije imala narodna milicija, već samo JNA".[602] Smailović dodatno objašnjava uzroke napetosti u području Srebrenice:

„Kravica je bila puna ljudi, naoružanih, i mi smo znali da u Kravicu ulaze vozila natovarena oružjem dolazeći iz pravca Ljubovije, Krasanpolja, i Zelinja i spuštaju se u Kravicu. Tamo su imali već svoju jedinicu srpske policije, od druge polovine 1991. godine. Dakle, po onom što smo mi znali,

599 Vidi Ljiljana Bulatović, *Istina o Srebrenici.* Beograd 2005. Ovo je jedna u nizu knjiga srpske crne propagande koja negira genocid nad Bošnjacima u Srebrenici.

600 Ubijeni Džemo Jusić bio je iz Podćauša, a Nedžad Hodžić iz Hranče. Tog 30.9. 1991. teže su ranjeni i Mevludin Sinanović iz Glogove i Zaim Salihović iz Tokoljaka. Bošnjaci ovaj događaj smatraju najavom srpske agresije, posebno zbog toga što počinioci, iako poznati policiji, nisu nikada odgovarali. Vidi: Nijaz Mašić, "Srebrenica: agresija, otpor, izdaja, genocid", Općina Srebrenica, juli 1999., str. 53.

601 Nijaz Mašić, *Istina o Bratuncu: agresija, genocid, oslobodilačka borba 1992.-1995.* Izdavač: Opština Bratunac sa sjedištem u Tuzli, 1996., str. 20. i 21.

602 Intervju: Sidik Ademović, Sarajevo, 15.10.2006.

Srbi su april 1992. godine dočekali potpuno naoružani i spremni. Dolazilo je do incidenata, posebno na rubnim dijelovima prema srpskim selima".[603]

Još u novembru 1991. godine u Srebrenici su se mogli vidjeti uniformisani i naoružani vojnici. Kada bi policija zaustavila neke od njih, pokazivali su ovlaštenja JNA na osnovu kojih su imali punomoć vojske da prikupljaju hranu i ostale potrepštine za izbjeglice iz Hrvatske. Ovlaštenja su im također garantirala nesmetano kretanje. Intenzivno naoružavanje Srba u selima oko Srebrenice otvoreno je počelo u drugoj polovini 1991. godine i dešavalo se pred očima Bošnjaka. "Mi smo znali da JNA naoružava lokalno stanovništvo. Helikopteri su spuštali oružje iznad Dučića, gdje je general Milenko Živanović imao kuću. Odatle je vršen transport prema Fakovićima, Pribićevcu, a jedan krak vodio je ka Lozničkoj rijeci", tvrdi Smailović.[604] Sudbina Srebrenice vezana je za sudbinu cijelog područja istočne Bosne, ali je koordinacija događaja usko vezana sa događajima u Bratuncu. Naime, kao što smo naveli u hronologiji događaja o agresiji na Bratunac, na sastanak u Bratuncu 17. aprila 1992. pozvani su i predstavnici Srebrenice. Na tom sastanku traženo je da se podijeli MUP, kao i sam grad Srebrenica. Prema tom prijedlogu, rijeka Križevica trebala je da bude granica. Pod pritiscima naoružanih arkanovaca, opštinski predstavnici pristali su na podjelu Srebrenice, kao i na to da MUP u Srebrenici i sve policijske ispostave predaju naoružanje srpskoj policiji.[605] Međutim, nakon što su čuli da srpski predstavnici insistiraju na predaji oružja, nekoliko Bošnjaka policajaca uzimaju oružje iz magacina policijske uprave. U brda odlaze Naser Orić, Suad Smailović, Hakija Meholjić, Akif Ustić, Sidik Ademović, te brojni drugi Bošnjaci koji su odlučili da se ne predaju srpskim snagama. Vijesti koje su dolazile od izbjeglica iz drugih gradova i sela iz istočne Bosne bile su krajnje uznemiravajuće. Smailović kaže: „Odmah smo evakuirali stanovništvo, jer smo znali da ubijaju ljude u Bratuncu".[606] Ove nepovezane i samoorganizirane grupe tokom cijele 1992. i 1993. činit će jezgro spontanog otpora agresoru.[607]

Već 13. aprila 1992., ponovno u blizini Kravice, vraćajući se iz Bajine Bašte, ubijena su dvojica Bošnjaka: Meho Hrvačić iz Potočara i Bahrudin Osmanović iz Gostilja.[608] Do napada na Srebrenicu dolazi 17. aprila 1992. godine.

603 Intervju: Suad Smailović, Tuzla, 07.7.2006.

604 Isto.

605 Intervju: Sidik Ademović, Sarajevo, 15.10.2006.

606 Intervju: Suad Smailović, Tuzla, 07.7.2006.

607 Intervjui: Ejub Dedić, Tuzla, 13.5.2007.; Muriz Bektić, Den Hag, 20.11.2006.; Nedžad Bektić, Sarajevo, 15.12.2006.

608 Intervju: Nijaz Mašić, Sarajevo, 01.7.2006.

Prvo su počela granatiranja sa okolnih područja. Narod se, znajući za maskre koji su se dešavali u selima oko Bratunca, povukao u zbjegove u brda. Prvi srpski vojnici u Srebrenicu su stigli iz pravca Zalazja, iz rudnika Sase gdje je već formiran zloglasni logor. Sutradan u Srebrenicu ulaze i ostale srpske snage, da bi 18. aprila stigli i arkanovci. Za preostale Bošnjake u Srebrenici nastupili su dani terora. Provaljena je i opljačkana robna kuća, zapaljene su bošnjačke kuće, a brojni Bošnjaci su ubijeni.[609] Sa svog prozora na petom spratu, u stanu u kojem je stanovala, Sabra Kolenović posmatrala je komšije Srbe kako oblače SMB uniforme i zajedno sa pristiglim specijalnim srpskim snagama pale bošnjačke kuće i pljačkaju Srebrenicu. Jednog dana upali su i u njen stan, navodno tražeći snajper: „Razvalili su vrata nogom i upali u stan. Pretukli su i mene i djecu. Elvis je imao osam, a Anel 12 godina. Ni danas ne znam kako smo ostali živi. Komšije nikad nisu ni pokušali da nas zaštite".[610]

U svega nekoliko dana, koliko je srpska vojska provela u Srebrenici, popaljene su sve bošnjačke kuće, a veliki broj Bošnjaka koji su ostali u Srebrenici je ubijen. Goran Zekić, predsjednik SDS-a za Srebrenicu i jedan od glavnih organizatora agresije u ovom kraju, 7. i 8. maja učestvovao je u paljenju i granatiranju bošnjačkih sela u regiji Kragljivode i Skenderovići. Nakon povratka u Srebrenicu, Goran Zekić ubijen je u zasjedi na putu iznad naselja Vidikovac koju su mu napravili hrabri mladi branitelji iz Kragljivode.[611] Nakon ubistva Gorana Zekića, srpske snage se povlače iz Srebrenice, noseći sa sobom sve što su mogli.

„Kada smo primijetili da su napustili Srebrenicu, ja sam sa grupom ljudi odmah sišao u Srebrenicu, zatekao sam sve opustošeno. Nismo prvih pet dana dozvoljavali da se ljudi vraćaju jer nismo znali šta se dešava. Pošto smo dobro utvrdili šta se dešava, onda smo ljude iz šume povukli u Kazane. U policijskoj stanici smo našli nešto oružja. Vraćali smo izbjeglice iz šume. Imali smo mnogo veći broj ljudi nego stanova, tako da smo oko 25. maja počeli smještati izbjeglice i po srpskim kućama. Ljudi su tamo uglavnom nalazili oružje i to nam je jako pomoglo da se uopšte održimo na tom području".[612]

U Srebrenicu spontano dolaze velike grupe izbjeglica Bošnjaka koji su protjerani iz svojih kuća iz istočnobosanskih gradova. U svega nekoliko dana, u Srebrenici se smješta oko 10.000 ljudi. Broj novopridošlih stanovnika Srebrenice rastao je iz dana u dan. Procjene nezavisnih izvora govore

609 Ove informacije rezultat su komparativne analize intervjua sa velikim brojem očevidaca ovih događaja.

610 Intervju: Sabra Kolenović, Sarajevo, 22.6.2006.

611 Intervju: Nijaz Mašić, Sarajevo, 01.7.2006.

612 Intervju: Suad Smailović, Tuzla, 7.07.2006.

da su brojevi bili dinamični, ali da je od decembra 1992. do marta 1993. broj stanovnika Srebrenice narastao sa 40.000 na 80.000.[613]

Krajem maja 1992., naoružani Bošnjaci se pokušavaju organizirati. Bilo je teško napraviti red i zaštititi gladni i napaćeni narod koji je pristizao iz svih gradova i sela iz istočne Bosne. Ulaskom u Srebrenicu mnogi Bošnjaci su, bježeći iz nesigurne zaštite koju su im pružale šume, mislili da će u većoj zajednici sa svojim sunarodnicima imati veće izglede za preživljavanje. Mnogi nisu bili svjesni da su ulaskom u Srebrenicu zapravo upali u klopku srpske genocidne kampanje. Srebrenicu su srpske snage svakodnevno granatirale, oko Srebrenice su postavljena minska polja, a srpska pješadija zatvorila je svaki prolaz ka slobodnoj teritoriji, kao i dotok hrane. Mnogi Bošnjaci su u potrazi za hranom izginuli na tim minskim poljima, kao i od srpskih snajpera i granata. Mnogi su također završili i u koncentracionim logorima kao što su Sušica ili Karakaj. Dakle, stanovništvo Srebrenice u periodu od maja 1992. u najvećoj mjeri bili su stanovnici sela i gradova iz istočne Bosne. Kao što je Larry Hollingworth iz UNHCR-a opisao u martu 1993., srpska vojska „gonila je nevine žene i djecu od sela do sela, sve dok na kraju nisu satjerani u ćošak, u Srebrenicu, mjesto iz kojeg se ne može pobjeći, i gdje im je bilo suđeno da budu prevoženi kao stoka ili zaklani kao jagnjad". [614]

OTPOR ŽRTVE: BORBA PROTIV GENOCIDA I „AKCIJE ZA HRANU"

Već smo u kratkoj hronologiji događaja vezanih za agresiju na Srebrenicu naveli da su se Bošnjaci koji su odbili predati oružje 17. aprila 1992. godine povukli u brda. Tih prvih mjesec dana gerilskih akcija koje su iznenadile srpske snage, osim drugih okolnosti, odredili su način odbrambenog stila Bošnjaka u Srebrenici. Nakon što su Srbi napustili Srebrenicu, vođe samoorganiziranih grupa sastale su se u Bajramovićima 20. maja 1992. Na tom sastanku, vođe grupa bili su motivirani samo međusobnom suradnjom protiv agresora. Zato je osnovni motiv tog sastanka bio: "Da vidimo možemo li pomoći jedni drugima u zajedničkoj borbi protiv srpske vojske".[615] Pod pritiskom gladnog naroda, branitelji Srebrenice u gerilskim akcijama koje su međunarodni posmatrači zvali 'akcije za hranu', u kriznim situacijama napadali su srpska sela koja su, s obzirom na količinu oružja

613 UN Report, 20-Mar-93, Special Sitrep-Srebrenica-Gen Morillon left Srebrenica together with 673 persons and 100 wounded. UN documents collection. Arhiv ICTY.

614 Ova izjava Larryja Holingwortha priložena je kao dokaz odbrane u slučaju Orić (IT-03-68), pod brojem D208. Arhiv ICTY.

615 Intervju: Suad Smailović, Tuzla, 07.7.2006.

u njima, bila praktično vojna utvrđenja. Ovi napadi dešavali su se u periodu od juna do marta 1993. Korist od ovih akcija bila je dvostruka. Osim hrane, branitelji Srebrenice na ovaj način su dolazili i do oružja, ali su i neutralizirali srpska vojna utvrđenja iz kojih je srpska vojska, uz pomoć artiljerije, Srebrenicu držala u okruženju. Već smo naveli da je Kravica jedno od srpskih sela koje je imalo posebnu ulogu u podizanju nacionalnih tenzija prije rata, kao i u naoružavanju srpskog naroda u tom području. Djelujući iz srpskih sela oko Srebrenice, srpske vojne snage su ovaj grad i desetine hiljada izbjeglica iz istočne Bosne praktično držali u okruženju. Najjače srpske vojne snage djelovale su iz sela Kravica, Ježestica, Ratkovići, Fakovići, Bjelovac i Sase. Branitelji Srebrenice bili su pod pritiskom izgladnjelog naroda koji je svakodnevno demonstrirao pred zgradom Ratnog predsjedništva u Srebrenici, zahtijevajući da se organiziraju akcije koje bi obezbijedile hranu.

Mnogi Srebreničani tvrde da je strašni osjećaj gladi bio mnogo gori od straha od granata ili snajperskih metaka. Mesud Omerović, sudija iz Srebrenice, također je osjetio posljedice izgladnjivanja. Sjeća se da je zima 1992.-93. bila jedno od najstrašnijih iskustava u životu.

„Bio sam gladan. Od prijatelja sam dobio jednu kesu oraha. Nije ih bilo puno, i odlučio sam da ih jedem polahko. Svaki dan kad krenem na posao u džep bih stavio po jedan orah. I onda sam čekao pravi trenutak da ga pojedem. Sjećam se da su jedan dan došle dvije starice, Hrvatice iz Rogatice. I njih su Srbi protjerali. Djelovale su jako izgladnjele. Starice su tako jadno izgledale da sam jednoj od njih dao onaj orah što mi je bio cjelodnevni obrok na poslu".[616]

S obzirom na to da srpske snage nisu dozvoljavale konvojima UN-a da dostave hranu Srebrenici, jedini izvor hrane bila su srpska sela, koja su, kao što smo već naveli, bila jaka vojna utvrđenja. Do hrane u tim selima moglo se doći jedino uz velike gubitke u ljudstvu. Osim toga, branitelji Srebrenice su znali da nijedna akcija za hranu ne može ostati tajna, te je svaka akcija podrazumijevala veliki broj i civilnih žrtava. Naime, često se dešavalo da su civili u srpska sela ulazili i prije nego što bi akcija započela.[617] Veoma je važno istaknuti da su branitelji Srebrenice tokom svih akcija ostavljali neprijatelju izlaz za izvlačenje. „Uvijek smo vodili računa o tome da ne nanosimo velike gubitke, te da naše akcije imaju što manju cijenu u ljudskim životima".[618] S druge strane, o očaju gladnih ljudi tokom akcija koje

616 Intervju: Mesud Omerović, Sarajevo, 14.12.2006.
617 Intervju: Sabra Kolenović, Sarajevo, 22.6.2006.
618 Intervju: Nesib Burić, Sarajevo, 03.11.2006.

su se dešavale, posebno od decembra do marta 1992. godine posvjedočio je veliki broj izbjeglica koji su učestvovali u napadima. Većina onih koji su to posmatrali govorili su o tome kako su mnogi izgladnjeli ljudi praktično gubili razum na pomisao da je hrana nadomaku.[619] Nije im bilo važno da li će izgubiti život, bilo je samo važno doći do hrane. Sabra Kolenović svjedoči o užasnoj atmosferi koja je vladala u Srebrenici te zime 1992.-93. „Bilo je zaista strašno. Bojala sam se izaći iz stana. Srebrenica je izgledala nestvarno. Sa svog prozora gledala sam mase ljudi koji su živjeli na ulici, ispod kartonskih kutija, šatora... Kad bi našli nekog ogrijeva, palili su vatru da se ugriju." U jednoj od akcija za hranu, Sabra Kolenović našla je svog dvanaestogodišnjeg sina kojeg je ostavila u stanu u Srebrenici. O tome, Sabra kaže:

„Danima prije toga bio je gladan. I danas se sjećam kako sjedi za kuhinjskim stolom, ruke naslonjene na čelo, dok mu niz lice liju krupne suze. Bio je to petnaesti dan da moje sinove nisam nahranila. On nije govorio da je gladan. Samo je sjedio i tiho plakao. Sutradan sam s ostalim narodom otišla u akciju u Kravicu. Ujutru rano sam se iskrala. On je, bez mog znanja, krenuo sa kolonama naroda koji su iz Srebrenice krenuli prema Kravici".[620]

O tome kako je izgladnjeli narod u selu Fakovići 5. oktobra 1992. godine grabio hranu, ne osvrćući se na granatiranje, pred ICTY je svjedočio i bosanski Srbin iz Fakovića Slavoljub Žikić koji je iz svog skrovišta posmatrao tok te akcije. Potvrdio je da niti jedna vojska na svijetu nije mogla zaustaviti taj narod koji je očajnički tražio hranu. „Ja to potpuno razumijem", rekao je Žikić, koji je potvrdio da nakon te akcije niti u jednom selu nije ostalo ni jedno pile, te da je odnesena sva pšenica i stoka.[621]

SRPSKA VOJNO-POLITIČKA STRATEGIJA IZGLADNJIVANJA

Genocidne namjere srpskog vojnog i političkog vrha prepoznatljive su i mogu se dokumentirati mnogo prije jula 1995., kada je genocid protiv Bošnjaka kulminirao. Osim prijetnje Radovana Karadžića u Skupštini Republike Bosne i Hercegovine u noći 14. na 15. novembar 1991., kada je zaprijetio nestankom bošnjačkog naroda,[622] originalne direktive Vojske Republike Srpske još od novembra 1992. godine sadrže otvorene genocidne namjere. Direktiva broj 4 izdata 19. 11. 1992. godine precizirala je cilj srpske vojske: „ofanzivnim dejstvima razbiti veće grupacije HVO i Muslimana

619 Ejub Gušter, koji je intervjuiran tokom istraživanja za ovu knjigu (17.8.2006. Sarajevo), jedan je od onih koji su živjeli u kartonskim kutijama na ulici u Srebrenici.

620 Intervju: Sabra Kolenović, Sarajevo, 22.6.2006.

621 Slavoljub Žikić, 16.12.2005. Svjedočenje u slučaju Orić (IT-03-68), Arhiv ICTY.

622 Laura Silber; Allan Little, nav.dj.

na teritoriji RS i prisiliti ih na bezuslovnu predaju oružja ili ih uništiti".[623] Kao datum za ofanzivna dejstva određuje se 24. novembar 1992. godine. U ovom dokumentu zadati su i ciljevi Drinskog korpusa:

"Drinski korpus: sa sadašnjih položaja, glavnim snagama krajnje uporno braniti Višegrad (brana), Zvornik i koridor. A ostalim snagama na širem prostoru Podrinja iznuravati neprijatelja. Nanositi mu što veće gubitke i prisiliti ga da sa muslimanskim stanovništvom napusti prostore Birača, Žepe i Goražde. Prethodno ponuditi razoružavanje borbeno sposobnih i naoružanih muškaraca. A ako ne pristaju - uništiti ih.[624] U daljem deblokirati i osposobiti saobraćajnu komunikaciju: Milići, Konjević Polje-Zvornik i biti u gotovosti za intenzivnu borbu protiv ubačenih diverzantskih, terorističkih, prepadnih, zasjednih i paravojnih grupa. KM imati u Vlasenici, a IKM po odluci komandanta korpusa".[625]

Dakle, još 19. novembra 1992. godine (od kada datira ovaj dokument), VRS je otvoreno zagovarala genocid na prostoru Birača, Žepe i Goražde. U izmjenama i dopunama ove direktive, od 7. 12. 1992. godine, Ratko Mladić naređuje da se svi postavljeni ciljevi rata vojske RS ostvare, najkasnije do 13. decembra 1992., kako bi se stvorili uvjeti rukovodstvu RS da zvanično objavi jednostrani prekid aktivnih borbenih dejstava. Skreće se pažnja na djelovanje međunarodnog faktora koji doturanjem humanitarne pomoći preko srpskih teritorija želi izazvati konflikt između vojske RS i srpskog naroda. Mladić tvrdi da ovakvi postupci međunarodne zajednice vode stvaranju uslova za vojnu intervenciju zapadnih zemalja.[626] Dakle, samo na osnovu dosadašnje dvije navedene direktive može se zaključiti da je doturanje humanitarne pomoći ugroženim područjima sa bošnjačkim stanovništvom bilo protivno interesima srpske politike, zbog toga što je osnovni cilj zapravo bio iznurivanje stanovništva, da bi se ili navelo na bezuslovnu predaju ili uništilo. Brojni su dokumenti koji dokazuju kontinuitet srpskih planova prema bošnjačkom stanovništvu u „istočnim enklavama". U martu 1995. godine Radovan Karadžić lično uputio je Direktivu Drinskom kor-

623 **GŠVRS, STR.POV.BR.02/5-21;19.11.1992.; NAREDNA DEJSTVA VOJSKE REPUBLIKE SRPSKE; NA LIČNOST KOMANDANTA (NAČELNIKA ŠTABA) DIREKTIVA OP.BR. 4** Dokument izradio general-major Manojlo Milovanović; potpisao komandant general-potpukovnik Ratko Mladić.

624 Naglasila E.B.

625 **GŠVRS, STR.POV.BR.02/5-21;19.11.1992.; NAREDNA DEJSTVA VOJSKE REPUBLIKE SRPSKE; NA LIČNOST KOMANDANTA (NAČELNIKA ŠTABA) DIREKTIVA OP.BR.4** Dokument izradio general-major Manojlo Milovanović; potpisao komandant general-potpukovnik Ratko Mladić. str. 7

626 GŠVRS; STR.POV.BR. 02/5-210/; 07.12.1992.; u potpisu R. Mladić; Izmjene i dopune Direktive br. 4.

pusu iz koje se vidi kontinuitet genocidnih namjera 1992.-1995. godine, i koja je praktično identična sa generalnim planom, vojnim direktivama i političkim uputstvima. Naime, u proljeće 1995. Karadžić eksplicitno pokazuje istu genocidnu namjeru kao i Mladić 1992. godine, a to je izgladnjivanje i iznurivanje bošnjačkog stanovništva. U dokumentu koji je potpisao Karadžić stoji:

"Svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi.[627] Za slučaj odlaska UNPROFOR-a iz Žepe i Srebrenice, komanda DK[628] će isplanirati operaciju pod nazivom "Jadar" sa zadatkom razbijanja i uništenja muslimanskih snaga u ovim enklavama i definitivnog oslobađanja Podrinja".[629]

Kako pokazuje analiza njihovih izvještaja, trupe Ujedinjenih nacija su također učestvovale u kampanji izgladnjivanja bošnjačkog stanovništva. Tek su rijetki međunarodni aktivisti i zvaničnici imali snage da tu politiku razotkriju. Izvještaj koji govori o sastanku između generala Morillona i generala Mladića svjedoči o tome da je konačan sporazum podrazumijevao samo dostavu humanitarne pomoći područjima pod srpskom kontrolom. Na sastanku je prihvaćen Mladićev spisak od navodnih 5.000 srpskih izbjeglica kojima je potrebna pomoć. Koliko je generalu Morillonu bilo nevažno da li će humanitarna pomoć doći i do Bošnjaka, govori i činjenica da se u zaključku izvještaja naglašava da iz samog sporazuma nije jasno da li to podrazumijeva i pomoć za Bošnjake.[630] Međutim, već nakon dva dana, u pismu datiranom 17. 11. 1992., postaje jasno da se dogovor Mladića i Karadžića odnosio samo na pomoć područjima sa srpskom kontrolom. Naime, predstavnik UNHCR-a Hose Maria Mendilluce uputio je pismo Radovanu Karadžiću u kojem ga obavještava da UNHCR neće slati konvoje u istočnu Bosnu dok Srbi ne budu dozvolili isporuku humanitarne pomoći u Srebrenicu i Goražde. U ovom pismu Mendilluce kaže da kao prilog šalje pregled isporučenih konvoja do 17. novembra u istočnu Bosnu. Na osnovu ovog dokumenta jasno je da su trupe UN-a praktično odrađivale dio ratne logistike za srpsku agresiju u istočnoj Bosni. Mendilluce to u pismu i nedvosmisleno, direktno kaže: "Prvo, UNHCR je isporučivao ogromne, i u posljednje vrijeme sve veće količine pomoći na lokacije pod srpskom

627 Naglasila E.B.

628 DK je skraćenica za Drinski korpus. Napomena E.B.

629 VRHOVNA KOMANDA OS REPUBLIKE SRPSKE; Dt.br.2/2-11;08.03.1995.;OSNOVNE KARAKTERISTIKE MEĐUNARODNE VOJNO-POLITIČKE SITUACIJE

630 15. novembar 1992. "Report on meeting between Lt Gen Mladić and Maj Gen Morillon", R000-4805-R000-4812 (8. strana). Arhiv ICTY.

kontrolom". Mendilluce potom nabraja na koje je sve lokacije pod srpskom kontrolom stizala humanitarna pomoć UN-a, te naglašava da je Mladićeva pozicija korak nazad u dogovoru da se osigura "vrlo bazično pravo na preživljavanje za civilnu populaciju".[631]

Veliki je broj izvještaja UN-a koji pokazuju kako su general Morillon i njemu odani oficiri ublažavali sliku stanja na području Srebrenice i Žepe. Izvještaj napisan u martu o procjeni situacije u Cerskoj jedan je od dokaza za ovu tvrdnju. U izvještaju se spominje da je nakon pada Cerske još oko 5.000 izbjeglica došlo u Srebrenicu, dok se ostalih 8.000 (iz Cerske) krije po planinama. Birokratskim jezikom, pisac izvještaja zaključuje: „Stanovništvo ne izgleda da gladuje, ali ne izgledaju ni dobro uhranjeno". [632] Međutim, tek pod tačkom 13 ovog izvještaja spominje se svjedočenje Reutersovog novinara koji je rekao da je u Srebrenici vidio leševe ljudi koji su očigledno umrli od gladi, poput onih u Somaliji. U izvještaju se također pominje da je novinar informiran da u Srebrenici i okolini ima oko 60.000 stanovnika i izbjeglica.[633]

Bošnjaci koji su od juna 1992. godine kao izbjeglice boravili u Srebrenici protjerani su iz Podrinja, duž Drine istočno od Srebrenice, sa sjevera bratunačkog područja, zapadno od Srebrenice, iz Vlasenice, Milića, Han-Pijeska, i južno iz područja Skelana. Srebrenica je, kao što smo ilustrirali, opkoljena i odsječena od ostatka svijeta. Nakon što su srpske snage opkolile Srebrenicu, zabranili su dopremanje hrane s ciljem izgladnjivanja stanovništva. To su lako postigli kontroliranjem glavnih puteva, ali su pasivnim stavom srpskoj strategiji izgladnjivanja pomogle i trupe Ujedinjenih nacija. Naravno, izgladnjivanje nije bilo jedina genocidna metoda koju su Srbi primjenjivali prema Bošnjacima u Srebrenici. Srebreničani su svaki dan bili izloženi djelovanju snajpera, bombardovani su teškom artiljerijom, ali i iz aviona.

Glad, bombardovanje i „genocidno čišćenje"

U izvještaju UN-a od 18. marta 1993. godine navodi se da su Srbi zaustavili humanitarni konvoj zbog toga što nije bio najavljen u Beogradu. U izvještaju također stoji da je moral bosanskih vojnika dosegao dno, te da je Srebrenica tako prenapučena da bi i od jedne granate mogle biti ranjene

631 17. novembar 1992. "Letter from UNHCR signed by Jose Maria Mendilluce suspending all deliveries of relief to Easter Bosnia, ("Pismo UNHCR-a koje je potpisao J. M. Mendilluce u kojem stoji obavijest da se suspenduje sva pomoć istočnoj Bosni") R0011-6786-R011-6787. Arhiv ICTY.

632 07. mart 1993. "Report on assessment of the situation in Cerska on 5-6-Mar-93" (Izvještaj o procjeni situacije u Cerskoj 5-6-marta-93) R0012-2225-R012-2231; (Izvještaj o posjeti Morillona Cerskoj i Konjević Polju 5. i 6. marta 1993.)

633 Isto.

desetine civila. Lokalni komandiri izvijestili su da je selo Osmača ponovno bombardovano iz aviona. UNMO je posjetio selo Osmače i Gladoviće, konstatirajući da se granatiranje povećalo do prošle posjete. Izračunali su da u sat vremena padne po 40 granata. Pripadnici UNMO-a donijeli su dio kasetne bombe sa Osmača. Krateri po stazama kojima su išle izbjeglice pokazuju da je istina da su izbjeglice granatirane dok su bježali.[634] Procjena situacije UN-ovih oficira u Srebrenici razlikuje se u ovisnosti od toga ko piše izvještaj. Naime, očigledno je da su u Morillonovom timu postojali prosrpski oficiri kojima patnje Bošnjaka nisu izgledale previše alarmantne, te stoga nisu ni zahtijevali ozbiljniju akciju. Međutim, u izvještaju koji je napisao narednik JJ Purves kaže se da se srpski napadi na enklavu nastavljaju i da Srbima iz BiH pomaže Srbija, i to artiljerijom i avionima. Izvještaj također navodi da je situacija užasna, te da u Srebrenici ima oko 80.000 izbjeglica, 200 teže i oko 100 lakše ranjenih u bolnici. Prema riječima oficira UN-a Purvesa, stopa smrtnosti je oko 20 osoba dnevno. Tačka 11 izvještaja kaže:

"Ako se ne obezbijedi siguran prolaz za izbjeglice iz srebreničkog džepa u narednih 7 do 14 dana, postoje indikacije da će Srbi izvesti genocidno čišćenje cijele enklave što može rezultirati smrću oko 80.000 ljudskih bića.[635] U svakom slučaju, postoji malo nade da će trenutačni napori da Srbi zaustave svoje napade uroditi plodom. Malo je vjerovatno da će Srbi zaustaviti ofanzivu dok enklavu ne očiste na jedan ili drugi način".[636]

Ambasador Diego Arria, koji je bio predstavnik Venecuele u Vijeću sigurnosti UN-a, bio je dva puta svjedok pred Haškim tribunalom, a oba puta fokus njegovog svjedočenja bio je na situaciji u Srebrenici. Osim očigledne odgovornosti srpske strane, ambasador Arria govorio je i o prosrpski orijentiranim zvaničnicima i operativcima unutar sistema Ujedinjenih nacija. Prema svjedočenju Diega Arrie, moglo bi se zaključiti da su određeni zvaničnici UN-a djelovali u konspiraciji da bi prikrili užasnu situaciju u Srebrenici. Jedan od primjera te konspiracije bilo je pismo koje je 18. marta 1993. godine UN-ov visoki komesar za izbjeglice Sadako Ogata uputila generalnom sekretaru UN-a Bouthrosu Bouthrosu Ghaliju:

"Situacija u srebreničkoj enkavi se pogoršava iz sata u sat. Posljednji izvještaji koje sam primila od mog osoblja sa terena su užasni. Tisuće ljudi

634 18-Mar 93 "Special Sitrep-Srebrenica to inform that the humanitarian aid convoy was blocked by Bosnian Serb troops outside Zvornik" (Poseban izvještaj o blokadi humanitarnog kovoja od strane bosanskih Srba kod Zvornika) 182230A 18 Mart 93. Arhiv ICTY.

635 Naglasila E.B.

636 20 Mar-93 Special Sitrep-Srebrenica-Gen Morillon left Srebrenica together with 673 persons and 100 wounded. Arhiv ICTY.

ulazi u grad iz okolnih područja koja su sistematski napadnuta i okupirana od srpskih snaga. Trideset do četrdeset ljudi umiru od gladi i nedostatka medicinske pomoći. Prema svemu sudeći, u srebreničkoj enklavi se dešava masivna humanitarna tragedija. Vjerujem da bi ključni svjetski lideri trebali biti upozoreni na ovakav razvoj".[637]

Ambasador Arria je ovo pismo vidio tek 11 godina kasnije, kada se pripremao za svjedočenje protiv Miloševića, zbog toga što ga je Boutros Boutros Gali praktično sakrio u svojoj ladici. Poštovanje koje su Evropljani imali prema Srbima ambasador Arria je osjetio i na terenu, tokom misije Vijeća sigurnosti i posjete Srebrenici 25. aprila 1993. godine. Brigadir Hayes, koji je bio drugi u lancu komande UN-a, pokazivao je otvoreno poštovanje prema srpskim okupatorskim vojnicima. Arria je izjavio: „Pa brigadir Hayes se ponašao više kao potčinjeni srpskoj strani u Bosni, nego kao pravi oficir." [638]

Ova posjeta delegacije Vijeća sigurnosti organizirana je na inicijativu ambasadora Arrie. Pošto se komanda UN-a nije nadala da će delegacija Vijeća sigurnosti zahtijevati da posjeti Srebrenicu, pokušali su sve metode manipulacije da bi ih odvratili od te ideje. Međutim, pošto je delegacija bila uporna, morali su im omogućiti posjetu. A o samoj posjeti, ambasador Arria je rekao:

„Sjećam se da je sa mnom bilo još pet ambasadora. Jedan od njih je bio Rus. I rekao sam mu, znate, bio sam nedavno u Lenjingradu, i vidio sam muzej i fotografije. Rekao sam mu da sam siguran da, dok gledate oko vas, morate biti potreseni tragedijom koju vidite. Rekao sam mu - 'znate, ono što vidite ovdje je usporeni genocid koji se dešava pod zaštitom UN snaga'. Čak sam i rekao da su naši oficiri izgledali više kao stražari u koncentracionom kampu nego zaštitnici ovih ljudi".[639]

Doktrina „rata do istrebljenja"

Ideja „rata do istrebljenja" nije bila potpuno strana srpskim oficirima i prije agresije na Bosnu i Hercegovinu. Naime, još od agresije na Republiku Hrvatsku, očigledno je da je na komandnom nivou u JNA vladala doktrina koja je bila u potpunoj suprotnosti sa međunarodnim konvencijama i idejom o 'pravednom ratovanju'.[640] Dokument komande 4. korpusa iz avgusta

637 Ambasador Diego Arria, svjedočenje u slučaju Orić (IT-03-68), 05. i 06. 12. 2005. www.icty.org (pristupljeno 10.10.2006.)

638 Isto.

639 Isto.

640 Vidi: Michael Waltzer, *Just And Unjust wars: A Moral Argument With Historical Illustrations*, Basic Books, New York, 1977.

1991. godine, osim što detaljno (na 49 strana) govori o opštim i posebnim dužnostima komande i organa komande korpusa, među zadacima korpusa navodi i: nanošenje što većih gubitaka neprijatelju u živoj sili i borbenoj tehnici; razbijanje i iscrpljivanje neprijateljskih snaga; zauzimanje; (...) sprečavanje neprijateljskog izvlačenja.[641] Ovo uputstvo podudara se sa strategijom JNA u napadu na Vukovar, gdje je u opsadi koja je trajala 87 dana, od avgusta do novembra 1991. godine, došlo do uništavanja civilnih meta bez presedana u dotadašnjem ratovanju. Navedeno uputstvo 4. korpusa komande JNA potpuno je suprotno onome što se zove „civilizirano ratovanje". Naime, pod odrednicom „rat" u enciklopediji Britannica stoji: „Civilizovano ratovanje ograničeno je, koliko je god moguće, na onesposobljavanje oružane sile neprijatelja; inače bi se rat produžio dok jedna od strana ne bi bila istrijebljena. To je valjani razlog da je ova praksa prerasla u običaj među nacijama Evrope".[642]

Rat do istrebljenja postao je praksa JNA i ostalih srpskih snaga u Bosni i Hercegovini. O tome svjedoče doktrine i uputstva JNA i Vojske RS koje smo do sada naveli. O tome da je ideja istrebljenja Bošnjaka bila potpuno prihvatljiva za srpske oficire, svjedoče brojni dokumenti koje smo do sada naveli. Međutim, dokument od 28. decembra 1992. godine dokazuje da je genocidna namjera bila praktično na nivou legitimne korespondencije unutar Vojske RS. Radi se o izvještaju kojim srpska vojna komanda opisuje ponašanje muslimanskih civila na putu za njihovu Glogovu:

«(...) u ovom rejonu, po procjeni, sada se nalazi 500 boraca, i daleko veći broj civila, žena i djece – oko 1.000. Njihov dolazak se povećava i u večernjim časovima, i to idu slobodno, u kolonama, i pored stalnog dejstva naše artiljerije». [643]

Ovaj izvještaj govori ne samo o monstruoznom mentalitetu agresora, nego i o osjećaju beznadežnosti kod žrtve. Narod u kolonama nije se osvrtao na srpsku artiljeriju. Bio je to istočnobosanski inat pomiješan sa nepogrešivim osjećajem da u borbu ulažu život za koji su unaprijed bili sigurni da će ga izgubiti. Suočeni sa nadmoćnijim agresorom i njegovim genocidnim namjerama, Bošnjaci iz istočne Bosne, okruženi i izgladnjeli, odlučili su da se ne predaju.

641 Uputstvo za rad Komande 4. korpusa u izvršavanju prioritetnih zadataka u ratu i miru; Datum 29.8.1991. broj Ex. 01/15-62; Uputstvo potpisuje major Đurđevac; str. 2 dokumenta. Arhiv ICTY.

642 Encyclopedia Britannica, 1911., IX izdanje. On line edicija, www.britannica.com. (pristupljeno 01.7.2006.)

643 Dokument od 28. 12. 1992. Komanda Bratunačke brigade, Vojska RS. Egzibit u slučaju Orić, D807. Arhiv ICTY.

Osnivanje Bratunačke brigade 14. 11. 1992. u Bratuncu izvor je dokaza koji mogu poslužiti kao potpora tvrdnji da je „doktrina rata do istrebljenja" bila prisutna na svim nivoima srpske vojske, te da su srpski generali i oficiri genocidnom ideologijom svakodnevno indoktrinirali srpske vojnike. Obraćajući se na ovoj svečanosti, general Milenko Živanović je rekao:

"Pošto sada ide zimski period, ja mislim da i očekujem da je zima naš saveznik. Jer, rezultati dosadašnje borbe su impozantni, veliki rezultati. Kako su veliki? Pa, mi držimo 80.000 Turaka u krugovima. Cerski Turci ne mogu sa srebreničkim Turcima da se vide. Kladanjski ne mogu ni sa srebreničkim ni sa cerskim. Žepski u Srebrenicu ne mogu. Ozgo iz Goražda ne mogu u Žepu. To su stvarno impozantni rezultati kad čovjek pogleda malo to šire. I sada treba biti istrajan, pametan, inteligentan srpski ratnik i ne padati na neke sitne turske trikove. Izviđajte ih, budite stalno u kontaktu izviđanja s njima. Pripremajte im zamku i tako ih čekajte. Ne padajte na naivne trikove.(...) Čuvajte se. Turčin je vrlo, vrlo ljigav neprijatelj".[644]

Ni pukovnik Svetozar Andrić nije propustio da, obraćajući se srpskim vojnicima tog dana, promovira genocidne ideje: "Ostala je ta Srebrenica, ali mislim, kako reče gospodin pukovnik, komandant Drinskog korpusa, uskoro ćemo doći tamo, a jednom prilikom je komandant rekao, još možda prije pet mjeseci:'Doći ćemo, pa kad bi je i zagrnuli."[645]

Nakon ova dva obraćanja, srpski vojnici su zapjevali: „Zaklaćemo, ubićemo, ko sa nama neće... Od Topole, od Topole, pa do Ravne gore, sve su straže, sve su straže đenerala Draže..."[646]

Bošnjaci su itekako bili svjesni da će se protiv njih voditi rat do istrebljenja. To je bilo očigledno i brojnim stranim posmatračima. Tako je pred ICTY bivši britanski oficir koji je služio u snagama UN-a, a u Srebrenici boravio tokom marta 1993. godine, izjavio da su izbjeglice koje je viđao u Srebrenici vjerovale da će umrijeti. Na osnovu razgovora s njima, oficir Tucker je zaključio da „Nije pitanje bilo da li će, pitanje je bilo samo - kada će umrijeti".[647]

Kako smo mogli vidjeti na osnovu riječi ambasadora Diega Arrie, s obzirom na srpske genocidne namjere i njihovu dominaciju u vojnoj sili, kao i namjere većine međunarodnih donosilaca odluka - kako u sjedištu UN-a u New Yorku, tako i na terenu - otpor žrtve doprinio je samo „usporavanju

644 Video snimak sa osnivanja Bratunačke brigade 14. 11. 1992. godine. CD V0003937. Arhiv ICTY.

645 Isto.

646 Isto.

647 Britanski oficir Tucker, svjedočenje pred ICTY u slučaju Orić, 15. 3. 2005., transkript dostupan na www.icty.org. (pristupljeno 2.10.2006.) Naglasila E.B.

genocida" u Srebrenici. Međutim, genocidne namjere agresora, kako smo pokazali relevantnom dokumentacijom, u kontinuitetu su od 1992.-95. ostale iste. Genocid nad Bošnjacima počinjen u julu 1995. godine tako je samo kulminacija procesa koji je započeo još u aprilu 1992. godine.

V

OSMA FAZA GENOCIDA - PORICANJE

BOSANSKI SRBI I NEGIRANJE GENOCIDA

U uvodu ovoga rada naveli smo da genocid karakterizira kolektivitet, kako u pogledu žrtve, tako i u pogledu počinilaca. Društvene situacije u kojima većinska populacija tolerira ili podržava genocid nad drugim narodom, kao što smo vidjeli, nisu historijska novina. Pitanja koja zaokupljaju istraživače su sljedeća: Kako je genocid moguć? Da li nam genocid ukazuje na mračnu stranu ljudske prirode? Da li je, priznavanjem te mračne strane ljudske prirode, jednostavnije raditi na prevenciji genocida? Odgovori na ova pitanja se izbjegavaju, ne samo na nivou nacije u čije ime je počinjen genocid, već smo svjedoci da se odgovori na ova pitanja izbjegavaju i u svijetu međunarodne diplomacije, međunarodnog prava, akademije, medija, itd. Već smo više puta u ovoj knjizi spomenuli da je faza negiranja posljednja faza genocida. I prema ovoj fazi genocidni procesi su veoma slični, jer su kroz fazu negiranja genocida prošli svi narodi na strani izvršilaca genocida. Dubil piše da je kolektivno pamćenje poslijeratnih Nijemaca funkcionisalo kao kakav rigidan program za obradu informacija koji sve podatke koristi samo za stabilizovanje već urezanih misaonih i emotivnih matrica, te dodaje:

„Naknadno postaje jasno da su mnogi očigledno iracionalni stavovi tog vremena - poput potrebe Nijemaca da sebe stilizuju u žrtve, prebacivanja svekolike krivice na Hitlera kao pojedinca ili tumačenja epohe nacionalsocijalizma kao kakve elementarne nepogode - imali funkciju da održe stereotipnu predstavu o svijetu kakav je stvorio totalitarni sistem".[648]

U ovu sliku negiranja stvarnosti - u kojoj su Nijemci za nacistički režim i sva zla počinjena tokom vladavine tog režima krivili Hitlera - uklapa se i pitanje krivice, koje je većina Nijemaca odbijala kao koncept koji im se nameće bez razloga. Prema pisanju Dubila, upravo zbog problema sa krivicom, većina Nijemaca dugo nakon rata imala je blokadu kolektivnog pamćenja.[649] Dubil o krivici u ovom radu raspravlja kao o jednom od čovjekovih elementarnih egzistencijalnih iskustava, i ograđuje se od teze da krivica Nijemaca o kojoj raspravlja nije u vezi sa krivično-pravnim konceptom. "Bitan dio našeg identiteta čine i moralni kriteriji stečeni vaspitanjem: njima se rukovidimo kad delamo, ali o njih možemo i da se ogriješimo. Mogućnost krivice potiče iz mogućnosti ovog ogrešenja, tj. iz iskustva drastičnog razilaženja između moralnih kriterijuma koje smo internalizo-

648 Helmut Dubil, *Niko nije oslobođen istorije*, Samizdat B92, Beograd 2002., str.15.
649 Isto.

vali i života koji živimo".[650] Ogrešenje o internalizovane moralne norme, dakle, proizvodi krivicu, ali proces priznavanja i preuzimanja odgovornosti za počinjeno zlo može vratiti ljudsko dostojanstvo.

„Krivica u strogom smislu nastaje zapravo, i paradoksalno, tek onda kada nismo spremni da je prihvatimo, odnosno da preuzmemo odgovornost za zlo koje smo počinili ili je počinjeno u naše ime. Ova vrsta krivice, koju Ralf Đordano naziva „drugom krivicom", proističe iz nespremnosti da zločine, nepravdu ili čak i samo posljedice nemarnosti u nekadašnjem delanju integrišemo u proces obrazovanja našeg identiteta. Ako bismo varirali čuvenu rečenicu iz govora Riharda fon Vajcekera od 8. maja 1985., mogli bismo reći da krivica nastaje tek onda kad odbijemo da se neugodne prošlosti sjećamo tako da ona zaista može da postane dio našega bića".[651]

Koncept krivice Dubila, Đordana i Fon Vajcekera korespondiraju u osnovi sa konceptom koji je artikulirao Karl Jaspers u djelu Pitanje krivice.[652] Jaspers navodi da, pored krivične odgovornosti za zločine, postoje politička, moralna i metafizička krivica. Ove tri vrste krivice u odnosu na stepen političke odgovornosti koje Nijemci imaju za holokaust, imaju i određene vrste kajanja, ispaštanja i pravnog zadovoljenja. Jaspers također ističe da su moralni propusti osnova za rađanje zločina, i shodno tome odgovarajuće političke krivice. Konformističko prilagođavanje, neprimijetno pospješivanje nepravde, te stvaranje atmosfere u javnosti koja onemogućuje jasno viđenje stvari i time potpomaže činjenje zla, preduslovi su za političku krivicu.[653] Naime, Jaspers moralnost pojedinačnih članova društva povezuje sa političkim kontekstom zajednice, a kolektivnu krivicu za okvir političke odgovornosti. Tako u njegovoj interpretaciji samo organi jedne države mogu biti odgovorni. Međutim, jedan narod može snositi kolektivnu moralnu krivicu jer je iz načina života jednog stanovništva izrasla politička realnost.[654] Drinka Gojković postavlja niz dilema u poređenju koncepta kolektivne krivice srpskog naroda za ratove vođene u njegovo ime devedesetih godina sa kolektivnom krivicom Nijemaca za nacizam. Gojković kaže:

„...ako ne mogu s punom odlučnošću da govorim o krivici kolektiva - da li onda mogu, opet s punom odlučnošću, da govorim o njegovoj nevinosti? Živim u državi čija je predratna i ratna politika direktni uzročnik masovnog stradanja drugih nacija. Iste sam nacionalnosti kao i planeri, naredbo-

650 Isto, str. 16.
651 Isto, str. 16.
652 Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, SamizdatFree, Beograd 1999.
653 Isto, str. 23.
654 Isto.

davci i izvršioci tih djela. Sa njima me povezuje vrijeme, prostor i politički okvir. Svoja djela ili nedjela oni smišljaju i izvršavaju u mom životnom prisustvu. Da li je moguće da njihovi postupci nemaju sa mnom nikakve veze? Možda nisam kriva za ono što su oni učinili, ali mogu li mirne duše da kažem da sam nevina? A ako nisam nevina - onda sam ipak - kriva"?[655]

Bježanje od osjećaja krivice, prema tvrdnji Dubila, jedan je od uzroka negiranja genocida. Prihvatanje moralne kolektivne krivice predstavlja prvi korak u katarzi jednog naroda koja je neophodna da se genocid ne bi ponovio. Međutim, kolektivno negiranje genocida ima bogat izbor odbrambenih mehanizama koji se odvijaju na nivou pojedinačne svijesti pripadnika jednog naroda. Jedan od najčešćih uzroka neprihvatanja odgovornosti za genocid jeste izgovor da u uvjetima totalitarnih režima većina podanika samo izvršava naređenja vlasti. Naučnik sa Univerziteta Yale Stanley Milgram je u julu 1961., tri mjeseca nakon što je počelo suđenje nacističkom zločincu Adolfu Eichmanu, izveo eksperiment u kojem je mjerio koliko su ljudi spremni slušati autoritet i onda kada je to po cijenu nanošenja bola drugim ljudskim bićima. Ispitanicima u ovom eksperimentu rečeno je da ljudima sa druge strane zida mogu davati elektrošokove kao kaznu za pogrešno odgovorena pitanja, nakon što im tako kaže ovlašteno lice. Tek trećina ispitanika odbila je nanositi bol drugima, uz objašnjenje da imaju izbor i da ne moraju slušati naređenja zbog toga što se to protivi njihovim ubjeđenjima i moralnim normama.[656] Eksperiment sa sličnim ciljem proveden je na Univerzitetu Stanford 1971. godine. Psiholog Phillipe Zombardo je u eksperimentalnom zatvoru ispitivao ponašanja volontera studenata koji su kao ispitanici „glumili" zatvorske stražare ili zatvorenike. U veoma kratkom vremenu i „stražari" i „zatvorenici" su se adaptirali na zatvorske uvjete. Čak trećina studenata volontera u ulozi stražara pokazali su sadističke tendencije, a eksperiment je izmakao kontroli i završio prije vremena jer su ispitanici dolazili u situacije koje su imale opasne psihološke posljedice.[657] Milgram sugerira da se objašnjenje za ponašanje ispitanika koji su, ukoliko im je tako naređeno, spremni nanositi bol drugima, potraži u „teoriji konformiteta" i „teoriji podanika države". Prema prvoj teoriji, pojedinac koji u kritičnim situacijama nema kapaciteta da samostalno donosi odluke okreće se grupi i odluku prepušta hijerarhiji grupe.

655 Drinka Goković, „Budućnost u trouglu: o krivici, istini i promjeni", (http://www.b92.net/casopis_rec/57.3/pdf/29.pdf. pristupljeno 05.6.2007.)

656 Vidi: Stanley Milgram, "Behavioral Study of Obedience", *Journal of Abnormal Psychology*, 1963.

657 Vidi: Philip Zimbardo, „Understanding How Good People Turn Evil", *Democracy Now*, 30.3. 2007. http://www.democracynow.org/article.pl?sid=07/03/30/1335257 .(pristupljeno 20.6. 2007.)

Prema drugoj teoriji, suština poslušnosti sastoji se u tome da pojedinac u kriznim situacijama sebe vidi kao instrument koji izvršava želje druge osobe ili institucije i jednostavno se ne smatra odgovornim za svoja djela.[658] Činjenica da većina ljudi sluša naredbe vlasti kad je u pitanju masovno činjenje zločina ne može se osporavati. O tome svjedoče brojni slučajevi genocida u povijesti. Kako smo više puta ponovili u ovoj knjizi, genocid je proces koji podrazumijeva kolektivitet ne samo na strani žrtve, nego i na strani počinioca. Nakon počinjenog zločina genocida nastupa faza osporavanja genocida i negiranja učešća, kako na kolektivnom, tako i na individualnom nivou počinilaca.

U ovom poglavlju proučit ćemo negiranje genocida običnih ljudi, bosanskih Srba u istočnoj Bosni. Osim na mehanizam odbrane pripadnika srpskog naroda, obratit ćemo pažnju i na pripadnike međunarodne zajednice koji su određenim sudskim procesima i relativističkim stavom u naučnim i diplomatskim krugovima pothranili mit o jednakoj krivici za zločine u Bosni i Hercegovini. Negiranje genocida u Bosni i Hercegovini od pripadnika međunarodne zajednice nije samo usporilo proces pročišćenja od prošlosti i krivice kod srpskog naroda, već je produbilo i traume kod žrtava genocida. Na taj način, proces pomirenja onemogućen je u korijenu.

Već smo naveli da je jedan od razloga zbog kojeg mnogi ne žele priznati genocid, a često o tome ne žele ni razmišljati, to što nam genocid ukazuje na mračnu stranu ljudske prirode. Genocid podrazumijeva masovno učešće naroda u čije ime je genocid planiran, organiziran i u čije ime se genocid provodi. Mnogi autori posvetili su dužnu pažnju istraživanju ponašanja običnih ljudi, jer, kao što smo naglasili, bez masovnog učešća stanovništva, genocid nije moguć. Stanovništvo u čije ime država obično izvršava genocid dijeli se na izvršitelje, posmatrače i spasitelje.[659]

Kada je u pitanju genocid u Bosni i Hercegovini, vrlo često se postavlja pitanje: kakav je morao biti profil prosječnog pripadnika srpske nacije koji je davao prešutnu saglasnost za masovna ubistva? Ili: kakav je morao biti profil prosječnog egzekutora koji je bio spreman da povlači obarač onoliko puta koliko mu je naređeno? I konačno, jedno od najvažnijih pitanja: po čemu su građani srpske nacionalnosti koji su, po cijenu svog života bili spremni zaštititi svoje susjede druge nacije od odlaska u logor, ubistva,

658 Vidi: Stanley Milgram, *Obedience to Authority. An Experimental View*, HarperCollins, 1974.

Za analitički pogled o problematičnoj etičkoj dimenziji Milgramovog eksperimenta vidi: C. D. Herera, „Ethics, Deception and 'Those Milgram Experiments'," *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 18. No. 3. 2001.

659 Vidi: R. Hilberg, nav.dj.; V. J. Barnett, nav.dj.; E. Fogelman, nav.dj.

silovanja - bili drugačiji od ostalih, posmatrača i egzekutora? U ovom poglavlju izostavit ćemo analizu psihološkog profila ideologa i planera genocida, jer smo tu kategoriju obradili u prvom, drugom i trećem poglavlju. U ovom poglavlju fokusirat ćemo se samo na obične ljude koji su mobilizirani za genocid.

Uloga spasilaca

Norman Cigar navodi da je vrlo često prinuda bila faktor koja je Srbe tjerala na zločine. Srbi koji su odbijali da slijede genocidnu politiku srpskog rukovodstva smatrani su posebnom opasnošću, jer su predstavljali neprijatan izazov ovoj politici. U vrijeme priprema rata, srpske vlasti su one srpske policajce koji su odbijali da se pridruže „srpskoj stvari" prvo nagovarali da im se priključe, a ako bi odbili, uslijedile bi prijetnje kako njima, tako i njihovim porodicama.[660] Ne postoji veliki broj zabilježenih primjera u istočnoj Bosni da su na početku rata komšije Srbi išli toliko daleko da bi rizikovali svoj život i živote svojih porodica da bi spasili komšije Bošnjake. Međutim, svijetlih izuzetaka, naravno, ima. Jedan od takvih primjera obradili smo u studiji slučaja Rogatica. Stanovnici sela Rasput Njive sačuvali su živote svojih komšija Bošnjaka u selu Mađar.[661] U našem istraživanju primjer sela Rasput Njive je najčistiji primjer „spasilaca" od genocida. Naime, stanovnici sela Rasput Njive iz okoline Rogatice, svojim komšijama Bošnjacima iz susjednog sela Mađar pomagali su bez ličnih interesa, a time su u opasnost dovodili i vlastite živote.

Neki primjeri ukazuju na to da su stražari u logorima koji su bili na poziciji da zaštite svoje bivše prijatelje Bošnjake to ponekad i radili. Prema svjedočenju Ibre Osmanovića iz Vlasenice, koji je bio zarobljenik u logoru Sušica u Vlasenici, njegov dugogodišnji prijatelj Ljubinko Đurić, inače čuvar u logoru, spasio mu je život kada je Slađan Pajić htio da ga ubije. Ljubinko je rekao: "Neću ti dozvoliti da njega odvedeš. Eno u hangaru možeš uzeti ženu koju hoćeš, ali njega ne možeš odvesti".[662] Ovo je jedan od primjera koji pokazuje da se proces dehumanizacije muslimana u nekim slučajevima nije mogao provesti u potpunosti. Naime, ima primjera da su stražari u logorima pokazivali empatiju kada su ispred njih stajale osobe sa imenom i prezimenom, sa kojima su imali zajedničku prošlost, prijatelj-

660 Tafro, *Ljudi umiru gledajući*, str. 45, navedeno prema Norman Cigar, *Genocid u Bosni - Politika"etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar i Institut za istraživanje zločina pritiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 101.

661 Vidi: poglavlje IV, studija slučaja Rogatica.

662 Svjedočenje Ibre Osmanovića u slučaju Vasiljević, 10.10.1995., dostupno pod ovim datumima na www.icty.org., str. 271. (pristupljeno 13.12.2006.)

stvo. Kao što vidimo iz ovog primjera, Ljubinko Đurić nema moralnih dilema da ubici da „bilo koju ženu iz hangara", ali zbog emotivne prijateljske veze sa Osmanovićem, Slađanu Pajiću neće dozvoliti da ga ubije.

U istom slučaju svjedočio je i Ređo Čakišić iz Vlasenice. On je također ispričao da mu je jedan Srbin, kojem nije znao ime, spasio život tako što nije dozvolio drugom srpskom vojniku da ga ubije. Ređo Čakišić imao je zadatak da u blizini Zabokovlja zakopa mrtva tijela Bošnjaka ubijena u logoru Sušica. Dok su zatrpavali jamu, jedan od vojnika htio je da ubije Čakišića i ostale Bošnjake zbog toga što nije želio da ostavlja žive svjedoke. Međutim, drugi srpski vojnik mu to nije dozvolio.[663]

Dakle, na ova dva primjera možemo vidjeti da su pripadnici srpske vojske u rijetkim slučajevima reagirali kao ljudska bića i protivili se ubijanju. U prvom navedenom slučaju, kada je Ljubinko Đurić u Ibri Osmanoviću vidio svog prijatelja, a ne Bošnjaka, bila je to emotivna reakcija. Međutim, u drugom slučaju, čini se da reakcija bezimenog vojnika ima veću moralnu vrijednost, jer srpski vojnik koji nije dozvolio ubijanje Bošnjaka nije ih poznavao, ali je unutar svog moralnog univerzuma reagirao kao ljudsko biće prema drugim ljudskim bićima.

Primjera da su Srbi žrtvovali svoj život da bi spasili komšije Bošnjake ima u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Prema svjedočenju jednog Prijedorčanina, „pravi" Srbi, kaznili su Srbina uhvaćenog u pomaganju Bošnjacima i Hrvatima tako što su ga zatvorili u isti logor, i kako kaže, "srpske vlasti bile su brutalne u postupanju sa nelojalnim Srbima".[664] Srbi koji se nisu slagali sa genocidnom politikom političkog i vojnog rukovodstva njihove nacije, uglavnom su napuštali okupirana područja Bosne i Hercegovine i odlazili u inostranstvo. Međutim, kako smo vidjeli na primjerima gradova i sela istočne Bosne, najveći broj Srba je ostao u Bosni i Hercegovini, a oni koji su bili na teritoriji Republike Srpske na različite su načine učestvovali u genocidu. Međutim, slučaj oca i sina, Neška i Slobodana Đokića, pokazuje da se Bošnjacima moglo pomoći i bez posljedica za ličnu sigurnost. Naime, u julu 1995. godine, četvorica Bošnjaka zalutala su u srpsko selo na putu od Srebrnice prema Tuzli. Đokić stariji ih je nahranio, dao im odjeću, i otišao po svog sina koji je bio na liniji fronta da četvorici Bošnjaka pokaže put do Tuzle. Četvorica Bošnjaka su uhvaćeni, i

663 Svjedočenje Rede Čakišića u slučaju Vasiljević, 10.10.1995., dostupno pod ovim datumima na web stranici suda, str. 311. (pristupljeno 13. 12. 2006.)

664 Vidi: tekst "Logori -'Smrt bez pravila', *Vreme*, 17. avgust,1992., u FBIS-EEU-92-174, 08.9.1992. navedeno prema Norman Cigar, *Genocid u Bosni - Politika"etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar i Institut za istraživanje zločina pritiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 101.

prije nego što su strijeljani, natjerani su da priznaju ko im je pružio pomoć. Protiv Neška i Slobodana Đokića podignuta je optužnica zbog „saradnje sa neprijateljskim vojnicima", ali su ove optužbe brzo otpale i slučaj je zatvoren.[665] Da se i protiv nacističkog genocida moglo protestovati nekažnjeno, i čak postići rezultate, govori slučaj Njemica koje su bile udate za Jevreje. Naime, oko 2.000 Njemica su 1943. organizirale uličnе proteste protiv zatvaranja i deportacije njihovih muževa Jevreja. Nacističke vlasti reagirale su tako što su oslobodile njihove muževe Jevreje i vratile ih kući![666] Ova dva primjera, posebno posljednji, govore nam o tome da je moguće biti u ulozi spasilaca i bez posljedica za sopstveni život. Primjer Njemica koje su protestovale zbog sudbine svojih muževa i postigle željeni rezultat, govori o tome da genocidna država traži potpuni konsenzus u izvršenju genocida, te da bi masovnije pobune stanovništva mogle spriječiti ili bar ublažiti genocid. Da li je svijest o tome da se nešto moglo uraditi na sprečavanju genocida razlog za naknadnu kolektivnu krivicu zbog koje se genocid negira?

Istraživanja su pokazala da veliki broj ljudi, nakon što je genocid završen, negiraju da su znali ili razumjeli ono što se oko njih dešavalo. U ovom poglavlju fokusirat ćemo se na usporedbu između procesa negiranja kod podanika nacističkog režima u Austriji i Njemačkoj tokom II svjetskog rata i Srba u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995.

Posmatrači: indiferentnost kao mehanizam negiranja

Objašnjavajući kompliciranе mehanizme negiranja holokausta kod „običnih Nijemaca", koji nisu bili umiješani u ubistva, Laqueur objašnjava paradoks „negiranja znanja":

„Zapravo je sasvim moguće da, iako je veliki broj Nijemaca mislio da Jevreji nisu više živi, oni nisu nužno vjerovali da su Jevreji mrtvi".[667] Ovakva vrsta logičke inkonzistencije koja se prihvata u vremenima velikog psihološkog pritiska, obično za vrijeme rata ili nekih drugih vanrednih okolnosti, reflektira dezintegraciju racionalnosti.[668] Srpski svjedoci iz istočne

665 Vidi: *Office of the Prosecutor, Expert Military Reports submitted by Richard Butler, Military Analyst in support of case Prosecutor v. Vidoje Blagojević, Dragan Obrenović, Dragan Jokić and Momir Nikolić,* IT-02-60 Report Submitted November 1, 2002. CD ROM. Navedeno prema Emir Suljagić, *Community of Murder: Comparing Twentieth Century Genocides.* 14.10.2005. Magistarska teza. European Regional Master's Degree in Democracy and Human Rights in Southeast Europe. University of Sarajevo-University of Bologna. Dostupna u biblioteci Centra za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, str.51.

666 Isto.

667 Walter Laqueur, *The Terrible Secret: Suppression of the Truth about Hitler's Final Solution,* Little Brown, Boston, 1980., str. 201.

668 Stanley Cohen, nav.dj., str. 8.

Bosne koji su se pojavili kao svjedoci pred ICTY-jem pružaju primjere klasičnog „negiranja znanja" i dezintegracije racionalnosti.

Milenija Mitrović, iz općine Skelani (zaselak Kušići) tokom svjedočenja 22. 10. 2004. godine sudijama je prvo dočarala atmosferu komšijske solidarnosti koja je prije rata bila karakteristika odnosa između Srba i Bošnjaka. Ispričala je o tome kako su jedni drugima pomagali pri žetvi, zajedno pili kafu, jedni druge pozivali na svadbena veselja, te kako nikad nisu pomislili da je rat moguć. O Bošnjacima je, prema onome što je rekla u haškoj sudnici, Milenija imala pozitivno mišljenje: „Oni su svi bili dobri ljudi".[669] Na pitanje advokata da li zna šta se desilo sa njenim komšijama Bošnjacima u maju 1992. godine, svjedokinja Mitrović je brzo odgovorila:„Nisam znala, nisam znala. Nisam ništa znala. Nisam nikoga sretala jer nisam nigdje išla ".[670]

Cohen kaže da postoje stanja negiranja - i mentalna i politička - u kojim negiranje znači „da se informaciji ne posvećuje dovoljno pažnje".[671] Ovakav mentalni stav bio je najčešći način negiranja kod Nijemaca u II svjetskom ratu. Motivi za „neposvećivanje pažnje" mogli su se naći u činjenici da su žrtve bile Jevreji, a ne Nijemci, a bilo je i onih koji nisu željeli da se suprotstavljaju autoritetu države.[672] Istraživanja su pokazala da je većina Nijemaca tokom II svjetskog rata bila indiferentna prema stradanju Jevreja, odnosno da su bili indiferentni prema svemu što je izlazilo iz okvira nužne svakodnevnice.[673]

Ponašanje većine Srba tokom genocida nad Bošnjacima pokazuje da indiferentnost nije bila ekskluzivitet Nijemaca, te da se slični mehanizmi negiranja stvarnosti pojavljuju i u drugim slučajevima genocida. Svjedokinja Novka Božić iz Radijevića, sela udaljenog svega tri kilometra od Fakovića, svjedočila je pred ICTY-jem 27. 10. 2004. godine. Prema njenom svjedočenju, čini se da je svjedokinja Božić prihvatila indiferentnost kao mehanizam negiranja.[674] I Novka Božić je, isto kao i svjedokinja Milenija Mitrović, o svojim susjedima Bošnjacima imala ispričati samo najbolje pred sudijama ICTY-ja. Veliki broj Bošnjakinja i Bošnjaka bili su joj prijatelji. Ali, svjedokinja Božić nije znala da objasni zbog čega je veliki broj

669 Milenija Mitrović, svjedočenje u slučaju Orić 22. 10. 2004, str. 1042. Transkript dostupan na http://www.un.org/icty/transe68/041021ED.htm . (pristupljeno 04.4.2006.)

670 Isto.

671 Stanley Cohen, nav.dj., str. 148.

672 Isto.

673 Isto.

674 Novka Božić, svjedočenje u slučaju Orić, 27. 10. 2004, http://www.un.org/icty/transe68/041027ED.htm str. 1307. (pristupljeno 4.4.2006.)

Bošnjaka u maju 1992. godine pobjegao iz svojih kuća. Priznala je da zna da su „otišli", ali nije znala da objasni razlog zbog čega se to desilo. Na pitanje advokata koje je impliciralo čuđenje zašto svjedokinja Božić nije barem pokušala da sazna šta se desilo sa njenim susjedima Bošnjacima, odgovorila je da nije pokušavala da sazna: „Mi smo svi radili. Bili smo svi previše zauzeti svojim poslovima. Ja zaista nisam bila zainteresirana za to što se dešavalo, i kako je do svega toga došlo".[675] Nakon što se advokat začudio da svjedokinja nije bila zainteresirana za sudbinu svojih prijatelja, ona je konfuzno dodala: "Oni su... oni su imali svoje razloge. Ne znam". Naime, Bošnjaci iz sela Žanjevo protjerani su iz svojih kuća i živjeli su u susjednim brdima.[676]Advokat nije prihvatao neznanje kao odgovor svjedokinje Božić i nije odustajao u namjeri da razotkrije nedostatak logičke utemeljenosti njenog stava. Odlučio je da svjedokinju u potpunosti suoči sa činjenicama: „Možemo li pokušati da sagledamo te razloge? Zbog čega bi ljudi napustili svoje domove u kojima su živjeli cijeli život i polja koja su njihov jedini izvor zarade? Zbog čega bi dakle mogli ljudi odjednom napustiti svoje domove"? Svjedokinja Božić je odgovorila: "Ne znam. Ne znam zbog čega su otišli. Oni su otišli. Naši su ljudi također odlazili. To je bilo tako. Ja ne znam zbog čega. To nije nešto što vam ja mogu objasniti. Ne znam". Na daljnja pitanja advokata da li je moguće da su Bošnjaci otišli jer su bili otjerani puškama, Novka Božić je odgovorila: „Ne znam, ne znam ko bi to mogao uraditi. Ko im je mogao prijetiti? Zbog čega su otišli? Ja ne znam. Ono što sam ja mogla da vidim jeste da nisu dobijali prijetnje od ljudi koji su im bili u blizini. To je sve".[677]

Prateći dinamiku ispitivanja i odgovora Novke Božić, postaje očigledno da dodatna pitanja pokazuju koliko je njeno negiranje teško održivo. U momentu kada ju je advokat upitao da li je znala da su se njeni susjedi Bošnjaci krili u susjednim šumama, te da li ih je vidala, pale su maske njenog negiranja. Konfuzno je odgovorila: "Šta ja znam? Noću, kad padne mrak, mi koji smo bili tamo, radili smo tokom dana. Kad padne mrak, išli bismo u krevet i spavali. Zaista nisam mnogo gledala okolo. Čak i da jesam, šta bih vidjela u šumi, među drvećem? Ne znam".[678]Međutim, svjedokinji Novki Božić nije bilo dozvoljeno da ovdje završi priču. Uslijedilo je sljedeće pitanje: „Tačno je, zar ne, da ste vidjeli grupe muslimana među drvećem nakon što su u maju 1992. nestali iz Žanjeva? Dakle, moje pitanje je: ‚Zar

675 Isto, str. 1308.

676 Intervju: Hamed Tiro, Tuzla, 16.9.2006.

677 Novka Božić, svjedočenje u slučaju Orić, 27. 10. 2004, str. 1307, http://www.un.org/icty/transe68/041027ED.htm. (pristupljeno 04.4.2006.)

678 Isto, str. 1310.

niste vidjeli da su muslimani iz Žanjeva koji su protjerani iz svojih kuća pobjegli u okolna brda"?

Novka Božić je odgovorila: „Ne znam šta sam vidjela. Mi bismo ih vidjeli, ali ne mogu reći da smo razgovarali. Ne mogu reći da je bilo neke mržnje ili da smo nešto jedni drugima uradili. Stvarno ne znam ništa o tome, ne mogu reći ništa, i ne znam".

Sljedeći dijalog između advokata Johna Jonesa i Novke Božić navodimo da bismo dodatno argumentirali kako je njen „indiferentni stav" potpuno apsurdan, te da samo dokazuje da paradoks „negiranja" ne znači i „neznanje".

„John Jones: Ako uzmete u obzir činjenicu da je područje oko Drine, gdje vi živite, bogato plodno zemljište, mislite li da je bolje živjeti na plodnoj farmi koja ima puno stoke ili u šumi iznad sela?

Novka Božić: Pa, bolje je da živite na svojoj zemlji i da obrađujete zemlju, kao što smo mi radili.

John Jones: Da li ste čuli za izraz „etničko čišćenje"?

Novka Božić: Ne".[679]

Za razliku od Milenije Mitrović, Novka Božić ide korak dalje u negiranju. Ona primjenjuje princip „okretanja glave", koji ni u kom slučaju nije neznanje. Kako smatra Cohen, ova fraza implicira da posmatrač ima pristup stvarnosti, ali odbija da je percipira jer mu je to jednostavniji izbor. Cohen piše: „Ovo može biti jednostavna prevara: informacija je dostupna i registrirana, ali vodi prema zaključku koji se svjesno izbjegava".[680]

Dio svjedočenja svjedokinje Božić mogao bi se uklopiti u teoriju nezainteresiranosti, mada je njen posljednji odgovor, u kojem tvrdi da nikada nije čula za termin „etničko čišćenje", toliko nevjerovatan da bi se mogao okarakterizirati kao potpuno svjesna laž kojom je svjedokinja željela prekratiti neprijatna ispitivanja o tome šta je znala o sudbini svojih komšija Bošnjaka. Primjer Novke Božić u kojem se na površini naizmjenično vide svjesne laži i ignorantski odnos prema sudbini Bošnjaka, čini se, potvrđuje argument Jean-Paul Sartra da osoba koja nije iskrena krije neprijatnu istinu na svjesnom nivou: „Dešava se da su... onaj kojem je laž rečena i onaj koji laže jedna te ista osoba, što znači da ja u ulozi obmanjivača moram znati istinu koja je u ulozi obmanjenog od mene sakrivena. Još gore, ja moram znati vrlo preciznu istinu da bih je pažljivije prikrio".[681]

679 Isto.

680 Stanley Cohen, nav.dj., str. 5.

681 Jean Paul Sartre, *Being and Nothingness*, Philosophical Library, New York, 1956. str. 50.

Slavka Matić, bosanska Srpkinja iz sela Bjelovac (opština Bratunac), koja je također svjedočila pred ICTY-jem, pitana je o tome da li je bila svjesna sudbine svojih 240 komšija Bošnjaka iz susjednog sela Sikirići, od kojih su mnogi ubijeni u zloglasnoj školi Vuk Karadžić u Bratuncu, a neki u logoru Sase. Svjedokinja Matić je odgovorila: "Ne znam. Nisam željela da znam i nisam znala. (...) Znam da su sa obje strane ljudi nestajali, ali ja nisam provodila puno vremena razmišljajući o tome".[682]

Ni Austrijanci nakon II svjetskog rata nisu bili spremni razgovarati o tome koliko su znali o genocidu nad Jevrejima, o koncentracionim logorima, gasnim komorama... Četrdeset godina nakon rata, historičar Gordon Horowitz intervjuirao je seljane koji su živjeli u neposrednoj blizini logora Mauthausen. On je pokušao da istraži koliko su Austrijanci znali o tome šta se dešavalo u koncentracionom logoru. Saznanja i odgovori svode se na sljedeći zaključak: imali su dovoljno informacija, ali su odbijali da ih povežu kako bi izbjegli sklapanje koherentne slike. Jedna Austrijanka napisala je zvaničnu žalbu vlastima zbog „incidenta" koji se desio u blizini njene kuće. Naime, jedan zatvorenik je ubijen, a jedan ranjen i ostavljen u njenom vidokrugu više od pola dana. U žalbi je stajalo: „Zahtijevam da se takva nehumana djela prekinu, ili da se obavljaju tamo gdje ih niko ne može vidjeti".[683]

Mehanizam indiferentnosti funkcionira na istom principu i kod Njemica i Austrijanki 1940-ih, kao i kod Srpkinja 1990-ih godina. Razlika između „ne znam" i „nisam željela da znam" je zanemarljiva i podrazumijeva isti stepen „otuđenja od ljudskosti"[684] koji se reflektira u nemaru prema sudbini drugih ljudskih bića - bili to jevrejski zatvorenici ili komšije Bošnjaci. Odgovor „nisam željela da znam" koji je ponudila Savka Matić mnogo je iskreniji od odgovora „ne znam". Naime, odgovarajući na takav način, Savka Matić i javno i samoj sebi priznaje da su se tu, oko nje, njenim komšijama Bošnjacima dešavale užasne stvari, a da je ona izabrala da to ne zna. Dakle, Savka Matić svojim odgovorom „nisam željela da znam" sebi daje unutarnji, privatni azil u kojem je neće mučiti savjest zbog toga što su joj komšije ubijane i odvođene u logor ispred njenih očiju. Međutim, iako

682 Svjedočenje Slavke Matić u slučaju Orić (IT-03-68), 29.10. 1994. http:/www.un.org/icty, str. 2227. (pristupljeno 07.12.2006.)

683 Gordon J.Horowitz, In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen, . B. Tauris, London, 1991, str. 35.

684 Sintagmu „otuđenje od ljudskosti" koristi Erich Fromm, objašnjavajući razloge koji ljude navode da čine zločine. U završnom dijelu ovog poglavlja, u kojem ćemo prezentirati zaključke ove komparativne studije o "negiranju zločina", detaljno ćemo obrazložiti i Frommovu shemu koju je prezentirao u knjizi *S onu stranu okova iluzije - moj susret s Marxom i Freudom*, Naprijed, Zagreb, 1989.

ona sebi ovim objašnjenjem daje nesigurni privatni azil, slušaocima njenog objašnjenja ovaj odgovor je dovoljan da joj uskrate moralno opravdanje zbog toga što nije reagirala. Jer, pravilno razumijevanje izraza „nisam željela da znam", praktično znači, „znala sam, ali sam izabrala da ne reagiram i da me to ne interesira".

Kao što smo vidjeli na osnovu studije koju je proveo Horowitz u blizini logora Mauthausen u Austriji, te na osnovu primjera svjedočenja Srba iz istočne Bosne pred ICTY-jem, principi negiranja znanja o zločinima praktično su identični. Mehanizmi negiranja svode se na veoma slab izgovor za „otuđenje od ljudskosti" koje pasivnim posmatračima daje ključ za privatni, unutarnji mikrokosmos, azil u okviru kojeg je svakodnevni život moguć.

IZVRŠIOCI: NEGIRANJE AKTIVNE VOJNE ULOGE U GENOCIDU

Veliki broj srpskih svjedoka koji su se pojavili pred ICTY-jem negirali su da su tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu bili vojno aktivni. Sama činjenica da su negirali pripadnost VRS može imati dva značenja: da su se na svjesnom nivou, makar zakašnjelo, svjedoci stidjeli zbog svojih aktivnosti, ili da su, negirajući pripadnost vojsci, pokušavali da izbjegnu odgovornost za počinjene zločine. Svjedočenje Nikole Popovića Cojke u slučaju Orić spada u ovu drugu kategoriju. Nikola Popović je, prema izjavama brojnih svjedoka, u VRS bio aktivan od samog početka agresije, ali je u julu 1995. godine, za vrijeme okupacije i genocida u Srebrenici počinio brojne zločine.[685] Tokom svjedočenja Popović je bio suočen sa valjanom dokumentacijom koja govori o njegovoj ulozi u zločinu nad Bošnjacima. Nakon što mu je predočen dokument Vojne pošte Bratunac u kojem je stajalo da je bio aktivan vojnik tokom cijelog rata, upitan je da li je tačno da je mobiliziran 18. aprila 1992. godine. Nikola Popović je odgovorio: „Ne znam. Ne mogu biti siguran. Ne znam".[686] Popović je na sudu poricao da je sudjelovao u pogubljenjima, ali je na koncu potvrdio da je bio pripadnik vojne policije pri Bratunačkoj brigadi. Naime, pripadnici ove jedinice sudjelovali su u prevoženju, pritvaranju i ubijanju bošnjačkih zatvorenika. Šef sigurnosti Bratunačke brigade Momir Nikolić priznao je 2003. godine u Hagu krivicu

685 U svom priznanju krivice, Momir Nikolić imenuje Nikolu Popovića kao jednog od izvršilaca zločina nad Bošnjacima u julu 1995. godine u Srebrenici. Nikolićevo priznanje dostupno je javnosti, pod datumom 06.5. 2003. „Statement of Facts and Acceptance of Responsibility" Arhiv ICTY. Priznanje je dostupno i na web stranici www.un.org/icty/mnikolic/trialc/facts030506.htm (pristupljeno 20.02.2007); Također vidi članak: IWPR izvještaj Lauren Etell iz Haga, „Orić se razbjesnio na svjedoka", (TU Br. 384, 03-dec-04).

686 Svjedočenje Nikole Popovića u slučaju Orić (IT-03-68) od 09. 12. 2004. transkript dostupan na http://www.un.org/icty/transe68/041209IT.htm. (pristupljeno 08. 12. 2006.)

za zločine počinjene u julu 1995., i u međuvremenu je osuđen na 23 godine zatvora.[687]

Komparativna istraživanja Stanleyja Cohena koji se bavio analizom različitih mehanizama negiranja ukazuju na to da su načini negiranja genocida i ostalih masovnih zločina kod onih koji nisu bili samo pasivni posmatrači, već aktivni učesnici slični kao i kod počinilaca „mirnodopskih" i pojedinačnih krivičnih djela. Dok ideološke vođe znaju tačno šta su uradili, to opravdavaju, i ne ustručavaju se da kažu da bi to ponovno uradili da imaju priliku, počinioci na nižim nivoima zvuče kao obični delinkventi. Jedan od uobičajenih izgovora je: „Ja nisam ni bio tamo u to vrijeme". Također, jedan od izgovora kojim se „obični počinioci" pokušavaju poslužiti je izgovor tzv.„zamjene identiteta".[688] Ilustrativan primjer ponovno nalazimo u svjedočenju srpskog vojnika iz istočne Bosne pred ICTY-jem.

Svjedok Dragan Đurić tokom svjedočenja je pokušavao stvoriti dojam da uopće nije znao šta se dešavalo oko njega u Bratuncu tokom rata.[689] Đurić je također negirao da je bio pripadnik VRS tokom agresije, ali kada mu je prezentirana platna lista vojnika sa njegovim imenom, rekao je da se ne sjeća. Đurićevo negiranje natjeralo je sudije da reagiraju u neuobičajenom stilu, veoma netrpeljivo: „Ljudi ne primaju novac ni zbog čega. Ako ste primili 9.300 dinara, za šta ste ih primili? Da boravite kod kuće"?[690]

Nakon mukotrpnog ispitivanja, Đurić, kojem je također prezentiran spisak učesnika genocida u Srebrenici sa njegovim imenom, konačno je priznao da je bio pripadnik Bratunačke brigade, ali je i dalje tvrdio da nije znao kakva je bila struktura VRS.

Pored pokušaja da pokaže kako nije bio svjestan svega što se oko njega dešavalo, da nije shvatao strukturu Vojske Republike Srpske i da, u skladu s tim, i ne zna kako se zvala brigada i četa u kojoj je primao platu, Đurić je pokušao upotrijebiti i mehanizam odbrane na koji nam je Cohen već ukazao, a to je mehanizam „zamjene identiteta". Nakon što mu je pokazan dokument sa listom vojnih obveznika u četi Ježestica 1, i sa njegovim imenom na tom spisku, on je odgovorio: „U Ježestici i u okolnim selima ima nekoliko ljudi sa imenom Dragan Đurić. Zapravo, u Ježestici trenutačno

687 U svom priznanju krivice, Momir Nikolić imenuje Nikolu Popovića kao jednog od izvršilaca zločina nad Bošnjacima u julu 1995. godine u Srebrenici. Nikolićevo priznanje dostupno je javnosti, pod datumom 06. 5. 2003. „Statement of Facts and Acceptance of Responsibility" Arhiv ICTY. Priznanje je dostupno i na web stranici www.un.org/icty/mnikolic/trialc/facts030506.htm (pristupljeno 20.02.2007); Također vidi članak: IWPR izvještaj Lauren Etell iz Haga, „Orić se razbjesnio na svjedoka", (TU Br 384, 03-dec-04).

688 Stanley Cohen, nav.dj., str. 78.

689 Svjedočenje Dragana Đurića u slučaju Orić, 14. 10. 2004. str. 744. Arhiv ICTY

690 Isto, str. 757.-759.

imaju dvojica. Ostali su se odselili".[691] Tek nakon što mu je pokazan drugi dokument u kojem je stajalo njegovo ime, godište i ime oca, priznao je da je to on. No i dalje je tvrdio da nije siguran da se njegova četa zvala Ježestica 1.

Zanimljiv slučaj negiranja pripadnosti vojsci također se desio na ICTY tokom svjedočenja Slavoljuba Filipovića, vojnika VRS, koji je negirao da je u ratu nosio uniformu. Čak i kada je u sudnici prikazan videosnimak u kojem Filipović u vojničkoj uniformi daje intervju, nastavio je sa negiranjem. Opravdanje je bilo da mu je neko dao uniformu prije nego što je stao pred kameru.[692] Veliki broj bosanskih Srba iz istočne Bosne pred haškim sudijama odbijali su da priznaju pripadnost Vojsci Republike Srpske. Tokom pažljive analize njihovih svjedočenja, čini se da je kod ovih svjedoka na nekom nivou ipak postojala svijest o tome da je sama pripadnost Vojsci Republike Srpske tokom 1992.-1995. podrazumijevala involviranost u zločine. Stoga bi se mogao izvući zaključak da je negiranje pripadnosti srpskoj vojsci tokom agresije i genocida prouzrokovano čisto sebičnim interesima - srpski svjedoci negiraju pripadnost vojsci motivirani zaštitom od eventualne istrage o njihovoj indivudualnoj krivičnoj odgovornosti. S druge strane, Srbi iz istočne Bosne su se zbog ovoga često osjećali frustriranim i bili su skloni nacionalističkim ispadima. Recimo, nakon negiranja pripadnosti VRS, Slavoljub Filipović je bez povoda izjavio: „Mi nikada nismo prihvatali Bosnu i Hercegovinu. Čak ni sada mi je još uvijek ne prihvatamo. Srbi još uvijek ne prihvataju Bosnu i Hercegovinu".[693]

No, jedan od najilustrativnijih primjera jeste svjedočenje Nikole Petrovića pred ICTY-jem od 15. aprila 2005. godine. Petroviću je također predočena lista vojnih obveznika na kojoj je bilo i njegovo ime. Petrović je sve ovo negirao u već viđenom maniru bivših vojnika VRS. Međutim, svjedočenja pred sudom - vjerovatno zbog autoriteta sudija i treme onih koji se, iako u svojstvu svjedoka, i sami osjećaju krivim, često na površinu izvuku klasična priznanja. Upitan da li mu je poznato da su Bošnjaci protjerani i da su mnogi mučeni u zloglasnom logoru Sase, koji je bio udaljen samo tri kilometra od Bjelovca, Petrović je rekao: „Čuo sam neke priče da su Bošnjaci protjerani, ali nisam nikad čuo za logor Sase".[694] Nakon ovoga, Petroviću je predočen dokaz da je 13. maja 1992. bio pripadnik jedinice Slavoljuba Rankića koja je zapalila bošnjačka sela Voljevica i Zalužje. Na-

691 Isto.

692 Svjedočenje Slavoljuba Filipovića u slučaju Orić, 03.12.2004. str. 2529. Arhiv ICTY

693 Isto, str. 2509.

694 Svjedočenje Nikole Petrovića, slučaj Orić (IT-03-68), 15.4. 2005, T7326-7329. Arhiv ICTY.

kon što je Petrović suočen sa informacijom da postoje svjedoci koji tvrde da su ga vidjeli u toj akciji u kojoj su ubijeni brojni civili, žene i djeca, a kuće zapaljene, on je rekao: „Koliko ja znam, niko me tamo nije vidio".[695]

Pseudoglupost kao mehanizam negiranja

Prema Cohenovim istraživanjima, obični počinioci često igraju uloge pseudoglupih ljudi koji nisu znali šta se dešava, usprkos činjenici da su njihove teze o neznanju neodržive. Takvu ulogu imao je svjedok Nikola Popović kada je na ICTY-ju upitan da li mu je poznato šta se desilo sa stanovnicima Glogove u maju 1992. godine. Naime, u trećem poglavlju obradili smo masakr u selu Glogova. Ovo selo udaljeno je od Kravice svega osam kilometara. U glavnom svjedočenju, svjedok je rekao da je „Glogova očišćena na početku rata". Na zahtjev da objasni šta znači „očišćena", Nikola Popović je rekao: „Ne znam ništa o tome. Glogova nije dio Kravice. Bliže je Bratuncu. Ne znam ništa o tome šta se to tamo dešavalo". Advokatica ga je podsjetila da je upotrijebio riječ „čišćenje" i zatražila je od njega da objasni šta to znači. Popović je rekao: „Znači da tamo više nije bilo muslimana. Da su muslimani otišli".[696] Na pitanje da li je čuo da su u Hranči, Glogovi, Suhoj, Borkovcu, Voljevici, Magašićima, Mihajlovićima hiljade muslimana ubijene, Popović je odgovorio: „Ne, nikad nisam čuo ništa o tome".[697]

Ovakva vrsta negiranja Nikolu Popovića svrstava u one koji imaju stav arogantnog negiranja. On otvoreno negira činjenice koje je kao pripadnik VRS morao znati. Cohen u tipologiji negiranja pravi strogu razliku između ideologa i običnih izvršilaca. Prema njegovom mišljenju, ovi drugi negiraju samo zato da ne bi bili krivično odgovorni, dok su ideolozi svjesni svojih djela i nalaze opravdanje za to što je urađeno u ime višeg cilja - ne kaju se i uradili bi to ponovno kada bi imali priliku.[698] Ovo je, ipak, previše oštra podjela da bi bila prihvatljiva u stvarnosti. Veliki je broj „običnih počinilaca" koji su i dalje inficirani genocidnom ideologijom i očigledno za to ne osjećaju nikakvu krivicu. Svjedočenje Nikole Popovića Cojke jedan je od tih primjera. Naime, ovaj svjedok je, usprkos tome što je bio pripradnik zloglasne vojne policije Bratunačke brigade, koja je u kontinuitetu učestvovala u genocidu nad Bošnjacima, od 1992. do 1995 godine, smatrao da ima pravo da se pojavi u svojstvu svjedoka optužbe u slučaju Tužilaštvo protiv Nasera Orića. Nikola Popović jeste „obični počinilac", no veoma

695 Isto.

696 Svjedočenje Nikole Popovića, Slučaj Orić (IT-03-68), 09. 12. 2004, transkript dostupan na http://www.un.org/icty/transe68/041209IT.htm. (pristupljeno 08.12. 2006.)

697 Isto.

698 Stanley Cohen, nav.dj. str. 78.

„ideologizirani obični počinilac" koji je svojim svjedočenjem pred ICTY-jem pokazao da ga nimalo ne muči savjest, te da smatra da je genocid proveden nad Bošnjacima bio opravdan. Ovakvi „ideologizirani počinioci", koji su znali šta se dešavalo i veoma spremno učestvovali, jednako su opasna kategorija kao i ideolozi i naredbodavci. Ključ zašto su opasni jeste zapravo u tome da ih je mnogo više nego naredbodavaca, teže ih je locirati i ne može im se svima suditi. Ideologizirani počinioci u miru se kriju iza još veće mase pasivnih posmatrača. U slučaju ponovljene krizne situacije, pored ideologa i planera, oni predstavljaju najveću opasnost za eventualno ponavljanje genocida zbog toga što spadaju u grupu „entuzijastičnih počinilaca genocida".

Nasilje kao dio porodične tradicije

Društva koja se suočavaju sa posljedicama genocida imaju tendenciju da, vođena konceptom pojedinačne krivične odgovornosti, narod u čije ime je genocid izvršen oslobađaju kolektivne moralne, političke ili metafizičke krivice o kojoj govori Jaspers. Koliko god se ovi stavovi činili humanim i intelektualno širokim, oni nas mogu odvesti na stranputicu u kojoj će se teško naći odgovori kako je genocid bio moguć, a neće ni pomoći u traženju uspješnog modela prevencije genocida. Identitet pojedinca i percepcije koje stiče o svijetu oblikuju se u sociokulturalnom kontekstu. Veliki broj autora ističe da nacionalna kultura koja u osnovi svog mita ima nasilje pokazuje veću tendenciju ka činjenju genocida od kultura koje nisu nasilne.[699]

Postoje tri osnovne karakteristike koje se vezuju za „kulturu nasilja" koja omogućava realizaciju genocida. To su: korištenje agresije kao norme u rješavanju problema; konfliktna orijentacija bazira se na pretpostavci netrpeljivosti prema „drugome" zbog osjećaja prijetnje od „drugoga"; ideologija nadmoćnosti koja se naslanja na historiju dehumanizacije uključujući dugotrajnu institucionalizaciju predrasuda, kao i nesklonost ka prihvatanju kulturne raznolikosti. Sve navedene karakteristike mogu se odnositi na široki kulturološki nivo nacije, ali i na više lokalizirane kulture koje su povezane sa manjim grupama i organizacijama.[700] Urađene su brojne relevantne studije o kulturi nasilja koja se njeguje unutar srpske porodice kroz mitove o Kosovu, viktimizaciji Srba, te potrebi za osvetom. Do sada smo

699 Ervin Staub, „Preventing Genocide: Activating Bystanders, Helping Victims Heal, Helping Groups Overcome Hostility", u Levon Chorbajian and George Shirinian, nav.dj., str. 258.

700 Linda M.Woolf i Michael Rhulsizer, „Psychosocial roots of genocide: risk, prevention, and intervention" u *Journal of Genocide Research*, 2005., str. 101.-128.

pokazali na mnogim primjerima kakve efekte kosovski mit ima, kako na nivou socijalne, tako i individualne psihologije. Osim kosovske mitologije, Njegošev „Gorski vijenac", u kojem se veliča nasilje nad muslimanima, imao je velikog utjecaja na njegovanje kulture nasilja u pravoslavnim, srpsko-crnogorskim porodicama.[701] Prema pisanju Milorada Ekmečića, „Gorski vijenac" „objavljen je u dvadeset edicija između 1847. i 1913., i postao je najčitanija knjiga među Srbima. Upravo je „Gorski vijenac" zajedno sa kosovskim mitom srpskom nacionalističkom pokretu pružio etiku u sljedećem stoljeću".[702]

Anzulovićeva analiza ličnog konflikta kojeg je prepoznao kod Milovana Đilasa (1911.-1995.), jednog od poznatijih komunističkih lidera i kasnije disidenta, pokazuje kako je komplicirano izići iz porodičnog kulta nasilja.[703] Đilas kaže da su, „Gorski vijenac" u njegovom selu znali napamet svi seljaci, i ta im je knjiga bila praktično zamjena za Bibliju.[704] U drugom poglavlju spomenuli smo da je u novembru 1924. počinjen masakr nad muslimanima u crnogorskom selu Šahovići. U tom napadu ubijeno je oko 350 muslimana. U svojoj knjizi Zemlja bez pravde Đilas opisuje taj strašni zločin i užasne detalje masakra u kojem su ubijeni žene, djeca, starci, ali i krvoločnost crnogorskih seljaka koji su tijela masakrirali i nakon što su ih ubili.[705]

U ovoj knjizi Đilas opisuje i ulogu sopstvenog oca u ovom masakru. Njegova ispovijest mnoge je šokirala stepenom ličnog i intelektualnog poštenja. Ta knjiga, kao i njegovo razočarenje u komunizam, svjedoče o Đilasovom naporu da se otrgne od „kulta nasilja" njegove porodične i plemenske tradicije. Međutim, faza Đilasovog kosmopolitskog stava i intelektualnog poštenja nije dugo trajala. Njegova prva knjiga u postkomunističkom periodu posvećena je veličanju Njegoševe poetike nasilja, pjesnika kojem je „odsijecanje glave bilo sveti i herojski akt".[706] Đilas je svoju knjigu o Njegošu posvetio upravo „kultu nasilja", priznavši da je nasilje u osnovi zlo, ali da je u svrhu srpskih nacionalnih ciljeva dozvoljeno zbog toga što je

701 O utjecaju koji je Njegoš imao na kreiranje „kulture nasilja" u srpsko-crnogorskoj kulturi vidi II poglavlje ove disertacije.

702 Milorad Ekmečić, „Profiles of Societies in the Second Half of the Nineteenth Century" u Ekmečić at al., *History of Yugoslavia*, McGraw-Hill, New York, 1974, str. 372. Navedeno prema Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: from Myth to Genocide*, C. Hurst&Co., London, 1999., str. 61.

703 Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: from Myth to Genocide*, C. Hurst &Co., London, 1999., str. 61.-67.

704 Milovan Đilas, *Land Without Justice*, str. 130. Navedeno prema Branimir Anzulović, nav.dj., str. 192.

705 Isto.

706 Isto, str. 63.

„srpstvo konkretna forma ljudske želje za dobrom, za slobodom".[707] Dakle, očigledno je da je Đilas posustao u borbi da se odvoji od zločinačke porodične tradicije. Umjesto borbe, bilo mu je mnogo jednostavnije da tom nasilju da romantični prizvuk. Primjer bezuspješnog pokušaja Milovana Đilasa da se otrgne od porodičnog „kulta nasilja" svjedoči da su psihološki mehanizmi negiranja, pomoću kojih se na porodičnom nivou zločinačka tradicija predstavlja herojskom tradicijom, veoma komplicirani.

Istočna Bosna kao region pruža nam neumitne historijske dokaze da je genocid proces koji se ponavlja kroz povijest. Uz pomoć istog mehanizma romantiziranja kulta porodičnog i plemenskog nasilja koji je koristio Đilas, i srpske porodice u istočnoj Bosni su pokušale skinuti moralnu odgovornost sa srpskog naroda za počinjeni genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu. Naime, u određenom broju srpskih porodica u ovom regionu zločin je postao dio porodične tradicije koji se pogrešno predstavlja kao dio herojske srpske prošlosti.

Jedna od takvih poznatih srpskih porodica koja je zločin inkorporirala u porodičnu tradiciju je porodica Erić iz sela Kravica. Erići imaju dugu ustaničku, vojničku i četničku tradiciju. Kao najstariji poznati predak o kome postoje pisani zapisi pominje se Vaso Erić, rođen 1844. godine. Nakon što je sam naučio da čita i piše ćirilicu, postao je lider Srba iz sela Kravica. Vaso Erić je Srbe iz Kravice vodio iz jedne u drugu pobunu, a Bosnu je napustio i otišao za Srbiju nakon austrijske aneksije. Vaso Erić bio je član Narodne odbrane i povjerenik poznatog četničkog majora Koste Todorovića. Njegova dva sina, Vaso i Jakov Erić, koji su bili aktivni pripadnici Narodne odbrane u Kravici, umrli su u austrijskom zatvoru tokom I svjetskog rata. I treći Erić iz Kravice, Mikailo, koji je učestvovao u organizaciji Narodne odbrane prije atentata na Franca Ferdinanda, umro je u austrijskom zatvoru tokom I svjetskog rata. Članovi porodice Erić posebno poznati po genocidu nad Bošnjacima tokom II svjetskog rata su dva brata, Nego i Golub Erić, unuci Vase, a sinovi Goluba Erića. Nego i Golub Erić su u selu Sopotnik, u neposrednoj blizini Kravice, u decembru 1941. godine masakrirali 86 bošnjačkih civila. Golub i Nego Erić osuđeni su na smrt, ali je njihova kazna zamijenjena doživotnim zatvorom.[708] Obojica su agresiju na Bosnu i Hercegovinu dočekali u Kravici, na slobodi, sa prilikom da ponovo učestvuju u genocidu nad Bošnjacima.

Surovost i mržnja Srba iz Kravice prema Bošnjacima koje su identificirali sa Turcima prenosi se iz generacije u generaciju. „Ponosan sam

707 Isto.

708 Chuck Sudetic, *Blood and Vengeance*, Penguin Books, New York, 1999. str. 349.

na Goluba i Negu",[709] rekao je novinaru Chucku Sudetiću Mihailo Erić iz Kravice, jedan od rijetkih Srba koji je odbio da uzme pušku i učestvuje u izvršenju genocida nad Bošnjacima u julu 1995. Bio je u stanu u Bratuncu kad su Srbi iz Kravice došli po njega da se pridruži masovnom ubijanju vezanih bošnjačkih zarobljenika. Mihailo je jedan od rijetkih Srba koji je zgađeno odbio taj poziv.[710] S druge strane, njegov otac Zoran Erić spremno ga je prihvatio. U razgovoru sa novinarom Sudetićem Mihailov otac nije pokazao kajanje. „Da li je bilo časno sviju ih ubiti", upitao je novinar Zorana Erića, a on je odgovorio: „Apsolutno". Nije pokazao nikakve znakove kajanja ili grižnje savjesti. Samo je od svoje supruge zatražio da mu naspe još rakije.[711]

U nastavku ovog potresnog svjedočenja, saznajemo da je Mihailo Erić - koji je zbog genocida nad Bošnjacima u julu 1995. godine osuđivao svog oca - bio veoma ponosan na svog djeda Goluba i njegovog brata Negu[712], koji su u II svjetskom ratu masakrirali više od 80 civila u selu Sopotnik. Prva logična misao koja se javlja jest da Mihailo možda nije znao ovaj dio biografije svog djeda i njegovog brata. Međutim, da se dio porodične biografije nije krio, te da je to zapravo bio dio porodičnog folklora, nedavno je na haškom sudu svjedočio član Mihailove porodice Slaviša Erić, unuk Goluba Erića. Prenosimo dio dijaloga koji je tekao u sudnici ICTY-ja:

„Pitanje: Gospodine Eriću, rekli ste da je vaš djed bio pokojni Golub Erić.

Odgovor: Da.

Pitanje: Njegov brat bio je Njegoslav Erić zvani Njego?

Odgovor: Da.

(....)

Pitanje: Da li vam je poznato da su vaš djed i njegov brat bili osuđeni na dugotrajnu zatvorsku kaznu zbog toga što su u selu Sopotnik tokom II svjetskog rata masakrirali 86 muslimana u selu Sopotnik?

Odgovor: Da".[713]

Slučajevi porodica Erić i Đilas pokazuju kako romantizirano nasilje koje njeguje dio srpske nacionalne kulture izgleda primijenjeno u stvarnosti. U preporukama za prevenciju genocida sve češće se pominje agresivna nacionalna kultura kao jedan od osnovnih uzroka za realizaciju genocida.

709 Isto.

710 Isto, str. 351.

711 Isto, str. 352.

712 Chuck Sudetic, *Blood and Vengeance*, Penguin Books, New York, 1999. str. 349.

713 Svjedočenje Slaviša Erić u slučaju Orić pred ICTY, 14.10.2004. T1261. Arhiv ICTY.

Značajan dio ove knjige (II poglavlje) posvećen je komparativnoj analizi u kojoj je ukazano na povezanost srpske nacionalne kulture, ideologije, nacionalnih planova i genocida nad Bošnjacima. Dehumanizacija „drugoga" važan je segment u pripremi i izvođenju genocida. Ideologija antagonizama[714] koja se razvija među različitim narodima uvijek prethodi genocidnim i drugim djelima masovnog nasilja. Ideologija antagonizma razvijala se prema Tutsijima, Armenima, Jevrejima, Bošnjacima... i u mnogim drugim slučajevima. Svi primjeri modela „ideologije antagonizama" nisu završili genocidom, međutim, nijedan genocid nije započeo bez aktiviranja „ideologije antagonizma".

„Prethodnica nasilja u Jugoslaviji bila je povijest koju su učila srpska djeca o bici na Kosovu, iz četrnaestog stoljeća, koja je vodila turskoj dominaciji nad Srbima. Način na koji je ova historija prezentirana u školama generirala je kontinuirano neprijateljstvo prema muslimanima i kreirala jaka nacionalna osjećanja".[715]

Ideologija antagonizama preko nacionalne kulture se, dakle, u srpskom narodu njegovala na nivou porodice. Da bi bilo efektivno, negiranje ranijih zločina, u ovom slučaju genocida nad Bošnjacima, moralo se smjestiti unutar herojske vojničke prošlosti. Bošnjaci su preko „Gorskog vijenca" i općenito srpske epike označeni kao opasni neprijatelji, koji su dehumanizirani do te mjere da je njihovo „istrebljenje" po srpskoj nacionalnoj kulturi časno djelo i vojnički čin. Transformacija zla u „više dobro" proces je kojeg, da ponovimo, Đilas objašnjava tako što tvrdi da je nasilje, koje je u osnovi zlo, dozvoljeno u svrhu srpskih nacionalnih ciljeva, jer je „srpstvo konkretna forma ljudske želje za dobrom, za slobodom".[716] Radi se o specifičnoj vrsti negiranja koja zlo predstavlja kao dobro, a ovaj proces se dešava kroz nacionalnu kulturu i porodičnu tradiciju, dakle, uvijek na nivou zajednice.

„Da bi bila kredibilna, negiranja na nivou zajednice naslanjaju se na

714 Ervin Staub i idem., "Turning against Others: The Origins of Antagonism and Group Violence", *The Bulletin of Peace Psychology* (1992.), 11.-14. Vidi također Ervin Staub, "Preventing Genocide: Activating Bystanders, Helping Victims Heal, Helping Groups Overcome Hostility" u Levon Chorbajian and George Shirinian, eds. *Studies in Comparative Genocide*, Macmillan Press LTD., str. 258. Staub u oba navedena rada insistira da su ideologije antagonizama neophodan uvjet za genocid.

715 K. S. Bjornson and Kurt Jonasson, *The Former Yugoslavia. Some Historical Roots of Present Conflicts.* Montreal Institute for Genocide and Human Rights Studies, Concordia University, Occasional Papers (1994.). Navedeno prema "Preventing Genocide: Activating Bystanders, Helping Victims Heal, Helping Groups Overcome Hostility" u Levon Chorbajian and George Shirinian (eds.), str. 255.

716 Milovan Đilas, *Njegoš: Poet, Prince, Bishop*, Harcourt, Brace and World, New York, 1966., str. 426. Navedeno prema Branimir Anzulović, nav.dj., str. 63.

zajednički kulturni vokabular. Negiranja također mogu biti zajednička na osnovu veze između ljudi - bili to partneri ili cijele organizacije - kako bi podržali i jedni drugima opravdali negiranja. Bez svjesnih dogovora, članovi znaju koje problematične tačke da izbjegnu, koje je činjenice bolje ne spominjati. Ovo uzajamno osnaživanje negiranja koje ne dozvoljava velike komentare - najefektivnije je kada smo ih nesvjesni. Rezultirajuća 'vitalna laž' u porodici može praktično postati ćorsokak".[717]

Samo uz ovaj zajednički proces negiranja, suštinsko zlo, koje je karakteristika tradicije porodica Đilas, Erić i njima sličnih, može na pojavnom nivou dobiti karakteristike prihvatljivog i dobrog, romantiziranog nasilja. Naime, neke činjenice su ipak previše brutalne da bi se mogle ignorirati. Cohen kaže da se unutar porodice brutalne činjenice moraju reinterpretirati, i to na taj način što će koristiti minimiziranje, eufemizme i šale.[718] Na ovaj način „vitalna laž" ostaje u mraku, pokrivena porodičnom šutnjom. Među članovima porodice postoji tajni sporazum da se strašne činjenice prezentiraju u prihvatljivom formatu. Članovi porodice Erić ponovno mogu poslužiti kao ilustracija. Naime, četnike iz II svjetskog rata Mihailo Erić vidi kao heroje, iako je nemoguće da nije znao da su bili osuđeni za ubistva velikog broja muslimana. Može se zaključiti da su se u porodici Erić ta ubistva prezentirala kao herojski i neophodan čin. Zato Mihailo Erić, koji prezire i osuđuje svog oca što je učestvovao u genocidu nad Bošnjacima u julu 1995., svoga djeda i njegovog brata smatra herojima. U prvom slučaju, slučaju genocida nad Bošnjacima u julu 1995., Mihailo Erić bio je svjedok užasa masovnog ubijanja, dok je o zločinima svoga djeda slušao u romantiziranoj, njegoševskoj interpretaciji. Za razliku od prve, romantizirana verzija genocida bila je prihvatljiva za Mihaila Erića.

Čitajući Sudetićevu knjigu u kojoj su naveni detalji razgovora sa Mihailom Erićem, možemo primijetiti da je on svjestan uzroka početka rata i da su mu poznati zločini nad Bošnjacima i u 1992. godini. Međutim, o tome nije spreman govoriti. Taj dio on samo kratko potvrđuje dok mu novinar navodi činjenice o ubistvima u školi Vuk Karadžić u maju 1992. godine. Jedino o čemu je Mihailo Erić spreman otvoreno govoriti jeste genocid nad Bošnjacima u julu 1995., koji predstavlja kao neprimjerenu i mučnu osvetu srpskog naroda zbog napada na Kravicu u januaru 1993. godine. Priznati kontinuitet genocida nad Bošnjacima, govoriti otvoreno o II svjetskom ratu, agresiji i genocidu koji je počeo 1992. godine, značilo bi za njega potpuni gubitak tradicije i, što je još važnije, kulturnog identiteta na kojem je

717 Stanley Cohen, nav.dj., str. 64.

718 Daniel Goleman, *Vital Lies, Simple Truths: The Psychology of Self-Deception*, New York: Simon and Schuster, 1985, str. 17.

izgrađen dobar dio i njegovog ličnog identiteta. Stoga, da bi sačuvao svoj lični/kulturni identitet, Mihailo Erić je spreman da, kao zločinca, identificira samo svog oca, dok četnike braću Erić, od kojih je jedan njegov djed, odlučuje sačuvati u svijetloj uspomeni. Međutim, bez obzira na brojne studije, vrlo je malo psiholoških teorija koje bi objasnile zbog čega obični ljudi u neobičnim okolnostima izvršavaju ili toleriraju genocid. I naravno, zbog čega neki drugi ljudi iste nacionalnosti, istog stepena izloženosti propagandi kao i počinioci, odbijaju da učestvuju u genocidu i odlučuju se na to da spašavaju potencijalne žrtve?

EMOTIVNI RAZVOJ EGA

Jedna od najsveobuhvatnijih psiholoških teorija koja je pokušala da ponudi odgovor zbog čega tako malo pojedinaca ima ulogu spasilaca žrtvi u genocidnom procesu jeste teorija Jane Loevinger koja je zasnovana na stepenima „emotivnog razvoja ega".[719]

Prema pisanju Loevingerove, svaka individua napreduje kroz seriju od devet razvojnih faza: impulsivnost, samozaštitnički stav, konformitet, samosvjesnost, savjesnost, individualnost i autonomno funkcioniranje. Prelazak iz faze u fazu prati povećan nivo svjesnosti i autonomnog odlučivanja, a svaka od sljedećih faza predstavlja kompleksniji način ličnog razumijevanja pojednica u odnosu na svijet.[720] Stepen emotivnog razvoja ega može sugerirati i odgovor zbog čega „obični ljudi" na različite načine odgovaraju na masovne zločine: određeni broj u svojstvu izvršilaca, veliki broj kao pasivni posmatrači, dok se treći - najmalobrojniji - pojavljuju u ulozi spasilaca. Slijedeći schemu Loevingerove, Baum radi jednostavnije analize sugerira korištenje tri nivoa - prvi je emotivna nezrelost, drugi konformistička popustljivost i treći autonomno funkcioniranje.[721] U skraćenoj interpretaciji, dakle, Baum objašnjava tri stepena emotivnog razvoja ličnosti.

Prvi (nizak) nivo emotivnog razvoja karakteriziraju narcističko ugađanje samom sebi, impulsivnost, naivnost, oportunizam, briga za preživljavanjem i potreba za autoritetom, bazične emocije (ljutnja), neosjetljivost i obamrlost kao odbrana, posmatranje dobrog i lošeg u vidu stereotipa, te na koncu rigidnost i spoznajna jednostavnost.

Drugi (umjeren) nivo emotivnog razvoja individue karakterizira kulturološki konformitet, pokušaji da se integriraju potrebe drugoga i empatija, izražena snaga ega, te sofisticiranija odbrana, kao što je racionalizacija.

Treći (najviši) nivo emotivnog razvoja prati emotivna autentičnost i autonomija, nenaglašen kulturološki identitet, unutarnja spoznaja, empatija, tolerancija, sklonost ka integriranju suprotnosti, ideje univerzalne pravde i spiritualnosti, kreativnost, integracija emocija sa spoznajama i suočavanje sa stvarnošću. [722]

Koristeći shemu koju nude Loevinger i Baum, a na osnovu reakcija na

719 Jane Loevinger, *Ego Development*, Jossey-Bass, San Francisco

720 Isto.

721 Steven K. Baum, „A bell curve of hate?", *Journal of Genocide Research*, 6(4), December, 2004, str. 569.

722 Isto, str. 567.-577.

genocid ili učešća u genocidu, iz primjera koje smo već naveli u tekstu, kao i uz nove primjere, pokušat ćemo napraviti klasifikaciju osoba koje negiraju ili priznaju genocid. Uz to, pokušat ćemo i da ih klasificiramo prema nivoima teorije emotivnog razvoja.

Prvi nivo emotivnog razvoja

Baum za primjer osobe iz nivoa jedan, koju obilježava kognitivna jednostavnost, ekstremizam i ekskluzivna socijalna identifikacija, navodi profil bombaša samoubice koji je indoktriniran ekstremnom ideologijom. U svakom slučaju, svaka ideologija/kultura koja je isključiva i koja nije inkluzivna može biti prethodnica genocidu i drugim masovnim zločinima. U ovaj profil se uklapa i prosječan srpski vojnik koji je spremno učestvovao u genocidnim akcijama nad Bošnjacima 1992.-1995. Ekstremna religiozna ideologija kosovske mitologije i Njegoševih epova, koja je Srbe vijekovima indoktrinirala protiv Bošnjaka i svega što je islamsko, pripremila je za genocid individue iz srpskog naroda koji se nalaze na niskom nivou emotivnog razvoja.

Klasičan primjer osobe na prvom nivou emotivnog razvoja jeste svjedok Dragomir Miladinović, koji je na ICTY-ju svjedočio 13. decembra 2004. godine. Opisujući akciju na selo Ježesticu (opština Bratunac) u avgustu 1992. godine, izjavio je da je selo napalo "nekoliko hiljada Turaka".[723] Prema njegovim riječima, napadači su bili podijeljeni u tri grupe. Prvi su sudjelovali u "ubijanju i progonu ljudi", drugi su bili zaokupljeni "pljačkanjem srpskih kuća i njihovim spaljivanjem", dok su treću grupu činili civili koji su "odnosili ono što su ukrali, uglavnom hranu". Tokom unakrsnog ispitivanja, svjedoku je postavljeno pitanje da li su oni koji su napadali njegovo selo pljačkali kuće i odmah jeli ukradenu hranu. Kada je svjedok odgovorio potvrdno, advokat mu je skrenuo pažnju na to da su civili to činili vjerovatno zbog toga što su bili "očajnički gladni". Međutim, Miladinović nije pokazao nikakvo zanimanje za činjenicu da su ljudi iz Srebrenice koji su napali njegovo selo zbog hrane bili potpuno izgladnjeli upravo zbog toga što su ih Srbi držali u okruženju i uskraćivali im hranu. Ni pored upozorenja sudije, Miladinović nije odustao od toga da Bošnjake zove Turcima. Sudija Agious mu je na kraju svjedočenja rekao: "Dok slušam kako o Bošnjacima govorite kao o ‚Turcima', shvatam da ste još uvijek rob prošlosti".[724]

723 Dragomir Miladinović, svjedok Tužilaštva u slučaju Orić, 13. 12. 2004. Arhiv ICTY.

724 Vidi tekst: Merdijana Sadović, „Tokom saslušanja o napadima na srpska sela, svjedok je ukoren zbog neprikladnog ponašanja", IWPR, 17. 12. 2004.

Ova linija podjele između osoba sa različitim stepenom emotivnog razvoja i njihovim odgovorom na genocid, naravno, nije uvijek adekvatna za analizu, posebno u graničnim slučajevima, zbog toga što u ljudskim reakcijama na krizne situacije ulogu igraju mnoge druge varijable. Međutim, u primjerima kao što je Dragomir Miladinović, kada je mržnja prema drugome, u ovom slučaju prema Bošnjacima, potpuno transparentna, iluzorno je i pomisliti da bi Miladinović mogao imati ulogu spasitelja. U isti model analize mogu se uklopiti i Slaviša Erić, te Nikola Popović. U ovom kontekstu potrebno je još jednom naglasiti važnost kosovske mitologije koja je, kao što smo do sada vidjeli, utjecala kako na srpske vojnike u balkanskim ratovima, tako i na srpske vojnike u agresiji i genocidu na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995. Naime, za Miladinovića su, prema njegoševskoj tradiciji, Bošnjaci zapravo Turci prema kojima ne gaji ništa drugo osim mržnje. Kod osoba iz prvog nivoa, koje su na nižem stepenu emotivnog razvoja, prema ovoj tipologiji, agresivna nacionalna kultura igra veoma veliku ulogu. S obzirom na to da su ove osobe, već prema svom niskom stepenu emotivnog razvoja, sklone agresiji i vrlo neprijateljski raspoložene prema drugim kulturama, agresivna kultura nacije kojoj pripadaju, ove strane ličnosti može samo dodatno akcentirati. Izvršioci genocida najčešće pripadaju „kategoriji I" emotivnog razvoja zbog toga što ih ekstremni stavovi i netrpeljivost prema svemu što je „drugo" čine pogodnim subjektima genocidne propagande kojoj je cilj da od što više ljudi napravi masovne ubice. Naravno, to ne znači da će svi pripadnici ove kategorije biti ubice ili masovne ubice tokom genocida, ali ih nizak stepen emotivnog razvoja svakako čini pogodnim da postanu izvršioci genocida.

Drugi nivo emotivnog razvoja

Osobe koje su na drugom nivou emotivnog razvoja karakterizira konformitet prema socijalnim normama. To bi bila obična, prosječna osoba iz srednje klase, „poštivalac zakona, vjernik koji posjećuje crkvu". U genocidu, osobe iz drugog nivoa su pasivni posmatrači, ali u zavisnosti od drugih varijabli mogu biti i potencijalni počinioci kao i spasioci. Dakle, osobe iz prvog i drugog nivoa imaju nedovoljno nerazvijen lični identitet i previše razvijen socijalni identitet. Oni reflektiraju šta god njihova kultura zagovara, posebno u području politike, religije i moralnosti. Primjeri srpskih svjedokinja koje smo naveli u ranijem tekstu ovog poglavlja - Slavke Matić, Milenije Mitrović i Novke Božić - posebno bi se mogli uklopiti u nivo osoba koje su na drugom nivou emotivnog razvoja. Za razliku od Miladinovića,

http://www.iwpr.net/?apc_state=henitri2004&l=sr&s=f&o=163044 (pristupljeno 10. 12. 2004.)

Erića i Popovića, one nisu otvoreno zagovarale nacionalnu mržnju, štaviše, njihova retorika zadržava se na nivou tolerancije prema Bošnjacima. Međutim, njihov isključivi srpski identitet bio je toliko jak da im je dozvolio da okreću glavu kada su njihovi susjedi Bošnjaci ubijani i protjerivani. Naime, na taj način bile su u skladu sa zvaničnom srpskom politikom i kulturom. Sve što je moglo predstavljati nešto suprotno od „okretanja glave" moglo ih je dovesti u sukob sa genocidnom politikom.

DRUGI/TREĆI NIVO EMOTIVNOG RAZVOJA

Svjedoka Miloša Okanovića, koji je za vrijeme rata bio radioamater u Srbiji, u selu Grabovica koje se nalazi prekoputa sela Bjelovac, nije jednostavno analizirati prema zadatoj shemi emotivnog razvoja. U nekim dijelovima njegovo svjedočenje izuzetno je iskreno. Objašnjavajući zbog čega su se muškarci u njegovom selu naoružavali i od čega su se štitili, on je rekao: "Mi smo znali da je okolo nas bilo vrlo malo hrane. Nismo mislili da će bilo ko doći da nas napadne zbog toga što su nas mrzili. Mi smo znali, ako nas neko i napadne, da će to biti zbog hrane".[725] U ovom slučaju Okanovićev odgovor je potpuno oslobođen mržnje i potpuno je u suprotnosti sa zvaničnim srpskim diskursom prema Bošnjacima. Međutim, u nastavku svjedočenja Okanović nije bio spreman da ide dalje. Iako je ponovno potvrdio da mu je poznato da su Bošnjaci u srebreničkoj enklavi bili gladni, na pitanje advokata da li mu je poznato da su Srbi iz Bratunca blokirali konvoje humanitarne pomoći tokom 1992. i 1993., te da je to bio razlog što su Bošnjaci bili gladni, svjedok Okanović je odgovorio: „To mi nije poznato".[726]

Okanović je fakultetski obrazovan i iz ostatka njegovog svjedočenja očigledno je da je dobro informiran, da prati medije, te da ih je pratio i tokom rata. Činjenica da su Srbi držali Bošnjake u okruženju u Srebrenici, te da nisu dozvoljavali prolaz UNHCR-ovim humanitarnim konvojima sa hranom bila je veoma dobro poznata. Nemoguće je da osoba Okanovićevog profila nije bila upoznata sa tim činjenicama. Dio njegovog svjedočenja u kojem potvrđuje da je znao da su Bošnjaci gladni i da je znao da nisu dolazili s namjerom da ga ubiju svrstava ga među osobe na trećem nivou emotivnog razvoja, sa kosmopolitskom inkluzivnom orijentacijom koja nije sklona druge posmatrati kao prijetnju. Od ovakve osobe očekivalo bi se da će djelovati kao spasilac „drugoga" ako je to potrebno. Međutim, to što je odbio da prizna odgovornost Srba iz Bratunca za gladovanje Bošnja-

725 Miloš Okanović, svjedok Tužilaštva u slučaju Orić, 06.5.2004. http://www.un.org/icty/transe68/050506IT.htm,str. 7932. (pristupljeno 11. 12. 2006.)

726 Isto, 09.5.2004. (pristupljeno 11.12. 2006.)

ka vraća ga na drugi nivo, nivo onih koji su - radi pripadnosti nacionalnoj grupi, radi konformiteta - spremni okrenuti glavu na drugu stranu.

Sheme Jane Loevinger i Stevena Bauma u osnovi su dobar grubi okvir za daljnja istraživanja koja se provode u namjeri da se pronađe odgovor na pitanje zbog čega tako veliki broj ljudi učestvuje u genocidu, a još veći broj ljudi to pasivno posmatra. Odgovor na ovo pitanje može pomoći u izradi efektivnih planova prevencije genocida, pa su dobrodošla sva istraživanja u ovom smislu, uključujući shemu koju je razvila Loevinger. Međutim, primjer sa Milošem Okanovićem govori da ova tipologija, kao i mnoge druge, u stvarnosti ne može biti striktno primijenjena s obzirom na kompleksnost ljudske prirode kada je u pitanju analiziranje pojedinaca tokom genocidnog procesa.

Treći nivo emotivnog razvoja

I tokom našeg istraživanja, jedan od klasičnih primjera trećeg nivoa bili bi mještani srpskog sela Rasput Njive iz okoline Rogatice koji su u ljeto 1992. godine spasili svoje komšije Bošnjake. Da podsjetimo, treći nivo emotivnog razvoja prate emotivna autentičnost i autonomija, nenaglašen kulturološki identitet, unutarnja spoznaja, empatija, tolerancija, sklonost ka integriranju suprotnosti, ideje univerzalne pravde i spiritualnosti, kreativnost, integracija emocija sa spoznajama i suočavanje sa stvarnošću.[727] Mještani sela Rasput Njive nisu vidjeli ništa neobično u tome što su svoje komšije štitili od četnika. Jedan od njih, Borivoje Lelek, kaže da je siguran da bi, ako bi se opet zaratilo, mještani sela Rasput Njive isto postupili.[728] U ovaj, najviši nivo emotivnog razvoja, svakako se može ubrojati i slučaj dr. Zorana Gavrića iz Rogatice koji je izgubio život jer je krenuo u potragu za prijateljem Ćamilom Poljom.[729]

Širom Bosne i Hercegovine bilo je primjera da su komšije Srbi pomagali Bošnjacima i imali ulogu spasilaca. Međutim, to su bili pojedinačni primjeri, a spasilac vrlo često dijeli sudbinu žrtve. O tome govori i sudbina Srđana Aleksića, mladića kojeg su pripadnici srpske vojske ubili 1993. u Trebinju dok je branio svog prijatelja Alena Glavovića.[730]

727 Vidi: Steven K. Baum, 2004. nav.dj.,str. 567.-577.

728 Vidi poglavlje IV, studija slučaja Rogatica

729 Isto.

730 Vidi: "Trebinje će podići spomenik mladiću koji je branio Bošnjake", 05. 3. 2007. http://www.pcnen.com/detail.php?module=2&news_id=22075(pristupljeno 20. 6.2007.)

ORIJENTACIJA SOCIJALNE DOMINACIJE

Odnos veza između pojedinca, grupe i nacije u realizaciji genocida krije ključni odgovor neophodan za razvijanje efikasnih programa prevencije genocida. Nivo rasizma i isključivosti zabilježen u pluralističkim društvima kao što su, recimo, SAD, upućuje nas na zaključak da pluralizam sam po sebi nije garancija da u određenom trenutku neće doći do nasilja nad „drugima". Istraživanja su pokazala da je nasilje u korelaciji sa nivoom orijentacije prema socijalnoj dominaciji („social dominance orientation" - u daljem tekstu SDO). Pojedinci koji imaju visok SDO skloniji su da prihvate rasizam, seksistički su orijentirani, a podržavaju i nacionalizam i kulturni elitizam.[731] Osim toga, istraživači su ustanovili da je vještački podignuto samopouzdanje - kao posljedica usvajanja ideologije supremacije - u korelaciji sa agresivnim ponašanjem u situaciji kada je ugrožen ego.[732]

Dakle, kao što možemo vidjeti, pluralistička društva nisu nužno i društva tolerancije. Ukoliko pluralizam u programu ima segregaciju u kojoj će etničke i druge skupine živjeti jedne pored drugih, a ne jedne s drugima, otvara se plodno tlo za razvijanje pojedinaca sa visokim stepenom SDO. Naime, ako visok stepen nacionalne SDO korespondira sa visokim stepenom pojedinačnog SDO, politički program „istrebljenja drugoga", odnosno genocida, moguće je realizirati. Dakle, za masovno nasilje potrebno je uspostaviti vezu pojedinačnog i kolektivnog SDO. Veliki broj teoretičara su, istražujući uzroke genocidnog i drugih vrsta masovnog nasilja, uspostavili vezu između predrasuda i nasilja. Jedna od najstarijih teorija koja analizira ovu vezu je teorija „žrtvenog janjeta". Prema ovoj teoriji, u vremenima krize dominantna grupa zbog vlastite frustracije pokazuje agresivnost prema marginaliziranim grupama u društvu. Zanimljiva istraživanja o vezi između predrasuda i nasilja provedena su na jugu SAD-a. Istraživanja objavljena 1940. godine pokazala su da je tokom 19. i u ranom 20. stoljeću linčovanje Afroamerikanaca zavisilo od cijene pamuka. Ako su cijene pamuka bile visoke, linčovanje

731 F. Prato; J. Sidanius; L.M. Stallworth; B. F. Male, „Social dominance orientation: a personality variable predicting social and political attitudes", u *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 67, No. 4, str. 741.-763. Navedeno prema Linda M.Woolf i Michael Rhulsizer, „Psychosocial roots of genocide: risk, prevention, and intervention" u *Journal of Genocide Research*, 2005. str. 103.

732 R. F. Baumeister, L. Smart, J. M. Boden, „Relation of threatened egoism to violence and aggression: the dark side of high self-esteem", u *Psychological Review*, Vol. 103, No.1, str. 5.-33. Navedno prema Linda M.Woolf i Michael Rhulsizer, nav.dj., str. 103.

je bilo rijetko. Suprotno tome, kada su cijene pamuka padale, linčovanja bi postala učestalija.[733]

Međutim, ova teorija je pretrpjela mnoge kritike. Naime, suvremeni istraživači ustanovili su da frustrirani pojedinci u društvu pokazuju agresiju prema bilo kojoj grupi prema kojoj imaju predrasude, međutim, za genocid budu odabrane samo neke. Wolf i Hulszier postavljaju pitanje zbog čega Latinoamerikanci ili Jevreji nisu bili linčovani u isto vrijeme kada i Afroamerikanci. Ili, zbog čega manjina Twa nije bila meta genocida u Ruandi?[734] Istraživanja koja idu u pravcu „teorije žrtvenog janjeta" su u svakom slučaju veoma korisna, jer ukazuju na jedan važan segment: uzročnik variranja nivoa SDO-a pojedinca i uvjete u kojima lična frustracija prerasta u nasilje prema drugome na pojedinačnom nivou. Za cjelokupnu analizu uzroka genocida, kao što smo do sada više puta ilustrirali, neophodno je uzeti u obzir veliki broj drugih varijabli da bi se dobila kompletna slika. U ovoj knjizi je elaborirano da iza genocida stoje država, plan i detaljna organizacija. Međutim, za realizaciju genocida neophodno je mobilizirati sve slojeve stanovništva, a posebno je neophodno mobilizirati što više osoba u kategoriji izvršilaca. Teorija o SDO-u može biti korisna u identificiranju faktora koji podižu nivo kako pojedinačne, tako i kolektivne agresije.

Nedostatak emotivnog razvoja - uzrok masovne participacije u genocidu?

Prije pola stoljeća psihoanalitičar Erich Fromm predvidio je da bi nedostatak emotivnog razvoja mogao kreirati tendencije prema fašizmu i konzumerizmu. Teorija emotivnog razvoja, a i genocid koji se ponavljaju kroz historiju, koji se nisu zaustavili u modernom dobu, već su samo razvili maštovitije i monstruoznije načine realizacije, pokazuju da je From bio u pravu.

Kad je 1918. godine završen I svjetski rat, Erich Fromm bio je duboko zabrinut mladi čovjek opsjednut pitanjem kako je rat bio moguć, sa željom da shvati iracionalnost ponašanja ljudske rase i strastvenom žudnjom za mirom i međunarodnim razumijevanjem. Prema sopstvenim riječima, priznaje da je postao duboko sumnjičav prema svim službenim ideologijama i deklaracijama i uvjeren da u sve treba sumnjati.[735] Uvažavao je činjenicu da su Einstein, Marx i Freud bili arhitekti novog doba zbog, kako kaže, uvjerenja u temeljnu uređenost stvarnosti.

733 C. I. Hovland i R. R. Sears (1940.), „Minor studies of aggression: VI Correlation of lynchings with economic indices", *Journal of Psychology*, Vol 9, str. 301.-310. Navedeno prema Linda M.Woolf i Michael Rhulsizer, nav.dj. str. 112.

734 Linda M.Woolf i Michael Rhulsizer, nav.dj., str. 112.

735 Erich Fromm, *S onu stranu okova iluzije - moj susret s Marxom i Freudom*, Naprijed, Zagreb, 1989. str. 12.

Fromm je želio shvatiti zakone koji vladaju u životu pojedinca, ali i zakone društva i njihov uzajamni odnos. To je pokušao kroz sintezu djela Marxa i Freuda, od kojih je prvi mislio da je osnova stvarnosti društveno-ekonomska struktura društva, a drugi da je to libidinozno ustrojstvo pojedinca. Ono što je Fromm pronašao kao zajedničko kod oba mislitelja jeste da su obojica izražavala isto nepomirljivo nepovjerenje u klišeje, ideje, racionalizacije i ideologije koje ispunjavaju ljudske misli i koje tvore temelj onog što krivo shvataju kao stvarnost. I Marx i Freud su, naime, insistirali na tome da čovjek živi u iluzijama, te da je razbijanje iluzija osnovna pretpostavka čovjekove slobode. O tome Fromm kaže: „Uzmogne li prepoznati iluzije kao takve, što će reći, uzmogne li se probuditi iz stanja polusna, tada će se moći opametiti, postati svjestan vlastitih sila i snaga; promijeniti stvarnost na taj način da iluzije više neće biti potrebne. 'Lažna svijest' tj. iskrivljena slika stvarnosti slabi čovjeka. Biti u dodiru sa stvarnošću čini ga jačim".[736] Genocid je proces koji se ponavlja, ne samo unutar istih, već i u različitim kulturama i, kao što smo vidjeli, to je proces koji se dešavao širom svijeta. Komparativne studije o genocidu akcentiraju nekad slične, a nekad drugačije uzroke genocida. No svi se slažu u jednom: agresivna ideologija i kultura pokretačka su snaga svakog genocida. Međutim, agresivne ideologije i kulture sa osnovama nasilja i u vrijeme mira prave pripremu za genocid. Što je društvo više ideologizirano, to je jednostavnije od mase dobiti odobrenje za genocid. ‚Lažna svijest' puni pukotine ljudske misli iluzijama koje život čine podnošljivim. Fromm pita i daje odgovor: „Koje su to ideologije kojima nas kljukaju? Budući da ih je toliki broj, spomenut ćemo samo neke od njih: mi smo kršćani, mi smo dobri, naši su neprijatelji loši, naši nas roditelji vole i mi volimo njih, naš bračni sistem je uspješan, itd. itd".[737]

Iz ove konstatacije možemo naslutiti i zbog čega toliki broj ljudi potiskuje ili odbija u pravom svjetlu vidjeti i priznati da se oko njih dešava genocid, ili, ako su učesnici, zbog čega se ubjeđuju da to „rade za više dobro". Naime, ljudi su i u miru naviknuti na ‚lažnu svijest', tako da u uvjetima terora dodatno potiskuju spoznaju o nečemu čega bi inače bili svjesni. Ako bismo koristili Frommovu postavku za analizu pasivnih posmatrača genocida, moglo bi se reći da je strah uzrok što se pojedinci uklapaju u dominantni socijalni diskurs. Kada se ne radi o teroru, ovakvo ponašanje, čak i ako mislimo da je pogrešno, prouzrokovano je „strahom od promašaja", „strahom od izolacije i progonstva". Kada se radi o okolnostima državnog

736 Isto, str. 17.
737 Isto, str. 114.

terora i opresije, onda je potreba za „uklapanjem" pojačana strahom od smrti, zatvora, umiranja od gladi.[738] Međutim, najintenzivniji ljudski strah jeste strah od izolacije: „Za čovjeka, ukoliko je čovjek - što će reći, budući da transendira prirodu i svjestan je sebe i smrti - osjećaj potpune samoće i odvojenosti blizak je ludilu".[739] Većina psihijatrijskih evaluacija ratne zločince tretira kao „normalne ljude". Da li to znači da je u društvu koje je pripremljeno za genocid „normalno" biti izvršilac ili posmatrač, a da je uloga spasitelja zapravo pozicija koja odstupa od „genocidne normalnosti"?

Fromm naglašava da čovjekovo zdravlje zavisi od zajedništva s drugima, jer da bi bio zdrav, čovjek mora naći zajedništvo s drugima. Naime, potreba da bude jedno s drugima čovjekova je najjača strast, jača od spolnosti, a često i od želje za životom. Strah od izolacije i progonstva navodi ljude na potiskivanje tabua, jer bi individualna svijest značila različitost, odvojenost, pa onda i progonstvo. To je razlog zašto se pojedinac pretvara da ne vidi ono što njegova grupa proglašava nepostojećim, a kao istinu prihvata ono za što većina kaže da je istinito, čak i ako ga njegove vlastite oči mogu uvjeriti da je to laž. Naime, „stado je tako vitalno važno za pojedinca da njegovi pogledi, vjerovanja i osjećaji tvore za njega zbilju, više od onoga što mu govore njegovi osjeti i razum".[740]

Fromm poredi društveni obrazac sa hipnotizerovim glasom: kao što u hipnotičkom stanju razdvajanja hipnotizerov glas i riječi zauzimaju mjesto stvarnosti, tako društveni obrazac predstavlja stvarnost za većinu ljudi. Ono što čovjek smatra istinitim, stvarnim i zdravim, klišeji su koje je prihvatilo društvo. Mnogo stvari koje se ne uklapaju u te klišeje isključene su iz svijesti i ostaju na nivou nesvjesnog. Nema gotovo ničega u što čovjek ne bi povjerovao - ili što ne bi potisnuo - ukoliko se nad njega nadvije eksplicitna ili implicitna prijetnja progonstva. Fromm se fokusira i na ljudski strah od gubitka identiteta, jer ljudi su „ono što smatraju da jesu, zato strah od progonstva uključuje strah od gubitka identiteta, a sama kombinacija obaju strahova ima najmoćniji efekt".[741]

Ukoliko bismo Frommovu teoriju o strahu od samoće, mentalnom zdravlju i izolaciji poredili sa teorijom Loevingerove o emotivnom razvoju ega, čini se da čovjek tokom genocida može sačuvati mentalno zdravlje samo ukoliko se nalazi na stepenu I i II, dakle, ukoliko je u vrijeme terora i genocida ili počinilac ili pasivni posmatrač čiji se ego nalazi na nižim stepenima razvoja. Međutim, to „mentalno zdravlje" bazirano je na „lažnoj

738 Isto, str. 115.
739 Isto, str. 115-116.
740 Isto, str. 116.
741 Isto.

svijesti", a njegova cijena je gubitak slobode. U skladu sa analizom Frommove teorije, te sheme Loevingerove i Bauma, možemo reći da su oni koji se nalaze na trećem stepenu emotivnog razvoja ega svojim kosmopolitskim stavovima transendirali dominantne društvene stereotipe. Samo oni koji se nalaze na trećem stepenu razvoja ega su zapravo slobodni. Ljudi koji uspiju da se oslobode lažne svijesti i spremni su da odbiju činiti nasilje u ime „višeg društvenog cilja" istovremeno su u potpunom kontaktu sa svojom ljudskošću. Fromm ističe da čovjek nije samo pripadnik određene zajednice, već je i pripadnik ljudske rase. Jer, za neke ljude je zastrašujuće biti potpuno nečovječan, čak i onda kada je cijelo društvo prihvatilo neljudske norme ponašanja. „Sposobnost da se djeluje u skladu sa vlastitom savješću ovisi o stupnju do kojeg se transcendiralo granice nečijeg društva i postalo građanima svijeta".[742] Međutim, koliko je teško doći na nivo intelektualnog i emotivnog razvoja koji garantira poziciju „građanina svijeta" pokazuje i uloga koju su imali „eksterni pasivni posmatrači" genocida u Bosni i Hercegovini. Ta uloga je bila vidljiva kako u toku genocida tako i nakon što je genocid počinjen, u procesu pokušaja njegovog osvjetljavanja.

EKSTERNI PASIVNI POSMATRAČI

Slučaj Nikole Popovića, kojeg smo na početku ovog poglavlja obradili u okviru kategorije „ideologiziranog običnog počinioca", ukazuje nam na još jednu kategirju, a to su „eksterni pasivni posmatrači". Da podsjetimo, Nikola Popović se u ulozi svjedoka tužilaštva ICTY-ja pojavio u slučaju Orić, iako su postojale ozbiljne indicije da se radi o kompromitiranom svjedoku koji je učestvovao u genocidu nad Bošnjacima u julu 1995. godine. Činjenica da je Nikola Popović uopće svjedočio pred ICTY-jem na strani tužilaštva mnogo govori o ignorantskom odnosu međunarodne zajednice prema Bosni i Hercegovini tokom 1992.-1995. Ovaj primjer nam pokazuje da je u određenim krugovima međunarodne zajednice ovakva politika nastavljena i nakon 1995. Iako haški istražitelji i tužioci imaju mnogo aktivniju ulogu od „ eksternih posmatrača", veoma često su bili na ovoj poziciji. Sudnica ICTY-ja vrlo često je bila pozornica na kojoj su stvarnost negirali oni čiji je poziv podrazumijevao upravo suprotno - demistificiranje bosanskohercegovačke ratne stvarnosti. Međutim, problem u funkcioniranju tužilaštva Haškog suda jeste u tome što su istraživački i tužilački timovi „etnički podijeljeni". Njihov cilj je podizanje optužnice, a ne posmatranje činjenica u kontekstu šire stvarnosti. Stoga haške optužnice čiji je cilj optužiti pojedinca veoma često reduciraju stvarnost. To objašnjava odluku

742 Isto.

haškog tužilaštva da u optužnici protiv Nasera Orića srpska sela oko Srebrenice predstavi kao zelene oaze u kojima su nenaoružani srpski seljaci živjeli mirno i sretno prije nego što su ih napali naoružani Bošnjaci. Naime, tužilaštvo je potpuno ignoriralo činjenicu da su srpski seljaci oko Srebrenice bili aktivni pripadnici srpske vojske, kao i to da je u tim brdovitim selima i oko njih bila stacionirana teška artiljerija JNA kojom su ubijani izgladnjeli Srebreničani tokom 1992. i 1993. godine.

„Srebrenica je bila okružena srpskim gradovima i selima tokom cijelog rata. Srpske brigade, bataljoni i druge jedinice bile su locirane u tim gradovima i selima i sa tih mjesta su stanovnike Srebrenice držali u okruženju. Brutalna logika te opsade davala je opkoljenima dvije opcije: da čekaju smrt ili da preduzmu akciju protiv onih koji su ih opkoljavali. Ovaj slučaj se zasniva na toj vojnoj realnosti. Tužilaštvo je tokom cijelog slučaja minimiziralo prijetnju koju su srpske snage nametnule stanovnicima Srebrenice. Konstantno su tvrdili da su Srbi koji su okruživali Srebrenicu bili jednostavni seljaci koji nisu predstavljali nikakvu prijetnju za njihove susjede Bošnjake. Prema interpretaciji tužilaštva, ovi Srbi su živjeli u svom rustičnom miru sve dok ih Bošnjaci nisu brutano napali".[743]

U ovom negiranju stvarnosti leži neobična pozicija haškog tužilaštva. Dok su tužitelji u optužnici protiv Miloševića pokušavali dokazati da je nad Bošnjacima izvršen genocid, u slučaju protiv Orića taj isti genocid su negirali. Ovaj paradoks posebno je osvijetljen svjedočenjem Diega Arrie, koji je bio svjedok tužilaštva u slučaju protiv Miloševića, te svjedok odbrane u slučaju protiv Orića. Da su tužilaštvo i Milošević dijelili određene stavove u vezi sa interpretiranjem srebreničke stvarnosti, ilustrira kratki dijalog između Diega Arrie i tužiteljice tokom kontraispitivanja. Ambasador Arria je svojim svjedočenjem dokazivao tezu „usporenog genocida",[744] i u tu svrhu objašnjavao je užasnu situaciju koju je zatekao u Srebrenici 25. aprila 1993. godine. Tužiteljica je uporno pokušavala dokazati kako ambasador Arria pretjeruje u svojim opisima, da je u Srebrenici bio samo jedan jedini dan, te da za tako kratko vrijeme nije mogao dobro procijeniti situaciju. Diego Arria bio je iznenađen upornošću tužiteljice da dokaže kako su njegovi opisi patnji naroda u Srebrenici pretjerani. Stoga je otvoreno odgovorio:

"Zanimljivo. To isto pitanje postavio mi je i Milošević. I naravno, ja sam siguran da vi zapravo ne želite da implicirate istu stvar kao Milošević. Njegov cilj bio je da dokaže kako sam u Srebrenici proveo previše malo vreme-

743 Završni podnesak Odbrane, slučaj Orić (IT-03-68), 17.3.2006. Arhiv ICTY.

744 Vidi poglavlje IV, studija slučaja Srebrenica.

na da bih mogao dati stručno mišljenje. Rekao sam gospodinu Miloševiću da nije trebalo više od nekoliko sati da se vidi taj jad i destrukcija u kojoj su ljudi bili primorani da žive. S druge strane, čini se da su ljudi iz UN-a koji su tamo boravili, previše vremena proveli gledajući taj užas, te da su se na to navikli, i iz tog razloga nisu o tome redovno izvještavali".[745]

Osim kategorije „internih pasivnih posmatrača", čije primjere smo naveli svjedočenjem srpskih svjedokinja i svjedoka pred ICTY-jem, iz primjera haškog tužilaštva očigledno je da postoji i kategorija 'eksternih pasivnih posmatrača', koji su iz različitih razloga negirali šta se dešavalo sa Jevrejima u II svjetskom ratu, Bošnjacima u vrijeme agresije 1992.-1995, Tutsijima u Ruandi 1994. godine. Za primjer ove kategorije „eksternih pasivnih posmatrača" čiji cilj je praktično negiranje patnji ili minimiziranje patnji u svrhu nekih drugih interesa, može poslužiti i slučaj Miroslava Dernonjića, koji smo obradili u IV poglavlju ove knjige. Da podsjetimo, iako je Deronjić u svom priznanju praktično potvrdio da je imao značajnu ulogu i u genocidu nad Bošnjacima u zaštićenoj zoni Srebrenica u julu 1995., Haško tužilaštvo je, u zamjenu za priznanje, odlučilo da ga tereti samo za masakr u selu Glogova. Ova „trgovina" predstavljala je ekonomski interes tužilaštva kojem je u tom trenutku opći cilj bilo smanjiti broj procesa i troškove suđenja.

Međutim, kategorija „eksternih pasivnih posmatrača" poznata je blokiranjem informacija o holokaustu u II svjetskom ratu. Informacije o holokaustu su svakako bile dostupne, ali zapadni lideri i mediji nisu bili spremni da povjeruju u njih. Londonski Daily Telegraph u junu 1942. objavio je da je 700.000 poljskih Jevreja ubijeno u junu u „najvećem masakru u svjetskoj povijesti". No, priča o masakru 700.000 Jevreja u New York Timesu objavljena je na srednjim stranama novina. Prema mišljenju Cohena, srednje strane novina predstavljaju kompromis između „vjerovanja i nevjerovanja". Jer, da su američki novinari povjerovali u te informacije, članak bi svakako zaslužio prvu stranu. Da nisu vjerovali, priču bi odbacili i ne bi je štampali. Srednje strane stoga prestavljaju neku vrstu kompromisa između istine i vjerovanja.[746]

Eksterni posmatrači su istu vrstu mehanizma negiranja primijenili i u slučaju Ruande i Bosne i Hercegovine. Zvaničnici američke administracije reagirali su i na genocid u Ruandi. Ranije smo naveli kako su zvaničnici američke administracije u maju 1994., kada je ubijeno 200.000 Tutsija,

745 Ambasador Diego Arria, svjedok odbrane u slučaju Orić (IT-03-68), 05.12.2005. T 14388. Arhiv ICTY.

746 Detaljnije o eksternim posmatračima i negiranju genocida nad Jevrejima pogledati: Stanley Cohen, nav.dj., str. 161.

izdali instrukciju za glasnogovornike da to što se dešava u Ruandi ne nazivaju genocidom, već „genocidnim incidentima".[747] Prisjetimo se reakcije američke administracije na objavljivanje slika srpskih koncentracionih logora u BiH. Većina novinara je odbijala da objavi prve vijesti o logorima, jer su ih okarakterizirali kao propagandu bosanskohercegovačke vlade. Međutim, objavljene slike bile su neumoljive i pružale su jak argument za komparativnu studiju o njemačkim koncentracionim logorima. Američka administracija je za logore koje su držali Srbi u BiH znala i prije nego što su se slike pojavile u javnosti.[748] „Suočeni sa licima iza bodljikave žice na televizijskim ekranima, zvaničnici Bushove administracije reagirali su instinktivno: negirali su da znaju bilo šta o logorima. Zapravo, prvo su rekli da znaju, a potom, sljedeći dan, da nisu znali".[749]

Međutim, međunarodna zajednica nije prikrivala činjenice o genocidu samo zato da bi imala ulogu „eksternog pasivnog posmatrača" i opravdala to što ostaje po strani i ne intervenira kako bi zaustavila genocid. Negiranje je u određenim slučajevima imalo i drugačiju ulogu. Poznato je da su 28. avgusta 1995., nakon drugog masakra na pijaci Markale u Sarajevu, vještaci UN-a rekli da ne mogu sa sigurnošću potvrditi sa kojih je pozicija došla granata koja je usmrtila 43 i ranila 75 civila. U suđenju srpskom generalu Dragomiru Miloševiću u januaru 2007. kao svjedok se pojavio David Harland, šef civilnog ureda UN-a u Sarajevu za vrijeme mandata generala Rupertha Smitha. On je razjasnio zbog čega je nalaz UN-ovih istražitelja bio nejasan. Harland je rekao da je general Smith dao „neutralnu izjavu", iako je „već tada imao stručni izvještaj iz UNPROFOR-ovog obavještajnog sektora koji je potvrdio da je bez sumnje granata došla sa artiljerijskog položaja VRS u Lukavici".[750] Harland je tokom svjedočenja izjavio da se on osjeća lično odgovornim što je pothranio mit srpske propagande, jer je generala Smitha savjetovao da njegova izjava bude neutralna. Naime, isticanje srpske odgovornosti za Markale alarmiralo bi Srbe i ukazalo im na to da se spremaju zračni udari. Zbog sigurnosti trupa UN-a, a posebno britanskih vojnika u okolini Goražda koji su u slučaju prijevremene konfrontacije sa

747 Isto.

748 Analizu zapadne javnosti prema koncentracionim logorima u Bosni i Hercegovini tokom agresije 1992.-95., vidi David Campbell, „Atrocity, memory, photography: imaging the concentration camps of Bosnia the case of ITN versus Living Marxsism", dostupan na http://www.virtual-security.net/attrocity/atrocity1.htm (pristupljeno 24.4.2008.)

749 Vidi Mark Danner, sedmi dio serijala objavljenog u *New York Review of Books, posebno dio "Amerika i genocid u Bosni"*, decembar 1997.

750 Vidi SENSE, "The Second Marcale Massacre Myth", 16. 01.2007. dostupan na http://www.sense-agency.com/en/stream.php?sta=3&pid=9050&kat=3 (pristupljeno 01.6.2007.)

Srbima mogli postati njihovi taoci, Harland je generala Smitha posavjetovao da ne krivi otvoreno Srbe za Markale 2.[751]

S obzirom na Konvenciju o genocidu i obećanja svjetskih lidera nakon holokausta da se ništa slično neće ponoviti, priznanje genocida porazumijeva obavezu međunarodne zajednice da napusti sramnu poziciju „eksternih pasivnih posmatrača" te da vojno intervenira kako bi spriječila genocid. Negiranje genocida, inoviranje izraza kao što je „etničko čišćenje" i slično, parcijalno priznavanje (genocidni incidenti, a ne genocid) daju svjetskim zvaničnicima mogućnost da ne interveniraju ili da se upuste u neku vrstu djelomičnih intervencija kroz bezuspješne mirovne misije - kao što je bio slučaj sa Ruandom i Bosnom i Hercegovinom. Cohen prezentira nekoliko razloga zbog kojih se svjetske vlade pretvaraju da ne vide genocid koji je u toku: „Interes sopstvene nacije; mišljenje da nacije-države nisu moralni agenti sa moralnim obavezama; direktna umiješanost i tajni sporazumi (oružje, obuka, oprema); oklijevanje da se naruši doktrina nacionalnog suvereniteta zajedno sa popularnim sentimentom da su to problemi drugih naroda".[752]

Cohen također navodi različite „relativizme" kao izgovore za politiku nemiješanja u genocid. Jedan od tih relativizama jeste stav desničara prema kojem se ljudi uvijek tako ponašaju. Drugi je stav liberala prema kojem je potrebno poštovati kulture drugih naroda, ne nametati im zapadne vrijednosti i ne osuđivati druge. Neutralna verzija je ona prema kojoj ništa nije apsolutno i čiji je argument to da nema načina da se u potpunosti razumije šta se dešava, jer je istina na objema stranama. Cohen zaključuje da je pozicija države - koja u slučajevima genocida zadržava pravo da ostane neutralna - analogna poziciji pojedinca koji zadržava pravo da ne vidi. [753]

MEĐUNARODNI PORICATELJI GENOCIDA I ŽRTVE

Israel Charny analizirao je modele poricanja holokausta i drugih genocida. Charny se posebno fokusirao na negiranje holokausta i genocida počinjenog nad Armenima u Turskoj. U tom kontekstu on daje i nekoliko primjera poznatih akademika koji su napravili karijere na negiranju genocida. Među njima su Ernest Nolte koji poriče holokaust, Bernard Lewis koji poriče genocid nad Armenima, ali i jedan od najpoznatijih svjetskih akademika, Noam Chomsky, koji se u borbi za slobodu govora bori za pravo onih koji poriču „da poriču".[754] Nakon što je profesor Charny objavio

751 Isto.
752 Stanley Cohen, nav.dj.,str. 162.
753 Isto.
754 Israel W. Charny, "The Psychological Satisfaction of Denials of the Holocaust

ovaj članak, ugledni akademik Chomsky dodatno se svrstao u red „poricatelja", poričući genocid u Bosni i Hercegovini.[755] Charny formulira pet kategorija poricatelja genocida i obrazlaže njihove odbrambene mehanizme koji su zapravo samoopravdavanje poricanja.

1. „Nevino" i samoispravno poricanje

Ovaj tip negatora tvrdi da je njegov cilj samo da se ustanovi prava istina. Štaviše, on ne vjeruje da ljudska bića mogu biti tako okrutna kao što se tvrdi u opisima genocida. A čak i da se to sve desilo u prošlosti, vrijeme je da se to sve sad ostavi nastranu, zaboravi i oprosti.

2. Naučni stav u službi kreiranja konfuzije

Ova pozicija naizgled je nevina - mi ne znamo dovoljno da bismo tvrdili šta su naučne činjenice, i umjesto da se odredimo koga da osuđujemo, moramo pričekati konačne rezultate istraživanja. Ovo nije ništa drugo do manipulativna zloupotreba vrijednih naučnih principa prema kojima se podaci moraju provjeriti prije nego što se prihvate kao tačni, s ciljem da se zamagle poznate činjenice i da se zbune pošteni ljudi koji ne žele da budu plijen raznih mitova i propagandi. Suština nauke, a to je spoznaja, u ovom slučaju se koristi kako bi se opravdala formulacija 'još se ništa ne zna sa sigurnošću'.

3. Praktičnost, pragmatizam i realpolitika

Argument ovog modela jeste da je 'raščišćavanje povijesti' nepraktično i da neće donijeti mir u svijetu u kojem sada živimo. Moramo biti realistični i u stvarnosti poštivati principe realpolitike.

4. Iskrivljeno vezivanje ideja i njihovo situiranje u pogrešan vremenski period

Ovdje se radi o nepoštenom povezivanju događaja i ideja, često istrgnutih iz historijskog konteksta, kako bi se opravdao zločin ili negiranje činjenica. Sadašnje potrebe i interesi uzimaju se kao razumljiva i prihvatljiva osnova za cenzuru, mijenjanje i iskrivljivanje onoga što se zaista dogodilo.

---

or Other Genocides by Non-Extremists or Bigots, and Even by Known Scholars", *Idea: A Journal of Social Issues*. 17.7. 2001., Vol.6. no. 1 (http://www.ideajournal.com/articles.php?id=27, pristupljeno 30. 5. 2007.)

755 Kritika svjetske ljevičarske akademske scene obrađena je u prvom poglavlju prikazom članka: Marko Atila Hoare, „Genocide in the former Yugoslavia: a critique of left revisionism's denial", u *Journal of Genocide Research*. Decembar 2003. U ovom članku Hoare dekonstruira razloge zbog kojih ljevičari negiraju genocide u Bosni i Hercegovini.

IZBJEGAVANJE, DEFINIRANJE I IZLUĐIVANJE

Ovo su odgovori kojima je zapravo cilj da ne odgovore i u tom smislu često se zadržavaju na trivijalnim detaljima kako bi izbjegli suštinsku diskusiju o tome da li se genocid dogodio. Izbjegavanje se također može voditi u lukavom maniru uz priznanje da je diskusija potrebna, samo što oni koji pripadaju ovoj kategoriji poricatelja urade sve da do te diskusije nikad ne dođe. Definicionalizam se odnosi na formu izluđujućeg otpora da se prizna poznati genocid. Ova vrsta negiranja poznata je za akademike koji ulaze u raspravu oko definicije, te se spore o tome da li određeni primjer genocida zaista odgovara čistoj formi definicije genocida. U ovom slučaju se toliko mnogo energije ulaže u bitku o definiciji i jako se veliki akcenat stavlja na riječi kojima se minimizira veličina tragedije, da se na taj način negiraju i značaj tog historijskog događaja i veličina ljudske tragedije - cilj je da na kraju te rasprave taj događaj postane nešto drugo od onoga što zapravo jeste."[756]

Za svaku od kategorija koje navodi Israel W. Charny možemo pronaći primjer i u bosanskohercegovačkoj stvarnosti. Naime, nakon počinjenog genocida, žrtvama najteže pada upravo njegovo poricanje.

Refleksije poricanja na žrtve genocida

Klinički psiholog Indira Haračić-Nović,[757] koja u Australiji radi psihološke tretmane sa žrtvama genocida iz Bosne i Hercegovine, zapaža da se ovih pet mehanizama poricanja negativno odražava na psihološko stanje pacijenata. Prema njenoj interpretaciji, kad je u pitanju negiranje genocida u Bosni i Hercegovini, ona u svakodnevnom životu prepoznaje svih pet mehanizama koje navodi Israel Charny. Australci se Bosancima koji tamo žive vrlo često obraćaju sa „nevinim" stavom: „Potrebno je zaboraviti prošlost, oprostiti i okrenuti se ka budućnosti". Ovaj stav, kao i „zbunjenost" i „nerazumijevanje situacije" koju u dijalogu sa našim ljudima Australci često pokazuju, negativno se reflektiraju na ionako traumatizirane bosanskohercegovačke izbjeglice. „Njima nije jasno da, nakon svih ovih godina,

756 Israel W. Charny, "The Psychological Satisfaction of Denials of the Holocaust or Other Genocides by Non-Extremists or Bigots, and Even by Known Scholars", u *Idea: A Journal of Social Issues*. July 17. 2001.Vol.6.no.1 (http://www.ideajournal.com/articles.php?id=27, pristupljeno 30.5.2007.)

757 Magistrica kliničke psihologije, Indira Haračić-Nović radi u S.T.A.R.T.T.S (Service for the Treatment and Rehabilitation of Torture and Trauma Survivors), Sydney. Intervju: Indira Haračić-Nović, Sarajevo-Sydney (e-mail korespondencija), 03.7.2006.

Australci još uvijek ne razumiju šta se tamo dešavalo", kaže Indira Haračić-Nović.[758] Ono što je jako bolno u bilo kakvoj interakciji između Australaca i bosanskohercegovačkih izbjeglica jeste pragmatični i realpolitički stav u vezi sa podjelom Bosne i Hercegovine, prema kojem „realnost na terenu nalaže da je podjela neminovna".[759] Indira Haračić-Nović kaže da bosanskohercegovačke izbjeglice posebno teško prihvataju „iskrivljeno vezivanje ideja i zamjenu teza",[760] prema kojoj je „samo podjela mogla zaustaviti etničko čišćenje".[761] Logično, Bosanci i Hercegovci nakon toga postavljaju pitanje: „Zbog čega se insistiralo na podjeli prije nego što je etničko čišćenje počelo?"[762] Međutim, žrtve najviše pogađa:

„izbjegavanje nazivanja genocida pravim imenom. U običnom razgovoru naši ljudi često čuju da je to bio samo građanski rat, da se u svakom ratu siluju žene, te da to nije čin genocida, već samo ratni zločin. To je nešto što žrtve posebno pogađa. Oni koji su bili u koncentracionom logoru, žene koje su bile žrtve genocidnog silovanja, to veoma teško prihvataju. Oni to shvataju kao nastojanje da se minimiziraju njihove patnje. Negiranje genocida često usporava, a ponekad potpuno blokira proces liječenja traumatskih rana. Negiranje genocida ih podsjeća da je uzrok nepravde, zbog kojeg su i prošli takve strahote, još uvijek na sceni u međunarodnoj politici. Jedan od mojih pacijenata je Samir koji ima problema sa nesanicom, jer je bio zatočenik u dva logora, sestru su mu silovali, a oca zaklali pred njegovim očima. Nakon jednog od tretmana, u neformalnom razgovoru mi je rekao: 'Znači, pregovori oko podjele Bosne bili su važniji nego zadovoljiti pravdu'", kaže Indira Haračić-Nović.[763]

Iz razgovora sa Indirom Haračić-Nović može se zaključiti da je svijet u kojem živimo, svijet iskrivljenih vrijednosti u kojem vladaju politika sile i relativiziranje zločina, zapravo internalizirana norma na Zapadu. Ta politika se iz kuloara donositelja odluka preselila u svijet akademika, pisaca, novinara, ali i u svijet običnih ljudi. Citat Jeana Baudrillarda, jednog od najčuvenijih svjetskih intelektualaca s kraja XX vijeka, čini se prigodnim da se u ovom poglavlju zaokruži veza između planera, izvršilaca, te internih i eksternih posmatrača. Analizirajući agresiju na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995., Baudrillardu se čini „kao da je Evropa, sa svim svojim ujedi-

758 Isto.
759 Isto.
760 Isto.
761 Isto.
762 Isto.
763 Isto.

njenim nacionalnostima, sklopila ugovor o ubistvu sa Srbima".[764] Baudrillard tvrdi da se genocid nad Bošnjacima tolerirao zbog toga što su muslimani, te kaže: „To Bosanci znaju. Oni znaju da ih je osudio međunarodni demokratski poredak, a ne nekolicina anahronizama ili čudovišnih izraslina zvanih fašizam".[765] Kontinuitet negiranja genocida kako u srpskoj, tako i u svjetskoj javnosti, u ovom kontekstu ima dubokog smisla.

764 Žan Bodriar, *Savršeni zločin,* Časopis Beogradski krug, Beograd, 1999., str. 151.
765 Isto.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U međunarodnoj javnosti kao genocid u Bosni i Hercegovini često se spominje „genocidni akt" počinjen u Srebrenici u julu 1995. godine. Također, presudom Međunarodnog suda pravde zločini u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. - 1993. godine, tretiraju se kao zločini protiv čovječnosti, dok su kao genocid okarakterizirani samo zločini u Srebrenici iz jula 1995. godine.[766] Kao što je već spomenuto, ova presuda, kao i mnoge druge u potpunoj su suprotnosti sa sociološkim teorijama o genocidu, te se stoga u ovoj knjizi kao osnovni problem postavlja mogućnost činjenja jednokratnog genocidnog akta. Naime, komparativne studije o genocidu ustvrdile su da se genocid u jednom društvu ne dešava iznenada, kao i to da genocid ne može biti slučajni događaj. Tako je i genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995. godine u ovoj knjizi posmatran u kontekstu šireg procesa genocida koji je trajao u Bosni i Hercegovini od 1992.-1995. godine.

Iako potpuno usaglašena definicija genocida ne postoji, detaljnim pregledom novije literature, može se uvidjeti da je međunarodna akademska zajednica sve bliže usaglašavanju koncepta koji može poslužiti za rano prepoznavanje. Upravo imajući u vidu najvažnije usaglašene teorije, u ovoj knjizi je kao osnov za analizu korištena radna koncepcija koja je izdvojila zajedničke karakteristike za sve dosadašnje genocide u povijesti.

Agresivna, uglavnom, nacionalistička ideologija, jedan je od neophodnih preduvjeta za stvaranje uvjeta u kojima je genocid moguće izvršiti.[767] Nacionalistička ideologija djeluje kao motivator za društvenu krizu i podstiče stvaranje genocidnog plana. Državnu vlast preuzimaju radikalni političari. Polarizacija stanovništva u uslovima društvene krize omogućava dehumanizaciju nacionalne grupe koja u genocidnom planu predstavlja žrtvu.

Najčešće se čuje da je genocid proces koji se odvija „od vrha naniže", ali sve je više istraživanja koja upućuju na to da je genocid i „socijalni proces", jer dio genocidnog plana jeste da država u realizaciji plana angažira sve društvene slojeve. Žrtva nije nužno bez mogućnosti da se brani, ali je raspored vojnih snaga ekstremno disproporcionalan u korist počinitelja genocida.

766 Case Concerning Application of the Convention on Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina versus Serbia and Montenegro) Judgement of 26 February 2007. dostupan na http://www.icj-cij.org/. (pristupljeno 27. februara 2007.)

767 Ideologija ne mora biti strogo nacionalna, kao što dokazuje primjer genocida u Kambodži za vrijeme vladavine Crvenih Kmera.

U odnosu na javnost, država koja provodi genocid može zauzeti dva stava: javno ga zagovarati i provoditi, ili javno imati miroljubivu retoriku, a tajno pomagati grupe koje provode genocid. Svaki slučaj genocida u povijesti ima i svoju međunarodnu dimenziju, a velike sile imaju različite uloge: od aktivnih pomagača izvršitelja genocida, do pasivnih posmatrača što ih čini saučesnicima u genocidu.[768] To je još jedan razlog zbog kojeg je djela genocida nemoguće posmatrati izolirano jedna od drugih i zbog kojeg je genocid neophodno analizirati u historijskom i međunarodnom kontekstu.

Totalitarna država i autoritaran lider također su ključni preduvjeti za genocid. Primjerima iz svjetske povijesti, u ovoj knjizi je ilustrirano da je agresivna nacionalna kultura neophodna za mobilizaciju stanovništva. Ta ista agresivna kultura nakon što je genocid počinjen aktivira se na planu poricanja genocida. Poricanje genocida je gotovo siguran znak da narod u čije ime je država počinila genocid nije prošao fazu osvještenja, te da postoji opasnost da se genocid ponovi. Ovo je samo dio karakteristika genocidnog procesa koje su korištene u analizi za dokazivanje genocida u istočnoj Bosni 1992.-1993. i šireg genocidnog plana za Bosnu i Hercegovinu od 1992.-1995.

U kontekstu historijske analize srpskih agresivnih planova prema Bosni i Hercegovini, obrađeni su i velikosrpski strateški ciljevi u periodu 1992.-1995. Profil Bošnjaka u srpskoj nacionalističkoj ideologiji i kulturi izjednačen je sa „Turčinom", koji je poistovijećen sa kulturom nasilja i ocijenjen kao "nosilac genocida od turske vladavine pa sve do danas".[769] Međutim, studiranje historije upućuje na nepobitne činjenice da su Bošnjaci u kontinuitetu bili žrtve srpskog genocida koji srpska kultura i nacionalistička ideologija ne da nije poricala, nego je genocidu dala romantični prizvuk i na njemu gradila lažni mit srpskog heroizma koji se bunio protiv osmanske represije. Iza ove genocidne ideje stoje konkretni srpski nacionalni programi.

Tokom analize programa „Načertanija", Moljevićeve „Homogene Srbije", Rankovićevog i Ćosićevog jugoslovenstva sa srpskom dominacijom, nametnuo se zaključak da u okviru svih srpskih nacionalnih programa u kontinuitetu živi ideja etnički čiste i homogene srpske države koja se mogla ostvariti samo oslobađanjem teritorije od drugih etničkih grupa, njihovim potpunim pokoravanjem srpstvu ili njihovim potpunim uništenjem. Ova

768 Uloge velikih sila u negiranju genocida, a u kojima je obrađen i slučaj nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini izuzetno detaljno obrađuju: Samantha Power, nav. dj.; Stanley Cohen, nav.dj.

769 Vidi: Bernard Bruneteau, nav.dj., str. 134.

analiza, u skladu sa navedenim teorijskim okvirom, potvrđuje da je srpski genocid nad Bošnjacima historijski proces. Međutim, važno je uvijek imati na umu i međunarodnu dimenziju. Srpski orijentalizam koji je glavni pokretač dehumanizacije Bošnjaka, imao je svoje uporište u zapadnom orijentalizmu. Na osnovu istraživanja koje je proveo Edward Said, može se reći da internacionaliziranje ove kampanje nije bio težak poduhvat za srpske orijentaliste. Muslimani su u Evropi već vijekovima predstavljani kao „drugi", što je prvi korak ka dehumanizaciji i pripremi stanovništva da se genocid nad jednim narodom učini socijalno prihvatljivim.

Kao što je već navedeno u ovoj knjizi, veliki broj autora ističe da nacionalna kultura, koja u osnovi svog mita ima nasilje, pokazuje veću tendenciju ka činjenju genocida od kultura koje nisu nasilne.[770] Tri osnovne karakteristike koje se vezuju za „kulturu nasilja" koja omogućava realizaciju genocida su: a) korištenje agresije kao norme u rješavanju problema; b) konfliktna orijentacija koja se bazira na pretpostavci netrpeljivosti prema „drugome"; c) ideologija nadmoćnosti koja se naslanja na historiju dehumanizacije uključujući dugotrajnu institucionalizaciju predrasuda, kao i nesklonost ka prihvatanju kulturne raznolikosti. Sve navedene karakteristike mogu se odnositi na široki kulturološki nivo nacije, ali i na lokalizirane kulture koje su povezane sa manjim grupama i organizacijama.[771] Putem analize dominantnih poruka iz srpske nacionalne kulture, koja kao herojske činove slavi djela koja su zapravo genocidno nasilje, nameće se zaključak da se srpska kultura ubraja u ovaj tip agresivnih kultura, te da je to značajan faktor koji političkim strukturama omogućava manipulaciju masama i navođenje na činjenje genocida.

Jedan od ciljeva ove knjige bio je istražiti ulogu državnog genocidnog plana, za što je bilo neophodno analizirati veliki broj izvornih dokumenata. Stoga se hronološki prate uzroci raspada Jugoslavije i transformacije JNA u srpsku vojsku, te pripreme agresije i genocida na Bosnu i Hercegovinu. Posebna pažnja posvećena je „zajedničkom zločinačkom poduhvatu" i dokazivanju genocidne namjere u pokušaju da se unište Bošnjaci. Analizirani dokumenti, posebno oni koji su korišteni tokom procesa protiv Slobodana Miloševića pred ICTY, potvrđuju da je postojao plan da se djelimično uništi bošnjačka nacionalna skupina u Bosni i Hercegovini. No, analizirani dokumenti pokazuju i da je Tužilaštvo ICTY genocidnu namjeru Miloševića izvelo iz dogovora optuženog sa Franjom Tuđmanom. Ovaj dogovor postignut je u Karađorđevu u martu 1991. godine, kada su se dvojica diktatora

770 Ervin Staub, nav.dj., str. 258.

771 Linda M.Woolf i Michael Rhulsizer, nav.dj., str. 101.-128.

dogovorili da Bosnu i Hercegovinu podijele između Srbije i Hrvatske. Osim dokumenata, ovu tezu potvrđuju i izjave brojnih svjedoka koji su u ovom procesu svjedočili pred ICTY. Jedan od tih svjedoka je Milan Babić, koji je prisustvovao dogovorima Karadžića i Miloševića o istrebljenju Bošnjaka. U ovom poglavlju također se obrađuje i kolaboracionistička uloga SDS-a. Citati iz transkripata tzv. Skupštine Republike Srpske, dokazuju da Radovan Karadžić nije bio jedini koji se služio genocidnom retorikom. Naime, genocidna retorika, odnosno otvorena diskusija o istrebljenju Bošnjaka bila je sasvim uobičajena na svim sjednicama. Nekoliko citata pokazuju da je i Milorad Dodik, aktuelni premijer Republike Srpske podržavao ovakvu retoriku, što potvrđuje da je genocid nad Bošnjacima bio srpski politički program, o kojem je postojala saglasnost svih poslanika.

Četvrto poglavlje ove knjige posvećeno je analizi načina izvršenja genocida u sedam opština u istočnoj Bosni: Zvorniku, Vlasenici, Bratuncu, Rogatici, Foči, Višegradu i Srebrenici. U svakom od ovih gradova i okolnih sela genocid je izvršen na gotovo identičan način, koji ne samo da je zajednički sa načinom izvršenja genocida u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, nego i sa drugim slučajevima genocida u povijesti. Stoga su se u svakoj od studija slučaja dokazivali samo određeni aspekti genocida.

Tako je na primjeru Zvornika dokazano da je iza realizacije genocidnog plana stajao birokratski državni aparat, što je u skladu sa sociološkim definicijama genocida. Na slučaju Zvornika također je dokazano da genocid nisu izvršile paravojne formacije, već da su to specijalne snage koje su djelovale u skladu sa ostalim vojnim snagama uz odobrenje srbijanskog državnog vrha sa Slobodanom Miloševićem na čelu. Analiza načina izvršenja genocida u Zvorniku pokazuje da je država Srbija koristila lokalnu birokraciju u Zvorniku kao kolaboracionističku ispostavu koja je na svom lokalitetu izvršavala širi genocidni plan prema Bošnjacima na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Svoju ulogu u pripremi i izvršenju genocida imala je i Srpska pravoslavna crkva. Konkretni i dokumentovani primjeri dokazuju ulogu pravoslavne crkve u otuđivanju bošnjačke imovine.

Studija slučaja genocida u gradu Vlasenici i okolnim selima dokazuje da je priprema genocida bila organizirana dugo, te da je agresor u pripremi, ali i izvršenju genocida angažirao sve kapacitete teritorije i mobilizirao sve slojeve stanovništva za genocid. U selima oko Vlasenice mobilizirana su i naoružana i djeca. Upotreba „djece vojnika" bila je karakteristika genocida u Ruandi, a prema posljednjim izvještajima, djeca se koriste i u genocidu koji se u ovom trenutku izvršava u Sudanu. Koncentracioni logori su također karakteristika svakog genocida. Analizom genocidnih radnji u

logoru Sušica, u ovoj knjizi analizirana je, ne samo patnja bošnjačkih žrtava, već i psihologija zločinca, ali i lokalnog srpskog stanovništva, koje se nije bunilo protiv genocida nad njihovim sugrađanima.

Analizom genocida u gradu Bratuncu i okolnim selima dokazano je da je priprema i naredba za izvršenje genocida stigla direktno iz Beograda, te da je u skladu sa tom pripremom naoružavano lokalno srpsko stanovništvo. Biografija ratnog zločinca Miroslava Deronjića pomogla nam je da ilustriramo ulogu lokalnih srpskih intelektualaca u genocidu, kao i njihovu opčinjenost agresivnom nacionalnom kulturom i ideologijom. Međutim, slučaj Miroslava Deronjića i njegov proces pred Haškim tribunalom, u skladu sa sociološkim teorijama, pokazuje da genocid u Bosni i Hercegovini, kao i svaki drugi genocid u povijesti, ima i svoju međunarodnu dimenziju. Naime, pogodba koju je Haško tužilaštvo postiglo sa Miroslavom Deronjićem i optužilo ga samo za masakr u selu Glogova, a ne i za genocid na širem području općine Bratunac, dokazuje specifičan vid negiranje genocida od ICTY-a.

Na primjeru Rogatice, vidljivo je na koji se način genocid nad Bošnjacima ponavlja u istočnoj Bosni. Genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu nije kažnjen i jedan od zaključaka u ovoj knjizi jeste da je to jedan od uzroka „ponavljanja povijesti". Naime, rezultati ovog istraživanja na području općine Rogatica u skladu su sa sociološkim teorijama prema kojima je nekažnjavanje i negiranje genocida u brojnim slučajevima vodilo ponavljanju genocida. U studiji slučaja Rogatica dokazano je da je genocid ne samo politički i vojni, nego i socijalni projekat. Međutim, u ovoj studiji slučaja obrađeni su i primjeri „spasilaca". To su građani srpske nacionalnosti, odnosno „čuvari čovječnosti" koji su se uspjeli oduprijeti genocidnoj ideologiji koja je bila zahvatila veliki broj Srba u istočnoj Bo"sni.

Genocid u Foči je, s obzirom na historijsku presudu kojom je silovanje na međunarodnom nivou procesuirano kao ratni zločin, analiziran gotovo isključivo kroz kompleksnost izvršenja genocidnog silovanja. Međutim, ova analiza pokazuje da se niti jedan od segmenata genocidnog procesa ne može posmatrati izolirano, već da je svaki segment potrebno posmatrati unutar cjelokupnog procesa. Stoga je sistematsko silovanje Bošnjakinja u gradu Foča analizirano u kontekstu silovanja Bošnjakinja na cijelom okupiranom području Bosne i Hercegovine, te je poređeno i sa genocidnim silovanjem Armenki i Tutsi žena. Kroz teoriju, analizu dokumenata, svjedočenja, analize presuda sa ICTY-ja, u ovoj studiji slučaja dokazano je da je silovanje Bošnjakinja bilo dio genocidne kampanje koju su srpske snage izvršavale u sklopu širokog genocidnog plana.

Genocid u Višegradu izvršen je javno. Mjesta masovnih egzekucija bila su: mostovi, ulice i mahale. Sve se dešavalo pred očima lokalnih stanovnika. U ovoj studiji slučaja obrađena je i uloga lokalnih ljekara koji su odbijali da liječe Bošnjake. Genocid je proces koji u Višegradu, kao i u svim ostalim mjestima u istočnoj Bosni, još uvijek traje. Naime, građani Višegrada srpske nacionalnosti uglavnom odbijaju javno govoriti o strašnim zločinima koje su u proljeće-ljeto 1992. godine gledali iz dana u dan. I dok većina poriče, rijetki Srbi su ipak spremni priznati da su svi oni koji danas šute na neki način doprinijeli ili odobravali genocid nad svojim susjedima Bošnjacima.

Analiza genocida u Srebrenici usmjerena je na dokazivanje da genocid ne može biti izolirani genocidni akt, te da je genocid nad Bošnjacima u julu 1995. bila kulminacija genocida koji je počeo 1992. godine. Primjenom komparativne historijske analize potvrđeno je da se namjerno i plansko izgladnjivanje pripadnika jedne etničke grupe često koristilo sa genocidnom namjerom. Izgladnjivanje kao metoda korišteno je u Ukrajini, Kambodži, ali i u Osmanlijskom carstvu nad Armenima. Istraživanja izvornih dokumenata također potvrđuju da je još 1992. godine postojala genocidna namjera da se unište Bošnjaci u Srebrenici. U intervjuima sa svjedocima koji su preživjeli genocid u Srebrenici, obrađene su i posljedice gladi na ljudski organizam.

Na primjeru genocida u Srebrenici analiziran je i „otpor žrtve". Naime, u srpskoj propagandi, otpor žrtve se koristi kao argument da genocid u Srebrenici nije izvršen 1992.-1993. godine. Takav stav uglavnom se zasniva na lažnom argumentu da Jevreji nisu pružali otpor nacistima, te da su mirno, bez otpora prihvatali smrt. U primjerima otpora Jevreja u II svjetskom ratu, dokumentirano je da je ova teza potpuno pogrešna, te da su i Jevreji pružali otpor nacistima, bilo u pobunama u koncentracionim logorima ili putem pokreta otpora. U tom kontekstu, analiziran je i otpor Bošnjaka u Srebrenici, te je u skladu sa sociološkim teorijama dokazano da procjena o tome da li je zločin genocid ili nije, ne zavisi od toga da li žrtva pruža otpor ili ne, nego od toga da li je taj otpor dovoljno snažan da se odupre genocidnoj namjeri, odnosno, od toga koliko je izvršilac vojno nadmoćniji od žrtve.

Posljednja faza genocida je negiranje genocida od izvršilaca, ali i naroda u čije ime je genocid počinjen. Rezultati komparativne analize pokazuju da su i u ovoj fazi genocidni procesi veoma slični, jer su kroz proces negiranja genocida prošli svi narodi na strani izvršilaca genocida. Također je demonstrirano kako kolektivno negiranje genocida ima bogat izbor od-

brambenih mehanizama koji se odvijaju na nivou pojedinačne svijesti jednog naroda. U ovom poglavlju napravljena je i podjela na različite reakcije na genocidni projekat. Naime, prema reakcijama na genocid postoje: spasioci, posmatrači i izvršioci. U skladu sa ulogama analizirani su i profili ličnosti koje pripadaju određenim kategorijama pomoću „teorije emotivnog razvoja ega", koju je razvila Jane Loevinger.[772] Za ovo poglavlje korišteni su transkripti sa suđenja sa ICTY u Hagu.

Upravo u ovom poglavlju, u kojem se dokazuje da je genocid socijalni projekat, potvrđuje se i teza da ne postoje narodi koji su potpuno imuni na genocidne ideologije. Međutim, u praksi se potvrđuje teorija da oni narodi čija je naciïonalna kultura isključiva prema drugim kulturama i narodima, imaju veći rizik da od državnog vrha budu kolektivno manipulirani u davanje podrške genocidnom projektu. U tom smislu za prevenciju genocida i dalja istraživanja neophodno je fokusirati se na utjecaj kulture na genocidni proces.

Također, posebno je važno istražiti zbog čega se određeni procenat pripadnika naroda u čije ime se izvršava genocid odluči oduprijeti genocidnoj ideologiji i ponašati se suprotno očekivanjima većine. Iako je taj procenat u svim dosadašnjim slučajevima genocida veoma mali, u odgovoru na ovo pitanje možda se kriju ključne informacije za razvijanje uspješnih programa prevencije. Zanimljivo je da se u istraživanjima genocida zaista malo pažnje posvećuje kategoriji „spasilaca". Slučaj Bugarske pravoslavne crkve koja je tokom II svjetskog rata značajno uspjela ublažiti posljedice holokausta na teritoriji Bugarske, mogao bi poslužiti kao primjer za časno ponašanje vjerskih službenika kada se društvo suoči sa genocidnim planom države.[773] Za razliku od Bugarske pravoslavne crkve, koja je inspirisala cijelo bugarsko društvo da se odupre nacističkim planovima za istrebljenje Jevreja, Srpska pravoslavna crkva dala je podršku genocidnim planovima Slobodana Miloševića i državnog vrha Srbije. U ovoj komparaciji je i preporuka da buduća istraživanja prevencije genocida, osim istraživanja agresivne nacionalne kulture, u sami vrh prioriteta stave i istraživanje o ulozi vjerskih zajednica u genocidnim projektima.[774]

772 Jane Loevinger, nav.dj.

773 Pavel Stefanov: „The Bulgarian Ortodox Church and the Holocaust: Addressing Common Misconceptions", *Religion in Eastern Europe*, XXVI, 2. Maj, 2006.

774 O mogućnostima prevencije genocida vidi: Neal Riemer(ed.), *Protection Against Genocide*, Preager: Westport, 2000.

Izrazi zahvalnosti

Hvala Najstrpljivijem. Istraživanje i pisanje ove knjige trajalo je pet godina te, nažalost, neću moći ovdje pomenuti stotine svjedoka, kolega i prijatelja koji su pomogli da dođem do važnih podataka, novih dokumenata i ohrabrivali me tokom istraživanja da ostanem uporna i ovaj rad dovedem do kraja. Posebnu zahvalnost dugujem preživjelim stanovnicima istočne Bosne koji su sa mnom podijelili svoje traumatično ratno iskustvo. To su: Sidik Ademović, Bešir Aljukić, Ibrahim Bećirović, Rifat Begić, Muris Bektić, Nedžad Bektić, Nesib Burić, Ejub Dedić, Šuhra Đilović, Mevzat Đozo, Munib Gabeljić, Ejub Gušter, Bakira Hasečić, Kada Hotić, Hazim Karić, Edina Karić, Sabra Kolenović, Mehmed Kula, Nijaz Mašić, Mirsad Mustafić, Mesud Omerović, Šerif Ramić, Omer Ramić, Izet Redžić, Suad Smailović, Mirsada Tabaković Senahid Tabaković, Hamed Tiro i brojni drugi koji nisu željeli da budu spomenuti.

Dr. Nusretu Agiću i Borivoju Leleku dugujem posebnu zahvalnost što su me uputili da istražim priču o selu Madžar i srpskim stanovnicima koji su u genocidnom procesu bili „spasioci" štiteći svoje komšije Bošnjake.

Zahvaljujem novinarki Almasi Hadžić što je i pored velike zauzetosti uvijek imala vremena da odgovara na moje pozive i uputi me na autentične izvore. Indira Haračić prenijela mi je iskustva u svom radu sa njenim bosanskim pacijentima u Sidneyu koji pate od ratnih trauma i uputila me u psihološke efekte poricanja genocidnog procesa. Razgovori sa psihologinjom Mirjanom Musić također su doprinijeli razumijevanju procesa poricanja. Bez njih dvije, poglavlje o negiranju ne bi bilo moguće.

Ova knjiga je prerađena doktorska disertacija „Genocid u istočnoj Bosni: srpski politički, vojni i socijalni projekat" koju sam 24. marta 2008. odbranila na Fakultetu političkih nauka. Zahvaljujem mentoru prof. dr. Smailu Čekiću, ali i članovima komisije prof. dr. Izetu Beridanu i prof. dr. Ćamilu Huseinbašiću koji su pozitivno ocijenili moj rad i ohrabrili me da ga pripremim za objavljivanje. Za podršku također zahvaljujem i prof. dr. Mirku Pejanoviću, dekanu Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Prof. dr. Rami Masleši, dekanu Fakulteta kriminalističkih nauka i prof. dr. Hidajetu Repovcu, bivšem dekanu Fakulteta kriminalističkih nauka, zahvaljujem zbog toga što su mi odobravali odsustva za istraživanje, ali i ostalim članovima Uprave fakulteta koji su odobrili finansiranje mojih doktorskih studija.

Emiru Hadžihafizbegoviću, ministru kulture i sporta Kantona Sarajevo, duboko sam zahvalna što je prepoznao izdavački potencijal ove knjige i učinio to mogućim. Ministarstvu za kulturu i sport Kantona Sarajevo zahvaljujem za velikodušnu donaciju.

Moji roditelji Muradija Bećirević i Osman Bećirević bili su ne samo nesebična podrška već uvijek i prvi čitaoci svakog poglavlja ove knjige. Ne postoje riječi kojim bih opisala vrijednost njihovih ohrabrenja. Majda Bećirević, doktorantica na Open University UK, moja sestra, za mene je uvijek bila izvor inspiracije. Posebno joj zahvaljujem što je imala vremena za metodološke savjete i što je sa predanošću u britanskim bibliotekama pretraživala literaturu za ovu studiju.

Sanji Omanović hvala što je sa prijateljskom strpljivošću lektorisala svaki novi draft ove knjige. Njeni kreativni komentari su uvijek uvelike nadilazili lektorsku ulogu. Dipl.iur. Adisi Mehić odajem priznanje što mi je pomogla u provjeravanju vjerodostojnosti dokumenata, davala mi vrijedne sugestije i prijateljski me hrabrila. Advokatici Vasviji Vidović sam veoma zahvalna što mi je nesebično prenosila bogato iskustvo iz oblasti dokumentiranja ratnih zločina. Dr. Aleksandra Đuran bila je kontinuirana podrška i hvala joj što je imala beskrajno strpljenje da sluša o mojim istraživačkim dilemama.

Profesor dr. Robert Donia sa Michigan Univerziteta odavno je moj uzor zbog posvećenosti u istraživanju povijesti Bosne i Hercegovine i korištenja njegovog bogatog znanja u brojnim ekspertnim svjedočenjima na Haškom tribunalu. Zahvaljujem mu što me je ohrabrivao u istraživanju, imao vremena da čita i komentira moj rad, ali i što je našao vremena da napiše predgovor za ovu knjigu. Prof. dr. Robert Donia, Sonja Biserko, predsjednica Helsinškog komiteta za ljudska prava Srbije, Nena Tromp sa Amsterdam University, Sir Geoffrey Nice, bivši glavni tužitelj u slučaju Slobodana Miloševića, dr. Lara Nettelfield sa Simon Fraser University iz Vancouvera, Hariz Halilović, predavač na University of Melbourne, Merdijana Sadović, urednica programa IWPR-a za Haški tribunal, dr. Marko Attila Hoare i dr. Ron Roberts sa Kingston University iz Londona – to je internacionalna mreža mojih prijatelja sa kojima dijelim iste istraživačke interese i kojima dugujem posebnu zahvalnost jer su česti dijalozi s njima proteklih godina imali presudan uticaj na moj rad.Zahvaljujem doc. dr. Harisu Haliloviću na recenziji. On je zajedno sa prof. dr. Mirsadom Abazovićem i doc. dr. Jasminom Ahićem sa Fakulteta kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu bio veoma značajna prijateljska i profesionalna podrška. Velma Šarić, novinarka IWPR-a, u završnoj fazi pisanja knjige sugerirala mi je značajan broj vrijednih referenci. Zahvaljujem joj na tome, ali i na moralnoj podršci koju mi je uvijek nesebično pružala.

Saradnja sa Goranom Samardžićem, Damirom Uzunovićem, Idom Hamidović, Vesnom Bičić i dizajnericom Aleksandrom Ninom Knežević,

timom izdavačke kuće Buybook, od prvog razgovora bila je samo zadovoljstvo. Iskreno sam im zahvalna što su mi pomogli da prevladam posljednju fazu autorske anksioznosti. Pronalaženje naslova za knjigu trajalo je skoro mjesec dana i Goran Samardžić je u tom procesu neumorno konsultirao brojne prijatelje i posjetioce Buybooka. Knjiga „Na Drini genocid" naslov duguje prof. dr. Nerzuku Ćurku sa Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, a ja sam mu za tu ideju beskrajno zahvalna.

Edina Bećirević
Sarajevo, april 2009.

REFERENCE

Knjige

Abazović, D. Mirsad: Kadrovski rat za Bosnu i Hercegovinu. Savez logoraša Bosne i Hercegovine CID: Sarajevo, 1999.

Agić, E. Nusret: Živi štitovi. Hod: Sarajevo, 1995.

Allen, T. Michael: The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps.University of North Carolina Press: Chapel Hill, 2002.

Alvarez, Alex: Governments, Citizens, and Genocide. A Comparative and Interdisciplinary Approach. Indiana University Press: Bloomingtgon, 2001.

Andrić, Ivo: Umetnik i njegovo delo. Svjetlost: Sarajevo; Mladost: Zagreb, 1976.

Anzulović, Branimir: Heavenly Serbia: From myth to genocide. C. Hurst&Co.: London, 1999.

Anderson, L. William (ed) : Cherokee Removal: Before and After. University of Georgija Press:Athens, 1991.

Anderson, S. Richard; Fish, M. Steven; Hanson, E. Stephen; Roeder, S. Phillip: Postcommunism and the Theory of Democracy. Princeton University Press: Princeton, 2001.

Arad, Yitzak: Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reihard Death Camps. Indiana University Press: Bloomington, 1987.

Arent, Hana: Izvori totalitarizma. Feministička izdavačka kuća 94: Beograd, 1998.

Balić, Hasan: Bosanska kataklizma-studija slučaja Foča. Magistrat: Sarajevo, 2002.

Barthes, Roland: Mythologies. Paladin: London, 1972.

Barnett, VJ: Bystanders. Westport, CT: Praeger, 2000.

Barry, Brian: Justice as Impartiality - Vol. II A Treatise on Social Justice. Clarendon Press: Oxford, 1995.

Bell, Martin: In Harm's Way. Penguin Books: London, 1996.

Bernard, Jessie: American Community Behaviour. Dryden: New York, 1949.

Bilandžić, Dušan: Jugoslavija poslije Tita: (1980.-1985). Globus: Zagreb, 1986.

Bjornson, K. S. ; Jonasson, Kurt: The Former Yugoslavia. Some Historical Roots of Present Conflicts. Concordia University: Montreal, 1994.

Bodriar, Žan: Savršeni zločin. Beogradski krug: Beograd, 1999.

Breakwell, M. Glynis; Hammond, Sean; Fife-Schaw, Chris (ed): Research Methods in Psychology. SAGE Publications: London, 1995.

Browning, Christopher: Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final solution in Poland. HarperCollins: New York, 1992.

Brownmiller, Susan: Against OUR Will: Men, Women and Rape. Simon and Schuster: New York, 1975.

Bruneteau, Bernard: Stoljeće genocida. Politička kultura: Zagreb, 2005.

Burg, Steven; Shoup, Paule: The War in Bosnia and Herzegovina. ME Sharpe: New York, 1999.

Chorbajian, Levon; Shirinian, George (ed): Studies in Comparative Genocide, Macmillan Press: London, 1999.

Chalk, Frank; Jonassohn, Kurt: The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies. Yale University Press: New Haven - London, 1990.

Chew, C. Samuel: The Crescent and the Rose: Islam and England during the Renaissance. Oxford University Press: New York, 1937.

Cohen, J. Philip: Srpski tajni rat - propaganda i obmana historije. Ljiljan: Sarajevo, 1996.

Cohen, Stanely: States of Denial. Polity Press: Cambridge, 2001.

Cigar, Norman: Uloga srpskih orijentalista u pravdanju genocida nad muslimanima Balkana. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 2001.

Cigar, Norman: Genocid u Bosni i Hercegovini: politika etničkog čišćenja. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 1998.

Cushman, Thomas; Mestrovic, Stjepan: This time we knew: Western Responses to Genocide in Bosnia. New York University Press: New York, 1996.

Cvijić, Jovan: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi Antropogeografije, knjiga druga: Psihičke osobine Južnih Slovena. Beograd, 1931.

Čekić, Smail: Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima 1991.-1993. Ljiljan:Sarajevo, 1994.

Čekić, Smail: Historija genocida nad Bošnjacima. Muzej genocida: Sarajevo, 1997.

Čekić, Smail: Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti: Sarajevo, 1996.

Čekić, Smail: Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 2004.

Ćurak, Nerzuk: Geopolitika kao sudbina. Slučaj Bosna: postmodernistički ogled o perifernoj zemlji. FPN: Sarajevo, 2002.

Dadrian, Vahakn: The History of the Armenian Genocide: Ethnic conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucascus. Berghahn Books: Oxford, 1995.

Dedijer, Vladimir; Miletić, Antun: Genocid nad Muslimanima 1941.-1945 . Svjetlost: Sarajevo,1990.

Dizdarević, Raif: Od smrti Tita do smrti Jugoslavije - svjedočenja. OKO: Sarajevo, 1999.

Dinkić, Mlađan: Ekonomija destrukcije. Stubovi kulture: Beograd, 1995.

Dizdarević, Ismet: Nezaborav – usjeklina genocida. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 2003.

Donia, J. Robert: Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914. ZORO: Zagreb-Sarajevo, 2000.

Donia, J. Robert; Fine, V. A. John Jr: Bosnia and Hercegovina a Tradition Betrayed. C. Hurst & Co. Ltd: London, 1997.

Doubt, Keith: Sociologija nakon Bosne. Buybook: Sarajevo, 2003.

Drakulić, Slavenka: They would never hurt a fly. Penguin books: London, 2004.

Dubil, Helmut: Niko nije oslobođen istorije. Samizdat B92: Beograd, 2002.

Duraković, Nijaz: Prokletstvo Muslimana. Harfo-Graf: Tuzla, 1998.

Emmert, A. Thommas: Serbian Golgotha: Kosovo, 1389. East European Monographs, Columbia University Press: New York, 1990.

Etcheson, Craig: After the Killing Fields: Lessons from Cambodian Genocide. Praeger: Greenwood, 2005.

Fein, Helen: Accounting for genocide: National Responses and Jewish

Victimisation during the Holocaust. Free Press: New York, 1979.

Fein, Helen: Genocide: A Sociological Perspective. Sage Publications: London, 1993.

Ferguson, Nial: The War of the World: Twentieth Century Conflict and the descent of the West. Penguin Press: New York, 2006.

Fine, J. V. A. : The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the Thirtheenth to the Fifteenth Centuries. Boulder: Colorado, 1975.

Fogelman, Eva: Conscience and Courage: Rescuers of Jews During the Holocaust. Random/Anchor: New York, 1995.

Fromm, Erich. S onu stranu okova iluzije - moj susret s Marxom i Freudom. Naprijed: Zagreb, 1989.

Geary, Dick: Hitler and Nazism. Routlege: London, 1993.

Gilbert, Martin: The Churchill War Papers: The Ever - Widening War. W. W. Norton: New York, 2000.

Glaser, Barney: Theoretical sensitivity: Advances in the methodology of grounded theory. Sociology Press: Mill Valley, CA, 1978.

Glaser, Barney: Basics of grounded theory analysis: Emergence vs. Forcing. Sociology Press: Mill Valley, CA, 1992.

Glenny, Misha: The Fall of Yugoslavia. Penguin books: London, 1992.

Goleman, Daniel: Vital Lies, Simple Truths: The Psychology of Self - Deception. Simon and Schuster: New York, 1985.

Goldhagen, J. Daniel: Hitler's Willing Executioners: Oridinary Germans and the Holocaust. Vintage Books: New York, 1997.

Gow, James: Legitimacy and the Military: the Yugoslav Crisis. Pinter: London, 1991.

Gow, James: The Serbian Project and its Adversaries. Hurst&Company: London, 2003.

Grunberg, Richard: The 12-Year Reich - A Social History of Nazi Germany, 1933.-1945. Holt, Rinehart and Winston: New York, 1979.

Gutman, Roy: Svjedok genocida. Durieux: Zagreb, 1994.

Hay, Denys: Europe: The emergence of an Idea. Edinburgh University Press: Edinburgh, 1968.

Hilberg, Raul: Perpetrators, Victims and Bystanders. HarperCollins: New York, 1992.

Horowitz, Irving Louis: Taking Lives: Genocide and State Power.

Transaction Publishers: New Brunswick, 1997.

Horwitz, J. Gordon: In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen. I. B. Tauris: London, 1991.

Hoare, Atila Marko: How Bosnia Armed. Saqui books: London, 2005.

Hudović, Mehmed: Zvornik - slike i bilješke iz prošlosti. Udruženje građana opštine Zvornik: Sarajevo, 2000.

Hutchinson, John; Smith, D. Antony (ed): Nationalism. Oxford University Press: Oxford, 1994.

Ibrahimagić, Omer: Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka. Magistrat: Sarajevo, 2001.

Imamović, Mustafa: Historija Bošnjaka. Bošnjačka zajednica kulture Preporod: Sarajevo, 1998.

Jaspers, Karl: Pitanje krivice. SamizdatFree: Beograd, 1999.

Jones, R. W. John; Powles, Steven: International Criminal Practice. Transnational Publishers: New York- Oxford, 2003.

Karavelić, Vahid: Agresija na Bosnu i Hercegovinu- sjeveroistočna Bosna 1991.- 1992. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 2003.

Kafedžić, Mujo: Podrinje-istočna kapija Bosne i Hercegovine. Arka Press: Sarajevo, 2005.

Karadžić, Vuk Stefanović: Skupljeni gramatički i polemički spisi, knjiga treća. Beograd, 1896.

Karsten, Peter: Law, soldiers and combat. Greenwood Press: Westport, 1978.

Katz, T. Stephen: The Holocaust in Historical Context. Oxford University Press: New York, 1994.

Keleštura, Mensud: Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941.-1945. Divit: Zenica, 1999.

Kreso, Muharem: Nacističko "konačno rješenje" jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama zapadnog Balkana od 1941. do 1945. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 2006.

Kuper, Leo: Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. Penguin: Harmondsworth, 1981.

Kuper, Leo: The Prevention of Genocide. Yale University Press: New Heaven, 1985.

Kymlicka, Will: Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Clarendon Press: Oxford, 1995.

Laqueur, Walter: The Terrible Secret: Supression of the Truth about Hitler's Final Solution. Little Brown: Boston, 1980.

Lemkin, Raphael: Axis Rule in Occupied Europe. Carnegie Endowement for International Peace: Washington DC, 1944.

Loevinger, Jane: Ego Development. Jossey Bass: San Francisco, 1976.

Low, D. Alfred: The Men Around Hitler. East European Monographs: Boulder, 1996.

Macić, Bećir: Zločini protiv mira. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 2001.

Mahoney, James; Rueschemezer, Dietrich: Comparative Historical Analysis in the Social Sciences. Cambridge University Press: Cambridge, 2004.

Malcolm, Noel: Povijest Bosne-kratki pregled. Erasmus: Zagreb-Sarajevo, 1995.

Mann, Michael: The Sources of Social Power. Cambridge University Press: New York, 1973.

Masleša, Ramo: Teorije i sistemi sigurnosti. Magistrat: Sarajevo, 2001.

Mašić, Nijaz: Srebrenica: agresija, otpor, izdaja, genocid. Općina Srebrenica, 1999.

Mašić, Nijaz: Istina o Bratuncu: agresija, genocid, oslobodilačka borba 1992. -1995. Opština Bratunac: Tuzla, 1996.

Melson, F. Robert: Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust. University of Chicago Press: Chicago-London, 1992.

Milgram, Stanley: Obedience to Authority. An Experimental View. HarperCollins: New York, 1974.

Miljanović, Boro: Krvavi Božić u selu Kravica. Magenta: Beograd, 2000.

Muratović, Rasim: Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 2007.

Neuffer, Elizabeth : The Key to My Neighbor's House – Seeking Justice in Bosnia and Rwanda. Picador: New York, 2001.

Niewyk, I. Donald (ed): The Holocaust. Houghton Mifflin Company: Boston- New York, 1997.

Nuhanović, Hasan: Pod zastavom UN-a. Međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici. BZK Preporod: Sarajevo, 2005.

Njegoš, P. Petrović: Gorski vijenac. Svjetlost: Sarajevo, 1989.

Omeragić, Sejo: Satanski sinovi. Ljiljan: Sarajevo, 1994.

Omerdić, Muharem: Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.) El-Kalem: Sarajevo, 1999.

Pejanović, Mirko: Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini, Bosanska knjiga: Sarajevo, 1999.

Popov, Nebojša (ed): Srpska strana rata-trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo). Samizdat FreeB92: Beograd, 1996.

Power, Samantha: A Problem from Hell: America and the Age of Genocide. Basic Books: New York, 2002.

Ramet, P. Sabrina: Balkan Babel. Westview Press: Boulder CO - Oxford UK, 1996.

Ramet, P. Sabrina: Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo. Cambridge University Press: Cambridge, 2005.

Reamer, Neal (ed): Protection Against Genocide. Mission Impossible? Preager: Westport, 2000.

Redžić, Enver: Bosna i Hercegovina u II svjetskom ratu. OKO: Sarajevo, 1998.

Redžić, Enver: Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći rajh. Sarajevo, 1987.

Robertson, Geoffrey: Crimes Against Humanity. Penguin Books: London, 1999.

Rousso, Henry; Goldhamer, Arhur: The Vishy Sindrom: History and Memory in France since 1944. Harvard University Press: Harvard, 2006.

Rummel, R. J: Death by Government. Transaction: New Brunswick-London, 1994.

Rubinstein, L. Richard: The Age of Triage: Fear and Hope in an Overcrowded World Beacon Press: Boston, 1983.

Said, W. Edward: Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu. Svjetlost: Sarajevo, 1999.

Sartre, J. Paul. Being and Nothingness. Philosophical Library: New York, 1956.

Sells, Michael: The bridge betrayed: Religion and Genocide in Bosnia. University of California Press: Berkley, 1993.

Shirer, R. William: The Rise and the Fall of the Third Reich. Touchstone Press: New York, 1959.

Silber, Laura; Little, Allan: The Death of Yugoslavia. Penguin Books-BBC Books: London, 1996.

Stanard, David: American Holocaust: The Conquest of the New World. Oxford University Press: Oxford, 1993.

Sućeska, Mustafa: Krvava ćuprija na Drini. DES: Sarajevo, 2001.

Sudetic, Chuck: Blood and Vengeance. Penguin Books: New York, 1999.

Suljagić, Emir: Community of Murder, Comparing Twentieth Century, magistarska teza, Centre for Interdisciplinary Postgraduate Studies, University of Sarajevo, European Regional Masters in Human Rights and Democracy in Southeastern Europe, Universities of Sarajevo and Bologna, 2004/2005. E-book, Bybook 2006. Dostupna na:

http://www.war-crimes-genocide-memories.org/fajlovi/Community_of_Murder.pdf (pristupljeno 23.1.2009)

Šimunić, Petar: Načertanije - Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Globus: Zagreb, 1992.

Tafro, Preljub; Macić, Bećir: Genocid nad Bošnjacima na području općine Foča 1992. -1995. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 2004.

Thomas, Robert: The Politics of Serbia in the 1990-s. Columbia University Press: New York, 1999.

Thompson, Mark: A Paper House - The Ending of Yugoslavia. Vintage: UK, 1992.

Thornton, Russel: American Indian Holocaust and Surrvival: A Population History Since 1492.University of Oklahoma Press: Norman, 1987.

Tucaković, Šemso: Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941. -1945. El-Kalem i OKO:Sarajevo, 1995.

Valentino, A. Benjamin: Final Solutions - Mass Killing and Genocide in the 20th Century.

Cornell University Press: Itacha-London, 2004.

Vogt, Hannah: The burden of guilt - A short history of Germany. Oxford University Press: London, 1969.

Vulliamy, Ed: Seasons in Hell. St. Martin's Press: New York, 1994.

Weisberg, H. Richard: Vishy Law and the Holocaust in France. New York University Press: New York, 1998.

Weitz, D. Eric: A Century of Genocide utopias of race and nation, Princeton University Press: Princeton, 2003.

Waldman, Carl: Atlas of the North American Indian. Facts on File : New York, 1985.

Woodward, L. Susan: Balkan Tragedy. The Brokings Institution: Washington, 1995.

Zgodić, Esad: Politike poricanja. DES: Sarajevo, 2005.

Zulfikarpašić, Adil: Bosanski Muslimani: čimbenik mira između Srba i Hrvata. Bošnjački institut: Cirih, 1986.

Članci u akademskim časopisima, poglavlja knjiga:

Andrić, Ivo: „Bosna je zemlja mržnje", u Radovan Radonjić (ed): Antologija znamenitih autora. CID: Podgorica, 1999.

Balić, Smail: „Culture under fire", u Ali, Rabia; Lifschultz, Lawrence (ed): Why Bosnia? The Pamphleteer's Press: Stony Creek, 1993.

Bauer, Yehuda: „Is the Holocaust Explicable?", Holocaust and Genocide Studies. Issue 5. Oxford Journals: Oxford, 1990.

Bauer, Yehuda: „Comparison of Genocide", u Chorbajian, Leon; Shirinian, George (ed):

Studies in Comparative Genocide. Maccmilian Press: London, 1999.

Bauer, Yehuda: „The Place of the Holocaust in Contemporary History", u Frankel, Jonathan (ed): Studies in Contemporary Jewry. vol. I. Indiana University Press: Bloomington, 1984.

Bauer, Yehuda: „Forms of Jewish Resistance", u Niewyk, L. Donald (ed): The Holocaust. Houghton Mifflin Company: Boston -New York, 1997.

Baum, K. Steven: „A bell curve of hate?", Journal of Genocide Research, Decembar, 6. (4). Routledge: London, 2004.

Bećirević, Edina: „Pogodbe haškog tužilaštva sa optuženim ratnim zločincima: restorativna pravda ili samo trgovina?", Kriminalističke teme (broj 1-2). Fakultet kriminalističkih nauka: Sarajevo, 2004.

Bećirević, Edina: „Multikulturalizam i sigurnost", Kriminalističke teme (broj 3-4). Fakultet kriminalističkih nauka: Sarajevo, 2004.

Breakwell, M. Glynis: „Interviewing" u Breakwell, M. Glynis; Hammond, Sean; Fife-Schaw, Chris (ed): Research Methods in Psychology. SAGE Publications: London, 1995.

Brljača, Seka; Pelesić, Muhidin;Kamberović, Husnija: „Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata", Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata.

Bosanski kulturni centar: Sarajevo, 1998.

Campbell, David: „Atrocity, memory, photography: imaging the concentration camps of Bosnia the case of ITN versus Living Marxsism", http://www. virtual-security. net/attrocity/atrocity1. htm. (pristupljeno 11. 11. 2006.)

Card, Claudia: "Rape as a Terrorist Institution", u Frey, R. G. ; Morris, W. Christopher (ed): Violence, Terrorism, and Justice. Cambridge University Press: Cambridge, 1991.

Coyle, Adrian: „Discourse Analysis", u Breakwell, M. Glynis; Hammond, Sean; Fife-Schaw, Chris (ed): Research Methods in Psychology. SAGE Publications: London, 1995.

Charny, Israel: „Towards a Generic Definition of Genocide", u Andreopolis, J. George (ed): Genocide: Conceptual and Historical Dimensions. University of Pensylvania Press: Philadelphia, 1994.

Charny, W. Israel: "The Psychological Satisfaction of Denials of the Holocaust or Other Genocides by Non-Extremists or Bigots, and Even by Known Scholars", Idea: A Journal of Social Issues (vol. 6. no. 1), 2001. www. ideajournal. com . (pristupljeno 30. 5. 2007.)

Čubrilović, Vasa : „Iseljavanja Arnauta", u Čović, Bože (ed): Izvori velikosrpske agresije. Centar za strane jezike: Zagreb, 1993.

Danner, Mark. „America and the Bosnian Genocide", New York Review of Books. Vol. 44. No.19, December. New York, 1997.

Duchscher Boychuk, E. Judy; Morgan, Debra: „Grounded theory: reflections on the emergence vs. forcing debate", Journal of Advanced Nursing, 48 (6). Blackwell Publishing: London, 2004.

Džanko, Muhidin: „Istočna Bosna-kontinuitet srpskih zločina", Zbornik radova-Savjetovanje - Razaranje identiteta bosanskih muslimana. Dom Štampe: Zenica, 1994.

Fein, Helen: „Testing Theories Brutally: Armenia (1915), Bosnia (1992) and Rwanda (1994)" u Chorbajian, Levon; Shirinian, George (ed): Studies in Comparative Genocide. Maccmilian Press: London, 1999.

Fein, Helen: „Civil Wars and Genocide: Paths and Circles", Human Rights Review, Vol. 1. No. 3. Springer: Netherlands, 2000.

Fisher, K. Siobhan: „Occupation of the Womb: Forced Impregnation as Genocide", Duke Law Journal 46. Duke University: Durham, 1998.

Fleming, Gerald: „It is the Fuhrer's Wish", u Niewyk, I. Donald (ed): The Holocaust. Houghton Mifflin Company: Boston-New York, 1997.

Garvey, P. Stephen: „Restorative Justice, Punishment and Atonement", Utah Law Review 303. University of Utah: Salt Lake City, 2003.

Geertz, Ciford: „Ideology as a Cultural System", u Geertz, Cliford: The interpretation of Cultures. Basic Books: New York, 1973.

Ginsburg, George: „The Nuremberg Trial", u Ginsburg, George; Kudriavtesev, V. N. (ed): The Nurember Trial and International Law. Matinus Nijof Publishers: Netherlands, 1990.

Gojković, Drinka: „Budućnost u trouglu: o krivici, istini i promjeni", B92 Net časopis.(http://www. b92. net/casopis_rec/57. 3/pdf/29. pdf. (pristupljeno 5. 6. 2007.)

Hehn, N. Paul: „The Origin of Modern Pan-Serbism - The 1844. , Nacertanije of Ilija Garasanin: An Analysis and Translation", East European Quarterly. No. 2. Boulder: Germantown, 1975.

Goldenberg, Myrna: „Sex, Rape and Surrvival: Jewish Woman and the Holocaust", www.theverylongview. com. (pristupljeno 27. 2. 2007.)

Horowitz, Irving Louis: „Science, Modernity and Authorised Terror", u Chorbajian, Leon; Shirinian, George(ed): Studies in Comparative Genocide. Maccmilian Press: London, 1999.

Horowitz, Irving Louis: „Genocide and the Reconstruction of Social Theory: Observations on the Exclusivity of Collective Death", Armenian Review 37. Watertown, 1984.

Hall, A. Peter: „Aligning Ontology and Methodology in Comparative Politics", u Mahoney, James; Rueschemezer, Dietrich: Comparative Historical Analysis in the Social Sciences. Cambridge University Press: Cambridge, 2004.

Hoare, Atila Marko: „Genocide in the former Yugoslavia: a critique of left revisionism's denial", Journal of Genocide Research. December Issue. Routledge: London, 2003.

Hovland C. I;Sears, R. R. : „Minor studies of aggression: VI Correlation of lynchings with economic indices", Journal of Psychology. Vol 9. Blackwell Publishing: International, 1940.

Hutchinson, John: "Cultural nationalism and Moral Regeneration", u Hutchinson, John;Smith, D. Antony (ed): Nationalism. Oxford University Press: Oxford, 1994.

Heinsohne, Gunnar: „What makes the Holocaust a uniquely unique genocide", Journal of Genocide Research, Vol. 2, Issue 3. Routledge: London, 2003.

Herera, C. D. : „Ethics, Deception and 'Those Milgram Experiments'", Journal of Applied Philosophy. Vol. 18. No3. Society for Applied Philosophy: Aberdeen, 2001.

Hovannisian, G. Richard: „The Historical Dimensions of Armenian Question", u Hovannisian, G. Richard (ed): Armenian Genocide in Perspective. Transaction Publishers: New Brunswick, 1986.

Imamović, Mustafa: „Kontinuitet genocida nad Bošnjacima", Genocid u Bosni i Hercegovini 1991. - 1995. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 1998.

Jorgensen, H. B. Nina: „The definition of genocide: Joining the dots in the light of recent practice", International Criminal Law Review, Vol. 1, No. 3-4. Springer: Berlin, 2001.

Kozić, Faruk: „ Rogatica - zločini i uništavanje kulturne baštine", Razaranje identiteta bosanskih Muslimana. Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Muslimanima: Zenica, 1993.

Kissi, Edward: „Rwanda, Ethiopia and Cambodia: links, faultines and complexities in a comparative study of genocide", Journal of Genocide Research. 6 (1) March. Routledge: London, 2004.

Leon Trotsky: "The War Corespondence of Leon Trotsky: Balkan Wars 1912.-1913". Karčić, Fikret (prijevod), Znakovi vremena. Vol. 4. broj 11. Ibn Sina: Sarajevo, 2001.

Lemkin, Raphael: „Genocide as a Crime Under International Law", American Journal of International Law, No41. American Society of International Law: Washington, 1947.

Lengel-Krizman, Narcisa: „A Contribution to the Study of Terror in the So-Called Independent State of Croatia: Concentration Camps for Women in 1941-42", Yad Vashem Studes 20. Yad Vashem: Israel, 1990.

Lifton, Jay Robert: „The Nazi Doctors", u Niewyk, L. Donald (ed): The Holocaust. Houghton Mifflin Company: Boston-New York, 1997.

MacKinnon, A. Katherine: „Rape, Genocide, and Woman's Human Rights", u Stiglmayer, Alexandra (ed): Mass rape: The war against **woman**

in Bosnia-Herzegovina. University of Nebraska Press: Lincoln, 1994.

Mace, E. James: „Famine and nationalism in Soviet Ukraine", Problems of Communism. Vol. 33. USIA: Washington, 1984.

Mahmutbegović, Nermina: „Vlasenica" Zločinci i žrtve. Republika Bosna i Hercegovina, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Opštinska komisija: Živinice, 1995.

Mahoney, James: „Strategies of Causal Assesment in Comparative Historical Analysis", u Mahoney, James; Rueschemezer, Dietrich (ed): Comparative Historical Analysis in the Social Sciences, Cambridge University Press: Cambridge, 2004.

Marinković, Radomir: „Zločin kao sredstvo za postizanje velikosrpskih političkih ciljeva", Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti međunarodnog prava: Sarajevo, 1998.

Mazalić, Đoko: "Zvornik (Zvonik) stari grad na Drini", Glasnik Zemaljskog muzeja XI. Sarajevo, 1956.

Mihailovich, D. Vasa: "The Tradition of Kosovo in Serbian Literature", u Vuchinich, S. Wayne; Emmert, A. Thomas (ed): Kosovo, the Legacy of Medieval battle. Minnesota Mediterranean and East European Monographs: Minnesota, 1991.

Milgram, Stanley: "Behavioral Study of Obedience", Journal of Abnormal Psychology, 67. American Psychological Association: Washington, 1963.

Milosavljević, Olivera „Nacionalizam u službi politike moći", Filozofski fakultet: Beograd, 1999.

http://www. komunikacija. org. yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLI_2/d003/document. (pristupljeno 27. 4. 2007).

Millward, J. Lyne: „Focus Groups", u Breakwell, M. Glynis; Hammond, Sean; Fife-Schaw, Chris (ed): Research Methods in Psychology. SAGE Publications: London, 1995.

Momsen, Hans: „There Was no Fuhrer Order", u Donald I. Niewyk (ed): The Holocaust. Houghton Mifflin Company: Boston-New York, 1997.

Müller, Stefan: „Izvršenje agresije i masovnog progona u Zvorniku", Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 1995.

Pešić, Vesna: „Rat za nacionalne države", u Nebojša Popov (ed): Srpska strana rata - trauma i katarza u istorijskom pamćenju. Samizdat B29: Beograd, 2002.

Roberts, Ron: „Psihološka objašnjenja, socijalne reprezentacije i genocid", u Kriminalističke teme, godište VI (broj 3-4). Fakultet kriminalističkih nauka: Sarajevo, 2007.

F. Prato, ; J. Sidanius; L. M. Stallworth; B. F. Male: „Social dominance orientation: a personality variable predicting social and political attitudes", Journal of Personality and Social Psychology. Vol 67, No4. American Psychological Association: Washington, 1994.

Power, Samantha: „Stopping genocide and securing justice", Social Research. Vol. 69. Issue 4. Winter. The New School of Social Research: New York, 2002.

Rummel, R. J. : „Deadlier Than War", Institute of Public Affairs Review 41. No. 2. Melbourne, 1985.

Skocpol, Theda: „Doubly Engaged Social Science", u Mahoney, James; Rueschemeyer, Dietrich: Comparative Historical Analysis in the Social Sciences, Cambridge University Press: Cambridge, 2004.

Sharlach, Lisa: „Rape as Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia, and Rwanda" u New Political Science. Vol. 22. No. 1. Routledge: London, 2000.

Scott Straus: „Contested meanings and conflicting imperatives: a conceptual analysis of genocide" , Journal of Genocide Research. 3 (3). Routledge: London, 2001.

Smith, W. Roger: „State Power and Genocidal Intent", u Chorbajian, Leon; Shirinian, George (ed): Studies in Comparative Genocide. Maccmilian Press: London, 1999.

Sousa, Ashley Riley: „They will be hunted down like wild beasts and destroyed!": a comparative study of genocide in California and Tasmania"", Journal of Genocide Research. June Issue. Routledge: London, 2004.

Stanton, Gregory: „Eight Stages of Genocide", Human Rights Watch http://www.genocidewatch. org/eightstages. htm. (pristupljeno 29. 3. 2007.)

Staub, Ervin: „Preventing Genocide: Activating Bystanders, Helping Victims Heal, Helping Groups Overcome Hostility", u Chorbajian, Leon; Shirinian, George (ed): Studies in Comparative Genocide. Maccmilian Press: London, 1999.

Staub, Ervin and idem: "Turning against Others: the Origins of Antagonism and Group Violence". The Bulletin of Peace Psychology. 1, 1992.

Stefanov, Pavel: „The Bulgarian Ortodox Church and the Holocaust:

Addressing Common Misconceptions", Religion in Eastern Europe, XXVI, 2. Maj, 2006. http://www. georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc/swk/ree/04index. html. (pristupljeno 22. 6.2007)

Stein, D. Stuart: „Conceptions and terms: templates for the analysis of holocausts and genocides", Journal of Genocide Research. June issue. Routledge: London, 2005.

Stojanović, Nikola: „Do istrage naše ili vaše", Srbobran. br. 168-169. Zagreb, 1902.

Tepić, Ibrahim: "Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do Austrougarske okupacije 1878. godine", Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata. Bosanski kulturni centar: Sarajevo, 1998.

Von Erdman-Pandžić, Elisabeth: „Velikosrpska ideologija u prošlosti i sadašnjosti", Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: Sarajevo, 1998.

Woolf, M. Linda; Rhulsizer, Michael: „Psychosocial roots of genocide: risk, prevention, and intervention", Journal of Genocide Research. Routledge: London, 2005.

Wood, B. William: „Geographic aspects of genocide: a comparison of Bosnia and Rwanda", Transactions of the Institute of British Geographers. Vol. 26. Issue 1. Royal Geographical Society, Blackwel Publishing: London, 2001.

Wootffitt, R. : „Analysing accounts", u N. Gilbert (ed.): Researching Social Life. SAGE: London, 1993.

Widdicombe, S. : „Autobiography and change: rhetoric and autenthicity of 'Ghotic - style" u Burman, E; Parker, I. (ed): Discourse Analysis Research: Repertoires and Reading of Texts in Action. Routledge: London, 1993.

Zimbardo, Philip: „Understanding How Good People Turn Evil", Democracy Now, 30. 3.2007. http://www. democracynow. org/article. pl?sid=07/03/30/1335257. (pristupljeno 20. 6.2007.)

Izvještaji eksperata i nevladinih organizacija:

Amnesty International: Child Soldiers. http://web. amnesty. org/pages/childsoldiersafricanchild-eng. (pristupljeno 11. 1. 2007.)

Brahimi, Lakhdar: Report of the Panel on United Nations Operations. 21. 8. 2000. www. un.org/peace_operations/docs/a_55_305. pdf. (pristupljeno 19. 6. 2007.)

Budding, Audrey Helfant: Srpski nacionalizam u dvadesetom vijeku. 29. 5. 2002. Arhiv ICTY. http://www. un.org/icty/bhs/cases/milosevic/documents/docpros/expert/mil/r / budding/b.htm. (13. 9. 2006).

Donia, J. Robert: Skupština Republike Srpske, 1992-95. Bitni momenti i odlomci. Izjava vještaka od 29. 7. 2003. Predmet Milošević (IT-02-54). Arhiv ICTY.

Hadžihasanović, Enver; Jusić, Kadir; Milišić, Munib: Drinski korpus (1992-1995), vojna ekspertiza. Juli 2000. Sarajevo. Arhiv Vojske Federacije Bosne i Hercegovine.

Hanson, Dorothea: Izvještaj pripremljen za predmet Krajišnik i Plavšić. (IT-00-39 & 40). 30. 7. 2002. Arhiv ICTY.

Human Rights Watch - Overview 2006: Sudan.

http://hrw.org/englishwr2k7/docs/2007/01/11/sudan14715. htm. (pristupljeno 27. 2. 2007.)

Human Rights Watch: Human Rights Watch Global Report on Woman's Human Rights, New York, 1995.

Human Rights Watch: Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda. http://www. hrw.org/reports/1999/rwanda. (pristupljeno 5. 4. 2007.)

Institute for War and Peace Reporting: International Justice Failing Rape Victims. No 483. 05. 01. 2007. IWPR Special Report.

Mazowiecki, Tadeusz: United Nations, Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Raporeteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S/1/1 of 14 August 1992. Arhiv ICTY.

Riedlemayer, J. Andras: A Report on the Devastation of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Republic/Federation of Bosnia i Herzegovina. 5. april 1992. - 5. septembar 1995. Arhiv ICTY.

Zwaan, Ton: O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa. Izvještaj vještaka u predmetu Milošević (IT-02-54). http://www. un.org/icty/bhs/cases/milosevic/documents/docpros/expert/mil-exr-zwaan-b. h (pristupljeno 30. 7. 2006)

Novinski članci, medijski izvještaji:

Azinović, Vlado: „Kako je otkriven Jenki" (intervju Roger Cohen), Dani. Broj 154. 12. 5.2000. Sarajevo.

Bećirević, Edina: „Bosnia's „Accidental genocide", IWPR Tribunal Update. 29. 9. 2006. Institute for War and Peace Reporting, London.

Bećirević, Edina: „Krajisnik Judgement Controversy", u IWPR Tribunal Update. 10-Nov. ,2006. Institute for War and Peace Reporting, London.

Borić, Faruk: „Istina stigla, čeka se pravda". 18. 5. 2007. Dani, Sarajevo.

Etell, Lauren: „Orić se razbjesnio na svjedoka", IWPR Tribunal Update. 3. 12. 2004. Institute for War and Peace Reporting, London.

"Fata Orlović: Pitat ću sudiju je li ga sramota", Intervju. 16. 2. 2007. Dnevni Avaz, Sarajevo.

„Judges Sworn in For Historic Khmer Rouge Genocide Tribunal", 3. 7. 2006, Associated Press.

Ek Madra: „Khmer Rouge Trials Agreed at Last", 16. 3. 2007. Reuters.

Lewis, Bernard: „Distinguishing Armenian Case from Holocaust", Princeton University, 14. 4. 2002, www. ataa. org/magazine/blewis statement. pdf. (pristupljeno 29. 3. 2007.)

Njegoš, Petar II Petrović: Biografija. http://www. ppnjegos. org/biografija. htm. (pristupljeno 22. 1. 2007.)

Paljenje Bajrakli džamije i džamije u Nišu. http://islam. džemat. org;

http://www. mup. sr. gov. (pristupljeno 3. 9. 2006.)

P. M. : "Prvi na Kosovu". Vojnički glasnik, 28. 6. 1932. (Izvor: British library: Collection-Newspapers)

Plavšić, Biljana, Intervju. Svet. 6. 9. 1993. Novi Sad.

"Report of 'Kosovo Day' Celebration". Kosovo Day, 1916, London. (Izvor: British library: Collection- Newspapers)

Sadović, Merdijana: „Tokom saslušanja o napadima na srpska sela, svjedok je ukoren zbog neprikladnog ponašanja", IWPR Tribunal Update. 17. 12. 2004. Institute for War and Peace Reporting, London.

SENSE: "The Second Marcale Massacre Myth". 16. 1. 2007. http:// www. sense-agency.com/en/stream. php?sta=3&pid=9050&kat=3. (pristupljeno 1. 6. 2007.)

Smith, Jeoffrey; Leoning, Carol: „Weldon's Ties to Serbian Businessman Part of Probe". 18. 10. 2006. Washington Post, Washington.

Švarm, Filip: Jedinica , dokumentarni film B92, transkripti intervjua. http://www. b92.net/specijal/jedinica/. (pristupljeno 1. 5. 2007.)

Tagirov, Tatjana: „ Profesionalni kukavičluk". 25. 5. 2006. Vreme, Beograd.

„Trebinje će podići spomenik mladiću koji je branio Bošnjake", 5. 3. 2007. http://www.pcnen. com/detail. php?module=2&news_id=22075. (pristupljeno 20. 6. 2007.)

Uzelac, Ana: „Judge angered at Deronjic prison term" , IWPR Trbunal Update, 2. 4. 2004.Institute for War and Peace Reporting, London.

Vulliamy, Ed: „Bloody Trail of Butchery at the Bridge", 11. 3. 1996. The Guardian, London.

Enciklopedije:

Encyclopedia of Genocide (Volume I/II), editor: Israel W. Charny. ABC-CLIO: Santa Barbara-Denver-Oxford, 1999.

Columbia Encyclopedia , Columbia University Press. http://www. answers. com/topic/concentration-camp#top. (pristupljeno 2. 3. 2007.)

Holocaust Encyclopedia, United States Holocaust Memorial Museum http://www. ushmm.org/wlc/en/. (pristupljeno 29. 3. 2007.)

Presude, optužnice i sudski predmeti

Akayesuu, Jean Paul, (Predmet ICTR-96-4), ICTR.

http://69. 94. 11. 53/ENGLISH/cases/Akayesu/index. htm. (pristupljeno 12. 8. 2006.)

Case Concerning Application of the Convention on Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina versus Serbia and Montenegro) Judgement of 26 February 2007. http:// www. icj-cij. org/. (pristupljeno 27. 2. 2007.)

Deronjić, Miroslav (Predmet IT-02-61), ICTY.

Janković, Gojko (Predmet X-KR-05/61), Sud BiH.

Jelisić, Goran (Predmet IT-95-10), ICTY.

Krstić, Radislav (Predmet IT-98-33), ICTY.

Karadžić, Radovan i Mladić, Ratko (Predmet IT-95-5/18), ICTY.

Krajišnik, Momčilo, (Predmet IT-00-39), ICTY.

Lelek, Željko (Predmet X-KR—05/202), Sud BiH.

Lukić, Milan i Lukić, Sredoje (Predmet IT-98-32/1), ICTY.

Ljubina, Radisav (Predmet X-KR-05/124), Sud BiH.

Milošević, Slobodan (Predmet IT-02-54/T), ICTY.

Nikolić, Dragan (Predmet IT-94-2), ICTY.

Kunarac, Dragomir; Kovač, Radomir i Vuković, Zoran (Predmet IT-96-23), ICTY.

Krnojelac, Milorad (Predmet IT-97-25), ICTY.
Lukić, Milan i Lukić, Sredoje (Predmet IT-98-31/1), ICTY.
Milošević, Slobodan (Predmet IT-02-54), ICTY.
Plavšić, Biljana (Predmet IT-00-39&40/1), ICTY.
Paunović, Dragoje (Predmet X-KRŽ-05/16), Sud BiH.
Samardžić, Nedo (Predmet X-KRŽ-05/49), Sud BiH.
Simatović, Franko i Stanišić, Jovica (Predmet IT-03-69), ICTY.
Stanković, Radovan (Predmet X-KR-05/07), Sud BiH.
Šešelj, Vojislav (Predmet IT-03-67), ICTY.
Šimšić, Boban (Predmet X-KRŽ-05/04), Sud BiH.
Tanasković, Nenad (Predmet X-KR-05/165), Sud BiH.
Tadić, Duško (Predmet IT-94-1), ICTY.
Vasiljević, Mitar (Predmet IT-98-32), ICTY.
Vuković, Radmilo (Predmet X-KR—06/217), Sud BiH.
Zelenović, Dragan (Predmet IT-96-23/2), ICTY.

Index imena i pojmova

A
Abazović, Mirsad– 86, 87, 90, 94, 125
Ademović, Sidik– 165, 166, 211, 212, 275
Agresija– 84, 94, 101, 104, 125, 126, 128, 165, 280, 282
Aljukić, Bešir– 275
Amerika– 261
Andrić, Ivo– 65, 74, 205
Andrić, Svetozar– 159, 223
Anzulović, Branimir– 243, 246
Arkan– 86, 148, 166
Armeni– 13, 28, 31, 210
Arnaut, Fikret– 61, 160, 198, 289
Arria, Diego– 102, 103, 220, 221, 259, 260
Aušvic– 13, 209
B
Balkan– 61, 93, 99, 284, 286, 289
Balkanski ratovi– 5, 61
Banjanović Fadil, Bracika– 153
Bauer, Yehuda– 34, 38, 210
Bećirović, Ibrahim– 275
Begić, Rifat– 167, 168, 171, 275
Bektić, Muris– 212, 275
Bektić, Nedžad– 212, 275
Bernard, Jessie– 278
Bihać– 103, 122
Bijeli orlovi– 86
Bikavac– 202
Bogumili– 68, 69, 70
Bosna i Hercegovina– 14, 16, 37, 66, 73, 79, 88, 101, 103, 111, 115, 116, 117, 284, 287, 290, 292
Bošnjaci– 9, 28, 40, 55, 64, 68, 70, 71, 84, 85, 87, 89, 104, 105, 137, 143, 146, 147, 150, 151, 158, 168, 169, 170, 171, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 188, 189, 191, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 204, 205, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 222, 223, 235, 237, 240, 246, 251, 252, 259, 268, 269, 272
Božić, Novka– 234, 235, 236
Bratunac– 6, 19, 114, 130, 137, 144, 151, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 209, 211, 212, 237, 238, 250, 271, 283
Brčko– 103
Browning, Christopher– 279

Brownmiller, Susan– 279
Brunetau, Bernard– 30, 141, 142, 149, 183
Budding, A. Helfant– 77, 78, 90, 91, 293
Burić, Nesib– 215, 275
C
Cerska– 219
Charny, Israel– 25, 44, 262, 263, 264, 287, 295
Cigar, Norman– 66, 231, 232, 279
Cohen, Roger– 40, 51, 75, 79, 81, 86, 152, 161, 233, 234, 236, 239, 241, 247, 260, 262, 268, 279, 293
Cohen, Stanley– 40, 51, 75, 79, 81, 86, 152, 161, 233, 234, 236, 239, 241, 247, 260, 262, 268, 279, 293
Crvene beretke– 133, 134, 166
Cvijić, Jovan– 75, 76, 279
Čakišić, Ređo– 232
Čaušević, Džemaludin– 84
Čekić, Smail– 83, 84, 85, 90, 94, 101, 104, 125, 126, 128, 143, 165, 187, 196, 280
Četnici– 90, 180, 187
Čubrilović, Vasa– 85, 86, 287
Ćosić, Dobrica– 91
Ćurak, Nerzuk– 101, 280
D
Dedić, Ejub– 160, 212, 275
Dehumanizacija– 47, 246
Dodik, Miroslav– 122, 270
Donia, Robert– 2, 10, 56, 68, 78, 103, 119, 120, 144, 276, 280, 293
Drina– 144, 164, 188, 200, 205
Drinski korpus– 128, 217, 218, 293
Drost, N. Pieter– 29
Dubil, Henry– 227, 280
Duraković, Nijaz– 70, 280
Džamdžići– 158
Đilas, Milovan– 243, 244, 245, 246, 247
Đozo, Mevzat– 167, 178, 179, 180, 275
Đurić, Dragan– 199, 231, 232, 239
E
Erići– 244, 245, 247, 248, 251
etničko čišćenje– 14, 87, 236, 262, 265
Evropa– 99, 265

F
Fein, Helen– 39, 40, 41, 42, 43, 56, 209, 210, 280, 281, 287, 288
Filipović, Slavoljub– 240
Foča– 7, 15, 16, 17, 19, 129, 137, 183, 188, 190, 191, 209, 271, 278, 285
Funkcionalisti– 45
G
Gabeljić, Munib– 157, 158, 275
Gagović, Dragan– 192
Garašanin, Ilija– 72, 74, 77, 81
Gavrić, Zoran– 181
Genocid– 5, 6, 11, 13, 29, 38, 40, 41, 43, 55, 61, 63, 78, 80, 87, 90, 93, 97, 98, 140, 145, 175, 187, 188, 196, 224, 230, 231, 232, 256, 271, 272, 275, 279, 280, 285, 289, 290, 292
Gertz, Cliford– 62
Glogova– 6, 16, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 195, 241, 260, 271
Gojković, Drinka– 228, 288
Goldhagen, Daniel– 45, 46, 47, 55, 281
Goražde– 103, 107, 129, 137, 191, 218
Gow, W. James– 109, 118, 126, 281
Grujić, Branko– 149, 150, 151, 152
Gušter, Ejub– 216, 275
Gutman, Roy– 193, 281
H
Haračić, Indira– 264, 265, 275
Hasečić, Bakira– 184, 192, 204, 205, 206, 275
Hitler, Adolf– 13, 45, 99, 124, 133, 141, 233, 281, 283
Hladni rat– 25, 98
Hodžić, Nedžad– 165, 211
Holokaust– 14, 124, 283
Horowitz – 25, 29, 30, 31, 32, 38, 141, 237, 238, 281, 288
Hotić, Kada– 275
Hrvačić, Meho– 212
Hrvatska– 16, 101
Hurić, Velid– 206
Hutchinson, John– 57, 58, 282, 289
Hutu– 30, 31, 55, 100
I
Ibrahimagić, Omer– 65, 66, 76, 282
ICJ– 17, 118
ICTY– 9, 15, 16, 17, 78, 91, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 112, 113,

114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 126, 130, 131, 132, 133, 134, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 214, 216, 218, 219, 220, 222, 223, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 250, 258, 259, 260, 269, 270, 271, 273, 293, 295, 296
Ideologija– 50, 246, 267
Imamović, Mustafa– 65, 68, 69, 73, 80, 84, 282, 289
Istočna Bosna– 142, 244, 287
Izgladnjivanje– 207, 272

J

Jaspers, Karl– 228, 242, 282
Jevreji– 23, 27, 28, 31, 46, 56, 210, 233, 234, 255, 272
Jones, John– 236, 282
Jorgić, Nikola– 17
Jugoslavija– 5, 78, 90, 99, 100, 106, 127, 278
Jusić, Džemo– 128, 137, 147, 165, 211, 293

K

Karadžić – 16, 72, 74, 103, 106, 107, 108, 109, 112, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 164, 165, 168, 171, 172, 195, 217, 218, 237, 247, 270, 282, 295
Karić, Edina– 147, 171, 275
Katz, T. Stephen – 28, 33, 34, 282
Kolenović, Sabra– 213, 215, 216, 275
Konvencija– 5, 25, 34, 35
Kosovo– 5, 15, 57, 58, 59, 60, 61, 280, 284, 290, 294
Kovač, Radomir– 15, 183, 295
Kozluk– 147, 152, 153
Krajišnik, Momčilo– 16, 114, 115, 120, 293, 295
Kravica– 165, 211, 215, 244, 283
Krizni štabovi– 6, 114, 115
Krstić, Radislav– 15, 295
Kula, Mehmed– 275
Kunarac, Dragoljub– 15, 183, 295
Kuper, Leo– 25, 43, 44, 282

L

Lelek, Borivoje– 16, 182, 253, 295
Lemkin, Raphael– 23, 24, 33, 34, 82, 190, 283, 289
Lewis, Bernard– 28, 262, 294
Loevinger, Jane– 249, 253, 273, 283
Lukić, Milan– 16, 155, 199, 200, 201, 202, 295, 296

M
Marinković, Radomir– 93, 290
Marković, Ante– 104
Mašić, Nijaz– 165, 211, 212, 213, 275, 283
Matić, Savka– 237, 251
Melson, Robert– 27, 39, 208, 283
Memorandum SANU– 92, 93
Mihajlović, Draža– 58
Milgram, Stanley– 229, 230, 283, 289, 290
Milošević, Slobodan– 6, 15, 16, 26, 86, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 119, 125, 130, 131, 132, 133, 134, 141, 153, 166, 169, 259, 293, 295, 296
Mitrović, Milenija– 234, 236, 251
Mladić, Ratko– 16, 107, 108, 109, 119, 120, 121, 171, 217, 218, 295
Muslimani– 56, 65, 67, 68, 73, 80, 81, 87, 112, 117, 154, 164, 166, 187, 269, 280, 286
Mustafić, Mirsad– 275
N
Načertanije– 72, 73, 75, 77, 78, 79, 81, 285
Nice, Geoffrey– 105, 134, 276
Nijemci– 46, 100, 111, 227, 228, 234
Nikolić, Dragan– 15, 154, 156, 158, 159, 160, 233, 238, 239, 295
Njemačka– 23, 27, 100, 111, 183
O
Omerović, Mesud– 215, 275
Orić, Naser– 103, 159, 163, 212, 214, 216, 221, 222, 223, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 245, 250, 252, 258, 259, 260, 294
Orlović, Fata– 151, 152, 294
Osmanović, Bahrudin– 160, 212
P
Pajić, Slađan– 231
Pale– 168
Paravojne– 141
Pavino Polje– 84
Petar Petrović Njegoš– 64
Petrović, Nikola– 64, 66, 74, 240, 241, 284, 294
Piskavice– 158
Plavšić, Biljana– 16, 114, 115, 186, 293, 294, 296
Podrinje– 282
Popović, Pero– 161, 238, 241, 251, 258
Power, Samantha– 15, 23, 25, 29, 33, 34, 36, 37, 48, 49, 51, 98, 138, 141,

268, 282, 283, 284, 291
Prijedor– 114, 121
Prvi svjetski rat– 83, 185
R
Ramić, Omer– 158, 275
Rasput Njive– 181, 182, 231, 253
Rat– 41, 101, 222, 290
Redžić, Izet– 111, 155, 156, 161, 275, 284
Republika Srpska– 108, 117, 118, 162
Rogatica– 7, 16, 19, 137, 175, 176, 177, 181, 182, 231, 253, 271, 289
Rupovo Brdo– 157
S
Said, Edward– 63, 64, 66, 67, 269, 284
Sarajevo– 1, 2, 3, 13, 24, 40, 47, 56, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 73, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 88, 90, 93, 94, 101, 103, 104, 111, 112, 113, 117, 120, 125, 126, 127, 128, 134, 137, 142, 143, 144, 145, 157, 158, 163, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 174, 176, 177, 181, 187, 188, 190, 196, 202, 204, 205, 211, 212, 213, 215, 216, 231, 232, 233, 264, 275, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 304
Savjet sigurnosti– 102, 103, 173
Silovanje– 7, 183, 184, 185, 186, 190
Simatović, Frenki– 16, 134, 296
Skelani– 157, 165, 170, 234
Smailović, Suad– 166, 211, 212, 213, 214, 275
Smith, W. Roger– 36, 37, 58, 130, 261, 282, 289, 291, 294
Specijalne snage– 199
Srbi– 6, 7, 58, 60, 61, 62, 63, 72, 74, 75, 78, 79, 83, 84, 89, 91, 94, 100, 102, 107, 111, 112, 113, 117, 119, 120, 121, 137, 138, 139, 143, 146, 147, 154, 155, 157, 164, 165, 169, 171, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 189, 195, 201, 204, 205, 206, 212, 214, 215, 218, 219, 220, 227, 231, 232, 240, 245, 250, 252, 253, 259, 261, 272, 284
Srbija– 57, 60, 61, 73, 76, 80, 81, 86, 93, 97, 101, 130, 131, 152, 162, 165, 220, 270
Srebrenica– 7, 15, 16, 19, 103, 107, 121, 137, 144, 164, 165, 166, 170, 172, 207, 209, 211, 212, 214, 216, 219, 220, 223, 259, 260, 283
Srpska demokratska stranka– 113, 192
Srpska pravoslavna crkva– 88, 91, 122, 270, 273
Srpski nacionalni programi– 5, 72
Stanišić, Jovica– 16, 133, 296
Stein, Stewart– 31, 32, 82, 292

Straus, Scott– 37, 291
Sudetic, Chuck– 244, 245, 285
Suha– 169, 171, 195
Suljagić, Emir– 47, 233, 285
Sušica– 6, 15, 154, 158, 159, 161, 214, 231, 232, 271
Šabanović, Murat– 198
Šahovići– 80, 84, 243
T
Tabaković, Senahid– 200, 275
Tiro, Hamed– 235, 275
Trocki, Lav– 61
Tucaković, Šemso– 68, 89, 177, 187, 196, 285
Tutsi – 28, 30, 31, 210, 271
U
Ujedinjene nacije– 102
UNHCR– 214, 218, 219, 252
Užički korpus– 197, 198, 199
V
Vasiljević, Mitar– 16, 169, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 231, 232, 296
Višegrad– 7, 16, 19, 137, 144, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 217
Vještica, Miroslav– 121
Vlasenica– 6, 15, 16, 19, 137, 144, 154, 155, 157, 165, 209, 290
Vuković, Zoran– 16, 17, 169, 183, 295, 296
W
Weitz, D. Eric– 99, 286
Western, John– 14, 48, 49, 138, 139, 279
Z
Zaklopača– 157, 158
Zelenović, Dragan– 16, 194, 296
Zombardo, Phillipe– 229
Zvornik– 6, 16, 19, 123, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 165, 217, 220, 282, 290
Zwaan, Ton– 26, 27, 49, 141, 293
Žanjevo– 235
Žepa– 103, 107, 121, 122

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.485 (497.6=163.4*3) "1992/1993"

BEĆIREVIĆ, Edina

Na Drini genocid : istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni / Edina Bećirević. - Sarajevo : Buybook, 2009. - 303 str. ; 24 cm. - (Biblioteka Memorija)

Bibliografija: str. 278-296 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-30-035-6
COBISS . BH-ID 17334790

Edina Bećirević je docentica na Fakultetu kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Rođena je 1967. godine u Sarajevu. Osnovno obrazovanje završila je u Sanici, a srednje u Ključu i Sarajevu. Na Fakultetu političkih nauka (Odsjek žurnalistike) diplomirala je 1990. Zvanje magistrice nauka stiče 1996. na London School of Economics and Political Science (Odsjek za socijalnu psihologiju). Na Central European University u Budimpešti (Odsjek za političke nauke) magistrira po drugi put 2001. Doktorski rad "Genocid u istočnoj Bosni 1992.-1993. godine: srpski politički, vojni i socijalni projekat" odbranila je 24. marta 2008. na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Odsjek za sigurnost). U periodu od 1990. do 2000. bavila se novinarstvom. Od 1997. fokus njenog istraživanja bili su genocid, zločini protiv čovječnosti i ratni zločini i na tu temu objavila je veliki broj novinarskih i naučnih tekstova. Suradnica je Instituta za izvještavanje o ratu i miru iz Londona. Njena prva knjiga "Međunarodni krivični sud: između ideala i stvarnosti" u izdanju Međunarodnog centra za mir i Arka pressa objavljena je 2003. "Na Drini genocid" je njena druga knjiga.